

Kjell Östberg

Byråkrati och reformism

En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget

Arkiv avhandlingsserie 34

Copyright Kjell Östberg/Arkiv (1990)

Lund 1990

Avhandlingen digitaliserad med författarens tillstånd

Boken finns fortfarande tillgänglig på förlaget och kan köpas direkt därifrån (via www.arkiv.nu)

Innehåll

Förord	2
I Inledning	3
1. Utgångspunkter	3
Forskningsläget om den tidiga socialdemokratien	4
Teorier kring arbetarbyråkratin	8
Avhandlingens uppläggning	17
II Byråkratin	23
2. Arbetarrörelsens funktionärer fram till 1914	23
Byråkrati och funktionärer i den tidiga arbetarrörelsen	23
Funktionärsskiktet	24
Om det centralistiska draget	31
Sammanfattning	32
3. Socialdemokratiska beslutsfattare	33
Riksdagsgruppen och dess förtroenderåd	33
Partikongresserna 1911 och 1914	36
Relationer mellan arbetarbyråkrati och socialdemokrati	38
Några drag i arbetarbyråkratins utveckling	41
Om undersökningen om beslutsfattarnas sociala sammansättning m m	44
III Samverkan med det omgivande samhället	46
4. Arbetarrörelse och nykterhetsrörelse	46
Folkrörelseforskningen	46
Några grundläggande drag hos folkrörelserna	51
Den politiska aktiviteten	53
Socialdemokratien och nykterhetsfrågan	59
Det nykteristiska inflytandet	62
Nykterhetsrörelsen och arbetarbildningen	68
Sammanfattning: Ideologierna blir parti	70
5. Liberalerna och arbetarrörelsen	73
Inledning	74

Samverkan och konkurrens i rösträttskamp och fackföreningar	78
Liberalerna och den växande socialdemokratins	80
Valsamverkan	93
Under proportionalismen	101
Socialdemokraterna och den gemensamma partibeteckningen	103
Parlamentariskt samarbete	104
Rösträttsfrågan och Staafflagar	105
Valet 1911 och frågan om regeringssamverkan	112
Socialdemokratisk offensiv 1914	116
Sammanfattning. Om den liberala strategins betydelse	118
IV Socialdemokratin parlamentariska praxis	120
6. Socialdemokratin och försvarsfrågan	120
Tidigare forskning	121
Den tidiga socialdemokratin och försvaret	121
I riksdagen 1910-13	125
Försvarsberedningarna	136
Försvarsberedningarna och militären	145
Försvarsfrågan efter försvarsberedningarna	148
1914 års försvarsbeslut – motstånd och acceptering	154
Partiet och försvarsberedningarna	157
Programdiskussion och riksdagspolitik	163
Partiet inför riksdagsgruppens politik	167
7. Parlamentarisk praxis	171
Riksdagsgruppen och dess uppträdande	173
Utskottsarbetet	174
De kungliga kommittéerna	176
Riksdagsmännens sociala integration	178
Pensionsbeslutet 1913 och dess betydelse	179
8. Parti och riksdagsgrupp	182
Diskussionerna om riksdagsgruppens ställning	183
Synen på arbetet i kungliga kommittéer	186
Debatten om den parlamentariska praxisens konsekvenser	187
Synen på den borgerliga demokratins former	188
9. Socialdemokratin och regeringsfrågan	190
Bakgrund	190
Anbudet hösten 1914	193
Partikongressen 1914	195
Liberalerna och inviten om vänstersamverkan	198
Socialdemokraterna och vänstersamverkan	199
10. Avslutning	201
Den parlamentariska politiska integrationen	201
Den samhälleliga integrationsprocessen	203
Arbetarrörelse och byråkratisering	205
Tabeller och diagram	208
Källförteckning	213

Ett partis historia måste alltså med nödvändighet vara en bestämd social grups historia. Men denna grupp är inte isolerad; den har vänner, närstående, motståndare, fiender. Först ur den sammansatta bilden av hela det sociala och statliga komplexet (ofta också med internationella referenser) framträder ett bestämt partis historia. Att skriva ett partis historia betyder därför, katt nian säga, ingenting mindre än att skriva ett lands historia ur monografisk synpunkt, för att framhäva en karaktäristisk aspekt.

Antonio Gramsci: Det politiska partiet

Förord

Att kunna få ägna några år åt forskning kring ett givande ämne har känts som ett privilegium. Egentligen har det bara funnits en nackdel, som jag delar med många andra som genomgår sin forskarutbildning under samma betingelser som jag, det är i långa stunder en ensam sysselsättning. Kanske kan det synas vara ett märkligt påstående när jag nu plötsligt inser hur många jag har att tacka för hjälp och stöd under mitt arbete.

Professor Jarl Torbacke har varit min handledare under hela avhandlingsarbetet. Att ha en handledare som är en framstående expert på den period jag studerat och samtidigt förmår att entusiasmera har varit en högst gynnsam kombination för mitt arbete. Att jag sedan inte sluppit besvärande krav på klarhet och preciseringar när så krävts har inte gjort stödet mindre värdefullt.

Jarl Torbackes specialseminarium Inrikespolitik och ideologier har varit en fruktbar och nödvändig hemvist under många tisdagskvällar. Att lära av varandras framsteg och vedermödor är för mig med bakgrund i folkbildning den naturliga lärprocessen. Jag kommer emellertid nu att sakna alla barnmorskor, svartabörshajar och förstakammargubbar jag lärt känna, och hoppas innerligt kära seminariekamrater att ni snart blir färdiga så jag får se hur det gick för dem.

Per Thullberg och Klas Åmark har lagt ner stor möda och omsorg på att läsa mitt manuskript och givit värdefulla, i bland ovärderliga, synpunkter på allt från kommatering till teoribildning.

Värdefulla synpunkter på delar av avhandlingen har jag vidare fått av Lars Björlin, Torkel Jansson, Karl Molin och Ken Bjerregaard.

Ett stort tack riktas till de arkiv jag med stort nöje och behållning utnyttjat. Det gäller naturligtvis personalen vid Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, mitt liv- och husarkiv under långa tider, liksom alla hjälpsamma, kunniga och bärande vid Riksarkivet, hos Staaff-ska fondens handlingar på Carolina i Uppsala, på folkrörelsearkiven runt om i landet osv; inget onämnt arkiv glömt.¹

Alla luncher och stimulerande och avkopplande samtal med mina ordinarie arbetskamrater på Tollare folkhögskola har varit viktiga andningshål i mitt ensliga kammarjobb, och skolans styrelse har varit generös med ledighet och ekonomiskt stöd. Tacksamt har jag också mottagit ekonomiskt stöd från IOGT-NTO:s forskningsråd och Ansvars hedersstiftelse, samt bidrag till tryckkostnaderna från Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål.

Det som under de senaste åren varit ett nöje för mig har kanske inte alla gånger varit det för min familj. Skapandemödor och inlämningstider har inte alltid framgångsrikt gått att kombinera med städning och matinköp. Tack Margareta för ditt stöd och för det mänskliga perspektivet, tack Malin för de tillfällen du anpassat din pianorepertoar mer efter min arbetsprocess än dina övningsbehov, Johan för att du hållit mig i form med vår badminton och Marit för att du med jämnmood åsett det vikande publikunderlaget vid dina matcher.

Avhandlingen tillägnas minnet av min pappa, Jon-Erik Östberg, vars liv och ideal i så stor utsträckning formades av de folkrörelser som är denna avhandlings huvudpersoner.

---

¹ Och låt oss hoppas att det större stadsarkiv i södra delen av landet som krävde 140:- i förskott för att ens besvara en fråga om vilken hjälp de kunde lämna, bara var ett genant undantag och inte ett illavarslande förebud om marknadsanpassning och lönsamhetstänkande även inom detta område

I Inledning

Förhållandet mellan struktur och subjekt har alltid utgjort ett av de mest centrala och grundläggande problemen för den historiska materialismen... Vi inser detta genast ont vi tänker på de ständiga svängningarna, den potentiella klyftan i Marx' egna skrifter mellan au tilldela motsättningen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden rollen som den historiska förändringens primära motor – tänk på 1859 års berömda inledning till Till kritiken av den politiska ekonomin och klasskampen – tänk på Kommunistiska manifestet. Del förra hänför sig i grund och botten till en strukturell eller egentligen interstrukturell verklighet, den ordning som den nutida sociologin skulle kalla systemintegration...Det andra avser de subjektiva krafter som kämpar och drabbar samman ont herraväldet över sociala former och historiska processer, det område som den nutida sociologin skulle kalla social integration.

Perry Anderson, I den historiska materialismens spår¹

1. Utgångspunkter

”I anslutning till de internationella kongresserna i Paris och Amsterdam beslut uttalar kongressen att socialdemokraters inträde i en borgerlig ministär icke är att tillråda utan endast kan vara en 'exceptionell nödfallsåtgärd i ett tvångsläge' och under alla omständigheter ej bör förekomma utan att socialdemokratiska riksdagsgruppen och partiets styrelse tillstyrkt ett sådant steg. Den partivän, som utan sådant mandat ändå inträder i en borgerlig regering, anses därmed ha utträtt ur partiet.”²

Med detta uttalande vid socialdemokratiska partiets kongress 1911 beslöt kongressen enhälligt att ställa sig bakom Andra internationalens avvisande inställning till ”ministersocialismen”, alltså socialdemokraters deltagande i borgerliga regeringar. Tre år senare, vid partikongressen i november 1914, antogs med rösterna 90 mot 58 en resolution med följande formuleringar:

”Kongressen uppdrager åt partistyrelsens delegerade att på den föreslagna förhandlingsgrundvalen fullfölja de inledda förhandlingarna [med liberalerna]...

Därest enighet om gemensam vänsterplattform uppnås samt partistyrelsen och riksdagsgruppen finner situationen påkalla socialdemokratisk medverkan för regeringsbildande på grundval av denna plattform lämnar kongressen härtill sitt medgivande.”³

En dramatisk omsvängning hade till synes skett under dessa tre år. Från att 1911 principiellt ha avvisat ett socialdemokratiskt regeringsdeltagande gav kongressen 1914 partiledningen fria händer att bilda en regering tillsammans med ett borgerligt parti.

Frågan om socialdemokratiska partiets deltagande i borgerliga regeringar var en central och mycket omdiskuterad fråga inom den internationella socialdemokratin under perioden före första världskriget. Den kom att symbolisera inställningen till arbetarklassens politiska självständighet gentemot borgarklassen. Andra internationalen hade på sina kongresser principiellt avvisat ett socialdemokratiskt deltagande. Den förste socialdemokrat som accepterade att sitta i en regering, fransmannen Millerand, blev också utstött ur Internationalen. Betydelsen av att följa Andra internationalens linje i regeringsfrågan kan bara jämföras med ett annat av Internationalens tvisteämnen, och det som kom att spränga organisationen, nämligen försvarsfrågan. Som skall framgå nedan är det ingen tillfällighet att jag redan här väljer att göra en sammankoppling mellan

¹ Perry Anderson, Om den västerländska marxismen (1984) s 171

² Förhandlingarna vid Sverges socialdemokratiska arbetarepartis åttonde ordinarie kongress 1911 (PK 1911) s 34

³ Protokoll från Sverges socialdemokratiska arbetarepartis (ajournerade och fortsatta) nionde kongress (1915) (PK 1914) s 144, 147

dessa två spørsmål. Försvarsfrågan och regeringsfrågan stod i nära förbindelse med varandra och kommer att spela en framträdande roll i denna undersökning.

Hur kan man förklara att de svenska socialdemokraterna ändrade sin inställning till regeringsdeltagande mellan 1911 och 1914 års kongresser, och hur skall man tolka den politiska innebörden av förändringen? Detta vill jag göra till utgångspunkt för min studie.

Forskningsläget om den tidiga socialdemokratin

Den svenska socialdemokratins politiska utveckling under perioden före första världskriget är det egentliga temat för undersökningen. Jag vill närma mig den klassiska debatten om reformismens framväxt inom arbetarrörelsen. Åtminstone ett halvt dussin avhandlingar har behandlat ämnet och ett stort antal vetenskapliga uppsatser, tidskriftsartiklar, debattböcker, broschyrer och pamfletter.¹

I den vetenskapliga debatten har två verk anslagit tonen, Herbert Tingstens snart 50 år gamla *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* och Seppo Hentiläs *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914 från 1979*, trots att bägges forskningsresultat är omdebatterade. Verken uppvisar stora skillnader i upplägging, inriktning och resultat. Tingsten är framförallt idéhistorisk, Hentilä gör en bred social och politisk analys av arbetarrörelsens utveckling och läge; Tingstens politiska utveckling från socialdemokrat till liberal, som skedde parallellt med undersökningens genomförande, kan skymtas i hans bok,² medan Hentilä anknyter till en marxist-leninistisk forskningstradition. Men på en viktig punkt finns en överensstämmelse mellan de båda. Tingstens oomstridda forskningsslutsats är den", skriver Hentilä, "att SAP:s ideologi kring sekelskiftet började förvandlas till reformism."³ Båda menar att den svenska socialdemokratin från början stod i stort beroende av den tyska marxismen som den formulerades av företrädare som Karl Kautsky, och att denna inriktning kom att överges. Tingsten pekar framförallt på den programmatiska utvecklingen, Hentilä på den politiska praktiken.⁴

De förklaringar som Tingsten och Hentilä ger till denna utveckling skiljer sig kraftigt åt. Tingsten, som alltså sätter den ideologiska utvecklingen i centrum, söker svaret på flera olika håll. Han pekar på att den svenska utvecklingen kan ses som ett led i en internationell sådan; han pekar på säregenheter i den svenska samhällsutvecklingen med dess starka rätts- och frihetstraditioner; han tar upp hur de övriga partierna svarat på socialdemokratins krav på sociala reformer på ett sätt som inte äventyrat samhällsutvecklingen; han diskuterar tänkbara band med den ekonomiska utvecklingen och hävdar slutligen vad som ur idéhistorisk synvinkel är särskilt betydelsefullt, nämligen att den marxistiska doktrinen i sig innehöll felaktiga förutsägelser och inre motsättningar som med nödvändighet måste leda till att de marxiska teorierna måste överges.⁵

Hentilä vill istället söka den sociala basen för reformismens uppkomst. Den hittar han i den arbetararistokrati som han menar uppstod som social kategori i Sverige kring sekelskiftet genom

¹ Verk om den tidiga socialdemokratin är t ex John Lindgren, *Det socialdemokratiska partiets uppkomst i Sverige 1881-89* (1927); G Hilding Nordström, *Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1889-1894* (1938); Herbert Tingsten: *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* (1941); Knut Bäckström, *Arbetarrörelsen i Sverige 1-2* (1970); Seppo Hentilä, *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914* (1979); Rolf Karlbom, *Revolution eller reformer. Studier i SAP:s historia 1889-1902* (1985); Birger Simonson, *Socialdemokratin och maktövertagandet. SAP:s politiska strategi 1889-1911* (1985); Mats Johansson, *Arbetararistokrater och arbetarbyråkrater - om reformistiska och revolutionära tendenser inom den svenska arbetarklassen i början av seklet* (1986); Lotta Gröning, *Vägen till makten* (1988); Ingrid Millbourn, "Rätt till maklighet" (1990)

² Om Tingstens utveckling, se Christer Winberg, *Tingstens idékritik och den tidiga svenska socialdemokratin*, Scandia 1980 s 97 - 116

³ Hentilä aa s 19

⁴ Tingsten 1967 del 1 s 127 ff, Hentilä aa s 304 ff

⁵ Tingsten 1967, del 2 s 366 ff. För en övertygande kritik av Tingstens marxbild, se Winberg 1980

en skiktning i arbetarklassen. Teorierna om arbetararistokratin utvecklades först av Engels och Lenin vid en analys av den engelska arbetarklassen.¹ Arbetararistokratins dominerande ställning inom fackföreningsrörelse och parti, och SAP:s beroende av de bäst betalda arbetarnas röststöd, förklarar hur denna kunde leda in majoriteten av arbetarklassen i den reformistiska arbetarrörelsens krets. Samtidigt menar Hentilä att kopplingarna på det politiska planet i teorin om arbetararistokratin endast är indirekta och att arbetararistokratins betydelse för reformismen inte får betraktas som någon historisk nödvändighet. Han pekar därför på flera andra nödvändiga förutsättningar för reformismens genombrott; även han nämner borgarklassens flexibla politik och problemet med den kautskyska formen av marxism.²

Tingstens och Hentiläs uppfattning om ett reformistiskt genombrott i den svenska arbetarrörelsen är emellertid inte oomstridd. Det finns de som hävdar en marxistisk kontinuitet i den socialdemokratiska utvecklingen. Det gäller framförallt skribenter knutna till den socialdemokratiska rörelsen, från Karleby och Möller på 20-talet till Gunnar Gunnarsson och Jan Lindhagen idag. För dem stod Brantings politik närmare Marx än vad Kautskys och den officiella tyska socialdemokratins gjorde kring sekelskiftet. Denna, liksom senare kommunismen, utgjorde en avvikelse från den ursprungligen odogmatiska marxismen.³ En liknande inriktning har Birger Simonson i *Socialdemokratin och maktövertagandet*. Han genomför en undersökning av ideologins förhållande till den politiska strategin. Hans slutsatser blir att partiet under denna tid behöll sin revolutionära målsättning. De förändringar i den politiska strategin som även han noterar kan beskrivas som en förfinad metod att nå målet, kapitalismens ersättande med socialism. Förändringarna kan förklaras av att den politiska strategins grundläggande krav, att majoriteten av folket skulle ställa sig bakom ett socialiseringsprogram, inte uppfylldes. En viktig orsak till detta var att socialdemokraternas röststöd i allt större utsträckning kom att sökas i grupper utanför arbetarklassen, framförallt bönderna och andra småborgerliga skikt.⁴

Ingrid Millbourn, vars undersökningar i *Rätten till maktighet* tidsmässigt framförallt ligger före sekelskiftet, ser en motsättning mellan en manifest ideologi, främst präglad av partiets ledare, och konkurrerande ideologier som fanns starkt latenta bland partiets medlemmar. Den förra kännetecknades av socialistiska ideal som skulle förverkligas med hjälp av en centraliserad statsägd produktion genom en politiskt parlamentarisk strategi, medan anhängarna av de senare förespråkade en strategi baserad på självverksamhet och decentralisering.⁵

I sin avhandling *Vägen till makten* söker Lotta Gröning teckna huvuddragen i SAP:s organisatoriska utveckling 1900-1933. Hon menar att partiet i sin strävan efter politisk makt allt mer kom att anpassa partiets organisation efter de krav en effektiv valapparat krävde.⁶

Ekdahl/Hjelm gör i artikeln *Reformismens framväxt inom svensk arbetarrörelse*⁷ ett försök till schematisering av debatten om reformismens roll i socialdemokratins utveckling. De vill komma bort från polariseringen kring ett revolutionärt eller reformistiskt ursprung för den svenska socialdemokratin, och menar att reformismens framväxt måste ses som en historisk process. Man

¹ Hentilä aa s 308 ff

² aa s 306 f

³ Nils Karleby, *Socialismen inför verkligheten* (1926) s 109-15; Gustav Möller, *Hjalmar Branting i dens. Revolution och socialism* (1975) s 111-25; Gunnar Gunnarsson, *Socialdemokratiskt idéarv* (1971) t ex s 121-28; Jan Lindhagen, *Socialdemokratins program. Första delen* (1972) s 77 ff

⁴ Simonson aa s 216 - 20

⁵ Millbourn aa s 359 ff

⁶ Gröning aa s 187 f

⁷ Lars Olof Ekdahl och Hans-Eric Hjelm, *Reformismens framväxt inom svensk arbetarrörelse* (1978/1981) s 228-262

bör istället ”söka analysera hur reformismen i kamp med andra tendenser successivt tar form och kommer att dominera inom rörelsen.”¹

Jag delar den uppfattningen. Det har uppenbart funnits olika riktningar inom socialdemokratins redan från början, där den reformistiska varit en. Från åren efter sekelskiftet kom de teoretiska och taktiska diskussionerna inom partiet mer och mer under inflytande av den internationella debatten, och grupperas därefter.

Min utgångspunkt är att det existerar två politiska huvudlinjer i den svenska socialdemokratins under åren före 1914. Dessa linjer har också sina motsvarigheter inom den internationella arbetarrörelsen, både inom de enskilda socialdemokratiska partierna och inom Andra internationalsen. I själva verket fanns det flera riktningar, särskilt syndikalistiskt och anarkistiskt influerade. Även om den internationella socialdemokratins såväl teoretiskt och organisatoriskt markerat gränserna fanns framförallt det syndikalistiska inflytandet levande inom flera partier och denna riktning kom också att få inflytande på Andra internationalsens vänster i flera viktiga frågor.² De kommer i regel att kallas höger och vänster. Så kallades de allmänt då, men de skulle också, efter samtidens eller vår tids språkbruk kunna benämnas reformistiska och revolutionära, opportunistiska och klasskampsinriktade eller revisionistiska och marxistiska.³

Nu kan det hävdas att det är en förenkling att reducera den omfattande och mångfacetterade diskussionen om den socialistiska rörelsens uppgifter på detta sätt. Uppfattningarna om hur rörelsen skulle kunna förverkliga sina mål spände över ett brett spektrum från Luxemburgs och Lenins vänster, där nödvändigheten av massaktioner och revolutionära resningar betonades, över Kautskys ortodoxa men 'attentistiska', mer eller mindre officiella linje och Jaurés radikala reformism till Bernsteinflygelns etatism med långtgående erfarenheter av parlamentariskt samarbete över klassgränserna. Det är emellertid möjligt att definiera riktningarna efter hur de grupperade sig kring de konkreta stridsfrågor Internationalsen de facto hade att ta ställning till under denna tid, även om många försök gjordes att genom kompromisser och svepande formuleringar samla de olika strömningarna i gemensamma resolutioner.

Målet, socialismen, var alla överens om. Motsättningarna gällde inte heller om man skulle kämpa för rösträtt eller delta i de parlamentariska valen, om man skulle sträva efter sociala och ekonomiska förbättringar för arbetarklassen och inte heller vikten av att bygga fackföreningar och socialdemokratiska partier i masskala. Den oenighet som tidigare kunnat råda i dessa frågor hade i huvudsak försvunnit i och med uppgörelsen med de anarko-syndikalistiska riktningarna. I takt med att de socialdemokratiska partierna växte och fick ökat samhälleligt inflytande tilltog istället debatten om förbindelsen mellan reform och socialism, och avvägningen mellan det parlamentariska och utomparlamentariska arbetet liksom inställningen till legala och utomlegala metoder. En central fråga var formerna för samarbete med andra klasser. Man kan spåra en ökad motsättning i frågor som förhållandet mellan fackförening och parti, inställningen till den koloniala frågan, invandringen och allt mer och mer i centrum, inställningen till försvarsfrågan och det parlamentariska arbetet, inklusive ministersocialismen.⁴ Med facit i hand kan man konstatera att dessa motsättningar blev så djupa att de ledde fram till en splittring av hela Andra internationalsen och en motsvarande uppdelning i socialdemokratiska och kommunistiska partier som en direkt följd av första världskrigets utbrott och den ryska revolutionen. Den ryska revolutionen, de revolutionära resningar som svepte över Europa i dess kölvatten och de olika

¹ aa s 240

² Se James JoII, The Second International (1974)

³ För diskussion av dessa begrepp se Gunnar Olofsson, Mellan klass och stat (1979) s 24-36

⁴ Jolla a a och även Carl E Schorske, German Social Democracy 1905 - 17 (1983) kap 3 o 11

riktningarnas konkreta ställningstaganden till dessa händelser är den avgörande bekräftelsen på dessa motsättnings djupgående teoretiska och politiska konsekvenser.

Den reformistiska riktningen inom arbetarrörelsen kan mot bakgrund av ovanstående politiskt beskrivas som en riktning som i första hand prioriterade arbetet inom de parlamentariska institutionerna som medel för att flytta fram arbetarklassens positioner i arbetet för ett socialistiskt samhälle.¹ Den byggde på en ”programmatisk statsvänlighet”, etatism,² och förutsatte ”samarbete och kompromisser med andra grupper, främst liberalerna.”³

Svensk forskning tycks i stort vara överens om att den reformistiska riktningen fick ökat utrymme inom den svenska arbetarrörelsen efter sekelskiftet. Relationerna mellan partiets förändrade politiska strategi och partiets program har ingående diskuterats; det idéhistoriska perspektivet är väl utrett. De senaste årtiondenas forskning har givit viktiga bidrag till den ekonomiska och sociala kontext arbetarrörelsen växte fram i. Det gäller t ex Hentiläs undersökningar men i än större utsträckning den historiska arbetslivsforskningen i vid mening som fokuserats kring studier av en rad sammanhängande frågor som arbetsprocess och teknik, maktförhållanden, kultur och politik. I centrum har ofta stått en analys av maktresurser på arbetsmarknaden, vilket för arbetarrörelsens del betyder att de fackliga organisationerna stått i förgrunden. De politiska analyser som gjorts har i huvudsak varit övergripande, syntetiska framställningar som velat fåna grundläggande drag i arbetarrörelsens samhälleliga utveckling.⁴ Särskild uppmärksamhet har här ägnats ”den historiska kompromiss” socialdemokratins ska ha ingått med kapitalet under 30-talet.⁵ Däremot saknas i stor utsträckning konkreta analyser av betingelserna för socialdemokratins utveckling på den politiska nivån under tidigare perioder.

I en analys av socialdemokratins utveckling har på senare tid argumenterats för integrations- och institutionaliseringsperspektiv som förklaringsmodeller.⁶ Det har pekats på den roll de institutionaliserade ordningarna spelar för ”hur det skall gå till och vad som är politiskt möjligt respektive omöjligt.”⁷ Det har också hävdats att perioden kring sekelskiftet kom att ställa nya krav på de politiska institutionerna, att 'staten byter ansikte'.⁸ Orsaken var framför allt den stärkta ”kopplingen mellan samhällets ekonomiska och sociala förändring”, vilket bl a ledde till krav på förvaltningens anpassning.⁹ Man har också noterat tendenser att staten ingrep för att ”utjämna intressekonflikterna och fylla de remnor, som öppnat sig i samhällsbyggnaden” som en följd av arbetarklassens tillväxt.¹⁰ Betydelsen av olika korporativa modeller har också diskuterats.¹¹

Vidare kan noteras ett ökat intresse för byråkratiseringsproblematiken, delvis som en följd av Weber-renässansen. Ett exempel är byråkratiseringsprojektet i Uppsala.¹² Betecknande för ansatsen i detta projekt är inriktningen att studera byråkratisering som en process inom såväl den

¹ Se t ex Olofsson 1979 s 30 ff för en närmare diskussion om begreppet

² Sune Sunesson, Politik och organisation (1974) s 122 f

³ Walter Korpi, Arbetarklassen i välfärdskapitalismen (1978) s 93

⁴ Klas Åmark, Maktkamp i byggbransch (1989) s 14. För exempel på det senare se Rolf Torstendahl Socialdemokratins roll i industrikapitalismens utveckling (1986) och Göran Therborn, Nation och klass. tur och skicklighet (1989)

⁵ Korpi 1978 s 97 ff

⁶ Bo Stråth, Socialdemokratisk ideologi mellan utopi och verklighet (1986) s 47 f. Rothstein flera aa

⁷ Bo Rothstein, Sociala klasser och politiska institutioner (1988) s 27

⁸ Rothstein 1988 s 28, Svenbjörn Kilander, Staten byter ansikte (1989)

⁹ Kilander aa s 176

¹⁰ Departementalkommitténs betänkande om socialstyrelsen. I Kilander aa s 173

¹¹ Rothstein 1988

¹² Se Nybom-Torstendahl red, Byråkratisering och maktfördelning (1989)

statliga som privata sektorn, nära knuten till industrikapitalismens utveckling.¹

Teorier kring sambandet mellan arbetarrörelsens byråkratisering och politisk-parlamentarisk integrering och socialdemokratins politiska utveckling har varit vanliga och framförts i såväl polemiska som vetenskapliga syften. I följande avsnitt ska jag därför gå igenom några av dessa med syfte att undersöka deras användbarhet i en undersökning av reformismens framväxt i Sverige.

Teorier kring arbetarbyråkratin

Det kom tidigt att göras kopplingar mellan den fackliga och politiska arbetarrörelsens organisatoriska utveckling och frågan om byråkratins roll.

Max Weber

Det klassiska byråkratibegreppet som det kom att utvecklas av Max Weber är inte direkt tillämpligt på diskussionen om byråkrati i politiska partier och fackföreningsrörelse. Webers analyser gäller de grundläggande dragen för förvaltningen i den moderna borgerliga staten som utvecklades under perioden strax efter sekelskiftet.² I sin analys av den politiska ledaren i parlamentariska system, fr a i diskussionen om den plebiscitära ledaren, gör Weber dock kopplingar och paralleller av intresse i sammanhanget.³ Han visar bl a risken för att intressena hos partiernas och statens byråkratier kan komma att skära varandra. Staten och de statliga ämbetena betraktas mer och mer som en försörjningsanstalt för politiker.

”Denna tendens växer sig starkare inom alla partier i och med att antalet ämbeten ökar – som en följd av den generella byråkratiseringen – och i och med att begäret efter denna särskilda form av säker försörjning ökar. För partimedlemmarna blir deras partier allt mer ett medel som de använder för att på detta sätt bli försörjda.

Emot detta står utvecklingen av den moderna byråkratin med ett specialiserat, högt kvalificerat skikt av andliga arbetare med mångårig, yrkesmässig utbildning ett skikt som i integritetens intresse har en starkt utvecklad *ståndsära*”⁴

För den tyska socialdemokratin, menar Weber, satte byråkratiseringen på allvar in efter Bebels död då ”tjänstemannaväldet tog sin början”.

”Fackföreningsfunktionärer, partisekreterare och journalister steg mot toppen. Partiet behärskades av ämbetsmannainstinkter och en högst respektabel byråkrati – ja, sällsynt respektabel måste man säga med hänsyn till förhållandena i andra länder...Men de konsekvenser av tjänstemannavälde som vi tidigare nämnt, drabbade också detta parti.”⁵

Robert Michels

Det blev en av Webers lärjungar, och nära medarbetare under några år,⁶ Robert Michels, som först kom att göra en systematisk vetenskaplig analys av socialdemokratins organisatoriska utveckling i den 1911 publicerade *Zur Soziologi der Parteiwesens* (på svenska *Organisationer och demokrati*).⁷ Michels föddes i en ledande tysk borgarsläkt och anslöt sig som ung till den

¹ Torstendahl, Byråkratisering som ett historiskt fenomen (1989) s 57 f

² Se Weber, Ekonomi och politik 3 (1987) s 58 ff

³ David Beetham, Max Weber and the Theory of Modern Politics (1985) s 226 ff

⁴ Max Weber, Politik som yrke i Weber. Vetenskap och politik (1977) s 51

⁵ aa s 77

⁶ För samarbetet mellan Michels och Weber se Wolfgang J. Mommsen, Robert Michels und Max Weber (1988) s 196-215

⁷ Robert Michels, Organisationer och demokrati (1983)

tyska socialdemokratin, där han under några år kom att tillhöra en syndikalistiskt influerad vänsteropposition. Hans socialistiska engagemang försvårade hans akademiska karriär, trots att han hade Max Webers stöd och gillande. 1907 flyttade han till Turin i Italien, och samtidigt som han definitivt slog in på den vetenskapliga banan lämnade han sitt socialdemokratiska engagemang. Sin karriär fullbordade han som professor i det fascistiska Italien. Från Italien hämtade Michels också viktiga teoretiska förebilder i den klassiska elitteorins grundläggare, Mosca och Pareto.¹

I sin *Zur Soziologi...* slår Michels som utgångspunkt fast att demokrati är otänkbar utan organisation och att arbetarklassens makt och inflytande står i direkt proportion till dess numerär. Men just den organisering som detta kräver utgör i själva verket en källa till konservativa krafter som hotar att vanställa demokratin.² Det finns en oligarkins järnlag. Belägg för sin tes söker Michels i en rad olika faktorer: historiska, psykologiska, samhälleliga och organisations-sociologiska. Han försöker hitta psykologiska faktorer hos såväl ledarna som massorna. Massorna har en oförmåga att handla utan ledning, de har behov av direktiv uppifrån och är tacksamma och vördnadsfulla för detta.³

Michels understryker skillnaden mellan ledarnas kulturella överlägsenhet och formella bildning och massornas inkompetens och omognad.⁴ Ledarnas framträdande egenskaper, förutom stora kunskaper lägger Michels särskild vikt vid viljestyrka och förmågan att vara folktalare, ger ledarna viktig prestige. Samtidigt motsvaras massornas apati hos ledarna av en naturlig maktlystnad.⁵ På grund av kollektiv oföretagsamhet eller tröghetslagar tenderar ledare att förlänga sina mandat så länge de själva vill. När organisationen växer i styrka, och fler ledare behövs, blir ledarna allt självständigare gentemot sina medlemmar och löser rekrytering och succession själva, genom att välja sina egna efterträdare och inrätta nya poster.⁶

Michels gör i Webers anda vissa paralleller mellan uppkomsten av den statliga byråkratin och byråkratin i partier: ”Självbevarelsesdriften tvingar den moderna staten att samla omkring sig och knyta till sig ett så stort antal intressen som möjligt”; det är en viktig faktor i de politiskt härskande klassernas strävan att trygga sin makt och fortsätta styra landet. En stat – eller ett parti –, säger Michels, som har en alltför begränsad elit riskerar att sopas bort av massorna i en demokratisk revolt. Därför strävar det moderna partiet efter att ge sin organisation en så bred bas som möjligt och att få så många som möjligt ekonomiskt beroende av partiet.⁷

Detta ekonomiska beroende blir i många avseenden ett järnband runt hela organisationen. Kropparbetarna blir beroende av sina inkomster från partiet när valkarna försvinner och lusten och förmågan att gå tillbaka till sina tidigare yrken avtar. Ledare från borgarklassen har ofta bränt sina skepp vad gäller möjligheten att återuppta tidigare yrkesverksamhet eller karriärvägar.⁸ Ledarna genomgår nu en psykologisk metamorfos. Deras ekonomiska beroende av sin maktutövning är en avgörande orsak, men det finns också andra: De flesta som inleder sin politiska karriär är uppriktigt övertygade om de idéer de vill slåss för och har de bästa avsikter

¹ Gunnar Olofsson, Robert Michels och teorin om arbetarorganisationernas byråkratisering i Arkiv nr 7-8 (1975) s 110f

² Michels aa s 37 f

³ aa s 62

⁴ aa s 76 ff

⁵ aa s 70, 165

⁶ aa s 95

⁷ aa s 148-50

⁸ aa s 104, 166

med sitt maktutövande. Men medvetandet om att man besitter makt leder till fåfänga. Viljan att härska, på ont eller gott, är universell.¹ Utvecklingen får även politiska konsekvenser. När den ungdomliga glöden för de ursprungliga idéerna falnat, tappar ledarna sina illusioner och även detta påverkar den mentala förändringen. Ledaren uppfattar

”ofta sin egen förvandling bara som en spegelbild av omvärldens förvandling. Vi lever i en ny tid, brukar han säga, och därför behövs också en ny taktik och en ny teori. Utvecklingen kräver större politisk mognad. De reformistiska och revisionistiska idéerna inom Socialistinternationalen är till stor del ett utslag av det psykologiska behovet att finna en förklaring till och ursäkt för den förvandling som ledarna har undergått.”²

Michels gör också en social analys av byråkratin. Han konstaterar att arbetarrörelsens ideolog formulerats av tänkare med borgerlig härkomst och att ett betydande antal av socialdemokratis medlemmar, och inte minst dess ledare har borgerligt eller småborgerligt

ursprung. Det är emellertid inte dessa skikt som är den viktigaste förklaringen till att partierna förborgerligats. Det är istället den förändring som sker med de ledare som ursprungligen kommit från arbetarklassen som gör, att hela den atmosfär i vilket partiets politiska verksamhet bedrivs förborgerligas. När arbetaren går över från fysisk till intellektuellt arbete, undergår han en förändring som omfattar hela hans väsen och tillvaro. Han lämnar successivt proletariatet och blir medlem av den småborgerliga klassen. Detta medför också en ideologisk förändring.³

Michels pekar på det parlamentariska arbetets konsekvenser. De högsta ledarna inom socialdemokratin är nästan utan undantag parlamentsledamöter. Detta ger dem ett extra starkt inflytande.

Förutom den prestige det ger dem, innebär parlamentarikerns ställning att han kan undandra sig medlemmarnas och även partiledningens kontroll. Han är ju vald för en längre period och makten kommer formellt inte från partiet utan från väljarna. Parlamentsgruppens ställning inom partiet blir stark och vid konflikt med andra delar av partiet får parlamentsgruppen ofta sista ordet. Att de prestigefyllda ledarna är parlamentariker befäster också uppfattningen bland massorna att den verkligt viktiga kampen är den som pågår i parlamentet.⁴

Pressen är för Michels ett mäktigt hjälpmedel för ledarna när de strävar efter att erövra, bibehålla och konsolidera sin makt över massorna. Inte minst kan den användas till att hylla ledare och göra dem populära.⁵

Slutligen pekar Michels på ytterligare två faktorer som ger partiet en allt mer konservativ prägel. Den ena är den ökade hänsyn partierna måste ta till sina sympatisörer, medlöpare, eller med ett modernare ord, marginalväljare.⁶ Den andra faktorn är utvecklingen av förhållandet mellan parti och stat. Arbetarpartiet, som uppstod för att störta den centraliserade statsmakten, kommer genom sin utveckling mot djup byråkratisering att bygga på samma grundvalar som staten: auktoritet och disciplin.⁷

Beatrice och Sidney Webb

---

¹ aa s 169, 185, 207

² aa s 169

³ aa s 225 ff

⁴ aa s 118f

⁵ aa s 114ff

⁶ as s 276 f

⁷ aa s 277

Innan Michels hade Beatrice och Sidney Webb gjort den första analysen av uppkomsten av en facklig byråkrati. I sin *History of Trade Unionism* (1896) påpekar de att fackföreningarna, på samma sätt som den moderna industrin och de politiska demokratierna, har en administration (Civil Service) av allt större inflytande och vikt, även om den fackliga byråkratin hittills varit helt ouppmärksam. Webbs menar, att de fackliga funktionärerna har en unik position såtillvida att de varken hör till medelklassen eller arbetarklassen; de utför intellektuellt arbete samtidigt som detta arbete konstant för dem i motsättning till de intellektuella. Detta ställer särskilda krav på funktionärerna – och utsätter dem för risker.

Bland dessa risker nämner de särskilt två. En är jobbets fria karaktär och oreglerade arbetstider som skapar påtagliga frestelser för personer med alkoholproblem. Den andra risken är att den facklige funktionären förborgerligas på grund av att han fjärmas från de arbetare han är satt att företräda och alltmer umgås med folk från och i borgerlig miljö. Intellektuellt innebär detta att han får allt mindre förståelse för arbetarnas krav och synpunkter, och allt mer tenderar att lyssna till motpartens argument. På det personliga planet jämför han – och hans familj – sig med de personer i medelklassen som finns i deras omgivningar, och boendet och levnadsstil anpassas allt mer till medelklassen. Webbs noterar också de tendenser som finns i fackföreningsrörelsen att välja om sina funktionärer, även om de uppenbarligen missköter sina jobb. En ökad specialisering hos många funktionärer kan också leda till facklig inskränkthet och minskad klassolidaritet.¹

Analys inom den samtida arbetarrörelsen

Michels och Webbs var inte de enda med erfarenheter från arbete inom den socialdemokratiska rörelsen vid den här tiden som uppmärksammade uppkomsten av en byråkrati inom arbetarrörelsen. Framförallt hos vänstern gjordes tidigt kopplingar mellan byråkratisering och den politiska urartning som man menade den opportunistiska linjens utveckling representerade.

Karl Marx

Marx dog 1883. Vid den tiden fanns inga erfarenheter i större skala som gav underlag för att bedöma uppkomsten av en eventuell byråkratisering av arbetarrörelsen, framförallt saknades socialdemokratiska masspartier. När Marx talar om byråkrati är det kopplat till en grupp ämbetsmän som innehar statsapparatusens ledande poster och som förmedlar statsmakten.² Byråkratin är ingen egen klass, utan en speciell kategori vars funktionssätt i sista hand motsvarar den dominerande klassens intressen.³ Men samtidigt kunde Marx från Pariskommunen, den viktigaste erfarenhet som den socialistiska arbetarrörelsen gjorde under hans tid, dra vissa lärdomar om hur arbetarrörelsen måste lösa problemet med en hotande byråkratisering.⁴

Marx konstaterar med tillfredsställelse att alla funktioner i Pariskommunens förvaltning, inklusive polismakten, var underställda direkt politisk kontroll. Enskilda valda företrädare kunde vid behov skiljas från sina poster. Bestämmelsen att alla administrativa poster var valbara, med möjlighet att återkalla de givna mandatet, var den ena metoden att motverka uppkomsten av en ny byråkrati när arbetarklassen stod inför uppgiften att bygga sin stat. Den andra riktade sig mot de materiella privilegierna. Kommunen beslöt att alla offentliga ämbeten skulle avlönas med arbetarlöner. Marx påpekar att syftet med detta framförallt var preventivt; det gällde att förhindra uppkomsten av en ny byråkrati bland dem som ville göra social karriär i den nya staten. Genom att lyfta fram

¹ Sidney och Beatrice Webb, *The History of Trade Unionism* (1896) s 451-60

² Sunesson 1974 s 57. 72

³ Nicos Poulantzas, *Politisk makt och sociala klasser* (1970) s 379 f

⁴ Karl Marx, *Inbördeskriget i Frankrike* s 34 - 85, särskilt s 55-60

dessa två aspekter hade Marx samtidigt pekat på två av de faror som senare utpekats som hot för arbetarrörelsen: en ledning som undandrog sig medlemmarnas kontroll och de materiella privilegierna som incitament för en byråkratisk utveckling.

I samma skrift, *Inbördeskriget i Frankrike*, beskriver Marx hur kommunen befriat sig från flera av den borgerliga statens viktigaste element, förutom byråkratins också den stående armén och polismakten. Med Lenins ord visade Marx hur skapandet av en arbetarstat sker parallellt med att staten börjar dö bort.¹

Rosa Luxemburg

Rosa Luxemburg kom redan vid sekelskiftet att framträda som den kanske skarpaste kritikern av den framväxande reformismen inom den tyska socialdemokratin. I sin *Sociala reformer eller revolution* (1899) tog hon upp kampen mot Bernsteins kritik av den ortodoxa marxismen. Den sociala grunden för opportunisten hittar hon i första hand i parlamentarismen: ”Denna parlamentarism är grogrunden för alla opportunistiska tendenser som nu finns inom den västeuropeiska socialdemokratin”, skriv hon redan 1904, och fortsatte:

”Allt eftersom arbetarrörelsen växer, blir parlamentarismen en språngbräda för politiska karriärer... En annan källa till opportunisten av idag är de stora socialdemokratiska organisationernas väldiga inflytande och materiella tillgångar.”²

Lenin och Zinovjev

Ett av de få partierna inom Andra internationalen som vägrade att stödja det egna landets krigsansträngningar och därför röstade mot att bevilja krigskrediter var det socialdemokratiska partiet i Ryssland. De ryska bolsjevikernas ledare i schweizisk exil, Lenin och Zinovjev, publicerade i nära samarbete åtskilliga skrifter och artiklar som analyserade orsakerna till Andra internationalens sönderfall. Mest känd är kanske *Socialism och krig* (1915)³ Hos Lenin hittar man framförallt tre sociala rötter till opportunistens utveckling: arbetararistokratin, arbetarbyråkratin och inflytandet från småborgerliga grupper.

”Ett helt socialt skikt bestående av parlamentsledamöter, journalister, fackliga ombudsmän, privilegierade funktionärer och vissa skikt av arbetarklassen har *sammansmält* med sin egen borgarklass, som har visat sig fullt kapabel att uppskatta och 'suga upp' det.”

I särklass mest uppmärksamhet ägnar Lenin åt analysen av arbetararistokratins roll, alltså relationerna mellan imperialismen, opportunisten och ett litet skikt relativt välbetalda arbetare, ”mutade” av koloniala överprofiter.⁴

I sin artikel *Opportunistens sociala rötter* (1916) söker Zinovjev dessa på fyra håll; förutom de tre Lenin nämnt ovan tar Zinovjev också upp anpassningen till, framförallt småborgerliga, marginalväljare. Zinovjev gör i artikeln en analys av byråkratin i den tyska socialdemokratin. Intressant är att en av dem Zinovjev framförallt refererar till och citerar är Robert Michels.⁵ Zinovjev konstaterar den kraftiga tillväxten av funktionärer inom den tyska arbetarrörelsen – den hade mer än 4.000 anställda 1914. Han konstaterar med Michels tendenserna till koncentration av maktupdrag och den allt kraftigare specialiseringen. Detta leder fram till högre krav på formella

¹ aa s 55f

² Rosa Luxemburg, Den ryska socialdemokratins organisationsfrågor (stencil u.å.) s 18

³ V.I. Lenin, Collected Works (1964) Vol.21 s 295-338

⁴ Citatet från V.I. Lenin The Collapse of the Second International i Collected Works Volume 21 (1964) s 250 Se också Olofsson 1979, vars kapitel 5 (s 68-90) handlar om begreppet arbetararistokrati hos Engels och Lenin

⁵ Gregorij Zinovjev, The Social Roots of Opportunism i New International (1983) s 97 - 143

kunskaper hos de anställda och en snävare rekryteringsgrund. Särskilt är arbetararistokratin kraftigt överrepresenterad.¹ De bägge är också överens om att de anställda inom arbetarrörelsen blir allt mer ekonomiskt beroende av sina anställningar, och att lönerna tenderar att öka.²

Däremot tar Zinovjev avstånd från Michels tes att uppkomsten av en byråkrati skulle vara ofrånkomligt kopplad till demokratins utveckling. Zinovjev tror inte på någon förräderiteori. Zinovjev gör istället en koppling mellan byråkratins uppkomst och opportunistens utbredning under de relativt lugna förhållanden som rådde under perioden före första världskriget.

”Medvetandet bestäms av tillvaron, inte tvärt om. På grund av den inriktning rörelsen fick under den 'lugna' förkrigsperioden ligger det i denna kast av arbetarbyråkraters innersta sociala karaktär att deras medvetande förborgerligas”³

Men denna utveckling skedde trots, inte på grund av, organisationernas demokrati.⁴

Trotskyj och den stalinistiska byråkratin

Det finns fruktbara paralleller mellan diskussionerna om arbetarpartiernas byråkratisering och den kritik som Leo Trotskyj utvecklade mot byråkratiseringen av sovjetsamhället under 1920- och 30-talet.

Trotskyj var en ledande företrädare för de ryska socialdemokraterna, men stod utanför Lenins bolsjevikfraktion fram till ryska revolutionen 1917. Trotskyj sökte de övergripande orsakerna till den stalinistiska byråkratins seger i två faktorer. Dels en inre: produktivkrafternas låga nivå efter revolutionen. Den första socialistiska revolutionen hade skett i ett efterblivet kapitalistiskt land och kriget, revolutionen och det följande inbördeskriget hade kraftigt åderlåt land. ”Den 'proletära stolthetens' ebb lämnade rum för en flod av lågsinhet och karriärism. Den nya härskande klassen intog sin plats på denna våg”⁵ Dels fanns det yttre orsaker till detta: en rad internationella nederlag för de revolutionära riktningarna, från spartakistupproret och den ungerska revolutionens krossande efter första världskriget över misslyckade revolter i Europa och Kina på 20-talet till fascismens seger på 30-talet. Dessa nederlag, som enligt Trotskyj till en del kunde lastas en felaktig politik av den moskvaletta internationella kommunistiska rörelsen, ökade sovjetstatens isolering och stärkte byråkratins grepp.⁶ Grundvalen för sovjetsamhällets byråkrattstyre är fattigdom på konsumtionsvaror, menade Trotskyj.

”När köerna är långa är det nödvändigt att sätta dit en polisman för att hålla ordning. Sådan är utgångspunkten för sovjetbyråkratins makt. Den 'vet' vem som ska få någonting och vem som måste vänta.”⁷

Den statliga byråkratin under de första åren kom i stor utsträckning att rekryteras från tsartidens intelligenta, som förde med sig mycket av sina värderingar. Detta var en nödvändighet, som i början kunde balanseras av den motvikt partiet utgjorde. Problemen uppstod menade Trotskyj, när också partiet byråkratiserades. Detta skedde när demokratin i partiet inskränktes, när fraktionsförbud infördes och byråkraterna tilläts dominera också partiet. Då uppstod ett byråkrattiskt skikt av ny typ, som kom att styra både parti och stat.⁸

¹ aa s 108,115

² as s 109

³ as s 117

⁴ as s 118

⁵ Leo Trotskyj, Den förrådade revolutionen (1969) s 68

⁶ aa s 69 f

⁷ aa s 83

⁸ aa s 71

Detta skikt kom att få materiella och politiska privilegier som snabbt fjärmade det från dem det var satt att företräda. Detta kom att påverka också byråkratins värderingar och politiska uppfattningar:

”Vad livsvillkoren beträffar omfattar det härskande skiktet alla graderingar, från landsbygdens småborgare till huvudstädernas storbourgeois. Mot dessa materiella villkor svarar vanor, intressen och tänkesätt. De nuvarande ledarna för de sovjetiska fackföreningarna är som psykologiska typer inte särskilt olika sådana som Citrine, Jouhaux och Green. En annan fraseologi, men samma föraktfullt patroniserande förhållande till massorna, samma samvetslösa list i andra rangens manövrer, samma konservatism, samma inskränkta horisont, samma inskränkta omsorg om deras egen fred och slutligen samma dyrkan av den borgerliga kulturens trivialaste former.”¹

Massorna hade ersatts av partiet. Partiet av partiapparaten. Partiapparaten av centralkommittén. Centralkommittén av generalsekreteraren. Den utveckling bort från demokratin Trotskij varnat för – i ett annat sammanhang -1904 hade blivit verklighet.

Den svenska debatten

Även inom den samtida svenska socialdemokratin förekom kritik mot tendenser till byråkratisering eller ledarvälde.

Inom den fackliga, syndikalistiskt inspirerade, oppositionen var kritiken mot centralisering och ”envåldshärskarregemente” ständigt återkommande, liksom anklagelserna mot ledarnas påstådda feghet och undfallenhet.² Också det socialdemokratiska ungdomsförbundet kritiserade ofta såväl moderparti som fackföreningsrörelse för denna inriktning. Redan första numret av Stormklockan 1908 innehöll en artikel, *Krisen i arbetarrörelsen. Rättning vänster!*, som bl a anklagade partiet för ”den trånga kälkborgerliga anda, som smugit sig in i rörelsen: försiktighetens, kompromissens, undfallenhetens anda”.³

Kritiken utvecklades i den uppmärksammade artikeln *Sömn till döds?* i Stormklockan sommaren 1910. Där skriver Z Höglund bl a att ”man skulle kunna gråta blod över att det skall tillåtas en så jämmerligt försoffad partiledning att låta partiet dö sotsdöden”.

Partiledningen hade förfallit till benhård byråkrati, slöhet, småsinne och kottteriväsande. I artikeln ifrågasattes sammankopplingen med den fackliga rörelsen. Höglund valde att inte gå till direkt angrepp på partiledaren Branting. Däremot utpekades partiets ende egentlige centrala funktionär, partisekreteraren och partikassören CGT Wickman.⁴

Vänsteroppositionen inom det socialdemokratiska partiet återkom upprepade gånger med kritik mot byråkratitendenser. Så småningom gjordes också kopplingar till de teser som Robert Michels utvecklat. 1916 skriver C N Carleson i Stormklockan:

”När... Robert Michels stack sin sond i byråkratin inom den tyska socialdemokratin, anade vi väl knappt, att det svenska socialdemokratiska arbetarpartiet också hade i faggorna samma tärande, handlingskraften förlamande sjukdom. Men idag ha vi svart och vitt, hur djupt auktoritetsväldet, borstande sin uppblåsta vederhäftighets kaisermustasch och rullande ögonen som riddar Blåskägg, trängt in i partiet.”⁵

Carleson gav sedan ut en hel liten skrift, *Makt och parti i modern politik och organisation* (1918)

¹ aa s 103. Citrine, Jouhaux och Green var samtida ledare för fackliga engelska, franska och amerikanska landsorganisationer

² Se Lennart K. Persson, *Syndikalismen i Sverige 1903-1922* (1975) s 73, 77

³ Stormklockan, provnummer, dec 1908

⁴ aa 30/71910

⁵ aa 4/3 1916

som i sina stora drag bygger på Michels teser med vissa försök att exemplifiera med svenska förhållanden.¹

EH Thörnberg och folkrörelsernas ledare

Den märklige sociologiske pionjären EH Thörnberg visade i sin forskning stort intresse för ledarskapets sammansättning, roll och utveckling inom de svenska folkrörelserna. Han var sannolikt den första som med vetenskapliga ambitioner analyserade funktionärsskiktet inom den svenska arbetarrörelsen. Här konstaterade han det permanenta draget i såväl partiets som fackföreningsrörelsens ledarskikt. ”Oförtydlig är tendensen till beständighet”, skriver Thörnberg. ”Vi behöva näppeligen betona de följande fördelarna. Sådana är ökade färdigheter, rikare erfarenheter, fördjupade kunskaper, skärpt sammanhangsblick och – åtminstone i vissa fall – smidig anpassning.”² Han kunde samtidigt konstatera att t ex nykterhetsrörelsen helt saknade motsvarande skikt av anställda ledare.³

Några nutida svenska teorier

Sune Sunesson och byråkratin inom fackföreningsrörelsen

Sune Sunesson diskuterar i sin avhandling i sociologi *Politik och organisation* byråkrati-begreppets innebörd i såväl klassisk sociologi som modern organisations sociologi. Han uttrycker där sin tveksamhet inför det rimliga i att använda såväl det marxiska byråkrati-begreppet, som framförallt avser ett bestämt skikt av ämbetsmän, som det weberska, som med byråkrati avser en form av framförallt statlig förvaltning, när det gäller att studera fackföreningsrörelsens organisationsutveckling.⁴ Sunesson avvisar också Michels teser om en nödvändig tendens till oligarki i arbetarrörelsens organisationer.

Han menar att Michels ersätter en undersökning av konkreta sociala och politiska förhållanden med ”i sämsta mening ideologiska spekulationer.”⁵ Den typen av arbeten som ser byråkratisering som ett allmänt organisationsproblem kallar Sunesson för ”historicistiska”.⁶ Sunesson diskuterar hur man ska kunna beskriva den svenska fackföreningsrörelsens organisationsutveckling. Han vill förlägga denna undersökning till en överordnad nivå.

”Det förefaller mest fruktbart att se förändringar i organisationsförhållandena inom fackföreningsrörelsen... i perspektivet av de politiska förhållandena i samhället. Det kan visas, att förändringarna i den svenska fackföreningsrörelsens organisationsförhållanden hänger samman med, och är en följd av, statliga ingripanden av olika typ mot fackföreningsrörelsen, eller ingripanden i fackföreningsrörelsens verksamhet.”⁷

Han visar i sin undersökning hur dessa ingripanden skett direkt genom lagstiftning, utredningar, regeringsingripanden eller hot om regeringsingripanden. Indirekt rör det sig i första hand om ideologisk påverkan, framförallt anammandet av den socialdemokratiska statsideologin, alltså en huvudsakligen positiv grundsyn på statliga ingripanden, och därmed ett ansvarstagande för hela samhället.⁸ Så här sammanfattar Sunesson sin syn på fackföreningsrörelsen och byråkrati-begreppet:

¹ CN Carleson, Makt och parti i modern organisation och politik (1918)

² EH Thörnberg, Folkrörelser och samhällsliv i Sverige (1943) s 234, 236

³ aa s 239

⁴ Sunesson 1974 s 72

⁵ aa 73

⁶ Sune Sunesson, Byråkrati och historia (1981) s 19

⁷ Sunesson 1974 s 73 f

⁸ aa s 150ff

”Fackföreningsrörelsen är inte 'byråkrati' i någon strikt mening. Men däremot är fackföreningsrörelsen, enligt de antaganden jag här lagt fram, underställd samma dominerande organisationskrav som andra politiskt viktiga organisationer, inklusive den statliga byråkratin. Dessa organisationskrav går tillbaka på statens organisation och statens uppgifter. Kraven är i praktiken bl.a. att organisationsledningen skall kunna företräda, och 'ansvara' för en uppfattning utan att medlemmarna behöver tillfrågas, att organisationsledning tar på sig ett 'ansvar' för ingångna avtal, att kunna representeras utåt av företrädare som har rätt 'att ha en uppfattning' utan att kontrollera om denna verkligen från början uttrycker medlemmarnas mening. I och med detta har man lämnat antaganden om att fackföreningsrörelsen är 'byråkratisk' därför att den är stor, därför att den i och med sin byråkrati förverkligar sitt immanenta väsen, eller därför att den har ombudsmän anställda, och förvisat dessa frågeställningar till det ideologiska eller det tekniskt-organisationsbeskrivande området.”¹

Folkrörelsernas betydelse för 'arbetarrörelsens institutionalisering'

I sin sammanfattning av forskningsprojektet om folkrörelserna och det svenska samhället, som sedan 60-talet bedrivits vid historiska institutionen vid Uppsala universitet, diskuterar Sven Lundkvist bland annat varför socialdemokratin övergav den revolutionära linjen och istället kunde vinnas för en institutionalisering av klassmotsättningarna baserad på ömsesidig respekt och dialog mellan klasserna.² Lundkvist pekar bl a på den påfallande samstämmigheten i organisatoriska mönster mellan frikyrkorörelse, nykterhetsrörelse och arbetarrörelse. Dessa likheter måste ses mot bakgrund av gemensamma erfarenheter och – ledare. ”De fasta institutionerna utgjorde grunden för folkrörelsernas agerande och gav dem fasthet och kontinuitet.”³ Under hänvisning till bl a Michels menar Lundkvist att en konsekvens av detta blev en byråkratisering genom en grupp kunniga ledare.

”Oligarkin innebar, att de ansvariga blev färre men också att deras makt ökade. Efterhand som den gruppen anpassades i samhället, blev den också alltmer angelägen om att nå samhällsmakt. För den stora massan av anhängare medförde denna utveckling en passivisering”⁴

Det fanns en stor grupp arbetare som var medlemmar i både nykterhetsrörelse och arbetarrörelse, och inte minst fanns det ledare med förankring inom bägge rörelserna. Lundkvists tes är att socialdemokratin kom att anknyta till den praxis av samarbetsvänlig och reformistisk inriktning som kännetecknat de andra folkrörelserna från början. Arbetarrörelsen såg vilka resultat som kunde uppnås på fredlig väg. En rad av socialdemokratins ledare efter sekelskiftet hade lokalt uppfostrats i denna anda. Det fanns flera frågor där nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen arbetade sida vid sida, t ex rösträttsfrågan och kravet på lokalt veto. 1911 vann socialdemokratin för kravet på totalförbud. Inte minst torde det lokala politiska samarbetet ha varit viktigt. Nykterhetsrörelsen hade på många håll starkt liberalt inflytande, och genom detta kunde vänstersamverkan på många håll prövas i kommunalpolitiken innan det kom att institutionaliseras på riksplanet.⁵ Av särskilt intresse är den politiska verksamhet som nykterhetsrörelsen bedrev för att få sina representanter uppsatta och valda på de olika partiernas listor, och som inte minst var framgångsrik inom det socialdemokratiska partiet.⁶

Lundkvists grundläggande tes att frikyrko- och nykterhetsrörelserna ”kunde visa den unga arbetarrörelsen vart man kunde nå med fredliga medel” avvisas av Jane Cederqvist i avhandlingen *Arbetare*

¹ aa s 75

² Sven Lundkvist. *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920* (1977) s 195 f, 211

³ aa s 199

⁴ aa s199f

⁵ Sven Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer* (1974) s 370 f

⁶ aa särskilt s 160-199

i strejk (1980). Utifrån sina studier av arbetarnas politiska mobilisering i Stockholm under sista delen av 1800-talet har hon svårt att förstå tolkningen att arbetarna i Sverige valde dialogen istället för konfrontationen. Hon pekar bl a på att Sverige från sekelskiftet till 1930-talet uppvisade den högsta strejkaktiviteten i världen. Kopplingen mellan nykterhets- frikyrko- och arbetarrörelse är vidare svår att se i storstadsmiljö. Cederqvist menar att arbetarna använde konfrontationen som medel i den politiska mobiliseringsprocessen med ett yttersta syfte att förändra samhället.¹

I sin sociologiska avhandling *Mellan klass och stat* (1979) försöker Gunnar Olofsson placera in folkrörelserna som sociala och organisatoriska svar på en del av de effekter som en framflyttande marknadshushållning hade för underordnade klasser och skikt. Han ställer frågor som hur en ny stabilitet kunde skapas i ett samhälle som har härjats av industrialism och urbanisering och hur de nyskapade sociala grupperna integrerades i den existerande staten. Frikyrkorna betonar den enskilda individens ansvar för sitt religiösa förhållande. Den frikyrkliga ideologin och organisationsformen är i många stycken parallell med liberala ideal och föreställningar.² Hos nykterhetsrörelsen ser Olofsson två dimensioner

”Alkoholbrukets samhällseliga infattning riktade organisationernas och medlemmarnas blick mot politiken. Dvs å ena sidan har vi nykterhetsrörelsens ideologisk/normativa sida med tyngdpunkten på den individuella lösningen (nykterhetslöftet, den totala avhållsamheten). Å den andra sidan organisationernas krav på stat och kommun, arbetet för utvidgad rösträtt som ett medel att förverkliga förbudet.”³

Olofssons slutsats blir att nykterhetsrörelsen var en viktig social och organisatorisk länk för arbetarrörelsen till småborgerligheten och den liberala ideologin.⁴

Avhandlingens uppläggning

Litteraturgenomgången ovan har stärkt mig i uppfattningen att det skulle kunna vara fruktbart att studera den svenska socialdemokratins politiska utveckling under perioden före första världskriget i ett perspektiv av byråkratisering och parlamentarisk/politisk integrering. Samtidigt är ett antal preciserings- och nödvändiga att göra. I den ovan anförda litteraturen diskuteras arbetarrörelsens byråkratisering och institutionalisering från skilda utgångspunkter, som inte utan vidare kan förutsättas hänga ihop. Å ena sidan ser man hur arbetarrörelsen i sina kontakter med det omgivande samhället påverkas av, eller tenderar att integreras i statliga, och framför allt parlamentariska strukturer. Även samverkan med folkrörelserna och andra flerklassbaserade eller borgerliga miljöer kunde bidra till en sådan institutionalisering. Å andra sidan noteras från skilda utgångspunkter uppkomsten av en arbetarbyråkrati, ett skikt funktionärer inom arbetarrörelsen som man vill ge en speciell roll som bärare av reformistiska och samarbetsinriktade idéer. Men sambanden mellan dessa två tendenser är inte alltid klargjorda. Det samma gäller sambanden mellan integrering och byråkratisering å den ena sidan och en reformistisk utveckling å den andra. Ger de förra fenomenen upphov till det senare, eller var reformismen kanske tvärt om en förutsättning för den parlamentariska taktiken och byråkratins utveckling?

Jag kommer därför att närma mig uppgiften att formulera en teori för min undersökning utifrån två nivåer, en strukturell och en subjektiv.

En strukturell nivå

¹ Jane Cederqvist, *Arbetare i strejk* (1980) s 11

² Olofsson 1979 s 139

³ aa s 140

⁴ aa s 141

På den strukturella nivån tar jag min utgångspunkt i Sune Sunessons resonemang om orsakerna till förändringar i organisationsförhållandena inom fackföreningsrörelsen. Hans huvudtes är alltså att denna blir underställd samma dominerande organisationskrav som andra politiskt viktiga organisationer, inklusive den statliga byråkratin. Jag tror att detta resonemang är tillämpligt på det socialdemokratiska partiet.

Den utveckling mot acceptandet av den parlamentariska demokratin i teori och praktik som beskrivits av t ex Tingsten fick, är mitt antagande, samma betydelse för socialdemokratin som undertecknandet av verkstadsavtalet eller decemberkompromissen fick för den fackliga rörelsens organisation.¹ I detta sammanhang blir ett studium av socialdemokratin och dess väg mot integrering i det parlamentariskt demokratiska systemet ett sätt att mäta i vilken utsträckning socialdeblirratin är på väg mot en utveckling där man just blir ”underställd samma dominerande organisationskrav som andra politiskt viktiga organisationer, inklusive den statliga byråkratin”. En analys av hur vänstersamverkan mellan socialdemokratin och liberalerna utvecklas blir här ett sätt att mäta hur långt denna utveckling gått. Såväl internationellt som i Sverige stod frågan om ett regeringsdeltagande, ministersocialismen, i centrum för diskussionen om socialdemokraternas förhållande till de parlamentariska institutionerna; i Sverige fokuserades striden kring frågan om vänstersamverkan med det liberala partiet.

En sådan undersökning kan lämpligen tidsmässigt få sin tyngdpunkt under åren före första världskriget. Under den tiden tog såväl det liberala som det socialdemokratiska partiet definitivt ställning för regeringssamverkan, även om frågan åtminstone redan 1908 varit upp till konkret övervägande och det kom att dröja till 1917 innan den första liberal-socialdemokratiska regeringen bildades.² Vänstersamverkan är för mig under denna period synonymt med en politik som syftar till samarbete i regeringsställning mellan socialdemokrater och liberaler. Det har alltså en annan betydelse än den vänstersamverkan som fanns i rösträttsfrågan under 1890-talet.

Det är en viktig utgångspunkt för denna undersökning att socialdemokratins utveckling inte kan begränsas till en intern socialdemokratisk fråga. I den sammansatta utveckling som ledde fram till ett socialdemokratiskt regeringsdeltagande fanns många andra aktörer som spelade en viktig roll, främst politiska krafter som direkt eller indirekt hade inflytande över partiet och dess utveckling. Det gäller t ex de liberala grupper som aktivt ville påverka socialdemokraterna i viss riktning; det gäller högerliberala och konservativa krafter vars inställning till att 'svara på socialdemokratins anspråk på ett sätt som inte äventyrar samhällsfreden' var av stor betydelse; det gäller folkrörelserna och deras eventuellt modererande inflytande osv. Såväl inom arbetarrörelsen som i det omgivande borgerliga samhället fanns en rad olika, ibland motsatta, uppfattningar om hur man skulle ställa sig till socialdemokratins integrering, och dessa uppfattningar påverkade varandra i ett intimt växelspel. Undersökningen måste därför här gå utanför det rent politiskt parlamentariska området och undersöka denna process i ett vidare samhälleligt perspektiv.

I fokus står emellertid den politiska utvecklingen under den period den parlamentariska demokratin befästs i Sverige. På samma gång som denna utveckling väsentligt flyttade fram arbetarrörelsens politiska maktpositioner var parlamentarismen den borgerlig demokratins speciella statsform.³ Denna dubbelhet, där framväxten av den politiska demokratin både innebär en avgörande framgång för de tidigare utestängda klasserna och skapandet av en fundamental del av den moderna borgerliga staten är en central konflikt i detta arbete. Det innebär också att synen

¹ Sunesson 1974 kapitel 5. Jämför också Klas Knark, Socialdemokratin och fackföreningsrörelsen i samarbete och på skilda vägar (1989) s 57 f och kapitel 7 nedan

² Tingsten 1967 del 2 s 83 ff

³ Göran Therborn, Kapitalism och rösträtt (1980) s 6

på staten inte reduceras till någon 'statsapparat' i snäv mening.

Om man vill undersöka om socialdemokratin byråkratiseras i den bemärkelse som angivits här så handlar det inte i första hand om att studera en viss grupp byråkraters agerande, utan att partiet i sig måste ges ett visst sätt att fungera för att svara mot de uppgifter ett större ansvarstagande i den parlamentariska processen kräver. Det finns här ett samband mellan integration och byråkratisering, där den moderna statens utveckling och inflytande spelar en avgörande roll.¹ Men som litteraturgenomgången ovan antytt är förhållandet mer sammansatt än så. Det skikt som företräder arbetarrörelsen, en parlamentariskt förankrad byråkrati antas spela en avgörande roll för denna utveckling.

En subjektiv nivå

Därför tror jag att det är fruktbart och nödvändigt att studera denna integrationsprocess även på en subjektiv nivå; från de byråkraters perspektiv som agerar. Det betyder att jag inte nödvändigtvis håller med Sunesson när han säger att det är först i en undersökning av organisationsförhållandena mot bakgrund av ”den överordnade”, alltså den strukturella, nivån som frågan om byråkratin i fackföreningsrörelse – eller parti – blir av verkligt intresse. Och även om riskerna förvisso finns behöver man inte förfalla till ”i sämsta mening ideologiska spekulationer” om man väljer även denna infallsvinkel.²

En förutsättning för att undvika detta är emellertid att man lyckas ge en materiell förklaring till byråkratins utveckling och ställning. Det ligger för arbetarrörelsens del nära till hands att förutsätta att den process som antytts ovan kräver ett socialt skikt som bär upp den; en byråkratisering kan tänkas behöva en byråkrati. För den typ av organisationer som politiska partier utgör är det emellertid inte alldeles självklart hur man skall karaktärisera partiernas ledning i detta hänseende, och det gäller alldeles särskilt under perioden före första världskriget, när endast socialdemokraterna i någon rimlig mening var att betrakta som massparti. Den politiska och parlamentariska ledningen hos de borgerliga partierna låg hos personer som kunde utföra det politiska arbetet som en del eller vid sidan av sitt civila arbete.³ Arbetsdelningen mellan manuellt och intellektuellt arbete i det samhälle där arbetarrörelsens organisationer skapades, och det förhållande att arbetarrörelsens representanter inte självklart hade några funktioner i det borgerliga samhället, gjorde däremot uppkomsten av ett skikt funktionärer ”som genom en viss specialisering får fylla de luckor som de proletära villkoren har skapat inom arbetarklassen” nödvändig.⁴ Nu måste en undersökning av detta funktionärsskikt och i vilken mening det utgör en byråkrati, inledningsvis skiljas från frågan om dess relationer till den process av ökad parlamentarisk integrering och huruvida detta skikt i någon särskild utsträckning skulle vara bärare av en reformistisk ideologi inom arbetarrörelsen. Någon undersökning som klargör existensen av en sådan byråkrati föreligger inte.

Till denna nivå hör också diskussionen om byråkratins sociala hemvist, om den utgör ett skikt med egna privilegier på väg bort från den klass den är satt att företräda, liksom den roll ledare med ett borgerligt ursprung spelar.

¹ Konsekvenserna av rösträttslagstiftningens utformning för det socialdemokratiska partiet på olika nivåer är ett tydligt exempel som kommer att behandlas nedan. Se också Heinz-Gerhard Haupt, Staatliche Bürokratie und Arbeiterbewegung (1986)

² Det är t ex uppenbart att Michels i sin breda och infallsrika undersökning inte förmår ge en övertygande sammanhängande förklaring till byråkratiseringen av arbetarrörelsen, utan hamnar i just sådana spekulationer

³ Se t ex sammansättningen av det liberala partiets ledning nedan i kapitel 5. Denna distinktion är ju fö en viktig del av Webers diskussion om den moderna politiska ledarskapet, som noterats ovan

⁴ Ernest Germain, Om byråkratin (1969) s 4 f

Hypoteser för undersökningen

Undersökningen avser alltså att studera den svenska socialdemokratins politiska utveckling under åren före första världskriget i ett integrations- och byråkratiseringsperspektiv. Denna utveckling ska studeras på olika områden: ett politiskt parlamentariskt/statligt, ett samhälleligt och ett organisatoriskt, och på de två nivåer som diskuterats ovan, en strukturell och en subjektiv. I nedanstående tablå har jag försökt sammanfatta de hypoteser jag satt upp för undersökningen. Samtidigt innebär varje försök att fånga in verkligheten i fält som dessa med nödvändighet ett fyrkantigt tänkande. Det spännande vad som händer mellan dem.

Undersökningens centrala frågeställning är relationerna mellan den ovan skisserade utvecklingen och reformismens stärkta ställning inom socialdemokratien under åren före första världskriget. Tre möjliga orsakssamband kan tänkas mellan integration, byråkrati och reformism.

- 1) Den parlamentariskt politiska integrationen kan, i samverkan med en byråkratisering, vara förklaringen till reformismens framväxt inom arbetarrörelsen. Tidigare revolutionärer blir reformister genom sin nya erfarenheter och positioner.
- 2) Integrationen, liksom byråkratiseringen, är inte orsaken till reformismens framväxt, men de stärker denna riktning inom partiet på andra riktningars bekostnad

	Strukturell nivå	Subjektiv nivå
Politisk-parlamentarisk integration	Partiet underställs samma beslutsstrukturer som andra deltagande organisationer, inklusive den statliga byråkratin	Social integrationsprocess kring de politiskt-parlamentariska strukturerna (även på lokal nivå)
Samhällelig integrering. Samverkan med borgerliga krafter	Påverkan av den dominerande borgerliga ideologin. Underlättande av politisk integrering och klassallianser	Social samhällelig integrering. Påverkan av ledare med borgerlig bakgrund
Organisatorisk byråkratisering	En integration som förutsätter en organisationsbyråkrati inom arbetarrörelsen. Byråkratins samhälleliga position integreras i parlamentariska strukturer	Uppkomsten av ett socialt skikt med materiella privilegier, knutna till byråkratin

- 3) Man kan slutligen tänka sig att reformismen redan tidigare hade en ledande ställning men att den ändrar karaktär genom denna utveckling.

Avsnitt II kommer inledningsvis (kapitel 2) att ägnas frågan om funktionärernas ställning inom arbetarrörelsen omkring 1914. Där kommer jag också att vidare definiera min användning av byråkratibegreppet. Därefter diskuteras (i kapitel 3) funktionärsskiktets ställning i den socialdemokratiska beslutsprocessen och för partiets relationer till de omgivande samhälls-

strukturerna. Även på denna subjektiva nivå intar de frågeställningar som är relaterade till vänstersamverkan en central roll: Hur agerade byråkratin, vilka intressen hade den och vilka konsekvenser fick samverkan för denna?

I avsnitt III undersöks några av de fält där socialdemokratien relativt tidigt konfronterades politiskt och socialt med organisationer och institutioner i det omgivande samhället. Det gäller dels (i kapitel 4) de flerklassbaserade folkrörelserna, där nykterhetsrörelsen tillmätts en särskild betydelse, dels (i kapitel 5) den liberala delen av borgerligheten, där gemensamma sociala och parlamentariska erfarenheter undersöks. I samband med detta diskuteras också de skilda strategier gentemot socialdemokratien som fanns representerade hos olika borgerliga riktningar.

Avsnitt IV ägnas en undersökning av den praxis socialdemokratiens företrädare utvecklade inom de parlamentariska strukturerna och vilka konsekvenser detta fick för partiets politik. I centrum står dels agerandet i försvarsfrågan (kapitel 6), dels beslutet om vänstersamverkan hösten 1914 (kapitel 9).

Den inriktning som givits denna undersökning innebär naturligtvis en rad avgränsningar. I centrum står utvecklingen på den centrala politiska nivån. Den motsvarande utveckling som ägde rum på lokal, framför allt kommunal nivå, berörs bara i förbigående. Genom byråkratiseringsperspektivet läggs tyngdpunkten i undersökningen av det socialdemokratiska partiet till partiets ledning. De politiska alternativ som fanns, framför allt partivänstern, har inte utsatts för motsvarande ingående granskning, och än mindre grupperingar mellan eller vid sidan av de två huvudlinjerna.

Tidsmässigt ligger undersökningens tyngdpunkt under åren före första världskriget; mellan 1911, när socialdemokraterna blev ett med de borgerliga parlamentariskt jämbördigt parti och 1914, när socialdemokraterna definitivt beslöt acceptera ett regeringsansvar (även om det kom att dröja till 1917 innan Edén-Brantings ministär blev verklighet). I åtskilliga frågor måste undersökningen emellertid gå tillbaka till föregående årtionde för att kunna följa och förklara utvecklingen.

Om källorna

För den empiriska undersökningen har i huvudsak följande källgrupper använts.

För det socialdemokratiska partiets interna utveckling har huvudkällorna varit protokollen från partikongresserna, partistyrelsen, verkställande utskottet samt riksdagsgruppen och dess förtroenderåd. Dessa protokoll är i regel utförliga, justerade diskussionsprotokoll. Justeringen togs, särskilt av de ledande debattörerna, på stort allvar, de lämnar ibland in sina egna referat till protokollet.¹ Partikongressens protokoll fanns dessutom löpande tillgängliga för justering under de pågående kongresserna. Däremot var referaten inte stenografiska, och en jämförelse mellan två olika protokoll från 1914 års kongress som görs nedan, visar att det kunde vara godtyckligt vad som i ett anförande togs med.² I viss utsträckning har även korrespondens och övrigt material från enskilda arkiv utnyttjats.

Någon systematisk pressgenomgång har inte gjorts, annat än för begränsade händelser, utom för Social-Demokraten och Stormklockan. Stormklockan har här fungerat som 'rikslikare' för partivänsterns åsikter; få torde de inom partiet mot partihögern kritiska, på pränt satta, åsikter vara som inte fått sin återklang genom Stormklockan. Social-Demokraten hade en motsvarande funktion för partihögern. För materialet till den biografiska undersökningen redogörs särskilt.

---

¹ PK1911 s 55

² Se kapitel 9

För det liberala partiet finns inte något motsvarande utförligt organisationsmaterial. Här har istället den ledande gruppens ofta utförliga interna korrespondens, i stor utsträckning tillgänglig i Staaffska fondens samlingar, varit en huvudkälla. Det är en överträffad källa till det liberala partiets tidiga historia; att breven i stor utsträckning är tendensiösa minskar inte nödvändigtvis deras värde.

Vidare har en hel del offentligt tryck använts. Det gäller fr a riksdagsmaterial, där andra kammarens debatter 1911-1914 följts systematiskt, samt valstatistik och en del statliga utredningar. När det gäller några utredningar har också kommitténs eget material, bl a protokoll, utnyttjats. Källkritiska problem förknippade med detta kommenteras i avsnittet om försvarsberedningarna.

En försiktighet har iakttagits mot användandet av den annars så rikhaltiga memoarlitteratur som i efterhand skildrat denna tid. I regel har det primära källmaterialet varit fullt tillräckligt. Samma sak gäller de i efterhand utgivna dagböckerna, där särskilt de som utsatts för hårdhänt redigering utgjort ett problem.¹ Det är vidare en påtalad brist att vederhäftiga biografier över den svenska arbetarrörelsens förgrundsgestalter i stor utsträckning saknas.²

Skärningen mellan de två nivåer jag studerar, förhållandet mellan struktur och subjekt, har, som framgår av citatet från Perry Anderson i kapitelingressen, karaktäriserats som ett av de mest centrala och grundläggande problemen för den forskningstradition jag vill orientera mig mot – den historiska materialismen.

Ändock, mellan systemintegration och social integration, där skulle jag vilja placera min undersökning.

---

¹ Det gäller fr a Palmstiernas dagböcker som f ö fram till 1913 är just memoarer, se Torbacke. Erik Palmstiernas tryckta dagböcker Scandia 1969

² Det gäller inte minst Branting själv, Palmstierna Värner Rydén m fl., Se Lars Björlin. 1-listoria och politik. Kring den socialdemokratiska historieskrivningen Meddelanden från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (1977)

II Byråkratin

2. Arbetarrörelsens funktionärer fram till 1914

Han organiserade kamraterna, ordnade dem och ledde den svarta kåren i batalj. Fot för fot trängde han fram och tvingade dem att följa med. Under tiden förändrades de. Snygga kläder kommo på dem, mindre söps det, mindre ofta kommo de i konflikt med polisen. Hemmen kommo i ordning, hustrurna fingo matpengar och barnen fingo mat och kläder betydligt mycket oftare än förr. Hela den lilla skara av människor, som samlats kring kamraten, som blev deras förtroendeman, höjdes ett litet trappsteg upp ur det djupaste eländet.

Ur Martin Kochs Arbetare, 1912

Byråkrati och funktionärer i den tidiga arbetarrörelsen

Syftet med detta kapitel är att undersöka om det existerade någon byråkrati inom svensk arbetarrörelse under perioden före första världskriget. Byråkrati ska här ses som ett värderingsmässigt neutralt begrepp.¹ Syftet är inte att studera någon byråkratiseringsprocess, utan att undersöka huruvida det existerar en avskiljbar social kategorifunktionärer som är beroende av arbetarrörelsen ekonomiskt eller för sin karriär. Byråkratisering är enligt Rolf Torstendahl ett begrepp som ”kan användas för att karaktärisera vissa processer, som finns överallt i den industriella och kapitalistiska världen”.² Torstendahls definition av begreppet *byråkrati* är användbar som en utgångspunkt för undersökningens syfte, trots att det kan vara svårt att överföra definitioner som liksom Torstendahls, är inspirerade av Webers rationella idealtyp, på arbetarrörelsen.³ Med byråkrati menar Torstendahl:

”ett socialt subsystem, där beslutsmakt är fördelad enligt någon form av hierarkisk ordning inom subsystemet. Detta är också speciellt tillsatt av en överordnad myndighet (en person eller en korporation), huvudmannen, som byråkratin är ansvarig inför. Byråkratin handhar (vårdar och beslutar om) resurser. Sådana resurser kan vara pengar, kapitalresurser eller andra människors arbete. Byråkrater gör administrativt arbete.”⁴

Detta kapitel vill alltså försöka fastställa existensen av en byråkrati inom arbetarrörelsen vid tiden för första världskriget. Med byråkrati menar jag här ett socialt subsystem, för sin utkomst eller karriär beroende av arbetarrörelsen, med uppgift att handha rörelsens resurser och tillsatt av ett överordnat organ inom organisationen.

De resurser en byråkrati inom arbetarrörelsen har att handha är organisationen själv, dels dess materiella tillgångar, dels den kollektiva styrka den representerar i direkt och omvandlad form. Den sociala arbetsdelningen med åtskillnad av manuellt och intellektuellt arbete, kombinerat med

¹ Det är påtagligt att de försök som gjorts att diskutera byråkratisering av arbetarrörelsen, i såväl Webersk som Marxsk anda, från början kopplar samman byråkratiseringsprocessen med faror för arbetarrörelsen, något som försvårar en undersökning av den typ detta första steg syftar till.

² Torstendahl 1989:2 s 23

³ Det är heller inte mitt syfte. Weber själv ser, som noterats ovan, en direkt motsättning mellan tjänstemannaväldet i de politiska partierna, där dessa poster allt mer används som ett sätt att bli försörjd, och den moderna byråkratin med sin högt utvecklad ständsära. (Weber 1977 s 51 och 77) Endast ett fåtal av de kriterier Weber ställer upp i sin idealtyp, som t ex legitimering av beslut och ledningens verksamhet och centralisering av verksamhetsmedlen, kan överföras till dessa typer av organisationer. Tillsättningsförfarande, krav på formella meriter, existensen av formella karriärvägar, att arbetsuppgifterna skall utföras i en anda av opersonlighet utan personligt engagemang är exempel på kriterier som från början skiljer Webers byråkrati från arbetarrörelsens. (Weber 187 s 58 ff, jfr Sunesson 1974 s 75)

⁴ Torstendahl 1989:2 s 26

uppkomsten av politiska och fackliga massorganisationer med 100.000-tals medlemmar och betydande ekonomiska resurser, antas här förutsätta en administrativ apparat av anställda administratörer som kallades, och här kommer att kallas funktionärer. Samma fenomen leder till att en arbetare som blir funktionär samtidigt får en annan plats i denna sociala arbetsdelning. Detta leder i sin tur till att funktionärer som inte önskar ta steget tillbaka till sitt tidigare yrke i stor utsträckning blir beroende av arbetarrörelsen för sin framtida utkomst och karriär.¹

Dessa funktionärer utnämndes inte på det sätt byråkrater tillsattes i Webers renodlade definitioner, och frågan om deras relationer till huvudmannen är inte helt okomplicerad. Funktionärerna valdes, i regel av organisationernas kongresser.² De funktionärer det här handlar om var ofta själva ledande på de kongresser och i de styrelser som var den egna huvudmannens främsta beslutande organ. De hade alltså ofta varit med att tillsätta sig själva.

Kontorspersonal och teknisk personal, t ex typografer, anställda inom arbetarrörelsen kommer med den definition som används här inte att räknas som funktionärer.

I detta kapitel undersöks hur långt denna process gått inom den svenska arbetarrörelsen omkring 1914. Till en början gäller det att klarlägga vissa grundläggande förutsättningar; funktionärsskiktet måste rimligtvis ha en viss minsta omfattning, kontinuitet och sammanhållning för att överhuvud taget bli intressant att arbeta med som socialt fenomen. För det första dess kvantitativa utbredning: Hur många är de, var finns de och finns det en kontinuitet i funktioner och, särskilt om gruppen är liten, i personer? För det andra: Uppfyller denna grupp ett antal gemensamma kvalitativa kriterier som gör det intressant att tala om den som en kategori. Det gäller t ex om den har likartade arbetsuppgifter, anställningsvillkor, levnadsförhållanden och likartade relationer i den hierarkiska ordningen. För det tredje: Upplever sig denna grupp subjektivt ha gemensamma intressen vad gäller arbete och karriär, gemensamma lojaliteter mot sin organisation eller sin kår – och agerar den därefter?

I nästa kapitel undersöks sedan sammansättningen av de centrala beslutsstrukturerna inom socialdemokratin. En viktig fråga är vilket inflytande funktionärsskiktet hade över dessa organ. Som avslutning diskuteras hur långt utvecklandet av en arbetarbyråkrati gått vid tiden för första världskriget och denna byråkratis sociala karaktär. Är det möjligt att tala om ett socialt skikt med materiella privilegier knutna till denna byråkratis samhälleliga position?

Funktionärsskiktet

Av nedanstående sammanställning framgår den dramatiska medlemsutveckling svensk arbetarrörelsen genomgick mellan sekelskiftet och 1914.³

	<i>SAP</i>	<i>Fack</i>
1900	44.000	69.000
1907	133.000	243.000
1914	84.000	153.000

Arbetarrörelsens främsta resurs var också dess medlemmar; ekonomiskt rådde ständig brist. Ändå förfogade den över icke föraktfulla materiella tillgångar.

¹ Ett motsvarande förhållande gäller för intellektuella som sökte sig till arbetarrörelsen vid denna tid. Deras möjligheter att återuppta en borgerlig karriär blir begränsade

² Samtidigt är Weber i högsta grad medveten om att motsvarande tendenser till val av ämbetsmän tenderar att bli vanliga även i statliga förvaltningar, se Weber 1987 s 62 f och Beetham aa

³ Källor Klas Åmark, Facklig makt och fackligt medlemskap (1986) s 211, Gröning aa s 43. I siffrorna för fackföreningsrörelsen ingår också förbund utanför LO

Det socialdemokratiska partiets bokslut balanserade på omkring 200.000:- under åren före 1914, mellan 60-90 procent av de reguljära inkomsterna bestod av medlemsavgifter.¹ Partiets resurser var högst begränsade; för viktigare satsningar krävdes ofta extra uttaxeringar eller insamlingar, t ex till valfonden. Partiets största ekonomiska tillgång var antagligen de femtontalet tidningsföretagen, även om dessa ofta var djupt skuldsatta. I partiets speciella tidningsfond fanns 1914 drygt 100.000:-, det mesta utlånat.²

Under rösträttsstriderna i början av seklet byggde LO och SAP gemensamt upp en storstrejksfond för en eventuell politisk storstrejk. Fonden uppgick som mest till drygt 100.000:- och kom, efter att den politiska storstrejken avförts från dagordningen, att bli utlånat till tidningsfonden.³

Lokalt representerade Folkets hus och parker betydande tillgångar. 1914 uppgick det samlade taxeringsvärdet till över 5 miljoner kronor, skulderna till drygt 3 miljoner.⁴

Fackföreningsrörelsens konfliktfonder åderläts kraftigt i samband med storstrejken, men ökade snabbt igen. 1914 hade fackföreningsrörelsen närmare 3 1/2 miljon kronor i kapitalbehållning, det mesta i konfliktfonder. Metall hade över en miljon i sina fonder, Grov&Fabriks 175 000:-, Transport 80 000:- och många av de mindre omkring 25 000:-. LO:s centrala fonder uppgick till drygt 1/2 miljon.⁵ Redan 1907 kunde Landsorganisationen skaffa sin fastighet vid Norra Bantorget. Köpesumman var 750 000; 400 000 betalades kontant.⁶

Konsumentkooperationen omsatte 1914 genom konsumtionsföreningarna ca 55 miljoner kronor vartill kom en egen tillverkning till ett värde av drygt 4 miljoner. Dess tillgångar uppgavs till 16,2 miljoner och dess skulder till 7,8.⁷

Att det behövdes någon form av administrativ apparat för att ta hand om de massor som strömmade in, och ut, i arbetarrörelsens organisationer och dess resurser torde inte vara för djärvt att anta.

Omfattning fram till 1914

Partifunktionärerna

Den centrala apparaten för det socialdemokratiska partiet var dock ytterst liten. Den bestod sedan 1901 av en partikassör, som fram till 1911 också var partisekreterare, CGT Wickman och från 1911 en särskild partisekreterare, Fredrik Ström. Bägge dessa funktionärer var också medlemmar av verkställande utskottet, och de valdes av partikongressen för en period av tre år. Mellan 1908 och 1911 var Branting heltidsanställd partiordförande och redaktör för den nystartade tidskriften Tiden.⁸ För partiets veckotidning Folkbladet fanns en anställd redaktör fram till nedläggningen 1907. 1912 blev Gustav Möller chef för det nybildade partiförlaget Tiden.⁹ Det fanns ytterligare några anställda inom partiet. Sedan 1903 fanns två heltidsanställda agitatorer, Jöns Persson och E Elmgren. När Persson pensionerades 1911 drogs den ena tjänsten in och resurserna fördelades

¹ Gullan M Gidlund, Partistöd (1983) s 108 f

² SAP:s verksamhetsberättelser 1908-1914. Gröning aa kap III

³ Lånen från storstrejksfonden kom att bli omdiskuterade, se PK 1911 s 114

⁴ SAP:s verksamhetsberättelse 1914

⁵ Sifferuppgifter och grafiska framställningar över Landsorganisationens och förbundens verksamhet 1913-1930 (1932), samt förbundens verksamhetsberättelser

⁶ Förbundens ekonomiska berättelser samt Ragnar Casparsson, LO under fem årtionden I (1947) s 278

⁷ SOS 1919

⁸ Se protokoll från SAP:s kongresser 1902-14

⁹ SAP:s verksamhetsberättelser 1907 och 1912

istället på partidistriktet.¹ Dessutom fanns sedan 1900 ett kvinnligt biträde, Anna Sterkey, som utsågs av partikongressen.

Inte heller lokalt fanns särskilt många heltidsanställda funktionärer. Ett fåtal arbetarkommuner som Stockholm (från 1904), Göteborg, Eskilstuna (från 1908) Gävle (åtminstone 1907) och tidvis Malmberget (som anställde CL Lundberg, snart också Gruvarbetarförbundets förtroendeman, på halvtid från 1900) hade egna expeditörer. Några distrikt anställde egna fasta partiagitatorer eller ombudsmän, J Hallberg i Norrbotten mellan 1909 och 1911, Skåne som anställde Gustaf Nilsson från 1908 och Gävleborg Knut Bergsten ungefär samtidigt. I regel var partiet emellertid hänvisat till ideella krafter och tillfälligt anställda agitatorer, särskilt i samband med valrörelserna.²

En livlig agitatorsverksamhet stod också det socialdemokratiska ungdomsförbundet för, men även här förlitade man sig på tillfälligt anställd arbetskraft. Kata Dalström, som under 1900-talets två decennier på heltid torde fungerat som agitator hade t ex aldrig något formellt anställningsförhållande.³ I början av tiotalet fanns två funktionärer, kassören Wallin och Stormklockeredaktören Höglund. 1914 kompletterades de två med en sekreterare, Karl Kilbom.⁴

Kvinnoförbundet saknade anställda funktionärer före 1920.⁵

Tidningsfunktionärerna

Det var inte i den interna partiapparaten man hittade det stora antalet anställda inom den socialdemokratiska rörelsen, det är i stället i partipressen. Antalet socialdemokratiska tidningar ökade snabbt under åren efter sekelskiftet, redan 1905 fanns 16 stycken med växlande framgång och upplagor.⁶ Under åren 1911-14 utkom 14 erkända partitidningar och dessutom två, Nya Norrland och Aurora i Ystad, som saknade status som officiella partiorgan. 1914 var åtta dagliga, fyra utkom fyra gånger i veckan, tre var tredagarstidningar och en utkom med två nummer i veckan. En del tidningar gav dessutom ut lokala halvvecko- eller veckotidningar.⁷

I en sammanställning från 1912 framgår att 13 av dessa 16 tidningar tillsammans hade 56 anställda journalister och ytterligare 45 administrativa tjänster.⁸ Det fanns alltså ett sextiototal redaktörer och journalister och ett femtiotal på den administrativa sidan. Dessutom tillkom den grafiska personalen. Som funktionärer i den mening som angivits ovan kan emellertid alla dessa inte räknas. Självklart hör dit endast tidningens redaktör och dess administrativa chef, kallad expeditör, eller för de större tidningarna, ekonomichef, alltså sammanlagt ett 30-tal personer. Som undersökningen nedan visar intog även åtskilliga av de andra journalisterna och lokala tidningsexpeditörerna en framträdande ställning i partiet, och antalet journalister som blev redaktörer eller riksdagsmän var mycket stort. Jag är därför benägen att räkna merparten av journalisterna som funktionärer.

Dessutom fanns det anställda redaktörer för ungdomsförbundets tidning Stormklockan från 1908 och för nykterhetsorganisationen Verdandis Verdandisten.

Den fackliga rörelsen

¹ Gröning aa s 39 f

² För uppgifter om lokala funktionärer, se SAP:s verksamhetsberättelser 1905-1914

³ Rut Berggren, Kata Dahlström (1987) s xiv ff

⁴ Protokoll från ungdomsförbundets kongresser 1912 och 1914

⁵ Årsmöteshandlingar för Socialdemokratiska kvinnoförbundet fram till 1920

⁶ Hadenius m fl, Socialdemokratisk press och presspolitik 1899-1909 (1968) s 173

⁷ Hadenius m fl, Partipress, (1970) s 243. SAP:s verksamhetsberättelser 1911-1914.

⁸ ”Sammandrag över funktionärernas ålder inom Socialdemokratiska arbetarepartiets tidningar” i A-pressens samorganisations handlingar, ARAB

Redan vid sekelskiftet fanns det 23 heltidsanställda fackliga funktionärer i ledningen för den svenska fackföreningsrörelsen. 1908 var antalet drygt femtio, 1911 63 och 1914 hade 28 förbund 68 heltidsanställda funktionärer.¹ Vid den tidpunkten fanns förutom förtroendemannen och ofta kassören i de stora fackförbunden också ett antal ombudsmän, och ibland tidningsredaktörer anställda. Geografiskt fanns de flesta, och de stora, fackförbundens expeditioner i Stockholm.

Det förekom även att lokala fackliga organisationer anställde egna expeditörer. I Stockholm hade tidvis t ex Bleck&Plåt, Kommunal, Målarna, Skräddarna, Typograferna och Bokbindarna egna expeditörer eller motsvarande; i Göteborg Metall, Kommunal, Murarna, Målarna och Träarbetarna. På orter som Eskilstuna och Borlänge fanns också metallexpeditörer. Min uppskattning är att det fanns några tiotal sådana fast anställda lokala funktionärer och betydligt fler tillfälligt anställda.²

Förutom funktionärer fanns också en hel del mer eller mindre tillfälliga agitatorer, anställda direkt av förbundens eller avdelningarnas styrelser. På större fackförbundssexpeditioner fanns också en del kontorspersonal, huvudsakligen kvinnlig. 1916 redovisades nio kontorister.

Folkets hus-rörelsen

1914 fanns det inom arbetarrörelsen ca 350 Folkets hus-föreningar som själva ägde eller hyrde lokaler. Vidare fanns ca 180 Folkets parker. Av dessa torde bara ett fåtal haft anställda föreståndare eller vaktmästare.³ Som kommer att visas längre ner var det emellertid ingen ovanlig anställningsform för socialdemokratiska beslutsfattare.⁴

Konsumentkooperationen

Frågan om relationerna mellan socialdemokratin och konsumentkooperationen är inte helt okomplicerad, och kommer att diskuteras vidare nedan. 1914 fanns 586 konsumavdelningar anslutna till Kooperativa förbundet. Om man som funktionärer inom konsumentkooperationen förutom avdelningsföreståndarna räknar de centrala funktionärerna vid Kooperativa förbundet och föreståndarna för partihandel och kooperativa företag, t ex bagerier, får man ett antal av kanske 600. Hela antalet anställda inom kooperationen var 1914 1 672.⁵

Anställningsformer och uppdragens längd

Inom partiet

Partiets funktionärer valdes av partikongresserna.

De fåtaliga centrala partifunktionärerna gjorde rejäla arbetspass. Branting arbetade, med undantag för en period på 1890-talet, i partiets tjänst oavbrutet från 1886 till sin död 1925. Större delen av denna tid var han emellertid redaktör för Socialdemokraten. Anställd partiordförande var han bara 1908-1911. Wickman var partikassör från 1901 till sin död 1921 och Ström, som börjat som tidningsman redan 1904, avgick som partisekreterare 1916, men kom även i fortsättningen

¹ Beräkningarna baserar sig på uppgifter redovisade i en sammanställning gjord av Arbetarrörelsens funktionärsförbund för år 1916 och fackförbundens verksamhetsberättelser och kongressprotokoll 1900-1916. Uppgifterna gäller även förbund utanför LO som jag hittat uppgifter om. Två förbund, Frisörarbetarna och Tunnbindarna, hade dessutom deltidsanställda förtroendemän

² Men en närmare forskning kring detta kan mycket väl ge överraskande resultat. Mina uppgifter baserar sig på uppgifterna från Arbetarrörelsens funktionärsförbund och uppgifter jag hittat i mina biografiska undersökningar

³ En grov gissning som baserar sig på biografiundersökningen nedan.

⁴ Folkets hus-föreståndare var fö en möjlig försörjningskälla för ledare inom arbetarrörelsen som blivit avskedade eller svartlistade p g a sin fackliga eller politiska aktivitet (bl a i Sandviken och Kolsva efter storstrejken)

⁵ Olof Ruin, Kooperativa förbundet 1899 - 1929 (1960) s 23, 172

att vara politisk funktionär på heltid i de partier han tillhörde, eller i deras tidningar. Partiagitator Elmgren kunde vid sin pensionering 1920 se tillbaka på en 30-årig agitatorsverksamhet.¹

Redaktörerna

Till skillnad från funktionärer inom parti och fackföreningsrörelse var de flesta journalister inom partipressen anställda tills vidare av respektive tidning. När det gäller val av redaktörer underställdes frågan regelmässigt partistyrelsen för utlåtande.² De socialdemokratiska tidningsmännen var mer rörliga än de fackliga funktionärerna. 1912 hade hälften av journalisterna dock en anställningstid på minst fem år bakom sig.³ Tidningarnas redaktörer var mer erfarna. 1914 hade de, trots den socialdemokratiska pressens relativa ungdom, en genomsnittlig anställningstid inom partipressen på tio år.⁴ Redaktörer på den egna tidningen hade de varit i drygt fem år. När 1914 års redaktörer sinom tid pensionerade sig, eller övergick till någon annan post inom rörelse eller samhälle, kunde de se tillbaka på en genomsnittlig 16-årsperiod på sin post och bortåt ett kvartssekel inom arbetarpressen.⁵

Inom fackföreningsrörelsen

Centrala förtroendemän och funktionärer inom den fackliga och politiska arbetarrörelsen var fram till 1914 utan undantag valda, i regel på kongresser, för en kongressperiod i taget. I vissa fall utsågs de t o m genom medlemsomröstning.⁶ Det är påfallande i vilken hög grad de väljs om.

Av 22 fackliga funktionärer som valts 1902 är 17, alltså tre av fyra, fortfarande funktionärer 1914. I genomsnitt skulle dessa funktionärer komma att vara anställda i närmare 25 år, enbart två kortare tid än tio år.⁷ Av de sex som slutat har tre avlidit i sin tjänst, en rekryterats till arbetarrörelsen närstående företag och enbart en ej blivit omvald.⁸ Ingen hade återgått till sitt ursprungliga yrke. Bilden blir den samma för de funktionärer som utses under de följande åren. 24 av 30 funktionärer utsedda 1905 sitter kvar 1914, och 48 av 55 utsedda 1908.

Det innebär att det trots fackföreningsrörelsens relativa ungdom är en erfaren grupp funktionärer som leder den 1914. Hälften har suttit i minst åtta år, en dryg tredjedel mer än 12 år. Denna grupps sammanlagda anställning inom den fackliga rörelsen kommer att bli imponerande. Deras totala tjänstgöringstid i den fackliga rörelsen, kom i genomsnitt att bli över 20 år.⁹ Frivilliga avsägelser, som inte beror på pensionering eller fackligt eller politiskt avancemang, är mycket ovanliga.¹⁰

Löner

Partifunktionärer

De socialdemokratiska funktionärerna började sin anställning med modesta löner. 1902 hade CGT Wickman en lön på 2 000:- om året. Den steg sakta, i slutet av 1914 höjdes parti-

¹ Svenska folkrörelser

² Hadenius 1968 s 132 ff, Hadenius 1970 s 182 f

³ 28 av 56 ”Sammandrag över funktionärernas ålder inom Socialdemokratiska arbetarepartiets tidningar” i A-prensens samorganisations handlingar

⁴ 16 redaktörer har sammanlagt 159 års tjänstgöring. Siffran dras dock upp av Branting och Lindblad som ensamma tillsammans har bortåt 50 års anställning. Mediantiden blir åtta år

⁵ Källor: Hadenius aa samt min biografiska undersökning

⁶ Text inom Typograf

⁷ Median 23,5, genomsnitt 22,5 år. Källor för dessa uppgifter samma som ovan

⁸ Efter att ha blivit associerad med en forskningshistoria

⁹ Gäller såväl snitt som mediantid

¹⁰ Jag har inte hittat någon

sekreterarens och partikassörens löner från 3 000 till 3 300:-/år. Partiagitatorn hade 2 200:-, Anna Sterky på kontoret 1 800 (1915). Det enda påtagliga undantaget vad gäller partifunktionärernas löner är Branting, som under sin tid som heltidsanställd partiordförande 1908-11 hade en årslön av 5.000:-¹

Ungdomsförbundets kassör fick 1912 och 1914 2 500:- per år och den nytillsatte sekreteraren 1914 lika mycket. Redaktör Höglund kunde under samma tid utkvittera en lön om 3 000:-.²

Journalistlöner

1914 enade sig Arbetartidningarnas samorganisation och den socialdemokratiska pressföreningen om ett förslag till avtal, som i huvudsak anslöt sig till journalistförbundets krav på minimilöner. Formellt var det de enskilda tidningarna som slöt avtal, och det är möjligt att lönerna i början i viss utsträckning underskreds. Minimilönen för en journalist med mellan 2 och 7 års anställning låg enligt avtalet för de flesta socialdemokratiska tidningar på mellan 1 800 – 2 200:-, efter tolv år på mellan 2 000 – 2 500:-. I Stockholm var lönen 2 500:-, resp 3 000:-.³ Redaktörernas löner reglerades inte i avtalet. Dessa kunde vara betydligt högre; Branting hade t ex 1911 6 000:-.⁴ Andra redaktörer hade emellertid betydligt modestare inkomster.

Fackliga funktionärer

1914 hade en central facklig funktionär i genomsnitt 2.350:- i årslön. Sedan 1902 hade den utvecklats så här.⁵

1902 1905 1908 1911 1914
1630 1725 2094 2314 2348

När lönerna diskuterades på förbundens kongresser tycks ett riktmärke ibland varit att de inte borde understiga den lön en kvalificerad yrkesarbetare har.

Det förekom en rätt stor spännvidd förbunden emellan 1914. Förbund med relativt höga löner och förbundsexpeditionen förlagd till Stockholm där levnadsomkostnaderna var höga, som Järn&Metall och Järnvägsmannaförbundet, hade funktionärlöner på mellan 2 700 – 3 000:-.

Låglöneförbund utanför Stockholm, som Sågverks, Stenindustri och rallarna i Väg&Vatten betalade mellan 1 700 -2 000:-. Lönespännvidden inom respektive förbund var däremot i regel obetydlig. Flera tillämpade lika lön oavsett funktion, andra hade ett system med lön efter anställningstid. Kassörer hade ofta ett par hundra extra per år i felräkningspengar och ordföranden kunde ha ett liknande belopp i representationsanslag. Kontorspersonalen hade i regel mellan 1 000 – 1 500:-/år (1916).

Andra funktionärlöner

Någon mer systematisk översikt av löner för anställda vid Folkets hus föreligger inte. Bland det halvdussin som finns representerade i mitt biografiska material ligger den taxerade årsinkomsten i regel under 1 500:-; när Folkparkernas riksorganisation 1914 skulle anställa en ombudsman fastställdes lönen för denne till 1 800:-.⁶ Nu ligger dessa fåtal parker i huvudsak i mindre orter

¹ SAP:s kongresser 1902-14

² Alltså lika mycket som partiets ledande funktionärer, Ungdomsförbundets kongresshandlingar 1912 och 1914.

³ Protokoll över förhandlingar mellan Arbetartidningarnes Samorganisation och Socialdemokratiska pressföreningen 29-31 juli 1914. A-prensens arkiv

⁴ Enligt Anders Isaksson i Per Albin I (1985) s 154

⁵ Källor: Förbundens verksamhetsberättelser och kongresshandlingar 1900-1916. Funktionärernas lön har under perioden ökat med 43 procent, industriarbetarnas med 33.

⁶ ”Styrelse och revisionsberättelse för Folkparkernas centralorganisation 1914-16”

med relativ låg lönenivå och möjligheter till biinkomster förelåg kanske.

1912 tecknades det första centrala löneavtalet för lager- och kontorspersonal vid Kooperationen. Där fastställdes begynnelselönen för avdelningsföreståndare till minimum 2 550:- i landsorten och 2 900:- i Stockholm och slutlönen, efter fem års anställning, till 3 190 resp 3 625:-¹

Övriga anställningsvillkor

Förutom de rena löneförmånerna fanns även andra förmåner knutna till tjänsterna.

Arbetarrörelsens funktionärer hade t ex i regel rätt till semester.

Partiets centrala funktionärer hade sedan 1911 en månads betald semester. Detsamma gällde i det rekommenderade avtalet för tidningsfunktionärer från 1914. För fackförbunden framgår av en sammanställning för 1916 att tre organisationer, inklusive LO, gav sina funktionärer en månads semester, ett förbund tre veckor, 16 två veckor och ett förbund en veckas semester.² I vissa förbund har övrig kontorspersonal kortare, eller ingen, semester.³ I det avtal som träffades för Kooperationen 1912 gällde för de flesta två veckors semester.

Den fastställda arbetstiden ligger vanligtvis vid 7-8 timmar per dag, ofta med några timmars kortare arbetsdag på lördagarna. Detta gäller såväl för partiet,⁴ fackförbunden,⁵ tidningarna,⁶ som Kooperationen.⁷ Arbetstiden för fackliga och partifunktionärer började klockan 9 eller 10 på förmiddagen. Samtidigt sägs att ”angivna tider är minimitider. I de flesta uppgifter är angivet att det oftast arbetas längre tid”. För en del fackförbund noteras också att funktionärerna åtnjuter fri läkare och medicin.⁸

Däremot blir funktionärernas pensionsfråga inte löst under denna period. Redan 1908 uttalar SAP:s kongress att arbetarrörelsen bör skydda sina anställda från nöd, då deras arbetsförmåga upphör,⁹ och i anslutning till detta tillsattes 1908 en kommitté med representanter för SAP, LO och Kooperativa förbundet. Kooperationen lämnade snart utredningen, och inte heller för de övriga grenarnas del gav arbetet något resultat.¹⁰

”De nöjdas fackförening”. Arbetarrörelsens funktionärsförbund

1915 bildades Arbetarrörelsens funktionärsförbund, en sammanslutning i första hand för ”alla, som intaga i någon mån ledande ställning på sina resp. arbetsområden, och vilka i regel äro valda av kongress eller liknade representativa institutioner”.¹¹ Att föreningen innebar ett steg mot ett försök till något man skulle kunna kalla professionalisering av funktionärskåren visas bl a av beslutet att anställda med mer ”mekaniska” arbetsuppgifter visserligen skulle få ansluta sig, men

¹ Kooperatören 1912 s 197 f

² För fyra förbund saknas uppgift.

³ Grov, Lokmanna, Trä, aa

⁴ 7 timmar

⁵ Bara fyra förbund anger 9 timmar

⁶ ”Arbetstiden bör i regel vara 7 å 8 timmar”

⁷ 48 timmar i veckan

⁸ Grov&Fabrik aa, Bryggeri, kongressprotokoll 1902

⁹ SAP:s kongress 1908 s 126 f

¹⁰ Se Kommittébetänkande, avgivet av Bernhard Eriksson och Ernst Söderberg 1909. Efter en del tilläggsberäkningar avfördes förslaget slutligen vid LO:s representantskap 1913

¹¹ Funktionärsförbundet var fö inte den första föreningen med syfte att sammansluta i första hand funktionärer i arbetarrörelsen. En klubb av sällskapskaraktär fanns redan tidigare, med ett femtiotal medlemmar 1909 (Handlingar i Funktionärsförbundets arkiv)

att någon aktiv medlemsrekrytering bland dessa inte skulle äga rum.¹

Till det första protokollförda mötet i december 1915 hade ett femtiotal av de 76 inbjudna infunnit sig, representerande såväl politisk, facklig som kooperativ arbetarrörelse. En interimsstyrelse valdes, där LO:s ordförande Herman Lindqvist blev ordförande.² Därmed inleddes en praxis som verkar ha blivit bestående: Landsorganisationens ordförande fungerade också som ledare för arbetarfunktionärernas egen intresseorganisation. Även om den inte utvecklades till någon renodlad fackförening är det tydligt att arbetarfunktionärerna fann det naturligt att bilda en förening där de kunde samlas och som kunde föra deras talan.³

Det är av stort intresse att notera de frågor som stod i förgrunden när föreningen bildas. I det upprop som hösten 1915 sändes ut för man fram två krav på förändringar i funktionärernas anställningsförhållanden. Dessa frågor intog också en framträdande plats i föreningens verksamhet under de första åren. För det första krävde man att kongressvalen av funktionärer avskaffas och att tillsvidare-anställningar införs; för det andra att funktionärernas pensionsfråga löses.⁴ Uppenbart är, att funktionärerna nu såg sig som en egen yrkeskår med gemensamma intressen, att deras ställning som förtroendemän förändrats så att de inte längre önskade få sitt förtroende bekräftat direkt av medlemmarnas ombud på kongresserna, och att de ser sitt anställningsförhållande i sådant tidsperspektiv att pensionsfrågan är central.

Om det centralistiska draget

Den svenska arbetarrörelsens organisatoriska utveckling visar ett centralistiskt drag. Det gäller tydligt för den fackliga rörelsen. Jämfört med den tyska arbetarrörelsens 4 000 anställda 1914 kan de några hundra svenska i förstone verka vara en ganska blygsam siffra. Mot 60-talet centralt anställda fackliga funktionärer kan ställas den tyska fackföreningsrörelsens 407. Med tanke på att den senare vid denna tid hade 2 400 000 medlemmar⁵ och den svenska ca 150 000 är proportionerna emellertid betydligt mer lika.

Ett tydligt drag i den svenska fackföreningsrörelsens utveckling är att de grundläggande strukturerna tidigt fanns formerade. Redan innan den första stora vågen av masstillströmning av arbetare till fackföreningsrörelsen ägde rum med början omkring 1895, hade flera av de största förbunden, som Järn&Metall, Trä och Grov och Fabriks bildats,⁶ och strax efter sekelskiftet hade redan dessa förbund, och en rad andra, som Transport, Sågverks, Järnvägsmanna, Murarförbundet och Typograferna utsett heltidsanställda funktionärer som i regel för ett årtionde eller mer kom att stå i ledningen för den dramatiska utvecklingen. Den radikaliserings som skedde i det konjunkturella uppsvingets spår – ett uppsving som var en avgörande förklaring till medlemstillströmningen – ledde inte till omvälvningar i fackförbundens ledning. Det skedde en märkbar tillväxt av funktionärsskiktet, men få byttes ut. Medlemmar strömmade in i strukturer som redan till stor del fanns färdigformade. Inte heller det våldsamma medlemsras som skedde i samband med den följande konjunkturnedgången och det allvarliga nederlag som storstrejken innebar medförde några påtagliga förändringar i fackförbundens ledningar. Antalet anställda fortsatte dessutom att växa, om än i minskad takt.

Paradoxalt nog torde därför utgången av storstrejken i stället lett till att byråkratin stärkte sitt

¹ Se protokoll för Arbetarrörelsens funktionärsförbund 1915-1918. För definitionen, protokoll 30/11 1916

² Protokoll 11/12 1915 och 14/2 1916

³ Valter Åman, som från senare tid skildrat den roll föreningen spelade i kamratskapets och sammanhållningens tjänst, kallar den "de nöjdas fackförening". Valter Åman, Repor i färgen (1982) s 105

⁴ PM inför möte på Gillet 10/9 1915. Arbetarrörelsens funktionärsförbunds arkiv.

⁵ Dieter Fricke, Die deutsche Arbeiterbewegung 1869-1914 (1976) s 672

⁶ Åmark 1986 s 65 ff

grepp. Tusentals missnöjda radikala arbetare bröt med LO och anslöt sig till syndikalisterna i SAC som bildades 1910, tusentals andra svartlistades, många tvangs emigrera till USA. Det är också vid denna tid som kollektivavtalssystemet slår igenom på svensk arbetsmarknad, med de krav på en stark facklig ledning detta ställde.

Medan den tyska fackföreningsrörelsen hade 400 centrala funktionärer hade den närmare 2 500 regionalt och lokalt anställda. I Sverige översteg förmodligen antalet centralt anställda de lokalt anställda funktionärerna. Detta markerar ytterligare det centralistiska draget i svensk fackföreningsrörelse. Antalet centrala funktionärer per medlem räknat var vid denna tid i själva verket större än någon gång senare. 1914 fanns det en central funktionär per omkring 2 500 fackföreningsmedlemmar. 1933 var förhållandet ca en på 4 000 medlemmar och 1970 en på 4 600.¹

En motsvarande politisk centralisering fanns inom partiet, vilket kommer att skildras i nästa kapitel. Framför allt gäller det ett skikt ledande personer som samtidigt var ledamöter av partiledning, riksdagsgrupp och ofta anställda funktionärer inom arbetarrörelsen. Branting var t ex från 1911 på samma gång partiordförande, ordförande i riksdagsgruppen och dess förtroenderåd och redaktör för både partiets huvudorgan Social-Demokraten och dess ideologiska tidskrift Tiden. Branting var också tidigt inte bara det främsta vallokomotivet inom partiet, utan den mest aktiva av samtliga partiledare under valrörelserna vid denna tid.²

Sammanfattning

Inledningsvis i detta kapitel ställdes frågan om det vid tiden för första världskriget överhuvud taget finns grund att tala om ett skikt funktionärer inom arbetarrörelsen av sådan omfattning, kontinuitet och sammanhållning, att det är möjligt att arbeta med denna grupp som instrument i min vidare undersökning. Svaret måste bli att det gör det.

Arbetarrörelsens resurser, medlemsmässiga och materiella, var inte obetydliga. Den grupp hundratals lokalt och centralt heltidsanställda funktionärer som fanns inom den fackliga och politiska arbetarrörelsen var inte imponerande stor, även om den centrala fackliga apparaten var relativt väl utbyggd. Den uppvisar dock en betydande koncentration,³ kontinuitet och samstämmighet i anställningsförhållanden och arbetsvillkor. Dessutom visade bildandet av Arbetarrörelsens funktionärsförbund 1915 en sådan vilja till sammanhållning, gemensamt agerande och i viss mån professionalisering av kåren att man måste tala om en arbetarbyråkrati av betydelse i Sverige redan vid denna tid.

Ett försök att i avrundade tal och med en hel del uppskattningar sammanfatta dess storlek kan se ut så här. Riksdagsgruppens plats diskuteras i nästa avsnitt.

	<i>Fack</i>	<i>Parti</i>	<i>Press</i>	<i>FH</i>	<i>Koop</i>	<i>Riksdagsgr</i>
centralt	65	6 ⁴	3	1	10	101 ⁵
lok Sth	15	1	20	1	20	
lokalt	20	10	60	15	500	

¹ Axel Hadenius, Facklig organisationsutveckling (1976) s 184 f. Det totala antalet centrala funktionärer var 1933 159 och 1970 365. 110 fanns ca 1500 lokala funktionärer.

² Peter Esaiasson, Svenska valkampanjer 1866-1988 (1990) s 93 ff

³ Geografiskt fanns de flesta funktionärer i Stockholm. Då en stor del av tidningsmännen också var riksdagsmän, fanns även landsortsredaktörerna i stor utsträckning där under halva året.

⁴ Inklusive ungdomsförbund

⁵ 34 av dessa var dessutom funktionärer

Den byråkrati som här har kunnat urskiljas är emellertid i stor utsträckning en byråkrati inom arbetarrörelsen, inte i det socialdemokratiska partiet. Nästa uppgift blir därför att undersöka dess ställning i den politiska beslutsprocessen.

3. Socialdemokratiska beslutsfattare

*När du steg i katedern först, kamrat,
var du arg och smal
och krävde åt massan sol och mat
i ett rungande tal
och sjöng död åt de mätta bukarnas stat
och ett nytt ideal.*

*Det finns bot för den som är arg och smal
i bukarias stat.
Tänk, man stoppade slugt på ditt rungande tal
din buk full med mat.
I kapp magrar massan och ditt ideal.
DU är fet, kamrat!*

Ture Nerman Till en förtroendemän (1915)

Vilka var det som fattade besluten om den socialdemokratiska politikens utformning? Avsikten är inte här att försöka fastställa ”hur det gick till” när viktiga beslut fattades genom att reda ut formella och informella beslutsstrukturer inom partiet. Avsikten är

i stället att undersöka sammansättningen av de församlingar av beslutsfattare som är möjliga att urskilja på central nivå. Det är två sfärer som står i centrum, partiet och riksdagsgruppen. Formellt var den socialdemokratiska partikongressen, som normalt samlades vart tredje år, partiets högsta beslutande organ. Däremellan leddes partiet av en partistyrelse, som sammanträdde ett par gånger per år, och det verkställande utskottet, som ofta möttes på veckobasis. Det har ofta hävdats, och kommer att hävdas nedan, att den socialdemokratiska riksdagsgruppen hade stort inflytande över den socialdemokratiska politikens utformning. Riksdagsgruppen leddes av ett förtroenderåd.

Det är framför allt beslutsfattarnas sociala tillhörighet som kommer att undersökas. Sett i perspektiv av avhandlingens inriktning är det naturligtvis av särskilt intresse att studera funktionärsskiktets inflytande på de beslut som fattas. Därför diskuteras också de olika funktionärsskiktets relationer till det socialdemokratiska partiet.

Riksdagsgruppen och dess förtroenderåd

Frågan om de socialdemokratiska riksdagsmännen ska betraktas som funktionärer eller del av en arbetarbyråkrati är inte helt okomplicerad. För det första var de formellt inte anställda av partiet utan valda av sina valmän. Samtidigt hade de nominerats av beslutande organ inom partiet, som vid varje nyval hade möjlighet att dra tillbaka sitt stöd. För det andra var riksdagsmannaskapet ingen heltidssysselsättning. Riksdagen var i regel samlad under ca fem månader i början av varje år, och för detta fick ledamöterna ett arvode på maximalt 1 200:-.¹ Det var alltså nödvändigt för de flesta riksdagsmän att under resten av året ha andra sysselsättningar.

¹ Reutersköld, Sveriges Riksdag X (1935) s 82 f

Riksdagsgruppens sammansättning.

Den valreform som kom att verka för första gången vid andra-kammarvalen 1911 innebar en kraftig tillväxt av socialdemokratiska riksdagsgruppen. Den socialdemokratiska riksdagsgruppens storlek efter andrakammarvalen fram till 1914 framgår av följande sammanställning.¹

	1897	1903	1906	1909	1912	1914	1915
FK	-				12	13	14
AK	1	4	13	34	63	72	87
<i>Totalt</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>13</i>	<i>34</i>	<i>75</i>	<i>85</i>	<i>101</i>

Men övergången från majoritetsval till proportionella val kom också att förändra partiets valtaktiska agerande. Från att tidigare enbart ha ställt upp egna kandidater i ett trettiotal av över 200 valkretsar, och i övrigt uppmanat till röstning på liberala kandidater, kom nu socialdemokraterna att gå fram med egna listor i de allra flesta av de totalt drygt 50-talet kretsarna, och samarbetet med liberalerna blev mer valtekniskt.² Sammanlagt valdes 33 socialdemokratiska ledamöter in till 1908 års val³ – ingen lämnade gruppen eller föll igenom i val under perioden.

Under de tre valen 1911-1914, och genom reformerna av valen till första kammaren, fick den socialdemokratiska riksdagsgruppen 81 nya ledamöter. En jämförelse av de valdas yrken, vid det första valtillfället, ger följande bild av de nyvaldas sociala ställning. Se tabell 1,⁴ nedan i sammanfattning

Borgerl skikt	Valda 1896-1910	Valda 1910-1914
Mellanskikt	5	12
Småborgare	1	20
Funktionärer	17	20
Arbetare	10	22
<i>Summa</i>	<i>33</i>	<i>82</i>

Det har alltså uppenbart skett en förskjutning i riksdagsgruppens rekrytering mellan de två perioderna. Andelen med yrken som kräver akademisk utbildning, egenföretagare (inklusive jordbrukare) samt tjänstemän och förmän har ökat drastiskt, från 6 av 33 till 40 av 82. Enda undantaget är folkskollärarna, som uppenbarligen är på väg ut. Andelen industriarbetare har minskat kraftigt, medan statligt anställda arbetare, framförallt inom SJ, ökat ordentligt. Andelen som var funktionärer vid riksdagsvalet har minskat med ca hälften, framförallt gäller det fackliga ombudsmän. Tidningsredaktörerna hävdar sig bättre. Riksdagsgruppens sammansättning efter höstvalet 1914 framgår av tabell 2. I sammanfattning visar den

Borgerl skikt	11
Mellanskikt	14
Småborgare	18
Funktionärer	35
Arbetare	23
<i>Summa</i>	<i>101</i>

Ca en tredjedel av den socialdemokratiska riksdagsgruppen efter 1914 års ordinarie val var alltså

¹ Edenman 1946 s 7

² Se vidare nedan kapitel 5

³ 34 inklusive Lindhagen, som valdes som "vilde" men 1909 anslöt sig till gruppen

⁴ Alla längre tabeller har av praktiska skäl samlats längst bak. En sammanfattning görs så i den löpande texten

funktionärer, mer än hälften av dessa tidningsmän. 43 av 100 hade vidare borgerliga eller småborgerliga yrken eller kan räknas till tjänstemannagrupper. De elva jordbrukare och tre hantverkare som räknats dit var emellertid ofta småbrukare med låga taxeringsvärden på sina gårdar eller ensamföretagare med en inkomst av rörelse på under 1 000:-. Bara ett tiotal av riksdagsmännen var vid tillfället industriarbetare eller hantverkare.

De flesta funktionärer hade emellertid sådan bakgrund. Elva kom från hantverksyrken, sex från metall- eller fabriksindustrin, fem var grovarbetare. Sex hade akademisk bakgrund eller studentexamen.

Sju av tio socialdemokratiska riksdagsmän hade 1914 suttit högst en period, alltså tre år; genombrottet kom ju först 1911. De som valdes vid höstvalet 1914 skulle emellertid komma att sitta länge; i genomsnitt totalt 20 år. Genomsnittsåldern vid inval var ca 40 år, en siffra som höll sig konstant under denna period. Sju av åtta valda riksdagsmän 1914 var helnykterister.¹

Den genomsnittliga inkomsten för en riksdagsman vald 1914 var, för taxeringsåret 1914, 2 900:-, till vilket alltså kom ett arvode på 1 200:-. Emellertid är inkomsterna mycket ojämnt fördelade. Hälften tjänade under 1750:-från sitt civila arbete, och utgifterna för dubbel bosättning och levnadsomkostnaderna i Stockholm kunde överstiga arvodet. Den socialdemokratiska riksdagsgruppen betalade också i slutet av varje riksdagsperiod ut extra bidrag till behövande. A andra sidan fanns det alltså åtskilliga med goda inkomster, bortåt en fjärdedel hade en årsinkomst på mer än 4 000:-, exklusive sitt riksdagsarvode.

Förtroenderådet

Riksdagsgruppens förtroenderåd spelade en central roll i partiets parlamentariska arbete. ”En undersökning av den socialdemokratiska riksdagsgruppens ledning blir... i första hand en skildring av förtroenderådet”, skriver Ragnar Edenman i sin avhandling om den socialdemokratiska riksdagsgruppen.² Fram till 1915 valdes sammanlagt 19 ledamöter, ordinarie och suppleanter, till rådet. Den sociala sammansättningen var för dessa

2 professorer	6 redaktörer
1 direktör	3 fackombudsmän
2 högre tjänstemän	3 riksdagsmän
1 adjunkt	1 partilärare
<i>summa borgerliga 6</i>	<i>summa funktionärer 12</i>
Lantbrukare 1	

Av de femton som satt i rådet 1914 hade en kärna av sju personer suttit där sedan det instiftades fem år tidigare. Förtroenderådets speciella sociala sammansättning avspeglas också i gruppens inkomster. Medianinkomsten var över 4 000:-, arvoden för riksdagsuppdrag och kommittéuppdrag oräknade.³

Sammanfattning

Riksdagsgruppens sociala sammansättning avvek högst betydligt från det socialdemokratiska partiets och dess väljarkårs.⁴ Funktionärerna utgjorde ensamma en tredjedel. I förtroenderådet är

¹ Se nedan kapitel 4

² Edenman 1946 s 42

³ Medelinkomsten blir 5 500, beroende på att bl a gruppens ende miljonär fanns med som suppleant

⁴ Minst 90 procent av SAP:s medlemmar torde ha varit arbetare vid denna tid (30 procent hantverkare, 30 procent metallarbetare enligt Hentilä aa s 151)

den sociala snedfördelningen än mer skev.

Riksdagsmännen är inga funktionärer i den mening vi diskuterat ovan, även om många också på samma gång var funktionärer. Samtidigt har en process redan inletts där även riksdagsmannaskapet kännetecknas av kontinuitet och sammanhållning.¹ Riksdagsmännen kom allt mer att bli beroende av sitt riksdagsuppdrag för sin utkomst och karriär. Det blev allt mer vanligt att riksdagsmän helt lämnade sina tidigare anställningar och fick andra anställningar i rörelse eller samhälle. För samtliga gäller att de var politiker på minst halvtid. Riksdagsgruppens ledamöter bör därför som helhet kunna räknas in i den socialdemokratiska byråkratin.

Partikongresserna 1911 och 1914

Till partikongressen 1911 fanns anmälda 118 ombud från 93 arbetarkommuner. 1910 fanns noterade 334 anslutna arbetarkommuner till partiet, och även om en del av dessa säkert var vilande i storstrejksnederlagets skugga, betyder det att åtskilliga arbetarkommuner av ekonomiska eller verksamhetsmässiga orsaker underlätit att sända representanter. Sju av de valda ombuden finns noterade som frånvarande i samtliga voteringar med namnupprop, och har därför uteslutits från denna undersökning. Det är troligt att de flesta av dessa i praktiken aldrig deltagit i kongressen.²

1914 hade stadgarna ändrats så att partidistriktet, och inte arbetarkommunerna, utsåg ombud till partikongressen. Detta år hade partidistriktet sänt 134 ombud, vilket säkert torde vara full representation. Tre ombud var emellertid frånvarande från samtliga voteringar med namnupprop, och finns därför heller inte med i denna undersökning.

En översikt av ombudens sociala hemvist framgår av tabell 3. I sammanfattning för bägge åren visar den

<i>Akademiker</i>	6
<i>mellanskikt</i>	12
<i>småborgare</i>	22
<i>funktionärer</i>	80
arbetare	106
därav hantv	36
industri	45
grov	10
statligt	15
okänt	15
<i>Totalt</i>	<i>241</i>

En tredjedel av ombuden var alltså funktionärer, ca 40 procent 1911 och 30 procent 1914. Över 40 procent är arbetare. Om man förutsätter att merparten av icke identifierade också är det, stiger andelen till hälften. För hantverkare och jordbrukare gäller i regel detsamma som för riksdagsgruppen; de har små taxerade inkomster och fastigheter.

Det finns alltså en påtaglig skillnad mellan de ombud partiets medlemmar sänder till partikongressen och de som väljs in i riksdagen [Diagram 1, som finns tillsammans med tabellerna]. Det är vidare anmärkningsvärt att så få av partiets riksdagsmän valdes till ombud på partikongresserna. 1911 var fyra riksdagsmän (av 34) valda ombud, 1914 åtta (av 85).³

¹ Nedan kommer att visas att till riksdagsmannauppgiften ofta knöts utskotts- och kommittéuppgifter.

² Se protokoll från 1911 års kongress s 16 f

³ Ytterligare ombud hade valts in under höstvalet 1914

Medlemmarna väljer alltså påfallande ofta olika personer att representera partiet till kongress och riksdag. En hel del riksdagsmän var emellertid representerade på kongressen genom partistyrelsen. Se vidare tabell 4.

Partistyrelsens inflytande

När man studerar partikongressernas sammansättning räcker det inte med att titta på de valda ombuden. Förutom dessa hade även den avgående partistyrelsen rösträtt vid partikongressen i alla frågor som inte gällde decharge. Partistyrelsens rösträtt togs bort av 1914 års kongress, men utnyttjades till kongressens slut. När partistyrelsen adderas till de valda ombuden ökar funktionärernas andel ytterligare, och blir nästan hälften 1911 och 40 procent 1914. Mest påfallande är tidningsmännens dominerande ställning bland funktionärerna, 1914 utgjorde de 37 av 64. De utgjorde i själva verket nära 1/4 av alla röstande på kongressen. Se tabell 5.

Vänster och höger på partikongresserna

De socialdemokratiska partikongresserna 1911 och 1914 är klassiska när det gäller striden mellan höger och vänster i svensk arbetarrörelse. Kongresserna var organiserade i två väl sammanhållna fraktioner, där en betydande del röstade genomgående höger eller vänster.

Vänstern, med namn som Z Höglund och Fredrik Ström, ville, för att nämna några av de frågor striden gällde, skärpa partiets inställning i militärfrågan i försvarsnegativ riktning, principiellt avvisa regeringssamverkan med borgerliga partier och skriva in republikkravet i partiprogrammet. De menade sig försvara den marxistiska traditionen i den internationella arbetarrörelsen. Högern, symboliserad av Branting, ville luckra upp försvarsprogrammet och 1914 få klartecken för deltagande i en vänsterregering med liberalerna. Denna riktning sympatiserade med den reformistiska strömningen inom Andra internationalen. Frågan om reformismens sociala rötter är livligt diskuterad. Seppo Hentilä har ju bl a velat ge teorin om arbetararistokratin ett förklaringsvärde när det gäller att förstå den reformistiska strömningens genombrott inom den svenska arbetarrörelsen (och denna avhandling syftar till att söka dessa rötter på annat håll). Frågan är om en analys av partikongressernas sammansättning efter dessa linjer ger något bidrag till den diskussionen. uppdelning har därför i detta syfte gjorts av en konsekvent vänster-röstande och en konsekvent höger-röstande grupp med utgångspunkt från några avgörande voteringar 1911 och 1914. 1911 baseras den på dem som röstade för respektive mot förslagen om nytt försvarsprogram och på förhållningssättet till det s.k. Vennerströmska tillägget om hur programpunkten skall tolkas.¹ 1914 har uppdelningen baserats på röstningen i förhållande till det Vennerströmska tillägget, godkännandet av det försvarsvänliga valuppropen och godkännandet av förhandlingar om regeringssamverkan med liberalerna.²

Resultatet har blivit ett 40-tal ombud i bägge grupperna. (Se tabell 6). Vid ett första påseende är det påfallande hur lika de bägge grupperna är i social sammansättning. De oidentifierade i vänstergruppen torde i och för sig antagligen i regel vara arbetare, men några slutsatser torde ändå inte kunna dras av materialet. Först om man lägger till partistyrelsens röster får man en klar bild. Hälften eller mer av den fasta partihögern på kongresserna är funktionärer; i snitt en tredjedel av partivänstern

Ett annat sätt att mäta ombudens sociala förankring kan vara att undersöka deras inkomster. Resultatet av en sådan undersökning ger samma bild. Ser man enbart på de valda ombuden är

¹ Se vidare kapitel 6

² Jag har också räknat dem som röstat entydigt höger eller vänster i en eller ett par omröstningar och av någon anledning inte röstat i andra som "konsekventa"

skillnaden obetydlig; de konsekvent vänsterröstande tjänar 1914 1 260:- och de högeröstande en knapp hundralapp mer (1 360:-)¹ Läger man till partistyrelsens röster, där så gott som samtliga var funktionärer, blir skillnaden tydligare, 1 300:- för vänstern och 1 740:- för högern. Detta bräckliga material ger alltså inget ytterligare stöd för tesen om ett skikt särskilt välbetalda arbetare, en 'arbetararistokrati', som en stödjepunkt för reformismen. *Företrädarna* för de bägge riktningarna i den skepnad de framträdde på partikongresserna kan inte sägas representera ekonomiskt sett olika skikt inom arbetarklassen. Däremot antyder resultatet att funktionärsskiktets tyngd påverkade gruppernas sociala sammansättning, det är framför allt funktionärernas högre löner som driver upp partihögerns genomsnittliga inkomster.

Partistyrelsens sammansättning

Partistyrelsens sammansättning vid partikongresserna har redan framgått. Dessa partistyreseledamöter var emellertid valda vid närmast föregående kongress, och hade till en del bytts ut under tiden. Om man tittar på de partistyreseledamöter som valdes 1911 och 1914 ger det en entydig bild som framgår av tabell 7. Så gott som samtliga ledamöter är funktionärer. Tidningsmännens dominans är kraftig; majoriteten i bägge upplagorna är redaktörer eller ekonomichefer.

Ca 2/3 av partistyreseledamöterna är riksdagsledamöter, nio av partistyreseledamöterna valda 1914 ingår också i förtroenderådet detta år. (Se tabell 8) Mot bakgrund av konstaterandet ovan att få riksdagsmän valdes till ombud på kongresserna markerar detta ytterligare den partitoppens starka ställning som samtidigt ledare för rörelse och parlamentsfraktion. Koncentrationen av den politiska makten till ett antal personer, som i huvudsak samtidigt var funktionärer, är påtaglig.

De frånvarande kvinnorna

De socialdemokratiska beslutsfattarna var män. Av över 250 valda kongressombud 1911 och 1914 var endast sex kvinnor. Kata Dalström, Emma Flood, Anna Johansson och Agda Östlund 1911 och Anna Johansson och Anna Stenberg 1914. En sjunde kvinna utsågs till ombud 1911, men deltog aldrig i kongressen. I andra organ saknades kvinnorna helt under denna tid. I riksdagen var de utestängda på grund av rådande valbestämmelser, till partistyreseledades de ändå inte.²

Relationer mellan arbetarbyråkrati och socialdemokrati

Undersökningen ovan har visat att andelen funktionärer inom partiets beslutande organ är hög. Det kan emellertid finnas skäl att precisera förhållandet mellan partiet och de olika delar av arbetarbyråkratin som identifierats ovan. Det ska göras i två avseenden; dels via en precisering av de formella och informella relationerna till det socialdemokratiska partiet, dels genom att undersöka om det är möjligt att finna något mönster i byråkratins ställningstagande till de interna partistriderna.

Fackföreningsrörelsen

Vilka var nu relationerna mellan den fackliga byråkratin och det socialdemokratiska partiet? Först och främst måste noteras de intima blodsband som förenade svensk fackföreningsrörelse och socialdemokrati från allra första början; 51 av 69 ledamöter vid SAP:s grundande kongress var ombud för fackföreningar³ och kollektivanslutning till SAP gjordes till villkor för medlemskap i LO från 1898. Nu kom dessa band att mjukas upp efter ultimativa krav från några av de viktigaste fackliga organisationerna, men 1911 var 50 000 av LO:s 80 000 medlemmar

¹ Siffrorna är medianinkomster

² Kata Dalström hade varit ledamot av VU 1900-1905

³ Lindgren 1927 s 276

kollektivanslutna, vilket motsvarade 3/4 av partimedlemmarna.¹

Det har visats att fackliga funktionärer ofta fanns med i de viktiga socialdemokratiska beslutande organen, på partikongresser, i partistyreelse och riksdagsgrupp, om än i viss minskad utsträckning. Ett närmare studium visar på ett särdeles stort engagemang från fackliga funktionärens sida inom socialdemokratien. LO:s funktionärer fram till 1914 var alla ledande socialdemokrater. Herman Lindqvist satt i VU och riksdagen, Ernst Söderberg var riksdagsman, Arvid Thorberg aktiv på partikongresser och LO:s agitator Tholin var SAP:s förste formelle ordförande. I LO:s landssekreteriat återfinns alla ledamöter utom en fram till 1914 i åtminstone någon av de olika centrala socialdemokratiska beslutande organen.² Det gör också förtroendemännen under denna tid från Järn&Metall, Trä, Gruv, Transportarbetarna, Murarna, Bagarna, Skräddarna, Tunnbindarna, Sågverks, Målarna, Bokbindarna och andra centrala heltidsfunktionärer från så gott som alla förbund av betydelse. SAP:s och LO:s ledningar överlade också regelbundet om viktiga politiska och fackliga frågor, t ex frågan om de politiska storstrejkerna och taktiken under de dramatiska fackliga händelserna 1908/09. Den fackliga byråkratin kan därför som grupp sägas vara indragen i det socialdemokratiska partiets politik under denna tid.

Tidigare forskning har hävdats att funktionärsskiktets roll i regel var återhållande och i allmänhet utgjorde en stödjepunkt för partihögern. Det gäller t ex inställningen till den politiska storstrejken³ och taktiken under revolutionsvåren 1917.⁴ Partiets beroende av den fackliga byråkratin var en av huvudteserna i Z Höglunds uppmärksammade "Sömn till döds"-artikel.⁵ Av de här åsyftade LO:ledarna och förtroendemännen torde det bara vara ett par som stödde partivänstern under 1911 och 1914.⁶

Kooperationen

Kooperationen är historiskt en del av arbetarrörelsen. Flera av socialdemokratiens pionjärer är också kooperatörer och just 1910-talet har betraktas som det årtionde då socialdemokratien definitivt slöt de kooperativa idéerna till sitt bröst.⁷ Kooperationen är emellertid den del av arbetarrörelsen som står liberalismen närmast; några av dess ledare var liberaler⁸ och dess ekonomiskt inriktade verksamhet tvingar den att verka inom den marknadsekonomi den eventuellt har som målsättning att bekämpa.

Inslaget av kooperatörer var emellertid litet inom socialdemokratiens centrala organ. Det var få av dessa socialdemokrater som gjorde karriär inom Kooperationen, även om den vid denna tid till centrala positioner rekryterade några av partiets mer framträdande påläggs-kalvar, Karl Eriksson och Anders Örne. När det gäller att fastställa omfattningen av en socialdemokratiskt dominerad arbetarbyråkrati får man konstatera att endast ett fåtal hade sin hemvist inom Kooperationen. Naturligtvis kan man på lokal nivå hitta åtskilliga riksdagsmän och andra ledande socialdemokrater engagerade i kooperativa styrelser och liknande.⁹ Dessa erfarenheter kan säkert också haft betydelse för utvecklandet av dessa personers politiska ställningstaganden.

¹ Hentilä aa s 151

² Janne Jönsson, som dock var partimedlem.

³ Se t ex Hentilä aa s 157 ff och M Johansson aa s 194 ff

⁴ Tingsten 1967 II: 66 f

⁵ Stormklockan 30.7.1910

⁶ Gruvs CL Lundberg och bagarnas Anders Sjöstedt

⁷ Se Ruin aa s 140

⁸ I kapitel 5 noteras hur en ledande liberal politiker manat sin partiledning att ta upp kampen om ledningen av den kooperativa rörelsen

⁹ Ruin aa s 330f

Konsumföreståndaren har säkert kunnat vara en ledande person i kretsen av lokala partiledare. Det samma gäller för övrigt föreståndaren för Folkets hus eller Folkets park.

Tidningsmännen

De socialdemokratiska tidningsmännens stora och ökande inflytande i de centrala beslutsorganen har framgått ovan. I riksdagen var de den i särklass största funktionärsgruppen, i partistyrelsen i majoritet, och på 1914 års kongress utgjorde de 1/4 av de röstberättigade. Tidningarnas redaktörer ingick nästan utan undantag i gruppen av centrala beslutsfattare och det gjorde också sammanlagt närmare 2/3 av hela redaktionerna under denna tid. Det har framgått att åtskilliga ur den administrativa delen av personalen hade centrala politiska uppdrag; ekonomicheferna och de lokala expeditörerna var viktiga personer i partiet. Att ha makt över ordet var en viktig egenskap för dem som ville göra karriär inom den politiska arbetarrörelsen.

Detta inflytande har noterats av tidigare forskning, som också påpekat den betydelse som redaktörstillsättningarna tillmättes av partistyrelsen, vilken från 1905 skulle ge förord till de beslutande tidningsstyrelserna.¹ Såväl redaktörernas administrativa och journalistiska förmåga som deras politiska tillförlitlighet bedömdes.² Inte minst det sistnämnda var viktigt, och partihögern använde flitigt sin dominans i de beslutande organen för att få meningsfränder utsedda till de viktiga redaktionsposterna.³ Detta torde vara en anledning till att redaktörerna i regel stödde partihögern. 1914 torde åtminstone tio av partiredaktörerna, inkluderande de tre storstadstidningarnas, kunna räknas dit medan tre tillhörde partivänstern.

Riksdagsgruppen

Även om riksdagsmannauppgifterna inte var någon heltidssysselsättning och arvoden för vissa inte ens täckte levnadsomkostnaderna under den tid riksdagen var samlad, måste riksdagsgruppen räknas in i den socialdemokratiska byråkratin. Gruppen som helhet var beroende av arbetarrörelsen för sin utkomst eller karriär. Det är också klart att riksdagsmännen av partiet ansågs representera det socialdemokratiska partiet, även om somliga i riksdagsfraktionen tog upp diskussionen om ansvaret inför väljarna. 1911 hade socialdemokraterna tio procent av riksdagsmandaten, efter höstvalen 1914 var de andra kammarens största parti. Denna utveckling skedde parallellt med att ministären Lindmans "front mot socialismen" ersattes av Staaffs "fruktbara samverkan" vänsterut. De socialdemokratiska riksdagsmännen kunde hädanefter umgås med de borgerliga partiernas på samma formella villkor. Det är lätt att förstå den omvandling detta innebar för socialdemokraternas möjlighet att agera i riksdagen, utskott och kommittéer.⁴

Vid denna tid utvecklas också, i början i blygsam skala, en ny typ av funktionär: den heltidsarbetande riksdagspolitikern. Till de nya uppdragen var i regel knutna traktamenten och i bland arvoden i en utsträckning som kunde fördubbla inkomsterna. FW Thorsson var den förste av detta slag.⁵ Andra heltidspolitiker från denna tid är Bernhard Eriksson (som bl a satt i

¹ Se Hadenius m fl 1970 s 135. Detta är också ett internationellt fenomen. I den tyska riksdagsgruppen hade hälften av dem som valdes in mellan 1890 och 1914 anknytning till arbetarpressen. Sperlich, Journalist mit Mandats 129

² Hadenius 1968 s 132 ff, Hadenius 1970 s 182 ff

³ Liksom partivänstern i de partidistrikt den kontrollerade. Se Hadenius aa och ett rikhaltigt material i VU-protokoll och intern korrespondens.

⁴ Se nedan kapitel 7

⁵ 1907 bestod hans inkomster i huvudsak av riksdagsarvode om 1 305:- och 900:- i lön från hans ordinarie arbete. 1911 hade han definitivt sagt upp sig från parken i Ystad, ändå var hans inkomster flerdubblade. Förutom riksdagsarvoden kunde han nu utkvittera ytterligare 5 000:- i andra arvoden, fr a från civilkommissionen. Se Thorssons papper i Ystads stadsbibliotek

nykterhetskommittén) och Värner Rydén (i försvarsberedningarna).

Riksdagsgruppens ledamöter stödde i överväldigande utsträckning partihögern, endast ett tiotal torde ha tillhört vänstern.¹ Nykterhetsrörelsens inflytande och samarbetet med liberalerna, vilket skildras nedan, torde spelat en viktig roll.² I förtroenderådet fanns från 1912 i stort sett endast representanter för partihögern.³

Den politiskt aktiva arbetarbyråkratins sociala bakgrund

Andelen funktionärer är alltså hög inom socialdemokratins beslutande organ. På partikongresserna 1911 och 1914 är en tredjedel heltidsanställda funktionärer inom arbetarrörelsen, liksom i riksdagsgruppen, där det dessutom finns skäl att räkna samtliga som en del av den socialdemokratiska byråkratin. I riksdagsgruppens förtroenderåd är 2/3 funktionärer och i partistyrelsen så gott som samtliga. Varifrån rekryterades funktionärerna? Om man studerar deras sociala bakgrund ger det ett entydig besked. När man summerar delegaterna vid partikongresserna 1911 och 1914, samt partistyrelsen och riksdagsgruppen vid denna tid kommer man fram till att 336 olika personer använts till dessa ca 400 uppdrag.⁴ Av dessa var 110 valda till heltidsanställda funktionärer inom arbetarrörelsen. (Riksdagsmännen är här inte som sådana räknade som funktionärer. Deras sammansättning finns ju redovisad ovan.) Deras ursprungliga yrken fördelar sig så här:

Intellektuella (studenter mm)	15
Hantverkare	29
Metallarbetare	24
Övr fabriks	10
Grov	20
Statlig	1
Övriga	5
<i>Summa arbetare</i>	89
okända	6
<i>totalt</i>	110

Funktionärerna var alltså i dominerande utsträckning från början arbetare. Det gäller inte bara den fackliga delen utan också i t ex för den stora majoriteten redaktörer. Bara en dryg tiondel av samtliga hade sina rötter utanför arbetarklassen. Dit hörde emellertid några av de mest centrala ledarna från såväl partihöger som partivänster: Branting, Palmstierna, Rydén från partiets och riksdagsgruppens ledning och Ström, Höglund och Vennerström från vänstern.

Några drag i arbetarbyråkratins utveckling.

På ovanstående sidor har jag delvis kommit att tangera frågan om byråkratins roll för arbetarrörelsens *politiska* utveckling under dessa år. Det är emellertid inte avsikten med detta avsnitt; för att seriöst kunna behandla den frågan, som ju är ett huvudsyfte med min avhandling, kan man inte bara utgå från en i huvudsak organisatorisk undersökning. Undersökningen torde

¹ Vid partisprängningen 1917 följde 16 ledamöter av 104 vänstern

² Se nedan kapitel 4 och 5

³ Rickard Sandler var suppleant från 1912. När han blev ordinarie 1914 var han redan på väg bort från vänstern.

⁴ Den låga uppdragskoncentration som detta antyder är i huvudsak en bekräftelse på den låga överensstämmelse som finns mellan medlemskap i riksdagsgruppen och delegatskap vid partikongresserna

emellertid visat att det fanns en arbetarbyråkrati med förankring i framför allt tre miljöer – fackförbundsexpeditionerna, tidningsredaktionerna och riksdagen – och att dess ställning i den socialdemokratiska beslutsprocessen var central. Avslutningsvis tänker jag emellertid ta ytterligare ett steg i denna riktning genom att i tesform försöka formulera några avgörande drag i den svenska arbetarbyråkratins utveckling.

- Den svenska arbetarrörelsen fick tidigt en sådan omfattning och organisation att någon form av heltidsanställd ledning var nödvändig. Den sociala arbetsdelningen och den tidiga arbetarrörelsens utanförstående gentemot det omgivande samhället skapade objektivt behovet av specialiserade funktionärer, av en apparat.¹
- Utvecklingen av funktionärsskiktet inom arbetarrörelsen uppvisar en påtaglig kontinuitet.
- Detta kom att samla mycket erfarenhet i få händer. Bland riksdagsmännen kan skönjas en märkbar tendens till utvecklandet av specialister, medan de fackliga funktionärerna hann bli verkliga experter på en rad områden
- Särskilt blev de specialister på att stanna kvar på sina poster. Det förekom knappt att funktionärer inte omvaldes om de inte uppenbart misskött sig t ex ekonomiskt.
- Vissa funktionärer samlade på sig en rad uppdrag av olika slag och återfinns, som vi sett, i en rad olika församlingar. Fackligt i LO:s landssekreteriat och representantskap, partipolitiskt i partistyrelsen på partikongresser och i arbetarkommunernas ledning, politiskt i riksdag, landsting och kommuner.²
- Funktionärernas levnadsförhållanden kom allt mer att skilja sig från de medlemmar de företrädde. Lönerna, som från början tycks ha en kvalificerad arbetarlön inom den egna branschen som riktmärke kom sakta, om än långt ifrån dramatiskt, att fjärma sig därifrån.³ Mer tydligt märktes det på andra förmåner som minst två veckors semester, kortare eller åtminstone annorlunda förlagd arbetstid och en annan arbetsmiljö.
- Det skedde en viss socialt sned rekrytering till funktionärskåren, andelen hantverkare och intellektuella var högre än i arbetarrörelsen i gemen. I riksdagsgruppen var den anmärkningsvärd.
- Funktionärerna kom i ökad utsträckning att umgås med andra funktionärer med liknande arbetsuppgifter och arbetsförhållanden. De med proletär bakgrund kom att byta sätt att leva. Ett småborgerligt levnadssätt kom delvis att förmedlas av de intellektuella i arbetarrörelsen och av de representanter från andra klasser funktionärerna regelbundet mötte i fackliga eller politiska sammanhang. Det är dock inte fråga om en gemensam levnadsstil; här finns allt från avancerade bohémetyper till de skötsammaste av skötsamma.
- Samtidigt var funktionärernas ekonomiska förmåner från sina egna organisationer i regel inte av den arten att de tillät några större utsvävningar. För detta krävdes att inkomsterna

¹ I själva verket var det naturligtvis en oerhörd framgång för arbetarrörelsen när t ex Metalls legendariske förtroendeman Ernst Blomberg 1895 kunde anställas som funktionär, och inte längre behövde sköta ledningen av förbundet på kvällar och nätter efter tio timmars hårt arbete som kopparslagare. Se John Lindgren, Svenska Metallarbetarförbundets historia, band I (1938) s 218 ff

² Seppo Hentilä har utrett förtroendeuppdragens koncentration i arbetarrörelsen fram till 1914, aa 276 o 327 ff. En del av redaktörernas engagemang finns i Hadenius 1970 s 268 ff

³ Skillnaden skall emellertid inte överdrivas för denna tid. För funktionärer med borgerlig bakgrund kunde de ekonomiska villkoren innebära försämringar jämfört med vad de kunnat tjäna i andra yrken

kompletterades från annat håll.¹

- Funktionärerna blev också arbetsgivare. ”Dessa styrelseledamöter är ej samma människor, när de i Folkets hus sjunger om liv och blod för arbetarnas sak, och när de sedan kommer hem, slänger arbetsblusen och sätter sig ner som arbetsgivare” utropade Handels förtroendeman JA Lundgren om sina fackliga kollegers roll i de kooperativa avtalsförhandlingarna,² Och arbetarrörelsen sysselsatte i sin helhet tusentals anställda.
- Slutligen fick funktionärerna också i ökad utsträckning direkta uppgifter i det kapitalistiska samhället, och kom på olika sätt att delta i gemensamt arbete med representanter för motsatta klasser. Riksdagsarbetet förde med sig uppdrag i utskott, kommittéer och statliga utredningar; den ökade kommunala representationen innebar arbete i t ex skolråd och kommunala nämnder; fackliga förhandlingar krävde ofta regelbundna överläggningar, och dessutom överenskommelser, med motståndarsidan. Arbetarrörelsens starka framväxt gav ökade möjligheter att använda dessa instanser för att flytta fram sina positioner – men också risker att slukas upp av dem.
- Funktionärerna utvecklade lojaliteter mot sin organisation. Det var från den de fick sin näring, trygghet och utkomst. Men under denna tid utvecklades också funktionärsgruppen till en kår, med egna intressen och privilegier gentemot de medlemmar den skulle företräda. Kravet på att bli fast anställda, att ta bort medlemmarnas möjlighet att välja dem, är den yttersta bekräftelsen på detta.
Funktionären blev – byråkrat.
- Byråkratin var i stor utsträckning en stödjepunkt för den reformistiska riktningen. Förhållandet mellan byråkrat och reformist är emellertid inte entydigt. Det finns visserligen åtskilliga exempel på personer som modifierat sina åsikter i reformistisk riktning sedan de blivit funktionärer eller riksdagsmän.³ Men många, både fackliga funktionärer, tidningsmän och riksdagsmän, torde i stället ha valts till sina uppdrag just p g a sin reformistiska åskådning, t ex därför att en riksdagskandidat med mindre radikala åsikter hade lättare att bli nominerad och vald eller därför att reformisterna var i majoritet i de organ som tillsatte funktionärerna.⁴

---

¹ Skillnaden mellan tillgängliga resurser och kostnader för ett bekvämare liv kan ha varit en orsak till det uppseendeväckande stora antal centrala fackliga funktionärer som avslöjades som förskingrare under denna tid. Inte mindre än tio av dem ca 100 som valts till fackliga funktionärer fick avgå efter ekonomiska oegentligheter (två från Metall, två från Skoarbetarna, en från Sågverk, en från Trä, en från Transport, en från Textil, en från Järnvägsmanna). Två av de mest uppmärksammade avslöjades först på 20-talet. Järnvägs kassör Carlbom som förskingrat 1,2 miljoner (se Kjellvard. Det bevingade hjulets folk (1949). och SAP:s partikassör Wickman. (Det är inte bevisat att Wickmans förskingringar gick längre tillbaks än 20-talet, då partiledningen beslöt att avstå från vidare utredning, se Gröning aa s 93) En socialdemokratisk riksdagsman fick avgå 1913 efter att ha förskingrat från sin arbetsgivare, ett nykterhetsförslag. En annan orsak till förskingringarna kan ha varit den som redan makarna Webbs påpekade, de risker som funktionärernas oregelbundna arbetstider utgjorde för dem med alkoholproblem. Ett annat omdiskuterat sätt att dryga ut sina inkomster var de ekonomiska projekt ledande socialdemokrater engagerade sig i, dels t det affärssocialistiska imperium Olof Aschberg försökte bygga upp med början från 1912, dels de spekulationsföretag som startades under första världskriget. Bägge fick en ände med förskräckelse och drog med sig en rad parti- och fackliga funktionärer med Herman Lindqvist och Värner Ryn i spetsen. Aven Branting var farligt nära genom sina kontakter med Aschberg och sin sons djupa inblandning.

² Citerat i Ruin aa s 172 f

³ För exempel, se kapitel 6 nedan

⁴ Liksom det omvända där vänstern kontrollerade nomineringarna

Om undersökningen om beslutsfattarnas sociala sammansättning m m

1. Om källmaterialet i biografiundersökningen

Jag har samlat in vissa grundläggande biografiska uppgifter om följande grupper

- ombud vid SAP:s partikongresser 1911 och 1914
- avgående och tillträdande partistyreelse vid samma kongresser
- socialdemokratiska riksdagsmän fram till 1915

Gruppen består av sammanlagt 336 personer

Det jag sökt är

- * födelse- och dödsdatum
- * bostadsort
- * yrkesbakgrund
- * utbildning
- * sysselsättning och anställningsförhållanden 1911 – 1914 * ev år då personen blev heltidsanställd funktionär eller riksdagsman
- * inkomst för inkomståren 1911 resp. 1914
- * medlemskap i nykterhetsorganisation

För ca 3/4 av gruppen hittade jag de flesta av de biografiska uppgifterna i samlingsverket Svenska folkrörelser och Arbetarrörelsens arkivs biograficasamling. Resten har jag sökt i fackliga, politiska och nykterhetsorganisationers minnesskrifter, genom att kontakta och besöka lokala folkrörelsearkiv, andra forskare och privatpersoner. För riksdagsmännen finns dessutom särskilda biografiska verk.

Idag har jag basinformation om 321 personer, alltså över 95 procent, och taxeringsuppgifter för ca 85 procent.

Källmaterialet är inte oproblemiskt ens för de enkla biografiska uppgifterna. Uppgifterna i Svenska folkrörelser samlades in i mitten av 1930-talet, och många av uppgifterna i biograficasamlingen härrör från 50- och 60-årshyllningar eller dödsrunor, sammanställda långt efter 1914. En möjlighet att kontrollera dem har jag fått genom mantalsuppgifterna i taxeringslängderna.

Jag har alltså satt igång med det vetenskapligt och forskningsekonomiskt tvivelaktiga arbetet att samla in taxeringsuppgifter för dessa personer. Syftet är att få ytterligare en möjlighet att kontrollera personernas sociala situation.

Vetenskapligt är det tvivelaktigt bl a därför att taxeringsuppgifternas värde är osäkert, särskilt före källskattens införande. Forskning om samma grupper och tid hävdar att uppgifterna ofta är för låga.

Om den sociala klassificeringen

I försöken att socialt klassificera materialet har jag valt ett system som vill likna en klassisk marxistisk klassanalys. Med tanke på materialets speciella karaktär – och tvistigheten om hur en sådan analys ser ut, blir det med följande modifieringar.

I Representanter för borgerligheten

Några rena kapitalister finns det inte i denna grupp, på sin höjd ett par rentier. Till denna grupp har jag fört akademiker, direktörer och högre offentliga tjänstemän

II Mellanskikt

Till denna problematiska grupp har jag fört tjänstemän, arbetsledare, ingenjörer samt folkskollärarna. Tjänstemännen är inte sällan arbetare som gjort karriär.

III Småborgerliga skikt

Hit hör handlare (inte kooperatörer), jordbrukare och hantverkare med egen rörelse. Som påpekas i texten är det ofta småbrukare, som ibland kan vara svåra att skilja från deltidjordbrukare (det kan tänkas att det av valtaktiska skäl fanns anledning att döpa om en del kandidater som i huvudsak var arbetare för att locka de nya väljargrupperna från 1911).¹ Hantverkarna, som är få i materialet, har mycket små taxerade inkomster från sin rörelse.

IV Arbetare

Hit hör vad man idag skulle kunna kalla LO-kollektivet

Jag har valt att dela in denna grupp i följande underavdelningar

- hantverksyrken
- fabriksarbetare, där metallarbetare särskilts
- grovarbetare
- statligt anställda arbetare
- övriga arbetare; en mycket liten grupp där fr a servicearbetare ingår.

Jag skiljer mej alltså på en punkt från den gruppering Klas Åmark gör i *Facklig makt och fackligt medlemskap* och som jag annars använt mig av. Jag har i första omgången inte kunnat göra någon uppdelning av fabriksarbetarnas yrkesskicklighet.

Jag har naturligtvis i många fall haft problem att placera in personerna i rätt fack. Det material jag haft har inte alltid räckt för att korrekt kunna avgöra om skoarbetaren skall höra till hantverkarna eller fabriksarbetarna osv.

V Funktionärer i arbetarrörelsen

Hit har jag inte räknat riksdagsmän som inte haft andra anställningar i arbetarrörelsen. Socialt hör denna grupp snarast till mellanskikten.

---

¹ Om den sammansatta sociala basen för dessa skikt, se Annette Thörnquist, Lönearbete eller egen jord (1989) s 37 ff

III Samverkan med det omgivande samhället

4. Arbetarrörelse och nykterhetsrörelse

”Dessutom bildades en nykterhetsloge, ansluten till IOGT. I det fallet var visserligen meningarna en smula delade; många ansåg, att en socialist måste ha frihet att göra vad som föll honom in, alltså även att supa sig full, medan nykteristerna energiskt förfäktade uppfattningen, att arbetarna med sitt evinnerliga supande endast blev dummare och samtidigt gynnade den sämsta sorten av kapitalister: .spritkapitalet ... Hela lappargänget var anslutet till samtliga organisationer; de var fackligt organiserade, aktiva kooperatörer och ståtade med godtemplarordens vackra jordglobsemlen i rockuppslaget.”

Ur Folke Fridell, Tack för mig – grottekvarn

Detta avsnitt vill i två kapitel undersöka några aspekter av samspelet mellan den växande arbetarrörelsen och det omgivande samhället, nämligen förhållandet till de flerklassbaserade folkrörelserna och till den liberala rörelsen. Tidigare forsknings uppfattning att folkrörelserna spelade en central roll för ”arbetarrörelsens institutionalisering”, liksom att framför allt liberalerna förde en flexibel politik gentemot socialdemokratien har noterats ovan. Här skall dessa tendenser närmare undersökas. Hur påverkade detta samarbete en politisk och social integrering, är en övergripande frågeställning. Av särskilt intresse är konsekvenserna av detta samarbete för socialdemokratiens politiska och ideologiska självständighet: Vilken var innebörden i de allianser som ingicks på olika plan, och hur såg styrkeförhållandena ut? Vilken roll spelade denna samverkan för befästandet av en borgerlig ideologi? På en annan nivå ställs frågan om denna utvecklings följder för arbetarrörelsens företrädares sociala integrering.

Folkrörelseforskningen

Huvuddragen av de svenska folkrörelsernas uppkomst, utbredning och aktiviteter under perioden fram till 1920 är väl kartlagda och kända, framför allt genom det omfattande folkrörelseprojektet vid Historiska institutionen i Uppsala under 1960- och 70-talet.¹ Inte minst folkrörelsernas politiska agerande har utretts i flera av de avhandlingar som projektet resulterat i,² och, vad gäller politiken på riksplanet, främst i Sven Lundkvists *Politik, nykterhet och reformer*.³ Lundkvist, som utgår från en funktionalistisk förklaringsmodell, vill se folkrörelsernas uppkomst som ett försök att lösa de sociala spänningar som uppstod i samband med industrialismens genombrott. De former som utvecklades hjälpte de protesterörelser som skapades att identifiera sig med det nya samhälle som växte fram.⁴ Anpassning blev en naturlig process sedan protesten genomförts.⁵

Folkrörelseprojektets resultat har diskuterats, bl a dess teori för att förklara folkrörelsernas uppkomst.⁶ När det gäller folkrörelser, och inte minst nykterhetsrörelsen, har under det senaste årtiondet forskning redovisats, som kan komplettera såväl folkrörelseprojektets förklaringar som den traditionella synen på nykterhetsrörelsens uppkomst, att den framför allt ska ses som en

¹ För en presentation av folkrörelseprojektets syften se Andrae-Lundkvist. Folkrörelserna och den svenska demokratiseringsprocessen, HT 1969. Projektets resultat sammanfattas i Lundkvist 1977

² Se t ex Hedenskog, Jansson 1982, Åberg och Öhngren nedan

³ Lundkvist 1974

⁴ Lundkvist 1977 s 24 f, 27 f

⁵ aa s 224

⁶ Set ex Vagn Wåhlin i Historisk tidskrift 1979 s 113-151, som bl a menar att projektet för litet tagit upp de folkliga rörelsernas förindustriella bakgrund och menar att den teoretiska ramen allt för mycket fått bestämmas av engelsk forskning

reaktion på den stora dryckenskapen.

Torkel Jansson söker en strukturell förklaring i sin avhandling om det frivilliga föreningsväsendets uppkomst i Husby Rekarne. Han konstaterar att nykterhetsläget på orten faktiskt betraktades som gott när logen Husby Värn grundades 1896. Han menar istället att den drivande kraften bakom föreningsbildandet var nya grupper som samhällsomvandlingen frambragt och som ännu inte kunde organisera sig i det gamla samhällets former. Den nya politiska situationen med ökad kommunalpolitisk polarisering gav grogrunden för sammanslutningsformer som måste ses som uttryck för en *kapitalistisk* organisering, man skaffade sig en organisationsform som speglade det kapitalistiska samhället.¹

Janssons slutsats blir att nykterhetsföreningen drevs av dem som hade råd att betala månadskontingent, tid till övers och anledning att ställa krav på samhället.² Undersökningen leder honom till att över huvud taget ifrågasätta folkrörelse som teoretiskt begrepp, det är alldeles för vittomfattande för det. Detta ”myller av säregenheter” måste man ”ta till utgångspunkt i ett sökande efter vad det egentligen handlar om och inte a priori söka fånga in vissa bestämda föreningstyper i ett 'folkrörelsebegrepp'.”³

Ett liknande sätt att närma sig problemet har Gunnar Olofsson i Mellan klass och stat. Nykterhetsorganisationerna blev bärare av nya sociala former som reste sig på den framflytande marknadshushållningens grund och kom att fungera som en umgänges- anpassnings- och integrationsform. Olofsson noterar här två dimensioner hos nykterhetsrörelsen. A ena sidan ”nykterhetsrörelsens ideologiskt /normativa sida med tyngdpunkten på den individuella lösningen (nykterhetslöftet och den totala avhållsamheten). A andra sidan organisationernas krav på stat och kommun, arbetet för utvidgad rösträtt som ett medel att förverkliga förbudet”. Mot detta svarar politiskt arbetarrörelse respektive liberalism och frikyrkorörelse.⁴ Sammanfattningsvis blir nykterhetsrörelsen en viktig social och organisatorisk länk mellan arbetarrörelsen och småborgerligheten med dess liberala ideologi.⁵

Nykterhet och skötsamhet

I en mer kulturellt inriktad social- och idéhistorisk och etnologisk forskning har nykterhetssträvandena placerats in i en övergripande tendens till disciplinering och skötsamhet bland arbetarklassen under andra hälften av 1800-talet.

Björn Horgby konstaterar i sin avhandling *Den disciplinerade arbetaren*, att alkoholkonsumtionen var på kraftig nedgång i Sverige vid tiden för den moderna nykterhetsrörelsens ankomst.⁶ En förklaring som givits är arbetsgivarnas ändrade inställning; framför allt hos den starkt växande fabriksarbetargruppen blev alkoholmissbruket ett stort problem, ur både effektivitets- och säkerhetssynpunkt, och en förändring av dryckesvanorna blev därför ett viktigt mål.⁷

I dessa verk påpekas också att hantverkarna kunde förhålla sig mer självständiga till dessa

¹ Torkel Jansson, *Samhällsförändring och sammanslutningsformer* (1982) s 103

² aa s 155, 258

³ aa s 252

⁴ Olofsson 1979 s 140

⁵ Olofsson 1979 s 140

⁶ Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910* (1986) s 129 ff

⁷ Se James Roberts. *Drink and Industrial Work Discipline in 19th Century Germany*. *Journal of Social History*. 1981:1 s 28 f Jfr också Mats Lindqvist, *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880-1920* (1987)

disciplineringskrav. Nykterhetsrörelsen kunde här bli en viktig allierad.¹ Den första svenska nykterhetsrörelsen kring Svenska nykterhetsällskapet var i stor utsträckning organiserad uppifrån, och hade delvis sina rötter hos det tidiga 1800-talets industriledare.² Lars Magnusson har i sin undersökning av arbetarkultur i vid mening i Eskilstuna under första hälften av 1800-talet pekat på det viktiga sociala nätverk som alkoholbruk och alkoholmissbruk skapade, något som nykterhetsrörelsen kunde rekonstruera och ersätta på sina villkor.³

Men ordning, nykterhet och skötsamhet var inte bara något som anbefalldes uppifrån; det var också en viktig del av den kultur som var de framväxande folkrörelsernas egen, inte minst nykterhetsrörelsens och arbetarrörelsens gemensamma.⁴

En rad olika förklaringar till dessa värderingars ursprung och syften har givits. Vissa tar sin utgångspunkt i att arbetarklassen övertar borgerliga värderingar, förborgerligas. Det kan vara ett led i Norbert Elias civilisationsprocess; ett överförande av borgarklassens ”kultiverade människo”-syn; ett sätt framför allt för ett övre skikt inom arbetarklassen att socialt och kulturellt närma sig borgarklassen.⁵ Andra understryker att arbetare kan ha samma intresse av ordning och skötsamhet som borgarklassen, utan att för den skull ha samma ideal.⁶ Nykterhet kan vara ett vapen i klasskampen. Det kan öka möjligheten att få ut en större del av de värden ett mer produktivt organiserat arbete ger⁷ och genom att lära sig den härskande klassens koder kan man bemöta motståndaren med hans egna medel – vilket krävde nyktra och behärskade individer.⁸ Det har också hävdats att vissa delar av arbetarklassen utvecklade en i förhållande till medel- och överklassen puritansk klassmoral bl a för att skapa klassmedvetande hos den egna klassen.⁹

Något entydigt sätt att förhålla sig till dessa tolkningsmöjligheter kommer inte att presenteras i detta avsnitt, en kombination av dessa olika synsätt är tvärt om nödvändig för att förstå dessa fenomenets olika aspekter och utvecklingsfaser; bara ett instämmande i Eric Hobsbawms påpekande att gränsen mellan personliga och kollektiva framsteg, mellan att ta efter medelklassens vanor och värderingar och att besegra den med dess egna vapen, var i högsta grad flytande vid denna tid.¹⁰

Bildningssträvanden

Stor uppmärksamhet har ägnats folkrörelsernas bildningssträvanden. Inom nykterhetsrörelsen lades från början stor vikt vid studiearbete, och inte bara för att öka kunskaperna i alkoholfrågan för att bekämpa missbruket. Förutom nykterheten har organisationen ett allmänt framåtskridande i intellektuellt och ekonomiskt hänseende som sitt stora mål, hette det redan under 1880-talet.¹¹ Tidigt togs initiativ till omfattande logebibliotek, föreläsningverksamhet och i början av 1900-

¹ Horgby aa s 239

² Torkel Jansson. Adertonhundralets associationer (1985) s 120, 143 f

³ Lars Magnusson, Den bråkiga kulturen. Förläggare & smideshantverkare i Eskilstuna 1800-1850 (1988) frs 312 ff. Jfr också Roberts aa s 26 f

⁴ Lindqvist aa s 128 ff och Ronny Ambjörnsson. Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930 (1988) s 71 ff

⁵ Lindqvist aa 141 f

⁶ Horgby aa s 238 f

⁷ Roberts aa s 34

⁸ Lindqvists 84, 142

⁹ Se Henrik Berggren, Proletärerna vid Mimers brunn, Historisk tidskrift 1988 s 184 f

¹⁰ Återgivet av Roberts aa s 35

¹¹ Ture Nerman, Studiecirkeln Historik kring ett halvsekelminne (1952) s 18

talet utvecklades studiecirkel och resande folkhögskolekurser.¹

Ronny Ambjörnsson har i sin bok *Den skötsamme arbetaren* sökt sammanfatta idén innehållet i denna bildningsverksamhet. Nykterhetsrörelsen kom att engagera sig i ett gigantiskt folkbildningsprojekt. Rösträttsstrategin hade sin betydelse, men projektet hade ett långt vidare syfte, menar Ambjörnsson. ”Det gällde att skapa en ny människa, som inte bara avhöll sig från starka drycker utan också i övrigt betedde sig på ett mer `människovärdigt sätt'.” Människan framstår i detta perspektiv som ett utvecklingsprojekt.² Begrepp som framstegstanke och solidaritet ses som delar av en tankefigur som Ambjörnsson vill kalla reformism, ”viljan att med reformer förändra samhället i sådan riktning att individerna hjälper och tar ansvar för varandra och tron att föränderlighet är möjlig.”³

Politiska strävanden

Som nämnts var folkrörelsernas politiska agerande en viktig del av folkrörelseprojektets forskning. Konsekvenserna för den svenska samhällsutvecklingen är särskilt utvecklade och sammanfattade av Sven Lundkvist. Hans sammanfattande tes är att de svenska folkrörelserna spelade en avgörande roll för att dialogen och inte konfrontationen, blev den naturliga umgängesformen mellan klasserna. Genom inte minst folkrörelsernas lokala valsamverkan under åren före och efter sekelskiftet kom socialdemokratin att anknyta till vad de andra folkrörelserna utformat av praxis och organisationer, också på det rent politiska planet och han pekar då på de lokala nykterhetskommittéernas roll.⁴

Från Göran Therborns utgångspunkt heter samma tankegång 1989:

”Folkrörelsetraditionen förbinder klasspolitiken, och därigenom socialdemokratin, med djupa rötter i det svenska folkets historia. Av folkrörelseprägel är också den svenska klasspolitikens typiska former, föga spontanitet och militans i ord och handling, utan istället organisation, noggranna förberedelser, försiktighet, förhandlingsvilja, envishet och uthållighet.”⁵

Gramsci och ”de nya furstarna”

Det verkar alltså klart att ett studium av folkrörelsernas politiska betydelse för socialdemokratins utveckling måste ses i ett brett perspektiv, även om min avsikt på intet sätt är att försöka göra någon heltäckande sammanfattning av folkrörelsernas kulturella och sociala betydelse. För att inte överväldigas av folkrörelsernas ”myller av säregenheter” och drunkna i ett ”odefinierbart kaos”⁶ är det nödvändigt att försöka samla dessa olika aspekter på folkrörelser och nykterhet till hypoteser användbara för en undersökning av de politiska konsekvenserna av samröret mellan arbetarrörelse och nykterhetsrörelse. I detta syfte kunde det kanske vara värt att pröva om Antonio Gramscis teorier kring den borgerliga hegemonin är användbara.

Det intressanta här med Gramsci är – för att tala med Perry Anderson – att ”Gramscis hela verk var centrerat kring överbyggnadsfenomen, men ... han /gjorde/ den kulturella överbyggnadens autonomi och effektivitet till ett politiskt problem, som explicit måste förklaras som sådant”.⁷

¹ aa s 21 ff. Beträffande folkhögskolekurser se rapporterna från studiedirektorn/ordensstudieledaren i Godtemplarordens årsmöteshandlingar från 1908

² Ambjörnsson aa s 252 f. Jfr också Kerstin Rydbecks studie av ideologi och samhällssyn inom IOGT:s barnverksamhet, i Gustavsson (red) Alkohol och nykterhet (1989) s 273 ff

³ Ambjörnsson aa s 257

⁴ Lundkvist 1977

⁵ Therborn 1989 s 354

⁶ Jansson 1982 s 252

⁷ Perry Anderson 1984, s 93. I den rikhaltiga Gramscilitteraturen har jag för att förklara hegemonibegreppet framför allt använt mig av Joseph V Femias Gramsci's Political Thought (1981) samt Perry Andersons The Antinomies of

Gramsci menar att en härskande klass har två sätt att uttrycka sin makt: Dels genom "dominans", med detta menar Gramsci framförallt tvång, dels genom intellektuellt och moraliskt ledarskap. Detta ledarskap baserar sig i huvudsak på den härskande klassens kulturella hegemoni.¹ Utifrån Marx tes att det är på ideologiernas mark som människan blir medveten om strukturkonflikter, menar Gramsci, att struktur och överbyggnad bildar ett "historiskt block", där överbyggnadernas "mångskiftande, motsägelsefulla och stridiga komplex är en återspeglning av de sociala produktionsförhållandenas komplex."² En betydande del av Gramscis texter ägnas åt undersökningar och diskussioner kring de kulturella strukturer som möjliggjorde borgarklassens fortsatta maktinnehav – skola och utbildning, kyrkan, massmedia, och inte minst den roll de intellektuella på olika nivåer spelar för att förmedla den borgerliga ideologin.³ Det politiska partiet, "den nye fursten", blir för Gramsci inte bara en organisation inriktad på politisk makt i begränsad mening. Istället är det ett helt komplex av kulturella, sociala och politiska institutioner som tjänar en speciell klass och världsbild. Det politiska partiet blir med detta synsätt naturligtvis inte bara en partiapparat utan det kan ta sig en rad varierande former – det blir en kollektiv intellektuell.⁴

Två ytterligare – inbördes relaterade – delar i Gramscis tänkande skall här poängteras. För det första, borgarklassen skiljer sig från tidigare härskande klasser så till vida att den, som vi sett ovan, medvetet försöker få sin ideologi att aktivt omfattas av så många som möjligt – den har inget intresse av att behålla sin kultur och sina värderingar för sig själv.⁵ För det andra, när borgarklassen nått ett mer expansivt skede i sitt politiska medvetande har den också förmåga att integrera underordnade gruppers intressen.

"Detta är den mest utpräglade politiska fasen, som innebär en klar övergång från strukturen till de sammansatta superstrukturernas sfär, det är en fas då ideologierna som grott i det föregående blir 'parti', konfronteras med varandra och kommer i strid med varandra, ända tills en enda av dem eller åtminstone en enda kombination av dem tenderar att få överhand, att bli starkast och sprida sig över hela det sociala området, i det den åstadkommer inte bara enhet mellan de ekonomiska och politiska målsättningarna utan även intellektuell och moralisk enhet, ställer alla de frågor, kring vilka striden rasar, inte på det korporativa planet utan på ett 'universellt' plan och sålunda skapar en fundamental socialgrupps hegemoni över en rad underordnade grupper."⁶

Över huvud taget tror jag en viktig utgångspunkt är folkrörelsernas – och inte minst nykterhetsrörelsens – sammansatta karaktär, socialt, politiskt, kulturellt. Därmed blir deras funktion också helt olika beroende på vem som använder sig av deras potential, och i vilket syfte. Det betyder inte att jag vill definiera bort den 'motoffentlighet' som folkrörelserna utgjorde under årtiondena före och efter sekelskiftet.⁷ Den utgör en social och intellektuell miljö där ideologier

---

Antonio Gramsci, *New Left Review* nr 100 1976/77

¹ Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebook* (1971) s 57. Jag vill i detta sammanhang klargöra att jag här begränsar min användning av Gramscis hegemonibegrepp till de delar som rör hans undersökningar av förutsättningarna för borgarklassens maktutövande. Diskussionen om arbetarklassens hegemoni i den revolutionära processen och förutsättningar för skapandet av "mothegeemonier" lämnas helt åt sidan. För klargörande av dessa diskussioner hänvisas till Perry Anderson 1976

² Antonio Gramsci, *En kollektiv intellektuell* (1967) s 69 f

³ Se t ex diskussionen om den kulturella organisation som håller den ideologiska världen i rörelse, Gramsci 1967 s 45 f

⁴ Gramsci 1967 s 153 ff, 211 ff

⁵ Gramsci 1971 s 260

⁶ Gramsci 1967 s 241 f

⁷ För att låna ett uttryck av en forskare som inspirerats av en annan auktoritet på frågan om borgerlig dominans. Lars Furuland, *Folkrörelser och arbetardikt*, i Lönnroth/Delblanc, *Den svenska litteraturen IV* (1989) s 230

från en rad olika skikt verkligen kunde konfronteras med varandra.

En infallsvinkel för denna undersökning skulle, mot bakgrund av ovanstående, kunna vara att studera vilken roll nykterhetsrörelsens relationer till och inflytande över socialdemokratins spelade för utvecklandet och befästandet av en ny samhällelig hegemoni – ”borgarklassens intellektuella och moraliska ledarskap”. Hur såg den miljö ut där denna process ägde rum? Vilka sociala och intellektuella skikt var det som agerade? Vilka kulturella – i vid mening – strukturer stod till förfogande? I vilken mån var det fråga om en process där i denna hegemoni också inkorporerades andra grupper och skikts intressen och vilket blev resultatet? Den övergripande frågeställningen – för mina syften – blir då att söka de politiska konsekvenserna av denna process, framför allt vad gäller arbetarklassens politiska självständighet.

Några grundläggande drag hos folkrörelserna

Gemensamma drag i utbredning

Folkrörelseforskningen pekar på en påfallande samstämmighet i sammansättning och spridningsförlopp mellan de olika folkrörelserna, framförallt nykterhetsrörelse och arbetarrörelse, med en viss tidsmässig förskjutning. Frikyrkörörelsen kom först, sedan nykterhetsrörelsen i början av 1880-talet medan arbetarrörelsen fick sitt kvantitativa genombrott kring sekelskiftet.

Nykterhetsrörelsen, och särskilt IOGT utvecklades först i städerna, spred sig därefter åt mindre industricentra och först senare till landsbygden. Den hade 1910 sina starkaste fästen i södra och mellersta Norrland och mälardelarna samt Jönköpings län, svagast var den i södra Sverige. Bortsett från Jönköping stämmer detta väl överens med kartan över arbetarrörelsens utbredning.¹

Medlemsmässigt ökade nykterhetsrörelsen snabbast av folkrörelserna. I början av 1890-talet hade den passerat 200 000 medlemmar och när den var som störst 1910 hade den över 350 000 anslutna; den största organisationen IOGT var då större än hela fackföreningsrörelsen (som dock minskat kraftigt på grund av storstrejken).

I slutet av tiotalet var de tre folkrörelsegrenarna lika stora, strax under 300 000 medlemmar. Nykterhetsrörelsen var då på väg tillbaka, fackföreningsrörelsen växte kraftigt och en ny väckelsevåg stärkte också frikyrkörörelsen.² Forskningen har vidare noterat att folkrörelserna i städerna hade en viss överrepresentation av inflyttade arbetare.³

Social sammansättning...

Det har fastslagits att nykterhetsrörelsens medlemmar socialt redan från början framförallt utgjordes av arbetare, med en övervikt från de bättre betalda grupperna, och hantverkare.⁴ I städer som Eskilstuna och Nyköping kunde tidigt 60-80 procent av medlemmarna i logerna utgöras av arbetare.⁵ Ståndspersoner saknades i stor utsträckning⁶, liksom länge självägande bönder, men också representanter för de allra fattigaste, t ex statare och torpare.⁷

Det är möjligt att notera viss skillnad mellan ordnarna. IOGT hade en större andel arbetare, medan t ex Blå bandet, som hade en mer frikyrklig karaktär, hade fler anslutna från medel-

¹ Lundkvist 1977 s 74 ff

² Lundkvist 1977 s 66 ff

³ Lundkvist 1977 s 99, Bo Öhngren, Folk i rörelse (1974) s 85 ff o 198 ff, där dock nykterhetsrörelsen verkar vara ett undantag

⁴ Lundkvist 1977 s 118 ff

⁵ Öhngren aa s 203 f, Sven Hedenskog, Folkrörelserna i Nyköping 1880-1915 (1973) 86 ff

⁶ När de fanns kunde de vara organiserade i särskilda loger, jfr Lundkvist 1977, s 119

⁷ Se anförda arbeten ovan, samt Jansson 1982 nedan

klassen.¹ Även inom Templarorden verkar arbetarnas inflytande ha varit stort.² NGTO (Nationalgodtemplarorden) karaktäriserades inom socialdemokratien som ”medelklassens nykterhetsrörelse”.³ NOV (Nykterhetsorden Verdandi) intar en särställning. Den bildades 1896 av en grupp socialdemokrater genom en utbrytning ur IOGT i protest mot kravet på att avge en kristen bekännelse vid intagningen. NOV blev från början uttalat en del av arbetarrörelsen.⁴

Andelen arbetare i logerna verkar däremot inte ha ökat efter sekelskiftet, trots att arbetarklassen i såväl relativa som absoluta tal växte kraftigt.⁵ Det skulle i så fall tyda på att nykterhetsrörelsen under denna period påtagligt minskade sitt relativa inflytande särskilt bland de grov- och industriarbetargrupper som inte minst utgjorde en stor del av LO:s kraftigt växande medlemsantal.⁶ Detta kan i så fall vara av vikt att hålla i minnet när vi sedan går vidare och diskuterar de närmare relationerna mellan arbetarrörelse och nykterhetsrörelse.

...och skiktning

Den sociala skiktning som fanns också inom ordnarna kom till uttryck på olika sätt. Det kunde t ex finnas flera loger på samma ort som vände sig till olika sociala grupper.⁷ Den avspeglar sig också i ordnarnas ledning.

Hilding Johansson har i en undersökning kartlagt yrkesfördelningen i IOGT:s distriktsstyrelser 1916-17, och funnit att bara tolv procent var arbetare. Ytterligare åtta procent var förmän eller motsvarande och 15 procent handlare eller hantverkare. De helt dominerande grupperna var lägre tjänstemän och lärare, tillsammans 42 procent. Närmare en fjärdedel av distriktstjänstemännen var folkskollärare. I IOGT:s riksledning saknades vid denna tid representanter för arbetargrupperna, tjänstemän och egna företagare dominerade, medan stickprov tyder på att andelen arbetare kunde vara högre på logenivå.⁸

I det formellt jämställda IOGT hade kvinnorna också en påtagligt undanskymd plats när det gäller högre förtroendeuppdrag. Bland de över 200 distriktsfunktionärer som valdes 1911 var mer än 95 procent män. Kvinnan var i regel en lärarinna som ansvarade för distriktets barn- och ungdomsverksamhet.⁹

Torkel Jansson har i sin avhandling om det frivilliga föreningsväsendets utveckling i Husby-Rekarne undersökt hur rekrytering till de olika förtroendeuppdragen inom IOGT-logen gått till och dragit en liknande slutsats om den sociala skiktningen:

”Om såväl goodtemplarordens som arbetarrörelsens medlemstillströmning kan sammanfattningsvis sägas, vilket alltid framhållits, att klara gränser gått uppåt i samhället, även om nyansskillnader alltid funnits. Vad som mera sällan understrukits är att en gräns nedåt varit nästan lika entydig. De [som

¹ Lundkvist 1977 s 118 f, jfr Jansson 1882 s 142

² TO var den första av de stora ordnarna som valde en socialdemokrat till chef. Under hela tio-talet var dessutom TO:s riksdagsmän huvudsakligen socialdemokrater, Lundkvist 1974 s 141 Lundkvist 1977 s 118 gör dock en något annan bedömning

³ Social-Demokraten juli 1913. NGTO:s riksdagsmän var också huvudsakligen borgerliga, Lundkvist 1974 s 141. Denna bedömning ifrågasätts dock av IOGT-NTO-historikern Arne Svensson på grundval av pågående forskning i en muntlig uppgift till författaren

⁴ Se vidare nedan

⁵ Hedenskog 86 ff, Torgny Börjeson, Metall 20 - fackföreningen och människan (1971) s 110 f

⁶ Se LG Tedebrand, Stadsindustrialisering, folkrörelser och vänsterpolitik. Historisk tidskrift 1974 samt Åmark 1986 s 69-71

⁷ Lundkvist 1977 s 119

⁸ Hilding Johansson, Den svenska godtemplarrörelsen och samhället (1947) s 47-49

⁹ Godtemplarordens årsmöteshandlingar 1911, s 392 ff

befunnit sig 'under gränsen] har befunnit sig alltför långt nere i den hierarkiska ordning, som organisationerna delvis lånat in från det omgivande samhället, delvis utvecklat själva”¹

Den politiska aktiviteten

Nyκτηhetsrörelsen och politiken

Nyκτηster visade tidigt politiskt intresse. Detta styrks av de klara indikationer som tidigt finns på politisk aktivitet hos nyκτηhetsorganisationer. Likaså har forskare visat hur folk-rörelseanslutna har högre valdeltagande än genomsnittet med liknande bakgrund. Med åren ökade också antalet röstberättigade inom dessa skikt.² En nyκτηhetsgrupp fanns i riksdagen redan från 1880-talet, från början med konservativt inslag; PP Waldenström var tidigt drivande. Redan kring 1890 uppstod ett särskilt förbudsparti. Under 1890-talet tilltog det nyκτηhetspolitiska intresset inom rörelsen och 1896 hölls den första av de förbudskongresser som under årtionden kom att bli ett gemensamt forum för de strömningar som verkade för ett totalförbud.³

Inledningsvis spelade de lokala nyκτηhetskommittéerna en central roll. Åtminstone från början av 90-talet finns åtskilliga exempel på hur nyκτηhetsrörelsen, i samarbete med andra politiska eller ideella organisationer, lagt sig i det lokala valarbetet.⁴ Ingrid Åberg har i sin avhandling om folkrörelsernas politiska verksamhet i Gävle under 1880-talet beskrivit ett mönster för folkrörelsernas tidiga politiska agerande som hon menar framträder på flera orter:

”Medlemmar i frikyrkoförsamlingar, nyκτηhetsloger och arbetarföreningar tog initiativ till valmöten och politisk opinionsbildning. I stort sett var det samma grupper som med samma metoder sökte nå fram till inflytande och få gehör för sina krav. Innan politiska partier organiserats har dessa promotional groups fångat upp och kanaliserat ett politiskt intresse. De har stått för mobilisering ett decennium innan direkt politiska och ekonomiska intressegrupper övertagit den funktionen. När sådana började organiseras i samband med att tull-, nyκτηhets- och rösträttsfrågorna blev aktuella, ingick ... folkrörelseföreningar som delar i det samarbetet.”⁵

Hon menar vidare att det var naturligt för dessa grupper att anknyta till en liberal participations-ideologi för att legitimera sin politiska aktion. ”Förbindelsen med de liberala idéerna bör ha legat nära till hands.”⁶

Även om aktiviteten på många håll var imponerande gav den inte alltid omedelbar politisk utdelning. De kommunala rösträttsbestämmelserna, som var avpassade efter inkomst och förmögenhet, gynnade kraftigt de politiskt konservativa krafter vilka starkt vände sig mot lagstiftning som inskränkte handeln med rusdrycker.⁷ Framförallt den största av nyκτηhetsordnarna, IOGT, insåg emellertid snart vilka möjligheter ett målmedvetet politiskt uppträdande kunde få på det nationella planet, där rösträttsbestämmelserna inte var lika missgynnande för folkrörelsernas aktiva medlemmar. 1898 beslöt man inrätta en övervalintendent (ÖVI) med plats i ordens verkställande råd och med uppgift att bevaka rörelsens intressen vid de politiska och kommunala valen.⁸ Redan från början skedde detta under största försiktighet, under de första tio åren publicerades t ex inte ÖVI:s årliga omfattande rapport till storlogemötet, till skillnad från alla andra funktionärers rapporter. Efter några år hade de flesta distrikt inrättat

¹ Jansson 1982 s 222 ff. Citatet från s 262. Jfr också Rydbeck aa s 293

² Lundkvist 1974 s 37 ff, 150 f

³ Lundkvist 1974 s 74 ff

⁴ Se t ex Åberg, Hedenskog och Öhngren aa

⁵ Ingrid Åberg Förening och politik (1975) s 74

⁶ aa s 76

⁷ Lundkvist 1974 s 37 f

⁸ Redogörelsen bygger på H Johansson 1947 s 138 ff, och framförallt Lundkvist 1974 55 ff

distriktsvalsintendenter och en rad intendenter på krets- och logenivå utsågs också.

De konservativa strömningarna var tveksamma, eller negativa, till denna politisering.¹ Detta kan ha bidragit till att det redan från början ansågs naturligt att påpeka att ”ett socialt reformintresse” präglade verksamheten.² Formellt var alla ordnar politiskt neutrala, och i flera av de mindre tolkades detta som ett hinder att överhuvud taget diskutera politiska frågor.³ Det förekom att loger kunde uteslutas för brott mot den politiska neutraliteten, om de exempelvis deltagit i 1:a majdemonstrationer.⁴ Undantaget var NOV, som dock formellt inte stödde SAP förrän 1909. Det var också, förutom IOGT, bara NOV som inrättade systemet med valintendenter. Det politiska intresset var dock betydande bland övriga ordnars medlemmar. 1908 bildades Sveriges nykterhetssällskaps representantförsamling med uppgift att samordna nykterhetsorganisationernas politiska och nykterhetspolitiska verksamhet.⁵

Den politiska aktivitet som nykterhetsrörelsen utvecklade under det första dryga decenniet av 1900-talet måste betraktas som klassiskt i svensk valhistoria. I omfattande – oftast konfidentiella – instruktioner dirigerades valarbetare på alla nivåer för att flytta fram nykterhetskandidaternas positioner. Man vidtog en rad praktiska åtgärder som att se till att medlemmar och sympatisörer upptaxerades och betalade sin skatt, gjorde förteckningar över valmän i området och påverkade dem. Men man ingrep också direkt i de politiska partierna för att påverka deras nomineringar. ”Det gäller nu för nykterhetsfolket, att med stöd av sina *organisationer* och sina lätta förbindelser med varandra söka med samlad kraft understryka *nykterhetsfrågan* på de politiska programmen samt inom *alla* politiska partier framföra *klara nykterhetsrepresentanter*” heter det i inledningen till 1905 års handledning för IOGT:s valintendenter med påskriften ”Ej för offentligheten”.⁶

Verksamheten blev mycket framgångsrik; andelen nykterhetsvänner i kommuner, landsting och riksdag ökade drastiskt, framförallt bland vänsterpartierna. 1911 var 62 procent av ledamöterna i andra kammaren absolutister; 21,5 procent av högermännen, 73 procent av liberalerna och 87,5 procent av socialdemokraterna.⁷ Det var därför inte utan grund IOGT:s valintendent efter 1911 års val kunde skriva till en ordensbroder: ”Ingen politisk organisation har till sitt förfogande en så genomförd valapparat som vi, låtom oss ock nu tillse att den fungerar så att vi kunna skörda verkliga frukter av vårt arbete.” Samtidigt påpekade han att denna typ av tankeutbyte måste hållas konfidentiellt. ”Endast genom att *synas så litet som möjligt*, men ändå leda dit man vill, kan de största resultaten nås.”⁸

Vad nykterhetsrörelsen i själva verket gjorde under denna tid var att spela rollen som det först och bäst organiserade moderna politiska partiet i landet. I en uppmärksammat artikel i Tiden hösten 1910, *Vårt partis nydaning*, menar socialdemokraten och godtemplaren Anders Örne att partiet måste lära av nykterhetsrörelsens sätt att organisera sin verksamhet, inte minst vad gäller den politiska verksamheten. Nu är det så att socialdemokraternas arbete ”alldeles förbleknar inför ... nykterhetsorganisationernas propaganda i vårt land”.⁹ Först i och med övergången till proportionella val 1911 byggde partierna upp välorganiserade valrörelser.¹⁰ Det är klart att de i

¹ Brev John Karlsson - Alfred Sterner 14.5.1900 i ÖVI:s handlingar, IOGT:s arkiv, RA

² ÖVI rapport till 1903 års Storlogemöte, IOGT:s arkiv

³ Lundkvist 1974 s 50 ff

⁴ Se t ex Templarordens förhandlingar 1910

⁵ Lundkvist 1974 s 85

⁶ ”Handledning för valarbetet” utgiven av ÖVI Alfred Sterner, Köping 1905 (ÖVI:s papper, IOGT:s arkiv)

⁷ Lundkvist 1974 s 136

⁸ Lindh till Zander 1911, ÖVI:s arkiv

⁹ Tiden 9/1910

¹⁰ Gidlund 1983 s 83, 121. Det är emellertid påtagligt hur Gidlund utelämnar inflytandet från nykterhetsrörelsen; det

stor utsträckning lärde av nykterhetsorganisationer och frikyrkor när det gäller t ex broschyrspridning, talarturnéer, utbildning av lokala valarbetare, personlig bearbetning osv. I själva verket var nykterhetsrörelsen själv kanske den främsta av de ”nya furstar” som tog skepnad vid denna tid.¹

Det liberala inflytandet

IOGT:s politiska agerande kom att från början stå i intim förbindelse med det liberala partiet och man gav, med tanke på organisationens politiska neutralitet, detta stöd förvånansvärt länge och öppet. Att nykterhetsrörelsen när man sökte allierade för sin nykterhets-politiska linje inte hade mycket att hämta hos högerens företrädare stod tidigt klart. Dessa hade litet till övers för inskränkningar i rusdryckshanteringen.² Men det var inte bara i de strikt nykterhetspolitiska frågorna IOGT:s valledare hävdade gemensamma intressen vänsterut: Så här lyder ett avsnitt om nykterhetsfolket och politiken i 1905 års ÖVI-handledning:

”Till slut bör erinras att nykterhetsrörelsen i allmänhet ställt sig *politiskt neutral*. Detta kan naturligtvis icke innebära, att medlemmarne, valmännen vid ett politiskt val ej skulle vägledas av sina åsikter om de stora samhällsfrågorna. Tvärtom torde man kunna säga, att just de nyktra medborgarna intaga en ganska fast och bestämd hållning. Nykterhetsrörelsen är ett *reformparti* vars fordringar stå i intimt samband med de breda folklagrens allmänna *kulturella, sociala och politiska önskningsmål*. Så ifråga om folkupplysning, beskattning, jordbesittning, ålderdomsförsörjning, föreningsrätt, likhet inför lag, fred mellan folken samt begränsning av stormansväldet i kommunerna och främst *utvidgad politisk rösträtt*. ... Erfarenheten har ... visat, att nykterhetsfolket med få undantag stå på reformlinjen och sålunda allmänt ansluter sig till och stödjer *det politiska reformpartiet – vänstern*”.³

Klarare än så kan man väl knappast ge liberalerna sitt stöd, även om såväl ”vänster” som ”parti” inte var glasklara begrepp vid denna tid.⁴ 1902 hävdas i ÖVI:s rapport att ordens röstberättigade medlemmar ”nästan utan undantag hylla liberala åsikter”⁵ och så sent som 1908 skriver ÖVI i sin Storloger rapport att liberalernas stöd åt det lokala vetot ger ”nykterhetsvännerna en särskild anledning att stödja detta politiska parti, vars hållning naturligtvis just beror av den växelverkan, som understödet redan förut åstadkommit.” Även socialdemokraterna, och speciellt deras riksdagsgrupp har en liknande hållning, tillägger ÖVI, utan påföljande röstuppsmaning.⁶

Det nära samarbetet med liberalerna underlättades av att ordens två första övervalintendenter, Alfred Sterner 1898-1909 och August Lindh 1909-1915 bägge var liberala riksdagsmän; Lindh dessutom ledamot av Frisinnade landsföreningens förtroenderåd.⁷ Vidare var en rad andra ledande godtemplare samtidigt framträdande liberala politiker: Ordenscheferna Wilhelm Styrländer, Herman Kvarnzelius och Oskar Eklund, och IOGT:s veckotidning Reformatorns re-

---

blir än mer anmärkningsvärt i hennes bidrag till Socialdemokratins samhälle, Folkrörelsepartiet och den politiska styrelsen (1989) s 282 f

¹ Jansson 1985 s 20

² Lundkvist 1974 s 234 f

³ Handledning för valarbete 1905, ÖVI:s handlingar s 7

⁴ Samtidigt hade socialdemokraterna samma uppfattning om att nykterhetsrörelsens politiska utgångspunkter fanns till vänster, se t ex Sven Linders rapport till ÖVI 1907, ÖVI:s handlingar

⁵ ÖVI:s rapport 1902, IOGT:s arkiv

⁶ ÖVI:s rapport i Godtemplarordens stormöteshandlingar 1908, och samma år skriver en distrikts-valintendent i Hälsingland, som redan nu var ett starkt socialdemokratiskt fäste i ett cirkulär till logerna: ”Att vänstern, d.v.s de frisinnade, mer än något annat parti ställt sig på den sidan [i förbudsfrågan] är en väl känd sak, och vi böra då således även samarbeta med de frisinnade, ty det är egentligen därifrån vi få söka vår hjälp.” (Cirkulär från DVI A Hagman 25.6.08, ÖVI:s handlingar)

⁷ HK Rönblom, Frisinnade landsföreningen 1902-1927 (1929) s 211. Sterner skriver också i sin rapport 1903 hur han i förra årets val stått i den intimaste kontakt med Frisinnade landsföreningen och dess valbyrå. ÖVI:s rapport 1903

daktör LG Broomé var liberala riksdagsmän liksom Internationella IOGT:s chef Edvard Wavrinsky, de tre förstnämnda tillhörde också periodvis frisinnade landsföreningens eller liberala samlingspartiets förtroenderåd.¹

Det nykteristiska inflytandet var över huvud taget stort inom frisinnade landsförbundet från början. Dess ombudsman Grundel hävdade att nykteristerna utgjorde majoriteten av medlemmarna redan vid starten och ca hälften medlemmarna i liberala samlingspartiets förtroenderåd.² I ett brev till David Bergström inför landstingsvalen 1909 framgår med tydlighet vilken tveeggad betydelse nykterhetsvännerna hade för liberalernas framgångar.

Vad beträffar landstingsvalen, så kommer nog landsföreningen att spela en ganska slät roll därvid – på grund av sin penningbrist. Nykterhetsorganisationerna komma helt naturligt att ta ledningen i denna valröre, och det är ju dess bättre ej troligt att frisinnet i riksdagen skulle behöva lida därpå. Men frisinnade landsföreningen som de frisinnades huvudorganisation kommer säkerligen att lida mycket därpå.”³

Nykterhetsfrågan var alltså ingen helt okomplicerad fråga för liberalerna. Det fanns också starka spänningar mellan de nykterhetsvänliga folk rörelseliberalerna och de betydligt svalare nykterhetsivrarna bland stads- och kulturliberalerna.⁴ Partiet tog heller aldrig ställning för ett totalförbud, däremot ingick kravet på en utredning om sådant bland Staaffs ”besvärjelsepunkter” inför valet 1911 vid sidan om kravet på lokalt veto.⁵

Innan nykterhetsrörelsens inflytande över socialdemokratien diskuteras behandlas kort en annan gemensam erfarenhet.

Nykterhetskommittén. Nykterhetsrörelsen och parlamentarismen

1910 stod nykterhetsrörelsen i zenit, i såväl storlek som inflytande. Opinionsmässigt seglade den i medvind. Vi har sett dess ökade politiska inflytande i valen och dess starka stöd inom både det liberala och socialdemokratiska partiet. Nu eller aldrig skulle nykterhetsrörelsens övergripande krav, förbudskravet, kunna genomföras.

Förbudskravet hade haft en framträdande roll inom nykterhetsrörelsen sedan starten och redan omkring 1890 diskuterades bildandet av ett särskilt förbudsparti. I början av 1900-talet kunde man märka en påtaglig radikalisering i förbudskampen. Inom IOGT initierades den bl a av en socialdemokratiskt ledd loge i Uppsala, med Anders Orne, Rickard Sandler och Ivar Vennerström som medlemmar.⁶ De stora förbudsriksdagarna blev regelbundna kraftsamlingar för den förbudsvänliga opinionen i landet.⁷ Diskussionerna om en särskilt politiskt förbudsparti tog ny fart.⁸ En höjdpunkt i den kampen blev den ”förbudsomröstning” i egen regi som nykterhetsrörelsen gemensamt genomförde 1909. I en landsomfattande kampanj samlade man in 1 880 000 underskrifter för krav på totalförbud. Det innebar att 55,6 procent av befolkningen över 18 år uttalade sig för kravet.⁹

Inför riksdagsvalet 1911 hade alltså socialdemokraterna fört upp totalförbudet på sitt program

¹ Se Rönblom aa. Wavrinsky gick över till socialdemokraterna 1911

² Jarl Torbacke, Journalistik på osäkra villkor (1966) s 150, Lundkvist 1974 s 242. Se också Rönblom aa s 24 ff

³ Grundel-David Bergström 8.11.1909, UUB

⁴ Rönblom aa passim, Lundkvist 1974 s 248 ff

⁵ Leif Kihlberg, Karl Staaff II (1963) s 221 f

⁶ H Johansson 1947 s 153 ff

⁷ Lundkvist 1974 s 75 ff

⁸ Lundkvist 1974 s 90 ff

⁹ H Johansson as s 163

och liberalerna lovade lokalt veto och en välvillig förbudsutredning. En sådan tillsattes också strax efter den staaftiska regeringens tillträde med uppgift att bl a genomföra en ”allmän utredning rörande allmänt rusdrycksförbud.” Sammansättningen lovade gott för förbudsanhängarna. 2/3 av ledamöterna var absolutister med IOGT:s chef Herman Kvarnzelius som kommitténs ordförande. Fyra av tolv i kommittén var godtemplare, och även TO, Blå Bandet, Vita Bandet, NOV och SNR var representerade med ledande företrädare.¹ Kommittén och dess sammansättning hälsades med stor entusiasm från nykterhetshåll,² även om man från socialdemokratiskt håll var misslynt över att bara fått med en socialdemokrat, IOGT:aren och NOV:aren Bernhard Eriksson.³

Nu fanns det emellertid andra syften med kommitténs sammansättning från Staafts sida än att snabbt få ett förslag till totalförbud. Förbudsfrågan var som tidigare antytts en kontroversiell fråga inom det liberala partiet, och Staaft, som inte tillsatte kommittéer på en höft, hade gjort noggranna taktiska överväganden. I ett brev till sin förtrogne Ernst Beckman redogjorde han för sina innersta taktiska överväganden med tillsättningen: ”1) att utesluta alla som står *oförstående* gentemot nykterhetskraven 2) att tillika utesluta alla *fanatiker* på nykterhetssidan. Nu få de *förståndiga* och vidsynta nykterhetsivrarna själva under ansvar och med den hjälp administrationen kan ge taga sin sak om hand.”⁴ Och när en av de få icke-nykteristerna, KG Karlsson i Göteborg, reste invändningar mot att sitta i kommittén ”bland mer eller mindre ensidiga absolutister och skola försvara en moderat ståndpunkt”⁵ invände Staaft att de valda nykteristerna inte alls är så fanatiska. Ja, flera av dem sägs vara sympatiska till Bratts idéer, åtminstone i väntan på förbudet och som sista argument anför han: ”Jag har därför den tron, att en huvuduppgift för kommittén just kommer att bli bearbetningen av de Brattska och andra liknande uppslag.”⁶

Den som Staaft i själva verket tycks ha satt sitt hopp till var alltså Ivan Bratt.⁷ Denne hade 1909 presenterat de liberala förbudsmotståndarnas alternativ till totalförbudet: de individuella restriktionerna och ett avskaffande av det privata vinstintresset inom alkoholhanteringen. Ett personligt tillståndsbevis – det som blev motboken – skulle krävas för allt spritinköp. Inköpen skulle maximeras, och helt kunna indras vid missbruk. Nykterhetsrörelsen avvisade tidigt Bratts förslag som en avledningsmanöver; nu var det totalförbudet som gällde.⁸

I nykterhetskommittén gick emellertid inte arbetet lika smärtfritt som många förbudsvivrare tänkt sig. Kommittén formerades inledningsvis i två subkommittéer, en som skulle utreda det lokala vetot och en som skulle arbeta fram en försäljningslagstiftning.⁹ I vilken form hölls tills vidare öppet, men i mars 1912 fick Bratt och den ende socialdemokraten, Bernhard Eriksson, i uppgift att ”med ledning av de inom avdelningarna förda överläggningarna utarbeta och upprätta förslag till lagstiftning angående utminuterung och utskänkning av alkoholhaltiga drycker – öl, vin och

¹ aa s166

² Set ex Godtemplarordens årsmöteshandlingar 1912 s 374 f

³ Se Social-Demokraten 18/11 1911 och kommentarer i Verdandisten 47-49 1911, vilken tidning dock menar att kommitténs sammansättning är av underordnad betydelse. Dugligheten att utreda totalförbudet berodde inte på partiståndpunkt - och möjligheten att genomföra förbudet och fullständigt lösa alkoholfrågan låg endast i folkets händer, inte i en kommittés, även om alla dess medlemmar vore socialdemokrater, menar den.

⁴ Staaft-Beckman 23.11.11, UUB

⁵ KG Karlsson-Staaft 18.11.11, UUB

⁶ Staaft-KG Karlsson 12.11 och 21.11 1911, i avskrift UUB

⁷ Frågan om Staaft och förbudsfrågan är omstridd. Utan att behöva gå in på alla dess förvecklingar delar jag alltså Jarl Torbackes uppfattning om Staafts syfte med nykterhetskommittén 1911, se Torbacke 1966 s 219 och hela kapitlet Staaft och nykterheten i aa. För uppfattningen att Staaft verkligen avsåg att genomdriva förbudet se Hans Meijer, Kommittépolitik och kommittéarbete (1956) s 142f

⁸ H Johansson 1947 s 172 ff

⁹ Nykterhetskommitténs protokoll 12.12.11, RA

spirituosa – och skulle det sålunda meddelade uppdraget omfatta upprättandet dels av ett förslag innehållande även individuella restriktioner i huvudsaklig överensstämmelse med vad som är bekant under namnet 'det Bratt-ska systemet', och dels, om av en eller båda delegerade så befinnes lämpligt, ett förslag innehållande huvudsakligen generella bestämmelser av den art som lagstiftningen ... omfattar".¹

Det framgår inte hur Bratt och Eriksson diskuterat sin uppgift, men resultatet är klart: det blev det Brattska systemet som utreddes. Några generella förbud kom inte upp till prövning.² Och resten av tiden, fram till dess kommittén lade fram sitt första stora betänkande i början av 1914, användes, förutom remissvar på diverse näraliggande utredningar, till ingående diskussioner om utformningen av dels ett individuellt restriktionssystem, dels en lag om lokalt veto. Vecka in och vecka ut diskuterades en rad större eller mindre frågor om alltifrån övergripande utminuteringsvillkor, handelns organisering och försäljning per rekvisition ner till detaljer som hur utskänkning av alkohol på passagerarfartyg som kryssar mellan torrlagda och alkoholtillåtande kommuner skulle anordnas.³ Den för nykterhetsrörelsen stora frågan, totalförbudet, var tills vidare avförd från dagordningen. Att detta var en medveten taktik från förbudsmotståndarna antyds av KG Karlsson i ett brev till Carl Carlsson Bonde några veckor innan förslaget läggs: "Bratt och jag har biträtt mycket långt gående restriktioner – för att bryta udden av förbudskraven."⁴

Kommitténs första stora betänkande som presenterades i januari 1914 bestod således av ett lagförslag om lokalt veto kombinerat med individuella försäljningsrestriktioner enligt Bratts system.⁵ Det hälsades i allmänhet med stor tillfredsställelse inom nykterhetsrörelsen. "Ett stort steg mot förbudet" sammanfattar väl de flestas kommentarer. Förbudskravet står kvar, men detta var en god bit på väg dit.⁶

Nu gick det inte riktigt som förbudsvännerna tänkt sig. I och med borggårdskrisen 1914 föll regeringen Staaff, och en högerinriktad regering tog vid. Och även om vänstern hade majoritet i andra kammaren så kunde den högerdominerade första kammaren stoppa varje lag om lokalt veto. Detta var också vad som skedde efter en hel del turer, och 1917 fann sig nykterhetsrörelsen stå med Bratt-system utan något lokalt veto, och än mindre ett totalförbud.⁷

Den officiella linje som givit nykterhetskommittén sitt fulla stöd hade emellertid inte varit okontroversiell inom nykterhetsrörelsen. Inom IOGT var det framförallt Johan Bergman som symboliserade kampen mot nykterhetskommitténs förmenta eftergifter. Förbudet fick inte fuskas bort, var hans huvudtes, och läget var så, att det var nu eller kanske aldrig. Nykterhetsrörelsen stod på höjden av storlek och inflytande, men en nedgång kunde redan anas. Om alla krafter inte nu mobiliserades för att genomtrumfa förbudet skulle motståndarna kunna samla och omgruppera sina styrkor. Bergman ville redan under utredningens gång binda upp godtemplarna i utredningen så att de inte accepterade någon brattsk kompromiss, dock utan framgång.⁸ Bergman hade stöd

¹ Ibid. 20.3.12

² Se text överläggningarna juli-augusti, som i stor utsträckning ägnas åt lag angående försäljning av sprit, öl och vin och tidsplanen för hösten 1912, antagen 14-15.8.1912

³ Se särskilt diskussionerna från 20 juli 1913 och hela hösten

⁴ KG Karlsson - Bonde 25.12.13. Jämför också Bratts kommentarer till regeringen Hammarskjölds nykterhetsproposition i juli 1914. Social-Demokraten 27.7.1914, där det framgår att han är nöjd med, och inte särskilt förvånad över, att det nu i huvudsak är hans eget förslag som har blivit kvar av kommitténs arbete

⁵ Svenska nykterhetskommitténs betänkande V, Stockholm 1914

⁶ Reformatorn 15.1.1914, Verdandisten 3/1914

⁷ H Johansson 1947 s 215 f

⁸ H Johansson 1947 s 153 ff passim.

för sina tankegångar bl a hos det radikalare ungdomsförbundet SGU, men också inom det socialdemokratiska ungdomsförbundet. Det fanns också direkta kopplingar mellan dessa strömningar.¹ Hilding Johansson har noterat vissa påfallande likheter mellan denna strid i godtemplarrörelsen och motsättningarna mellan höger och vänster i socialdemokratien. Nykterhetsrörelsens nykterhetspolitiska ledare var i regel riksdagsmän. Kompromissen i nykterhetskommittén var också ett uttryck för deras parlamentariska erfarenheter. Kritikerna saknade i regel parlamentarisk plattform – Johan Bergmans intensiva kamp för ett riksdagsmandat blev länge fruktlös.² Godtemplarrörelsens styrka hade varit dess kompromissfrihet när det gäller dess kardinalfrågor, men makten demoraliserar, var en av Bergmans huvudpoänger.³ Godtemplarorden fick inte bli en filial till något politisk parti eller riksdagsutskott.⁴

Det är uppenbart att nykterhetskommitténs arbete blev ett test för nykterhetsrörelsens parlamentariska integration. Man satte i ett avgörande läge hela sin tillit till kommitté- och riksdagsbehandlingen. Även en annan taktik från nykterhetsrörelsens sida hade inte kunnat ändra t ex det besvärliga parlamentariska läget,⁵ men att taktiken att avvakta kommitténs arbete innebar att man avhände sig sina vapen i en kritisk situation framgår också av övervalintendentens rapport till 1912 års storlogemöte. Han konstaterade stilleståndet i nykterhetsstriden.

”Det är otvivelaktigt det enda vi ha att göra, att lugnt avvakta den utredning och de förslag, som därifrån framkomma. Vi ha endast att uttala den förhoppning, att kommitténs arbete så framskrida, att den inom närmaste tiden kan framkomma med förslag till diskussion inom nykterhetsvärlden, ty onekligt är, att nuvarande tillstånd ur agitatorisk synpunkt är den sämsta tänkbara”⁶

Staafts taktik var framgångsrik. Genom att knyta upp nykterhetsrörelsens ledare i ett parlamentariskt utredningsarbete lyckades han i ett avgörande läge demobilisera förbudsopinionen och få dess ledare att själva arbeta fram ett kompromissförslag. Nykterhetsrörelsen hade definitivt blivit parlamentarisk.

Socialdemokratien och nykterhetsfrågan

Förhållandet mellan det socialdemokratiska partiet och nykterhetsrörelsen var inledningsvis mycket ansträngt. IOGT var från början en uttalat antisocialistisk organisation. I Reformatorn hette det att IOGT är att betrakta som socialismens fiende och det förekom på 1880-talet tendenser att vilja utesluta socialister.⁷ Den första generationen ledande socialdemokrater saknade också i regel närmare relationer till nykterhetsrörelsen, flera av dem hade dessutom nog så avancerade egna alkoholvanor.⁸ Det är därför inte förvånande att partiet hyste ringa förståelse för nykterhetsrörelsens strävanden.

1894 års partikongress har betecknats som kulmen på den första, nykterhetsavvisande, fasen i SAP:s historia. Där förklarar partiet sig ”fullständigt neutralt” i fråga om personligt alkoholbruk;

¹ Se nedan

² Se flera brev Bergman-Mauritz Hellberg i denna fråga, Hellbergs samling. Jämför också Grundels dagboksanteckningar 17.10.1910, där ledande liberaler och godtemplare manövrerar för att hindra Bergmans inval

³ Reformatorn 5.3.1914

⁴ Godtemplarordens stormöteshandlingar 1914 s 314

⁵ Jämför Hilding Johanssons resonemang, H Johansson 1947 s 234-44

⁶ Godtemplarordens årsmöteshandlingar 1912 s 210

⁷ H Johansson 1947 s 424 ff

⁸ Tingsten 196711 s 302 f

förbudslagstiftning betecknade man som ”ett välment men alltid till sina konsekvenser mycket farligt ingrepp i individens mest personliga bestämmanderätt, ett ingrepp som socialdemokratin som ett frihetens parti måste i princip ogilla, och vilket ingalunda kan på något sätt likställas med det inskridande till de svagares skydd mot andra ekonomiskt starkare individers tyranni, som socialdemokraterna kräver av statsmakten”. Med fattigdomens avskaffande skulle dryckenskapen upphöra att vara ett socialt problem. Partitidningarna uppmanades dock att gå betänksamt och varsamt tillväga, ”så att icke genom meningsbrytningar i denna sekundära fråga partiets arbete för sina stora mål måtte försvåras”.¹

Den omsvängning som härefter kan noteras har flera orsaker. Inom godtemplarorden dämpades den antisocialistiska propagandan, flera av de främsta motståndarna lämnade ledningen och rörelsen kom att förlora allt mer av sin ursprungliga, religiöst färgade, väckelsekaraktär. Den slog in på en mer samhällsorienterad, nykterhetspolitisk väg.² Dessutom hade alltså den snabbt växande nykterhetsrörelsen ett dominerande inslag av arbetare, många av dem också anslutna till socialdemokratin och den socialistiska fackföreningsrörelsen. På många håll där de lokala styrkeförhållandena försvårade uppbygget av socialdemokratiska organisationer kunde nykterhetslogerna inte bara ge arbetarna tak över huvud för sina möten utan också spela en viktig roll som ersättning för de traditionella klassorganisationerna. Särskilt på bruksorter tycks nykterhetsrörelse, men även frikyrkor, spelat rollen av arbetarklassens lokala organisationsformer. Dessa erfarenheter kunde sedan snabbt flyttas över till fackföreningar och arbetarkommuner när samhällets demokratisering efter första världskriget tog bort de spärrar som tidigare funnits.³ Branting noterade 1904 med gillande nykterhetsrörelsens utveckling från vad han beskriver som dogmatisk-moralistisk till stående på en naturvetenskaplig och sociologisk grund och vid sekelskiftet skrev han att det aldrig kunde bli tal om någon som helst oförsonlighet mellan nykterhetsrörelse och arbetarrörelse.⁴

Den formella bekräftelsen på den socialdemokratiska omsvängningen kom 1905. Till partikongressen hade inkommit ett tiotal nykterhetsvänliga motioner och partistyrelsen framlade ett resolutionsförslag där man bl a uttalade att arbetarpartiet mer än hittills borde verksamt stödja nykterhetsrörelsen; detta skulle inte minst gälla arbetarpressen. Kongressens majoritet ville emellertid, bl a med hänvisning till samarbetet med liberalerna, skriva in nykterhetsvänligheten även i partiprogrammet och drev igenom en punkt, som bl a uttalade sig för ”stödjande av en praktisk nykterhetslagstiftning”.⁵

1908 skedde en ytterligare skärpning, när kongressen, åter mot partistyrelsens önskan, tog ställning för lokalt veto över rusdryckshantering.⁶ Noteras kan att partistyrelsens nykterister som Bernhard Eriksson, FW Thorsson och Pär Axelsson stod fast vid partistyrelsens mindre radikala uttalande.

1911 antogs så, denna gång på partistyrelsens förslag, kravet på att totalförbudet skulle skrivas in i partiprogrammet, med röstsiffrorna 95-2. Branting antydde att han hade föredragit en anslutning till Ivan Bratts idéer istället.⁷ 1914 bekräftades punkten, men ett större motstånd kunde märkas, bl

¹ aa s 307 f

² H Johansson 1947 s 444 f,

³ För lokala exempel se Jonsered i Thommy Svensson, Boken om Jonsered (1985) s 89 ff och Gustavsberg i Ken Bjerregaard, Brukspatron och porslinsarbetare (1989). Jfr också Christer Winberg, Fabriksfolket (1989) s 169 ff

⁴ Tingsten 1967 II s 312 f

⁵ PK 1905 s 136-43.

⁶ PK 1908 s 241-47

⁷ PK 1911 s 84f

a hade Branting reserverat sig mot programpunkten i partistyrelsen.¹

Nykterhetsorden Verdandi

En bekräftelse på att nykterhetsfrågan på allvar flyttats in i arbetarrörelsen kom 1896 då NOV, Nykterhetsorden Verdandi, bildades. Bakgrunden var, att för medlemskap i IOGT krävdes att man bekände sin tro på Gud. När logen S:t Göran i Stockholm ändå tog in en medlem som vägrat göra detta uteslöts den. Följden blev att ett antal medlemmar och loger med socialdemokratiska sympatier bildade en egen organisation.² Organisationens medlemsantal steg till som mest knappa 20 000 alltså betydligt färre än de andra större nykterhetsorganisationerna; bara IOGT hade vid samma tidpunkt 150 000 medlemmar.³ De allra flesta socialdemokratiska arbetare som var organiserade nykterister valde alltså en annan organisation. Däremot var, som vi ska se, en stor del av de ledande socialdemokraterna organiserade i NOV, ofta vid sidan av en annan orden.

Trots att NOV bildades som en arbetarnas nykterhetsorganisation uttalade man vid den konstituerande kongressen att ”ordens ställning till det socialdemokratiska arbetarpartiet är fullständigt neutral”⁴ och det dröjde till 1909 innan man formellt gav SAP sitt stöd. En av orsakerna till detta torde varit ett motstånd från syndikalistiska och ungsocialistiska strömningar, som också fanns organiserade i NOV. Bl a var Anton Nilsson medlem, vilket gav organisationens ledning en del bekymmer i samband med Almathea-händelserna.⁵ Det hände också att radikala liberaler anslöt sig till NOV, t ex Curt Wallis och Erik Palmstierna även innan den senare gick över till socialdemokratin.

Någon egentlig tvekan var NOV hörde hemma torde dock inte rått, och i valen stödde man som regel i första hand socialdemokraternas kandidater. Verdandi var den första organisation som beslöt inrätta en valledarfunktion.⁶ I en broschyr från 1908 konstaterade man dock att den befattningen haft en undanskymd ställning, och att det huvudsakliga arbetet bedrivits genom arbetarkommunerna. Annars anges uppgifterna för NOV:s valledare vara de samma som IOGT:s, att mobilisera medlemmarna inför valen, se till att skatten betalats och aktivt organisera och delta i lokala samarbetskommittéer mellan de olika nykterhetsorganisationerna. Man pekade också på det önskvärda i att socialdemokrater i olika ordnar söker hålla kontakten med varandra för att så effektivt som möjligt samordna sina insatser.⁷

I program, organisation och verksamhetsinriktning knöt NOV i allt väsentligt an till den redan existerande nykterhetsrörelsen. Organisatoriskt följde man i stora drag IOGT:s ordensuppbyggnad, även om man förenklade en del ritualer.⁸ Precis som inom den övriga nykterhetsrörelsen hade studieverksamheten en framträdande roll, och under lång tid intog NOV:s studieverksamhet en ledande plats inom ABF.⁹ I tidningen Verdandisten hittar man få radikala politiska artiklar, den innehåller i stor utsträckning samma typ av artiklar som Reformatorn (IOGT) eller Templaren (TO). Alkoholfrågan speglas ur många synvinklar; man behandlar dess medicinska skadeverkningar och sociala konsekvenser, brott begångna under rus uppmärk-

¹ VU 27/2 1914, PK 1914 s 193, 216-18

² Johan Bergman, Den svenska nykterhetsrörelsens historia (1913) s 213 f

³ Lundkvist 1977 s 69

⁴ Bergman aa s 216 f, Lundkvist 1974 s 52

⁵ Verdandisten 23.7.1908. Om ungsocialisternas ibland ganska starka ställning inom NOV se Pär Axelsson, Vid 50 år, Hälsingborg 1919 122 f. Axelsson var dock sedan tidigare ingen vän av ungsocialister.

⁶ Lundkvist 1974 s 51

⁷ Albin Holmberg, Om valledarbefattningen (1908)

⁸ Bergman aa s 214

⁹ ABF:s verksamhetsberättelse 1913-14 och nedan

sammas gärna, betydelsen av ett allmänt hälsosamt leverne understryks osv.¹ I alla väsentliga nykterhetspolitiska ställningstaganden agerar man också som den övriga nykterhetsrörelsen, t ex i bedömningen av nykterhetskommittén och dess arbete.

När Verdandi själv ville profilera sig underströk man gärna att NOV, till skillnad från de andra nykterhetsorganisationerna, såg alkoholfrågan också ur social synvinkel. ”Det sociala eländet och alkoholism äro väl tvenne stänglar ur varsina djupa rötter, men de äro fast sammanflätade och hjälpa varandra undan för undan i växten”,² heter det t ex i en ledare i Verdandisten. Men när det 1904-05 restes förslag om att stadfästa denna inriktning i form av ett kongressuttalande avstod man.³

Vid något tillfälle kunde man hävda att flerklassbasen inom IOGT kunde skapa problem som undviks inom NOV, t ex när godtemplare befinner sig på bägge sidorna i en konflikt mellan strejkande och strejkbrytare. ”Klassolidariteten talar ett mäktigare språk än ett uppkonstruerat broderskap som saknar det reella underlaget – den sociala och ekonomiska samhörigheten”, kunde det heta.⁴

När det gäller att spegla alkoholfrågan inom arbetarrörelsen tvekade man inte att vända sig mot vad man upplevde som missförhållanden. Man pekade på problemet med alkoholutskänkning vid Folkets hustillställningar⁵ och kritiserade bryggarfacket som av sysselsättningsskäl vände sig mot tillverkningsförbud. Särskilt angrep man August Palms förbudsfiendliga propaganda i gruppen kring Appell.⁶ Man kunde också kritisera att icke-absolutistiska partikamrater nominerades vid vissa val; t ex när den allt annat än nykterhetsvänlige partikassören CGT Wickman föreslogs till ett förstakammarmandat i det starkt nykterhetsvänliga Gävleborgs län. Ett särskilt problem var Social-Demokratens hållning. Framför allt Branting kritiserades för att han i tidningen drev en linje som gick stick i stäv med partiets officiella förbudsvänliga.⁷ Som säkerligen enda arbetartidning underlät Verdandisten att delta i den massiva hyllningskören vid Brantings 50-årsdag. Tidningens enda reaktion är ett syrligt påpekande i efterhand om hur rikligt spriten hade flödat under festdagen.⁸

I allmänhet kan man dock påstå att den som studerar NOV för att söka en alternativ, socialistisk, nykterhetsrörelse, inte hittar mycket i den riktningen. När arbetarrörelsen byggde sin egen orden blev den i huvudsak en kopia av de redan existerande.

Det nykteristiska inflytandet

Valsamverkan

Som redan visats spelade nykterhetsrörelsen en stor roll för de politiska partiernas valrörelser under årtiondena före och efter sekelskiftet. Detta gällde i hög grad också för det socialdemokratiska. De undersökningar som gjorts bekräftar den viktiga roll som nykterhetsrörelsen spelat för utformandet av lokala valallianser. Redan i början av 1890-talet är det möjligt att på flera håll se den typ av folkrörelsesamarbete som Ingrid Åberg beskriver ovan och de blev allt vanligare.

¹ Verdandisten

² Verdandisten 19/1912

³ Förhandlingar vid Verdandis kongress 1904 och 1905

⁴ Verdandisten 17A 1910. inför första maj

⁵ Verdandisten 30/1914

⁶ Verdandisten 30 0 37 1914. Den skarpaste kritiken mot nykterhetsmotståndarna inom arbetarrörelsen riktade annars IOGT:aren Anders Orne i en artikel i Tiden 1914, Nykterhetspolitiska reaktionärer inom arbetarrörelsen (Tiden 1914 s 212 ff)

⁷ T ex Verdandisten 28 o 31 1913

⁸ Verdandisten 47/1910

Överenskommelserna följer samma mönster. Ofta tog de lokala nykterhetskommittéerna initiativet. I samarbete med frikyrkliga grupper, liberaler, arbetarföreningar och arbetarkommuner för de fram lämpliga nykterhetsvänliga kandidater. Till en början var det i nästan samtliga fall en liberal kandidat som stöddes, inte alltid någon på partiets vänstra flygel. Först en bit in på 1900-talet var socialdemokraterna tillräckligt starka för att kräva stöd för sina egna kandidater, ofta då till priset av en splittring av den lokala enheten, där i första hand de frikyrkliga drog sig ur.¹

I Nyköping samarbetade frikyrkliga, liberaler och socialdemokrater t ex inför riksdagsvalet 1893, och samarbetet där pågick under hela majoritetsvalstiden. 1908 kunde socialdemokraterna få sin kandidat vald.² I Eskilstuna inleddes denna typ av samarbete 1890,³ och den har förekommit också i städer som Västerås,⁴ Gävle.⁵ Uppsala,⁶ Malmö⁷ och tidvis även i Stockholm.⁸ I detaljerade distriktsrapporter från distriktsvalsintendenterna till ÖVI kan man ingående följa kartläggningen av valrörelsen 1908, och där understryks ofta hur socialdemokraterna lovat stödja de nyktra frisinnade kandidaterna.⁹

Det torde vara okontroversiellt att hävda att detta lokala samarbete i betydande omfattning kom att påverka den framväxande socialdemokratins erfarenheter av politisk samverkan med framförallt liberalerna, även om det är viktigt att notera att alla inte drog positiva slutsatser av erfarenheterna.¹⁰

I kapitel 5 kommer liberalernas och socialdemokratins vänstersamverkan i riksdagsvalen att undersökas. Fram till 1911 ställde socialdemokratin bara upp i ett mindre antal kretsar, och det liberala partiet var mycket aktivt i sina strävanden att få socialdemokraterna att dra tillbaka sina kandidater till förmån för liberala.¹¹ Det torde ha underlättat sådana beslut om nykterhetskommittéer och valintendenter hjälpte till att trycka på.¹² Att rösta på, och även agitera för, liberala kandidater blev alltså på många håll en återkommande erfarenhet. Ja, ibland kunde till och med de liberala godtemplarna tycka att det gick för långt. ”Om det skulle gå åt fanders för vänstern vid årets val så beror det på följande ... omständigheter: Att de liberalt frisinnade på de flesta platserna ingenting gjort, utan låtit de liberala kandidaterna föras fram av socialdemokraternas organisationer, varigenom kandidaten fått, i böndernas ögon, en socialistisk färg på sig”, kunde en liberal godtemplaragitator skriva 1908 och samtidigt beklaga att liberala kandidater förletts till obetänksamma och omogna uttalanden ifråga om socialism och religion.¹³

Det torde inte vara för djärvt att anta att detta nära samarbete också måste ha påverkat urvalet av de socialdemokrater som nominerades, inte bara ur nykterhetssynpunkt. Om en socialdemokratisk kandidat skulle vara gångbar som nykterhetskandidat, får man anta att han

¹ Lundkvist 1974 215 f

² Hedenskog aa 138 ff

³ Öhngren aa 323 f

⁴ Hans Strandell, Folk rörelser och politik i Västerås 1885-1902 s 91 ff

⁵ Åberg aa, Tore Östling, Valen till andra kammaren 1905 i Gävle stad (1965)

⁶ Ulf Jansson, Uppsala arbetarkommun och valen 1901-11 (1966)

⁷ Malmö Arbetarkommun 50 år

⁸ Yngve Larsson, På marsch mot demokratin (1967) s 213 ff.

⁹ Rapporter från DVI till ÖVI 1908-09, ÖVI:s handlingar

¹⁰ Se t ex Hedenskog aa s 150 f

¹¹ Se kapitel 5

¹² Dessa påtryckningar skedde informellt. När de misslyckades kunde emellertid Reformatorn öppet gå ut och plädера för att socialdemokratiska kandidater - de likaledes helnyktra Rundgren och Ernst Lindley - skulle dras tillbaka för att inte äventyra liberala nykteristers val. (Reformatorn 26 o 38 1908)

¹³ Brev från Nyrelli 5.9.08 i ÖVI:s handlingar

också gjort sig känd som måttfull i andra avseenden.¹ Hit hör också det märkliga inflytande IOGT:s, mycket ofta liberala, valintendenter kunde ha på nomineringarna. När övervalintendenten i sin rapport till 1916 års storlogemöte diskuterar problemen med intendenter som tillhör ett annat politiskt parti än det han ska påverka, understryker han att han aldrig har rönt misstroende från socialdemokraterna ”och jag har mig bekant att flera socialdemokratiska valintendenter utövat ett icke ringa inflytande på kandidatuppsättningen, med avseende på nykterhetsfrågan, inom det frisinnade partiet”.² Det citatet säger måhända mer om ”det icke ringa inflytande” de betydligt fler liberala valintendenterna kunde ha haft.

Övergången till proportionella val förändrade en del av dessa förutsättningar efter 1911, men i kommunala val samt i landstings- och förstakammarval var allianser vanliga även under 1910-

Nykteristernas inflytande i SAP:s beslutande organ

Hur stort var då nykteristernas kvantitativa inflytande inom SAP? Och hur ska man mäta det? Nykterhetsrörelsen stod på sin höjdpunkt 1910, då den hade över 350 000 medlemmar. 1908, innan storstrejken halverat LO:s och SAP:s medlemsantal hade nykterhetsrörelsen likväl dubbelt så många medlemmar som arbetarrörelsen.³

I riksdagsvalet 1908 beräknades det socialdemokratiska partiet förfoga över ca 75 000 röstberättigade manliga väljare. Det låter sig inte fastställas hur stor del av SAP:s – eller LO:s, vars medlemmar till ca 2/3 var kollektivanslutna till socialdemokratien – medlemmar som var organiserade nykterister. Vad vi vet är alltså att den profana nykterhetsrörelsens medlemmar i betydande utsträckning utgjordes av arbetare, ofta de bättre betalda och hantverkare, och att dessa grupper också utgjorde en stor del av socialdemokratiens medlemmar. Vidare fanns en påtaglig geografisk överensstämmelse mellan arbetarrörelsens och nykterhetsrörelsens starka fästen.

Det har visats att arbetare med erfarenheter från nykterhetsrörelsen tidigt spelade framskjutna roller i det fackliga organisationsarbetet.⁴ Bland enskilda fackliga ledare kan det räcka med att nämna Metalls legendariske organisatör Ernst Blomberg och ”hälften av SAP:s riksdagsgrupp efter valen 1902, metallordföranden i Västerås Viktor Larsson och murarförbundets Nils Persson i Malmö hade fått sin skolning i IOGT.”⁵

Inte heller beträffande den fackliga rörelsen går det att i allmänhet uttala sig med någon större precision om andelen nykterister. En enkät från 1907 som Transportarbetarförbundet lät utföra bland sina medlemmar uppger att 14 procent av Transportens medlemmar var organiserade nykterister, bland stuvorna var siffran så hög som 19 procent. Uppgiften är svår att värdera. Är den tillförlitlig är det en imponerande siffra. Den påtagliga skillnaden mellan stuvorna, som till en stor del fanns efter den nykterhetsvänliga Norrlandskusten, och den del av medlemmarna som var hemmahörande i storstäderna och knappast tillhörde nykterhetsrörelsens kärntrupper, verkar rimlig.⁶

När det däremot gäller absolutisternas andel av de socialdemokratiska förtroendevalda på olika

¹ I den anförda litteraturen finns flera exempel. Se t ex Larsson aa 244 ff

² ÖVI:s rapport i Godtemplarordens årsmöteshandlingar 1916

³ Se Gröning aa s 43

⁴ Se ovan anförd litteratur från folkrörelseprojektet. t ex Torgny Börjeson. Metall 20 - fackföreningen och människan (1971) s 110 f. Jfr också för Göteborg Bo Stråth Varvsarbetare i två städer (1982) s 90 och för Metall i allmänhet Lindgren 1938 s 224 f

⁵ Beträffande Blomberg se Hj Blomgren, Godtemplarminnen från Stockholm (1908) S 243 f, Larsson se Börjeson aa s 110

⁶ Transportarbetarförbundet (internationellt och Sverige) start och utveckling En tioårsskrift (1907)

nivåer är det möjligt att uttala sig med större precision. På de socialdemokratiska partikongresserna utgjorde nykteristerna en betydande andel. 1908 uppgavs precis hälften, 140 av 279, vara absolutister, med fördelningen 94 NOV, 31 IOGT, sex TO, två NGTO, en Nykterhetsarmén och sex oorganiserade.¹ Fördelningen mellan olika ordnar torde vara missvisande. En betydande andel var troligtvis dubbelorganiserade, och tydligen har man i sådana fall valt att redovisa ombudens medlemskap i NOV i första hand, varför de andra ordnarnas medlemsantal säkerligen varit högre.²

1911 var 56 procent, 80 av 142 delegater, absolutister. Till skillnad från 1908 års siffror verkar man nu ha räknat in även partistyrelsen i dessa. Detta förändrar i så fall inte andelen i nämnvärd grad. Av de 80 tillhörde 40 NOV, 30 IOGT, fem IOGT och NOV, tre IOGT och JHF (Järnvägsmännens helnykterhetsförbund), en SLN (Sveriges lärares nykterhetsförbund) och tre var oorganiserade. Även om man här angivit en del som dubbelorganiserade finns anledning tro att även här IOGT och TO:s medlemsantal är för lågt i förhållande till NOV.³ För 1914 föreligger inga uppgifter om organiserade nykterister. Uppgifterna i den biografiska sammanställningen tyder på att andelen är på samma nivå detta år.⁴ Kongressernas nykterhetsvänlighet har redovisats ovan och sammanfattningsvis torde man kunna slå fast att nykteristerna vid SAP:s kongresser under denna tid utgjort hälften eller mer.

Även i partistyrelsens sammansättning kan nykterhetsrörelsens inflytande väl avläsas. Partiledningen bestod dels av ett verkställande utskott som ansvarade för den dagliga ledningen med ordförande, kassör och sekreterare och ytterligare fyra till fem ledamöter, bosatta i Stockholm och i regel funktionärer inom arbetarrörelsen, dels en partistyrelse på 16 personer med ledamöter bosatta utanför Stockholm. VU träffades ofta på veckobasis, hela partistyrelsen, inklusive VU, träffades minst en gång per år.

I det verkställande utskott som valdes 1908 var ingen av de sju ledamöterna nykterister. En förklaring till detta torde vara att i verkställande utskottet satt under hela denna tid ledare som rekryterats till partiets och fackföreningsrörelsens centrala ledning innan omsvängningen i förhållandet mellan arbetarrörelse och nykterhetsrörelse var ett faktum – Branting, Wickman, Lindqvist, Söderberg, vilkas alkoholvanor tidvis kunde vara nog så avancerade.⁵ I partistyrelsen däremot uppgavs 12 av 16 vara absolutister.⁶ 1911 var två av sju (Ström och Palmstierna) i verkställande utskottet nykterister, medan åtminstone elva av sexton i partistyrelsen var det. Sju av dem var IOGT:are och sex NOV:are. Tillsammans var alltså en klar majoritet av partiledningen nykterister. 1914 var samma två personer i VU helnyktra, och minst tio av sexton i partistyrelsen. Sju tillhörde IOGT och fem NOV.

I partiets dagliga ledning behöll icke-absolutisterna under hela denna tid alltså sin dominans. I resten av partistyrelsen däremot var ca 2/3 nykterister. Att märka är den påfallande stora andelen godtemplare, närmare 45 procent av samtliga.⁷

Det finns klara belägg som visar nykterhetsrörelsens inflytande på den representativa nivån också inom andra grenar av arbetarrörelsen. I det socialdemokratiska ungdomsförbundet, som ju

¹ Templaren 23/1908

² Templaren 16/1911

³ Templaren 16/1911. Beträffande PS sammansättning, se nedan

⁴ Se ovan kapitel 3

⁵ Se t e x brev Järte-Palmstierna 12.7.13, RA

⁶ Verdandisten 24/1908. CA Svensson, som där ej uppgavs som nykterist var åtminstone några år senare organiserad godtemplare. P-A Hansson upphörde däremot att vara absolutist något senare.

⁷ För källor till dessa uppgifter, se den biografiska sammanställningen

samtidigt var partivänsterns starka fäste, var enligt uppgift på kongressen 1912 76 procent (137 av 180 ombud) absolutister och 1914 66 procent (132 av 199).¹

Även inom den fackliga rörelsen finns återspeglningar av stort nykterhetsinflytande på kongressnivå. Hälften av ombuden på Träarbetarförbundets kongress 1913 uppgavs vara absolutister² och 42 av knappt 100 deltagare vid Grov & Fabriks kongress 1913.³ Grov & Fabriks antog på sin kongress 1909 ett uttalande där man på det kraftigaste uppmanade förbundets medlemmar ”att avstå från begagnande av rusdrycker, samt i mån av förmåga verka för rusdrycksbrukets avskaffande”, ett uttalande som 1913 skärptes till att det bör vara varje förbundsmedlems plikt att avhålla sig från förtärandet av rusdrycker.⁴ Även på Metalls kongresser gjordes flera uttalanden i nykterhetsvänlig riktning. Vid kongressen 1909 föll med 182 röster mot 182 och ordförandens utslagsröst ett uttalande där samtliga medlemmar med förtroendeuppdrag skulle åläggas vinnlägga sig om ett nyktert levnadssätt.⁵

I riksdag och kommunala församlingar

Men tydligast framträder nykterhetsrörelsens stora inflytande över socialdemokratien när man tittar på de socialdemokrater som valdes till kommunala och politiska uppdrag.

Några ingående undersökningar som närmare visar sammansättningen av den socialdemokratiska representationen i kommuner och landsting vid denna tid finns veterligen inte. Efter landstingsvalet 1910 kan emellertid IOGT:s ÖVI berätta att inte mindre än 97 procent av socialdemokraternas landstingsmän är att betrakta som nykterhetsvänner och 75 procent är organiserade nykterister.⁶ En liknande uppgift från stadsfullmäktigevalen 1911 anger nykterhetsvännernas andel bland de valda socialdemokraterna till 90 procent, de flesta av dem nykterister.⁷

Mest påtagligt är emellertid det nykteristiska inflytandet på kandidatnomineringarna i riksdagsvalet. Andelen nykterister i den socialdemokratiska riksdagsgruppen för ledamöterna i andra kammaren låg under hela tiotalet mellan 80 och 90 procent. Andelen nykterister efter riksdagsvalet mellan 1902 och 1920 framgår av nedanstående tabell.⁸

1902	75% (av sammanlagt 4 socialdemokratiska ledamöter)
1905	77% (13)
1908	67% (34)
1911	88% (63)
1914	A 86% (72)
1914	B 86% (87)
1917	84% (86) (av vänstersocialisterna 100%)
1920	84% (av vänstersocialisterna 86%)

Om man ser på riksdagsmännens medlemskap i olika nykterhetsorganisationer får man denna bild för andra kammaren.⁹

¹ Ture Nerman, Allt var rött (1950) s 74 och Verdandisten 49/1914

² Verdandisten 20/1913

³ Förhandlingarna vid Grov&Fabriksarbetarförbundets 11:e kongress 1913 s 136 f

⁴ Förhandlingarna vid Grov & Fabriksarbetarförbundets 10:e kongress 1909 s 272 och 11:e kongress 1913 s 139

⁵ Protokoll från Metalls tionde kongress 1909 s 231 ff

⁶ ÖVI:s rapport 1910

⁷ ÖVI:s rapport 1911

⁸ Lundkvist 1974 s 136 samt Edenman 1946 s 7. Uppgifter i nykterhetspressen skulle kunna tyda på att andelen efter valet 1914 skulle vara ännu högre, 88 procent (Reformatorn mars-april 1914)

⁹ Den lägre siffran är Lundkvists, den högre kommer från uppgifter i nykterhetspressen

IOGT

1902.	2	50%
1905	6	46
1908	10	20
1911	24-28	38-44
1914 A	31-35	43-49
1914-B	39-43	45-49

NOV

1902		
1905	2	15
1908	8	24
1911	20	32
1914-A	21	29
1914-B	22	25

Inom första kammaren var andelen nykterister lägre. 1912 var sju av tolv, dvs 58 procent absolutister. Fyra av dem var IOGT:are och två NOV:are (en av dem dubbelansluten). 1914 var andelen sju av tretton, 54 procent. IOGT:arna och NOV:arna var desamma. Den lägre andelen nykterister i första kammaren kan dels förklaras med att ett antal äldre partivänner utan nykterhetsbakgrund placerades där (t ex Wickman och Charles Lindley), dels att partiet också valde in personer med borgerlig bakgrund utan egen erfarenhet av folkrörelser (t ex Steffen och Bäckström).

Inom riksdagsgruppens ledning, förtroenderådet, var också absolutisterna väl företrädade. Där finns emellertid samma fenomen som inom partiledningen; några av de absolut ledande äldre partivännerna som Branting, Lindqvist och Lindblad saknade nykterhetsbakgrund. Av de sammanlagt 19 ordinarie och suppleanter som valdes in t o m 1915 hade 13, dvs 2/3 nykterhetsanknytning. Åtta tillhörde IOGT och sju NOV.

Andelen absolutister i den socialdemokratiska riksdagsgruppen är alltså under hela denna period mycket hög. Även med första kammaren inräknad ligger andelen klart över 80 procent under hela tiotalet. Bland nykterhetsorganisationerna dominerar IOGT och NOV helt. Verdandi verkar haft en topp 1911 för att sedan starkt

minska sitt inflytande. IOGT:s andel av den socialdemokratiska riksdagsgruppen förefaller däremot ha ökat under hela 1910-talet trots nykterhetsrörelsens allmänna tillbakagång.¹ Även i riksdagsgruppens ledning har IOGT:are haft en stark ställning. Ja, detta bör inte bara ses i perspektivet av nykterhetsrörelsens kvantitativa tillbakagång. Denna tillbakagång skedde samtidigt som arbetarklassen och arbetarrörelsen gick starkt framåt. Nykterhetsrörelsens massinflytande i arbetarklassen minskade drastiskt – kan man säga att den istället blev en elitrörelse?

Nykterhetsfrågan och partistriderna

Även nykterhetsfrågan kom att dras in i de tilltagande striderna mellan höger och vänster i partiet.

Vad gäller inställningen till nykterhetsfrågan i sig och till personlig helnykterhet kan det inte

¹ Godtemplarnas inflytande i riksdagen nådde sin kulmen på 20-talet, i första kammaren ökande antalet ända fram till 1940-talet. H Johansson 1947 s 347

visas att den följde partistridens generella linjer. Anslutningen till nykterhetsorganisation verkar inte ha skilt sig åt mellan partihöger och partivänster. En undersökning av konsekvent höger- och vänsterröstande 1911 och 1914¹ med avseende på medlemskap i nykterhetsrörelse visar att runt 45 procent av såväl partihöger som partivänster finns noterade som nykterister i min biografiska undersökning.² En radikal nykterhetspolitisk linje hade emellertid hängivna anhängare hos ungdomsförbundet, partioppositionens högkvarter. Som i många andra frågor ville ungdomsförbundet även här stå i ledningen för det radikala opinionsarbetet.³ I skriften *Skall rusdrycksförbudet förrådas?* gick t ex Fredrik Ström till angrepp mot de krafter som motsatte sig nykterhetsrörelsens krav på totalförbud; även motståndare inom partiet fick sina slängar.⁴

Samtidigt tillhörde flera i partiets centrala ledning, VU, de ljummaste nykterhetsvännerna; Branting, och Herman Lindqvist t ex.⁵ Särskilt Brantings ställning var känslig. Vi har ovan noterat att han inte stack under stol med sin skepsis inför nykterhetsrörelsens förbudssträvanden, inte ens i Social-Demokraten. Detta blev en utgångspunkt för skarpa attacker som kulminerade hösten 1913, när oppositionen gjorde ett kraftfullt utspel för att pricka Brantings redigering av Social-Demokraten. Just hans ställning i nykterhetsfrågan var, tillsammans med linjen i försvarsfrågan, det som ställdes i förgrunden för vänsterns attacker, och när det gäller inställning i nykterhetsfrågan föll Branting, till skillnad från i försvarsfrågan, till föga och lovade bot och bättring.⁶

Även nykterhetskommitténs arbete och betänkande blev föremål för strid. I en kanske inte alltför helig allians gick Johan Bergmans anhängare i IOGT och en grupp kring Ström i ungdomsförbundet till strid mot det i deras tycke alltför urvattnade kommittéförslaget.⁷ Enigheten tycks dock ha varit stor bland även SAP:s ledande nykterister att i första hand pröva kommitténs förslag.⁸

Annars är det mest påtagliga i ungdomsförbundets och partivänsterns attityd till nykterhetsfrågan och nykterhetsrörelsen deras allmänt positiva inställning.

Nykterhetsrörelsen och arbetarbildningen

Arbetarrörelsens bildningsverksamhet kom i hög grad att påverkas av nykterhetsrörelsens. Ja, kontakterna är så intima att det ibland är svårt att skilja dem åt.⁹

Oscar Olsson, som brukar benämnas studiecirkeln fader, var den främste organisatören och ideologen bakom nykterhetsrörelsens studieverksamhet och under många år IOGT:s studieledare. Han var samtidigt socialdemokratisk politiker, riksdagsman sedan 1913 och ledande skolpolitiker. För Olsson hängde folkbildning och politik ihop. I ett centralt avsnitt i sin bok *Folkbildning och självuppfostran* från 1911 skriver han, att det väsentliga för en folklig kultur-rörelse aldrig kan bli ett visst kunskapsinnehåll, det måste vara en livsriktning, en *kulturstämning*.

¹ Jämför ovan kapitel 3

² Vilket sannolikt innebär att antalet var högre

³ Se åtskilliga artiklar i Stormklockan, t ex det speciella förbudsnumret ”Alarm”, nov 1914

⁴ Fredrik Ström, *Skall rusdrycksförbudet förrådas?* (1913) s 18 f

⁵ Se ovan

⁶ Se *Verdandisten* hösten 1913, t ex 44/1913. Om striden om Social-Demokraten set ex Höglund, *Minnen i Fackelsken II* (1953) s 80 ff

⁷ Om den s.k. ”oktoberkommittén” se H Johansson 1947, s 189. Se också *Verdandisten* 42/1913

⁸ *Verdandisten* 3/1914

⁹ Se t ex Lars Arvidssons avhandling *Folkbildning i rörelse* (1985) om frikyrkorörelse och arbetarrörelse, men där perioden fram till 1920 uppenbarligen lika mycket handlar om nykterhetsrörelsens studieverksamhet, och där Oscar Olsson är den som står i centrum.

Men bildningsarbetet har också en politisk innebörd, det är ”inte bara ett söndagsgöra, att utfylla lediga uppbyggelsestunder med, utan det skall vara med i det dagliga arbetet också, inte minst i dagens politik och sociala stridsbullen som har allt gagn att komma under dess stridsbullen.”¹

Studiecirkeln – och de andra delarna av studieverksamheten, som föreläsningsserier och studiebibliotek – i IOGT:s form kom snart att bli modell för studierna såväl inom övriga nykterhetsrörelsen som inom arbetarrörelsen.² I Olssons egna skrifter i bildningsfrågor görs i regel ingen skillnad mellan arbetarrörelsens och nykterhetsrörelsens folkbildningsuppgifter.³ Det var säkert heller ingen tillfällighet att det var NOV som vid sidan av – och i samarbete med – det socialdemokratiska ungdomsförbundet, kom att bli den viktigaste introduktören av, och därmed länken till, folkbildningsarbetet inom arbetarrörelsen.⁴

1907-1909 gav NOV ut *Arbetarnas studiehandbok* i tre delar och den kom att bli en viktig inspiratör och vägledare för arbetarnas bildningsverksamhet.⁵ NOV och det radikala socialdemokratiska ungdomsförbundet beslöt också snart att samordna sina studier, med handboken som främsta underlag.⁶ I den skulle man kunna förvänta sig att hitta beskrivningen av ett socialistiskt bildningsarbete, och en granskning av den skulle kunna visa på de ideologiska skillnader som fanns mellan den politiskt neutrala godtemplarrörelsen och arbetarrörelsen. I själva verket är studiehandledningen i sina huvuddelar en kopia av Godtemplarordens studiehandbok.⁷ Bägge innehåller kortare introduktioner och en mer eller mindre utförlig litteraturlista i en rad ämnen och i regel skrivna av framstående experter på ämnet. Tretton av ämnena är desamma,⁸ fyra ämnen, konst, geografi, lagkunskap och statskunskap, saknas hos IOGT i 1907 års upplaga, medan botanik och zoologi saknas i *Arbetarnas studiehandbok*. Än mindre är det möjligt att hitta någon skillnad i valet av medarbetare, som uppenbarligen skett på rent vetenskapliga meriter.⁹ Visst har en eller annan socialdemokrat eller gammal Uppsalaverdandist slunkit med, men det gäller i minst lika hög grad hos godtemplarna. Där *Arbetarnas studiehandbok* har Axel Herrlin, Torsten Thunberg och Carl Jansson har IOGT i motsvarande ämnen Hans Larsson, Hjalmar Ohrwall och Curt Wallis och till detta Bengt Lidforss i botanik. Gustaf Steffen och Gustav Norén har medverkat i bägge verken. Även den litteratur som anbefalles till läsning är påfallande lika, och naturligtvis lika samhällsomstörtande som de som sammanställt den (och, måste man tillägga, väl speglande den mer populärt hållna vetenskapliga litteratur som överhuvud taget fanns till hands vid denna tid). Om man sedan, som arbetarna, får studera historia efter Hjärnelärjungen och högermannen Verner Söderbergs anvisningar eller den i samma skola fostrade Carl Hallendorffs, som godtemplarna, torde vara tämligen likvärdigt.

1906 startade Brunnsviks folkhögskola; tillsammans med NGTO:s Wendelsberg den första rörelsedrivna folkhögskolan i landet.¹⁰ Någon enhetlig socialistisk bildningssyn med rektorer och

¹ Citerat genom Folkets studiehandbok (1918) band 9 s 49 f

² Se t ex Ivar Neumans presentation av studiecirkeln i *Arbetarnas studiehandbok II* (1908)

³ Folkets bildningshandbok

⁴ Verksamhetsåret 1913/14, ABF:s första verkliga arbetsår, redovisade NOV - som då var på nedgång också studiemässigt (se Olsson aa bil 2 för jämförelse) 523 deltagare, ungdomsförbundet 439, medan hela SAP endast hade 222 deltagare. IOGT hade samma år över 12.000 deltagare.

⁵ *Arbetarnas studiehandbok I-III*, Stockholm 1907-1909

⁶ Verdandisten

⁷ Godtemplarordens studiehandbok I-III, utgiven av Oscar Olsson (1907)

⁸ Svenska språket, litteraturhistoria, religionshistoria, filosofi, historia, astronomi, geologi, fysik, kemi, socialvetenskap, alkohologi och allmän studiecirkelkunskap

⁹ 14 av de 16 medarbetarna i Arbetarrörelsens studiehandbok återfinns t ex i Svensk Uppslagsboks andra utökade utgåva 1948-55 och en femtonde blev också professor.

¹⁰ Beslutet om Wendelsberg fattades före det om Brunnsvik, men Brunnsvik kom snabbare igång. (Arne Svensson,

lärare som Karl Erik Forsslund, Rickard Sandler och Torsten Fogelquist som förgrundsgestalter är inte möjlig att hitta. Henrik Berggren har beskrivit Brunnsviks bildningsideal som en fusion mellan Slanders positivistiskt grundade vetenskapliga socialism och Fogelquists humanism. Båda förenades dock i en instrumentell syn på kunskap; den borde också kunna användas i politiken.¹ Hos Fogelquist kunde det uttryckas: ”En arbetare som studerar Viktor Rydberg eller Hans Larsson slår inte in fönster hos strejkbrytare lika lite som han deltar i visselkonserter.”² Nykterhetsrörelsens värderingar hade ett starkt fäste på Brunnsvik,³ och Brunnsviks lärare och andra socialdemokrater, var också flitiga föreläsare inom godtemplarrörelsen och på IOGT:s flyttande folkhögskolekurser.⁴

När ABF bildades 1912 kom det alltså att ske efter redan utstakade linjer, ”att organisera ett arbete som redan finns”,⁵ som vi sett i huvudsak byggt efter IOGT:s modell. Ungdomsförbundet och NOV kom under hela tiotalet att fortsätta vara de två ledande studieorganisationserna.⁶ På det lokala planet torde studieledarna inom arbetarrörelsen i stor utsträckning ha rekryterats bland dem med tidigare erfarenhet inom nykterhetsrörelsen.⁷

När det gäller innehållet i de studiebibliotek som byggdes upp noterar Jonas Åkerstedt vissa olikheter, t ex hur Jack London dominerar hos IOGT och August Strindberg hos arbetarrörelsen, ”Som remarkablare än dessa skillnader framstår emellertid likheterna. I stort sett var det samma författare som uppmärksammades.”⁸

Innehållet i cirkelstudierna verkar under det första årtiondet inte heller ha skilt sig nämnvärt.⁹ Det är betecknande att Oscar Olsson 1918 bytte namn på *Godtemplarordens studiehandbok* till *Folkets studiehandbok*. Syftet är uppenbarligen att boken skulle kunna användas i såväl arbetarrörelse som nykterhetsrörelse.¹⁰ En antydd skillnad i utformning och inriktning är emellertid att arbetarrörelsens kurser skulle vara kortare än nykterhetsrörelsens mer permanenta grupper och att cirkelnarna mer ofta var inriktade på ett enda ämne av ibland mer praktisk inriktning.¹¹ Att just lagkunskap och statskunskap var två av de ämnen som skilde arbetarnas studiehandbok från godtemplarnas är nog ingen tillfällighet. En intressant iakttagelse som görs på åtskilda håll och som pekar i samma riktning är att studier kring ideologiska och kulturella frågor tenderade bli kvar i nykterhetsrörelsen, medan de praktiska politiska frågorna diskuterades inom ABF.¹² Det kom att dröja åtskilliga år innan arbetarrörelsens studieverksamhet omfångsmässigt nådde i närheten av nykterhetsrörelsens. 1921 hade enbart IOGT 19 000 rapporterade cirkeldeltagare, hela ABF 15 000.¹³

Sammanfattning: Ideologierna blir parti

Sommaren 1914 utsågs August Säfström till chef för Templarorden. Det var första gången en

De visade vägen IOGT-NTO 100 år (1979) s 128 ff)

¹ H Berggren aa 197

² aa s194

³ aa s184ff

⁴ Ordensstudieledarens rapport till storlogemötet, IOGT:s årsmöteshandlingar

⁵ Arvidsson aa s 68

⁶ Se ABF:s verksamhetsberättelser 1914-20

⁷ Ambjörnsson aa s 174 ff

⁸ Jonas Åkerstedt, Den litterate arbetaren (1967) s 197 f

⁹ aa s 119ff

¹⁰ Folkets studiehandbok. Från 1917 gav IOGT och ABF också gemensamt ut tidskriften Bokstugan

¹¹ Arvidsson aa s 93

¹² Ambjörnsson aa s 174, Jansson 1982

¹³ Olsson aa bil 2

socialdemokrat valdes till ledare för en av de stora nykterhetsordnarna. I sitt avslutningsanförande diskuterade han orsakerna till nykterhetsrörelsens tillbakagång de senaste åren, och lyfte därvid fram tre orsaker: Konsekvenserna av storstrejken 1909, föreningsväsendets snabba och mångsidiga utveckling samt att det politiska livet nu tog många av rörelsens bästa krafter i anspråk.¹

Valet av Säfström är bekräftelsen på att socialdemokratin blivit den ledande kraften inom nykterhetsrörelsen, även centralt.² Och i hans försök att förklara tillbakagången är det arbetarrörelsens utveckling som också bestämmer nykterhetsrörelsen; storstrejken drabbade arbetarklassen, det var framför allt det socialdemokratiska partiet som behövde ta en rad nya krafter – skolade i nykterhetsrörelsen – i anspråk och fackföreningsrörelsen var vid denna tid den föreningstyp som växte snabbast.

Det är ovedersägligen så att en stor del av den aktiva kadern inom socialdemokratin, liksom fackföreningsrörelsen, samtidigt eller tidigare också varit medlemmar i nykterhetsrörelsen, och ofta aktiva sådana. Hur stor del av arbetarrörelsens medlemmar i allmänhet som var organiserade nykterister går inte att uttala sig om. Kanske ger de 15-20 procent som Transport redovisade 1907 en fingervisning. Men uppenbart, och för möjligheten till politisk aktivitet viktigare, är att andelen ökar på högre nivå bland de förtroendevalda. Hälften eller mer av delegaterna på SAP:s kongresser 1908/14 var nykterister, (liksom bortåt hälften av delegaterna bland LO:s industriförbund Metall, Grov & Fabriks och Trä). I partiledningen var över hälften, i partistyrelsen 2/3, av ledamöterna absolutister och bland de politiskt valda på lokal, regional och central nivå 75-90 procent.

Det går däremot inte att utan vidare säga att nykterhetsrörelsen blev en avgörande erfarenhet för hela arbetarklassen. Undersökningen har visat att det föreligger en social skiktning vid rekrytering och framför allt vid val till förtroendeuppdrag i rörelsen. När vi går vidare och diskuterar dess inflytande är det framförallt ett skikt av på olika nivåer ledande socialdemokrater, i stor utsträckning från ett övre skikt inom arbetarklassen, som berörs.

En fråga som bör ställas här är huruvida nu dessa aktiva dubbelanslutna socialdemokrater i första hand agerat som partimedlemmar eller som nykterister.

I nykterhetsfrågan kan man se att nykterhetsvännerna gått samman och drivit fram betydligt mer radikala beslut än partiledningen tänkt sig. Samtidigt verkar dessa lojalitetsband inte ha varit dominerande. Det har t ex noterats att de aktiva nykteristerna i partistyrelsen gick emot nykterhetsopinionen 1908, och det finns inget som tyder på att Bernhard Eriksson skulle drivit en linje i strid med partiets i nykterhetskommittén – åtminstone inte i nykterhetsradikal riktning – eller att det i riksdagsgruppen skulle ha funnits någon särskild permanent nykterhetsfraktion i motsättning till andra riktningar. Vi har också konstaterat att partihöger och partivänner i ungefär lika delar var nykterister.

Ett svar på frågan ger Hilding Johansson, som undersökt folkrörelsemedlemmars agerande i riksdagen utifrån deras inställning till samhällets demokratisering. Borde inte demokratin inom folkrörelserna göra deras medlemmar till merhängivna förkämpar för samhällets demokratiska omvandling än politiker i allmänhet, undrar han.³ Hans slutsats blir nekande:

¹ Templaren 29/1914

² IOGT valde samma år en ny ordenstemplare med markerat opolitisk profil istället för de liberala politiker som allmänt tippats. Arne Svensson aa s 245, Jalmar Furuskog, Ernst Strandman i Vildmark och människovilja (1937) s 266 f. Edvard Wavrinsky hade ett par år tidigare lämnat det liberala partiet och blivit socialdemokrat

³ H Johansson 1952 s 136

”Folkrörelsemännens hållning skilde sig icke från den som man vanligen intog inom de partier eller sociala grupper, som de tillhörde.”¹

Men detta är bara ett halvt svar på frågan. I sitt politiska agerande har nykterhetsrörelsen själv uppträtt på samma sätt och använt sig av samma metoder som de politiska partierna.

Nykterhetskommitténs arbete och det partiella uppdraget av förbudskampen är själva bekräftelsen på att nykterhetsrörelsen blivit en integrerad del av det parlamentariska systemet.

I själva verket bör detta ses som uttryck för en och samma process. Nykterhetsrörelsens politiska taktik var utformad av ledare från samma politiska partier som ledde demokratiseringen av Sverige – liberaler och socialdemokrater. De grupper som var ledande i dessa strävanden kunde enas i en gemensam kamp, oavsett om de var liberaler, socialdemokrater eller bara ”nykterhetsvänner”. Och det var sannerligen inte bara nykterhetspolitiken man samlades kring: den konservativa dominansen förhindrade reformer på en rad områden av stor betydelse för dessa grupper: utbildning, socialpolitik, politisk demokrati. Nykterhetsrörelsen var en av de nya furstarna.

Gramsci och nykterhetsrörelsen

Hur har nu denna undersökning besvarat de frågor som ställdes inledningsvis i detta kapitel?

För det första: Folkrörelserna, med nykterhetsrörelsen som självklart centrum blev en kulturell och social miljö där den bärande ideologin för det moderna, borgerligt demokratiska samhället kunde formuleras och få en folklig förankring på alla nivåer i samhället. Eller med Gramscis ord från inledningen: Ideologier som grott i det föregående blev ”parti”, konfronterades med varandra och deltog i skapandet av en fundamental hegemoni som spred sig över hela det sociala området.

För det andra: Det unika med nykterhetsrörelsen var att den kunde samla ett så brett, flerklass-baserat, politiskt fält i denna process. Alla från högerliberala frikyrkliga till socialdemokratiska ungdomsförbundets vänster fanns med i den. Naturligtvis fanns många skilda motiv och syften med att delta i denna process, och den fyllde en rad varierande funktioner, alltifrån att vara ett uttryck för hängiven kamp mot alkoholdjävulen till att fungera som ett led i interna partistrider. Men resultatet är påtagligt entydigt. Det växte fram nya former, anpassade för nya sociala skikt som trots allt hade en sak gemensamt: de ”hade anledning att ställa krav på samhället”² för sig eller de grupper de representerade.

För det tredje: Utvecklingen ägde rum på en rad olika nivåer. Det skedde *kulturellt*. De gamla kulturella strukturerna, t ex skola och utbildning, kunde inte ge den framväxande nya samhällsklassen vad den behövde för att fylla de funktioner som tillkom den och som den krävde. Genom folkbildningen sökte man skapa det alternativ som behövdes. Socialt ersatte denna folkrörelsemiljö andra strukturer som den kapitalistiska samhällsomvandlingen slagit sönder, och kanske också den supkultur som en ny fas av industriproduktion inte kunde acceptera. Det innebär både ett accepterande av den skötsamhetskultur som diskuterats ovan och skapande av en ny social gemenskap. Men folkrörelserna utvecklade också en form för umgänget som *organisatoriskt* väl var avpassat till den delaktighet dessa organisationer gjorde anspråk på och

¹ Hilding Johansson, Folkrörelserna och det demokratiska statsskicket i Sverige (1952) s 144. Joansson menar också i detta sammanhang att folkrörelserna inte tagit den aktiva del i rösträtts- och författningsstriderna som ofta påstås, as s 135. Sven Lundkvist 1974 diskuterar också om de politiskt aktiva nykterhetsledarna främst var politiker eller nykterhetsledare. Han pekar på att alla ledande socialdemokrater var ense om att avvisa propåer om ett eventuellt förbudsparti kring 1910 och visar hur försvarsfrågan och rösträttsfrågan fick konsekvenser också för nykterhetsledarnas nykterhetspolitiska agerande, aa bl a s 257 ff och 349 ff

² Jansson 1982 s 258

som samtidigt stod i samklang med de nya former det frammbrytande parlamentaristiska statsskicket krävde.

Först och sist är det emellertid viktigt att se hur *fylld av politik* dessa miljöer är. Vi har sett hur folkbildningen hade självklara politiska funktioner för dess ledande företrädare. Allt från missionshus över nykterhetsloger till Folkets hus var fora för politiska initiativ och aktioner. Nykterhetsrörelsen var, trots sina stadgar, inte någon politiskt neutral rörelse. Fram till i början av 1910-talet kunde framförallt det liberala partiet ange tonen.

Den samhällssyn liberalismen företräder har bl a intresse av att befästa uppfattningen att samhällskonflikter kan och bör lösas i harmoni, utan klasskonflikter, genom de politiska institutioner det borgerliga samhället anvisar. Parlamentet blir ett forum för rationella överläggningar till det allmännas bästa. Den moderna parlamentarismen är den form som främst kan uttrycka detta.¹ Gramscis formulering att borgarklassen framställer sig själv som en organism i ständig utveckling, i stånd att ta in hela samhället och assimilera det till sin egen kulturella och ekonomiska nivå² gäller i högsta grad också den politiska. I parlamentarismen integreras åtskilliga av folkrörelsernas – inklusive arbetarrörelsens – viktigaste krav och framför allt kravet på politisk demokrati. De moderna borgerliga institutionerna kom att sammanfalla med folkrörelsernas vision om det ideala samhället.

Kanske kan detta verka allmängods och självklarheter idag, men i den socialistiska arbetarrörelsen stod striden het kring en rad princip- och taktikfrågor som denna utveckling ställde i fokus. I grunden finns frågan om arbetarklassens politiska självständighet. Den klassiska marxistiska linjen, som den uttrycktes i Andra internationals officiella program och resolutioner, avvisar principiellt klassarbetet. Inte i form av samarbete kring konkreta frågor, t ex för allmän rösträtt, och inte i form av allianser där arbetarklassen är den dominerade kraften.³ Men den socialistiska omvandlingen kunde endast genomföras om arbetarklassens befrielse blev dess eget verk. Det principiella nej till socialistiska ministrar i borgerliga regeringar var den yttersta bekräftelsen på var den socialistiska rörelsen – officiellt – stod.⁴ Den nya form av politiskt tänkande som fick en hegemonisk utbredning i samband med demokratins genombrott byggde i sitt innersta väsen på samarbete mellan klasserna i såväl politisk som social mening.

5. Liberalerna och arbetarrörelsen

”Kanske blir en och annan som står näpnast den brusande och virvlande strömmen, yr i huvudet och kastar sig i böljan. Det finnes väl knappast någon bland oss som inse storheten av arbetarskarornas organisation och oemotståndliga frammarsch, som icke haft stunder då man längtat att kunna helt sluta sig till det parti, som hittills varit bärare av denna väldiga rörelse. Men man stötes tillbaka av deras partityranni, deras ofta förkastliga stridsmedel och av deras frihetsfientliga handlingar. Därtill kommer ju deras ohållbara ekonomiska teori. Den gör dock mindre, ty den dr numera egentligen en vacker drömbild, hägrande vid horisonten. Dess roliga skimmer faller blott fjärran ifrån över dagens strider, vilka utkämpas i helt andra tecken än produktionsmedlens förstatligande.”

¹ Se vidare kapitel 7

² Gramsci 1971 s 260

³ P Anderson 1976 s 15 ff

⁴ Se inledningskapitlet

Ur Ernst Beckmans dagboksanteckningar 1909¹

Inledning

Årtiondet före första världskriget tillhör de mer dramatiska i Sveriges politiska historia. Perioden har, som Bernt Schiller påpekat, ofta setts i ljuset av de demokratiska krafternas, och framför allt arbetarrörelsens, framväxt och framgångar, med den allmänna rösträttens seger efter kriget som slutlig bekräftelse. I själva verket är den politiska bilden mer komplicerad. Den kännetecknas av en tilltagande samhällelig polarisering, och i några av de största kraftmätningarna, storstrejken 1909 och försvarsstriden med kulmen 1914, segrade högern.² I den kamp om de borgerliga rösterna som hårdnade fram till 1914, drog också högern det längsta strået. Denna utveckling är viktig som bakgrund för följande kapitel. Där undersöks vissa aspekter av borgerlighetens, och framförallt liberalernas, inställning till socialdemokratien mellan 1902 och 1914 och den samverkan som etableras partierna emellan. Inledningsvis finns ett avsnitt som framför allt fokuseras på vänstern inom liberalerna. Dels vill jag se vilken attraktionskraft socialdemokraterna hade på partiet, och särskilt den frisinnade vänsterflygeln, dels vill jag undersöka i vilken mån man kan tala om en brygga mellan liberalism och socialism vid denna tid. Därefter undersöks det politiska samarbetet mellan liberaler och socialdemokrater i riksdag och i samband med riksdagsvalen och hur detta diskuterades. Därigenom hoppas jag kunna få en uppfattning om hur liberalerna såg på det socialdemokratiska partiet som samarbetspartner och hur denna syn utvecklades i takt med att styrkeförhållandena dem emellan förändrades. En målsättning är att undersöka huruvida det är möjligt att hitta någon form av enhetlig strategi från liberalernas sida i samarbetet mellan partierna. Sett i perspektiv av avhandlingens övergripande syften handlar det om att studera konsekvenserna av socialdemokratiens samarbete och allianser med företrädare för en annan klass' parti.

Undersökningen är förlagd till den centrala politiska nivån. Det betyder att i första hand studeras de uppfattningar som finns hos partiledning och riksdagsgrupp och hur samverkan utvecklades på denna nivå. Det betyder inte att andra nivåer eller aktörer skulle vara oviktiga att undersöka i detta sammanhang. Vänstersamverkan på lokal nivå berördes ju i det föregående kapitlet i samband med nykterhetsrörelsens speciella roll; antagligen var det många gånger lättare att etablera nära politiskt samarbete över partigränserna i kommuner och landsting.

Mina källor är framförallt liberala och socialdemokratiska arkiv, enskilda och partiarkiv. Jag har inte genomfört någon pressanalys, eller ens systematisk genomgång annat än för kortare perioder, av den ledande liberala pressen. Det är en svaghet, eftersom de ledande redaktörerna också spelade en central roll i partiets inre liv.³ Å andra sidan är jag inte ute efter att här göra någon allmän opinionsundersökning, och dessa redaktörers uppfattningar finns ändå rikt representerade i källmaterialet.

Tidigare forskning

Det nära samarbetet mellan liberaler och socialdemokrater i den tidiga rösträttsrörelsen finns noterad i flera verk, liksom den betydelse kampen för rösträtt hade för socialdemokratien under denna tid. ”Den väsentliga förutsättningen för utvecklingen mot pacifism, reformism och demokrati var själva arbetet för rösträttens erövring”, skriver Tingsten, och fortsätter: ”Samarbetet med borgerliga demokrater tedde sig naturligt i den föreliggande situationen och ett

¹ Ernst Beckmans dagbok 27.1.09. Frisinnade landsföreningens mångåriga ordförande Ernst Beckman förde en, ofta detaljerad, dagbok, i regel utformad som brev till familjemedlemmarna.

² Bernt Schiller, *Krisår 1906-1914* (1973)

³ Fr a namn som Otto v Zweigbergk i DN, Henrik Hedlund i GHT, Mauritz Hellberg, *Karlstad-Tidningen*

sådant samarbete var ägnat att hos socialdemokratien ingjuta något av den principiella demokrati som kännetecknade liberalismen”.¹

Hentilä har också noterat hur socialdemokratiens taktik i rösträttskampen påverkades av hänsynstagande till liberalerna,² även om han lägger en betydande del av förklaringen till storstrejkstankens övergivande hos arbetararistokratiens framväxt. En mer konsekvent förespråkare för liberalernas inverkan på den förändrade rösträttskampen är Knut Bäckström.³

Men Hentilä tar även upp liberalernas beroende av socialdemokraterna.

”Den mest betydande faktorn för arbetarrörelsens verksamhetsförutsättningar var den politiska konjunkturen; borgerlighetens inre konflikter lade grunden till liberalernas och arbetarrörelsens samarbete redan på 1890-talet. Liberalerna behövde SAP som bundsförvant i sina försök att försvara den lägre medelklassens, småföretagarnas och småbrukarnas intressen, fastän det var uppenbart, att partierna i själva verket senare skulle tävla om samma befolkningslagars stöd.”⁴

Hentilä diskuterar också om man kan hitta någon samlad bild av den svenska borgerlighetens syn på socialdemokrati, konstaterar forskningens brister på detta område, men menar sig ändå kunna hävda att borgerskapet öppet uttryckte sina klassintressen genom att erkänna att åtminstone en reformistisk riktning inom arbetarrörelsen var en berättigad institution i samhället.⁵

I sitt försök att ge en beskrivning av skiktningen inom den svenska borgerligheten hänvisar Hentilä till Söderpalm. Denne noterar att under det moderna industriella och kommersiella genombrottet under 90-talet kunde gemensamma arbetsgivarintressen och farhågor för socialism inte dölja motsättningarna mellan mer eller mindre expansiva företagare. Framstegsvänliga företagsledare kom att i riksdagen söka sig till det nybildade Liberala samlingspartiet, Söderpalm nämner ett tiotal. Som en följd av ökad polarisering under storstrejken och framförallt under den stora försvarsstriden fram till 1914 kom förhållandet mellan liberaler och storföretagare att försämrats.⁶

I de inte särskilt många verk som behandlar den svenska liberalismen under denna period, kan konstateras att Rönblom gör ett försök att bestämma varifrån de liberala leden rekryterades vid denna tid. Han menar att tyngdpunkten låg i ”nederklassen”.⁷ Från överklassen kom i huvudsak kulturradikaler, från medelklassen nykterhetsradikaler. Rönblom behandlar också det betydelsefulla samsamarbetet mellan liberaler och socialdemokrater.⁸ Vallinder har redogjort för det nära samarbetet mellan liberaler och socialdemokrater i den tidiga rösträttsrörelsen.⁹ Hos Kihlberg kan man följa socialdemokratiens 'allt mer tydliga benägenhet att gå fram på den parlamentariska bogen' i samverkan med de liberala.¹⁰ Han noterar också tendenserna till vänster- och högerfraktioner inom det liberala partiet, och vilken roll relationerna till socialdemokraterna har för detta.

Torbacke undersöker i sin avhandling *Afton Tidningen*, ett organ med stark förankring i

¹ Tingsten 1967 del 2, s 57, 58

² Hentilä aa 130 f. 161

³ Bäckström aa andra delen s 49 ff

⁴ Hentilä aa s 298

⁵ aa s 302

⁶ Sven Anders Söderpalm, *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet* (citerad i pocket-version Wallenberg och Branting, Lund 1970) s 9 ff

⁷ Rönblom aa s 171 f

⁸ aa s 184 ff, 193 f

⁹ Torbjörn Vallinder, *I kamp för demokrati* (1962)

¹⁰ Kihlberg 1963 s 162

vänsterliberala kretsar, där samverkan med arbetarrörelsen ofta framstod som önskvärt. Denna målsättning hade en tendens att endast framträda med större aktivitet under tider, då motsättningar mellan socialister och borgerliga rådde, eller då risk förelåg att liberalerna skulle drivas åt höger. ”De flesta radikala politiker insåg även, att den tilltagande inrutningen av det politiska livet återverkade på möjligheterna att verka i mellanrummet mellan vänsterpartierna; de tog antingen steget över till socialdemokratin eller anpassade sig inom det liberala partiet till den politiska realiteten.¹

I Sven Ulric Palmes *Karl Staaff och storstrejken* görs en ingående studie av den kris det liberala partiet genomgick efter 1909 års storstrejk. Palme lägger tyngdpunkten i sin förklaring av Staaffs agerande, fr a hans kraftiga gränsdragning mot socialdemokratin, på behovet av att motverka försök till utbrytning på partiets högra flygel. Motsvarande tendenser på vänsterkanten hade Staaff lättare att hantera.²

Liberala partibildningar

Den liberala rörelse som vi här ska studera i dess relationer till socialdemokratin, formerades organisatoriskt kring sekelskiftet, som en följd av det svenska partiväsendets allmänna modernisering. Det rör sig i själva verket om två olika organisationer.³

Det liberala samlingspartiet bildades 1900 som ett riksdagsparti genom en sammanslutning av olika liberala strömningar som funnits i riksdagen under 1890-talet. *Frisinnade landsföreningen*, som konstituerades två år senare, var däremot en liberal riksorganisation, bland annat med uppgift att organisera de liberala krafterna i valarbetet. Den hade betydande rötter i 1890-talets rösträttsrörelse, där liberaler och socialdemokrater nära samarbetat.

Orden ”liberal” och ”frisinnad” var inte slumpartat valda för respektive sammanslutning. Liberal hade vid denna tid fått en något negativ klang i radikala öron, som hellre föredrog en beteckning som frisinnad. Orden uttrycker alltså också en nyansskillnad i politiskt hänseende.⁴ Skillnaderna tenderade emellertid att suddas ut, och när Karl Staaff 1907 valdes till riksdagsgruppens ledare och samtidigt formellt tog plats i frisinnade landsföreningens verkställande utskott, kan man säga att den liberala rörelsen stod under en gemensam ledning.

När man försöker beskriva den liberala rörelsen, socialt, geografiskt eller på annat sätt, är det alltså viktigt att skilja mellan dess företrädare i riksdagen, dess väljare och frisinnade landsföreningens medlemmar och ledning. Med uttrycket ”liberaler” eller motsvarande menar jag i fortsättningen företrädare för den liberala rörelsen, associerade med Frisinnade landsföreningen eller Liberala samlingspartiet.

Liberalerna utgör borgarklassens vänstra politiska flygel, med ett traditionellt stöd bland städernas och landsbygdens småfolk. Tidigt fanns också band till ett kulturradikalt skikt i städerna liksom till frikyrkliga och nykterhetsvänliga kretsar.⁵ Som en följd framförallt socialdemokraternas fastare grepp över den växande arbetarklassen, förlorade de liberala allt mer sitt traditionella fäste i städerna. Denna utveckling kompensades av ett ökat stöd för partiet på landsbygden, inte bara från lantbrukare utan också från småföretagare. De nya rösträttsbestämmelserna som tillämpades från 1911 ökade kraftigt antalet valmän på landsbygden och

¹ Torbacke 1966 s 130

² Sven Ulric Palme, *Karl Staaff och storstrejken 1909*, i dens., *På Karl Staaffs tid* (Stockholm 1964)

³ Rönblom aa s 89 ff

⁴ Torbjörn Vallinder. *Folkpartiets ideologiska och organisatoriska bakgrund 1866-1934*, i *Liberal ideologi och politik* (1984) s 38

⁵ Rönblom aa s 169 ff samt Lundkvist 1974 s 233 ff av

liberalerna fick, åtminstone i början, ett visst stöd hos dessa, framförallt i områden där partiet tidigare var starkt. Däremot verkar inte liberalerna haft något organisatoriskt fäste hos dessa grupper,¹ socialdemokraterna kom att vinna allt starkare inflytande även här.²

Om man tittar på liberalernas inflytande i samhällspyramidens topp har Söderpalm konstaterat att man strax efter sekelskiftet kan se en skiktning bland storföretagarna och att en grupp mer framstegsvänliga sökte sig åt vänster. Flera av dem kom också att företräda liberalerna i riksdagen.³ I kölvattnet av de tilltagande sociala striderna, med storstrejken 1909 som kulmen och polariseringen av försvarsdebatten under åren före första världskriget, kom emellertid allt fler av dessa att åter gå åt höger.⁴ Man skulle alltså här kunna konstatera en smalnande social förankring för de liberala idéerna under perioden fram till första världskriget.

Geografiskt kom partiet att få sitt starkaste fäste i norr, där ”norrlandsfrisinnat” kom att bli ett viktigt politiskt begrepp. Partiet var svagast i landets sydligaste delar.⁵ För partiets representation i andra kammaren, ca 100, innebar detta att antalet företrädare för ”stadsyrken” som redaktörer, litteratörer och vetenskapsmän sjönk drastiskt (från 21 till 9 mellan 1902 och 1908), medan antalet jordbrukare och småföretagare ökade från 26 till 30 (plus fem godsägare) respektive från sex till tolv (inklusive några ”anställda”). 39 tillhörde 1908 gruppen ”allmän tjänst” (tio av dem var folkskollärare).⁶

De ledande i riksdagsgruppen, dess förtroenderåd, har en delvis annan sammansättning. Där dominerar 1910 helt gruppen ”allmän tjänst”, dit också förts dem som i huvudsak sysslat med politisk verksamhet, de utgör 10 av 20, sex är lantbrukare (plus en godsägare) och tre är företagare.

En motsvarande jämförelse av sammansättningen av Frisinnade landsföreningens ledning under samma period visar också en intressant utveckling. 1902 fördelar sig den sociala sammansättningen i förtroenderådet rätt jämt mellan fyra grupper: företagsledare och direktörer (sju), småföretagare och tjänstemän, fr a privat anställda (sex), utövare av fria yrken samt allmänt och politiskt anställda (sju) samt lantbrukare och motsvarande (nio). Tio år senare har de två förstnämnda grupperna halverats (till fyra resp tre), den tredje fördubblats (till fjorton) medan antalet jordbrukare i stort är oförändrat (tio).⁷

Man kan alltså, trots att partiets stöd i valmanskåren utvecklas i en helt annan riktning, se hur företrädare för typiska stadsyrken ökar sitt inflytande över partiets ledning. Detta kan också förklaras av en tilltagande professionalisering av partiet; i denna grupp hittar man de flesta i partiets dagliga ledning: Staaff (advokat, statsråd), Schotte (landssekreterare, statsråd), Edén (professor, gruppledare

i andra kammaren), David Bergström (redaktör, generalkonsul, statsråd). Ledarna för den liberala bonderepresentationen, Daniel Persson i Tällberg och från 1910 Alfred Petersson i Påboda, kom

¹ Det är påtagligt vilka problem partiet hade att hitta lämpliga kandidater från dessa grupper, se t ex Grundel-Bergström 20.6.11.

² Jörgen Weibull, Yrke och parti (manus 1964), Olle Johansson, Socialdemokratins väljare 1911 och 1914, HT 1967 s 351

³ Söderpalm nämner t ex Gustav Wallenberg, Staaffs bägge finansministrar Elof Biesert och Theodor Adelsvärd, Sven Palme. I Göteborgs bank- och företagarevärld fanns påtagligt starka liberala sympatier, som hos Otto Mannheimer, Hjalmar Wijk och Dan Broström. Söderpalm aa s 10

⁴ aa s13ff

⁵ Per Frånberg, Umeåsystemet (1983) s 47ff, Weibull aa s 28, Rönlom aa s 175 ff

⁶ Palme aa s 272

⁷ Rönlom aa s 107 f och 211 samt 401 ff

också att allt mer knyts till ett dagligt politiskt arbete; Påboda genom regeringsuppdrag i flera omgångar, Tällberg genom tunga utskotts- och kommittéuppdrag och från 1913 vice talmanskap. Som representanter i partitoppen för affärs- och småborgarintressena kan nämnas Erik Röing och Herman Kvarnzelius.

Den heterogena geografiska och sociala sammansättningen var en viktig orsak till de politiska spänningar som kännetecknar den liberala rörelsen under denna tid. Traditionellt ansågs ett ökat inflytande av bönder och småföretagare stärka högerflygeln,¹ medan stadsliberalerna stod för radikalism. Samtidigt utvecklades en storstadsbaserad högerflygel i kretsen runt Aftonbladet, som bl a kom att ställa sig kritisk till ett närmare samarbete med socialdemokratin.² Karl Starbäck gjorde 1910 ett försök att dela in riksdagsgruppens förtroenderåd i en höger, en center och en vänster. I högergruppen, ledd av Tällberg, placerade han så gott som uteslutande jordbrukare; till vänstern, ledd av Schotte, förs i huvudsak stadsradikaler, inklusive Starbäck själv, medan Staaffs centergrupp innehåller såväl jordbrukare och företagare som personer i offentlig tjänst.³ I många av denna periods viktiga frågor kan dessa interna motsättningar studeras, det gäller inte minst beredvillighet att samverka med socialdemokraterna.

Men problemet med liberalernas politiska stratifiering är mer komplicerat än så. I den fråga som i slutet av den undersökta perioden helt kom att dominera, försvarsfrågan, ser förhållandet höger/vänster med den tidens ögon helt annorlunda ut. Stadsradikalerna var samtidigt ofta varma försvarsvänner, och de drevs i stor utsträckning till höger på grund av sin inställning – Starbäck längst av dem alla. Lantmannarepresentanterna å andra sidan stod traditionellt för en försiktig linje också när det gällde statens försvarskostnader – kanske varde också i närmre kontakt med stämningarna bland småfolket på landsbygden – och hamnade därför på vänsterkanten i partiet 1914, några av dem Starbäck nämnt som ledande högerliberaler befann sig på gränsen till övergång till socialdemokratin.⁴

Samverkan och konkurrens i rösträttskamp och fackföreningar

Politiska och organisatoriska kontakter – både samarbete och rivalitet – mellan liberaler och socialdemokrater går tillbaka till socialdemokratins barndom.

De ledande fackföreningar i Stockholm som först attraherades av August Palms försök att introducera socialdemokratin i huvudstaden, prövade också friskt de olika liberala alternativ som erbjöds innan fackföreningsrörelsen i huvudsak övergick till socialismen 1885-86.⁵ Också flera av de ledande i den socialdemokratiska föreningen i Stockholm vid denna tid hade erfarenheter från den liberala rörelsen – och främst då Branting själv. Inte minst genom sin nära kontakt med den studentmiljö som skapade Verdandi i Uppsala i början av 1880-talet kom Branting att knyta livslånga vänskapsband med flera av dem som senare kom att utgöra den liberala rörelsens förgrundsgestalter: Karl Staaff, David Bergström, Mauritz Hellberg, Henrik Hedlund, Otto von Zweigbergk, även om dessa relationer tidvis kom att bli nog så ansträngda.⁶

Under 1890-talets rösträttsrörelse utvecklades vidare ett organisatoriskt samarbete mellan de bägge politiska rörelserna. Trots betydande skillnader i taktiska frågor, fr a inställningen till den politiska storstrejken, var samarbetet i stor utsträckning framgångsrikt, den interna kritik som

¹ Palme aa s 272

² Torbacke 1966 s 31, Palme aa s 222 ff

³ Brev Starbäck - Gibson 5.1.11, Göteborgs landsarkiv

⁴ Lundkvist 1974 aa s 318 ff

⁵ Lindgren 1927 s 135 ff

⁶ Z Höglund, Hjalmar Branting och hans livsgärning. Första delen (1928) s 118 ff

kom att riktas mot Axel Danielssons påstådda avfall åt höger antyder att några socialdemokrater ansåg det alltför nära.¹ Samarbete under valrörelser i Stockholm på 1890-talet och Brantings inval och första riksdagsår hör också till denna bild.² Det kan nämnas att det socialdemokratiska partiets främste funktionär med arbetarbakgrund, partisekreteraren och -kassören CGT Wickman, hade erfarenhet från 1880- och 90-talens liberala arbetarrörelse.³

Den liberala rörelsen hade nämligen under lång tid också förhoppningar att organisera den växande arbetarklassen. Liberala arbetarmöten och arbetarföreningar fanns innan socialdemokratien introducerades. Enskilda företrädare för liberalismen drev tidigt arbetarnas sak – Adolf Hedin var det första stora namnet.⁴ Arbetarfrågans lösning blev ett honnörssord för radikala liberaler. Sven Ulric Palme skriver att det var en grundtanke i Staaffs social-reformatoriska inställning att bryta ner murarna mellan de två nationerna, fattiga och rika, gynnade och missgynnade.⁵ I en valbroschyr utgiven 1902 av Frisinnade landsföreningen om de sociala frågorna, betonas vikten av en social lagstiftning, behovet att lösa bostadsnöden, skydd mot bolagsvälde och nödvändigheten av att få en tillfredsställande lönereglering åt de lägre tjänstemännen.⁶ Radikala ”arbetarvänliga” liberaler motsatte sig Åkarpslagen, värnade om arbetarnas föreningsrätt osv. Däremot låg det i liberalismens grundidé att man motsatte sig självständiga arbetarpartier, att arbetarnas skulle organiseras som klass.

Det kan därför vara intressant att dröja något vid liberalernas fackliga strävanden. I den första kampen om fackföreningarna mellan liberaler och socialister i mitten av 80-talet led liberalerna ett totalt nederlag, CGT Wickman kom förresten från en av de få fackföreningar som vägrade följa med över till socialdemokratien, och som därför också förtvinade.⁷ I samband med LO:s bildande och beslutet om kollektivanslutning till SAP gjordes ett nytt liberalt försök.⁸ Genom några liberala arbetare och med stöd av framträdande liberaler, David Bergström, Adolf Hedin och Ernst Beckman har nämnts, bildades vid några verkstäder i Stockholm Svenska arbetareförbundet.⁹ Organisationen lyckades inte med sina föresatser att bli ett alternativ till den socialistiskt ledda fackföreningsrörelsen. Som mest torde den på sin höjd haft 10.000 medlemmar.¹⁰ Organisationen anklagades för att gå arbetsgivarnas ärenden och att vara en strejkbrytarorganisation. Forskare har visat att förbundet fick ekonomiskt stöd från arbetsgivarna¹¹ och 1905 ”öppet ställt sig på Verkstadsföreningens sida i den första verkliga storkonflikten på arbetsmarknaden. Detta ställningstagande kom i längden att misskreditera organisationen.”¹² Storstrejken 1909 blev dödsstöten för Svenska arbetareförbundet.

Mindre uppmärksammas tycks förbundets relationer till Frisinnade landsföreningen varit. Till en del kan detta bero på att källmaterialet kring förbundet är mycket magert. Enligt en uppgift brändes det av dess siste ordförande omkring 1920.¹³ Rönblom nämner bl a att förbundets ordförande och sekreterare, Axel Ceder och Josef Nilsson, var medlemmar i Landsföreningen,

¹ Per-Olof Zennström, Lucifer, En bok om Axel Danielsson s 180 ff

² Edenman 1944

³ Kjell Östberg, Stockholm träarbetarförening 1880-97 (1974)

⁴ Se Leif Kihlberg, Folktribunen Adolf Hedin (1972)

⁵ Palme aa s 214

⁶ Frisinnade landsföreningens meddelande nr 6 1902

⁷ Östberg 1974

⁸ Ingvar Flink, Strejkbryteriet och Arbetets frihet (1978) s 36

⁹ Rönblom aa s 172

¹⁰ Flink aa s 30, som i sin tur bygger på Sven Athley seminarieuppsats Svenska arbetareförbundet 1899-1911

¹¹ Yngve Myrman, Maktkampen på den svenska arbetsmarknaden 1905-07 (1973) s 99-110

¹² aa s 206

¹³ Flink aa s 28

Ceder ingick också en tid i dess verkställande utskott.¹ I Frisinnade landsföreningens handlingar för 1910 finns emellertid några dokument som belyser de nära relationerna.

Som ett led inför förberedelserna av 1911 års val, när en stor del av lantarbetarna för första gången hade fått rösträtt och på initiativ av CG Ekman² tillsattes en kommitté för att öka lantarbetaragitationen, med bl a Ekman, Ceder och ombudsmannen Arvid Grundel.³ Ett par månader senare resulterade arbetet i ett förslag till bildandet av ett särskilt lantarbetarförbund, samtidigt som det ”belyses det olämpliga i den socialdemokratiska partipolitiska rörelsens sammankopplande med fackföreningsrörelsen.”

Kommittén föreslog en låg medlemsavgift. Administrationen skulle finansieras på annat sätt de första åren; hur sägs försiktigtvis inte, men det nya förbundet skulle anslutas till Svenska arbetareförbundet. Och i samband härmed beskrivs relationerna mellan Arbetareförbundet och Frisinnade landsföreningen i tydliga ordalag:

”Svenska arbetareförbundets styrelse är skyldig att vid behov utsända Frisinnade landsförbundets tryckalster till alla förbundets avdelningar. Portot härför betalas dock av FL.

I förbundets organ Arbetar Tidningen, skall, synnerligen vid valtillfällen, uppmärksamhet riktas på att medlemmarna följer de frisinnade principerna ... Förbundets agitatorer skola även vid sina besök i avdelningarna taga reda på och inrapportera ställningen i politiskt avseende, ävensom alltid offentligt och enskilt, framhålla betydelsen av politisk vakenhet till gagn för arbetarna.”⁴

Så olämplig var sammankopplingen mellan fackförening och politiskt parti. Något beslut om att sätta planerna i verket fattades emellertid aldrig.⁵ Inte heller vidtogs några åtgärder med anledning av en skrivelse från Svenska arbetareförbundet 1913, där man begärde närmare samarbete mellan förbundet och landsföreningen.⁶ Den liberala fackföreningsrörelsens saga gick mot sitt slut.

Faran med en allt för arbetsgivarvänlig facklig rörelse hade redan tidigare uppmärksamats av Henrik Hedlund. 1907 klagade han över att Arbetareförbundet verkat ha försummat att göra front mot arbetsgivarintressena. Han hänvisade till Tyskland, där den katolska fackföreningsrörelsen visat sig kunna stå i ledningen för strejker. Hedlund ivrade för övrigt i samma brev för att landsföreningen mer kraftfullt skulle intressera sig för den kooperativa rörelsen, vilket skulle kunna hjälpa till att dra folk till liberalismen, istället för att låta socialdemokraterna ensam ta hand om ledningen där.⁷

Liberalerna och den växande socialdemokratin

Om det i början kunde vara de socialistiska utopierna som drog intellektuella till arbetarrörelsen tillkom så småningom ett annat skäl, som citatet ur Ernst Beckmans dagbok i kapitelingressen åskådliggör: Fascinationen inför den väldiga, vädisciplinerade, och på samma gång nog så hotfulla, organiserade arbetarmassan. Det är därför knappast förvånande att det under den frisinnade rörelsens första årtionde förekommer åtskilliga personer och grupper, som med skilda motiv attraheras av, och i bland ansluter sig till socialdemokratin. Motiven för detta närmande kan emellertid vara mångskiftande. Kanske kan man urskilja fyra olika, inte nödvändigtvis

¹ Rönblom aa s 204

² Torbacke 1966 s 168

³ Frisinnade landsföreningens VU 13.7.10, i Frisinnade arkivet, KB

⁴ PM föredraget vid landsföreningens VU 16.10.10

⁵ VU 27.11.10

⁶ VU 18.4.13

⁷ Hedlund - Frisinnade landsföreningen 9.11.07

varandra uteslutande, syften.

1. Närmandet kan uttrycka viljan hos den liberala rörelsen att mer aktivt befatta sig med arbetarna och arbetarfrågan. Detta kan i sin tur basera sig på ett genuint intresse för ”arbetarfrågan” och arbetarnas situation, i bland kopplat till en ambition att leda och uppfostra dessa arbetarmassor i önskad riktning, eller på ett medvetande om arbetarrösternas betydelse för det liberala partiet då och i en framtid.
2. Att närma sig arbetarrörelsen kan också vara ett sätt att markera missnöje med högerströmningarna inom det liberala partiet eller uttrycka en förhoppning att där hitta stöd för en radikaliserings av liberalismen.
3. För vissa liberaler blev en omvandling av det liberala partiet till ett mer renodlat vänsterparti – genom utstötning av högern eller egen utbrytning – något eftersträvarvärt eller nödvändigt. För några av dem blev målet ett icke-proletärt socialistiskt parti, skilt från socialdemokratin, men i nära samverkan, och ofta med viljan att påverka den.
4. För somliga blev slutligen konsekvensen att helt bryta med liberalismen, åtminstone organisatoriskt, och ansluta sig direkt till det socialdemokratiska partiet.

Vi ska i detta avsnitt studera denna sammansatta rörelse i riktning mot socialdemokratin.

Grupp Lindhagen och dess efterföljare

Det första betydande exemplet på vad vi ovan beskrivit, och som väl innefattar alla dess delar, är ”grupp Lindhagen”. Carl Lindhagen gjorde sin riksdagsdebut vid samma riksdag som Branting och Staaff, 1897. Han kom snart att tillhöra det liberala partiets vänsterflygel, och i och med den första Staaff-ministären tillkomst 1905 kom Lindhagen att i allt fler frågor bilda en opposition mot partiledningen, ofta med en grupp vänsterradikala kring sig.¹ Norrlandslagarna 1905 och framförallt de s.k. Staafflagarna 1906 är exempel där Lindhagen gruppen öppet fronderade; när det gäller Staafflagarna samlade Lindhagen över en tredjedel av de liberala riksdagsmännen mot regeringsförslaget, och ett stort antal avstod från att rösta. Även i rösträttsdebatten 1907 förenade sig Lindhagen och en grupp kring honom med socialdemokraterna för en mer radikal linje. Till denna ”Grupp Lindhagen” räknades tidigt bl a riksdagsmännen Knut Kjellberg, Jakob Pettersson, Curt Wallis och Edward Wavrinsky. Också den framträdande frisinna redaktören Mauritz Hellberg i Karlstad uttryckte sin anslutning till denna strömning.² Någon fast organiserad opposition med uttalade gemensamma mål, utgjorde inte gruppen kring Lindhagen. När denne i juli 1907 begärde sitt utträde ur den liberala riksdagsgruppen, åtföljd av en lättnadens suck från Staaff,³ blev följden ingen massflykt. Inte heller verkar Lindhagen eftersträvat någon sådan. Under flera år uppträdde han i riksdagen som ”vänstervilde”, och han återvaldes också som sådan.

Lindhagen kom alltså tidigt att samarbeta med socialdemokratin i riksdagen, och även på andra sätt kom han att förknippas med arbetarrörelsen; 1906 höll han t ex ett uppmärksammat tal för en socialdemokratisk ungdomsklubb i Leksand.⁴ Samtidigt tvekade han länge före sin övergång. Han fruktade en alltför hård disciplin hos socialdemokraterna. ”Socialdemokraterna, vilka nu ensamma sitta inne med bärande vyer, och vilkas åskådningssätt i stort sett närmast överensstämmer med mitt, bliva dock allt mer en inpiskad massa, där man likaväl som hos

¹ Om Lindhagen se Svenskt biografiskt lexikon, som dock innehåller några faktafel

² Hellberg - Zweigbergk 5.10.07, RA

³ Staaff-Hedlund 20.12.07, GUB

⁴ Se Lars Björilin, Jordfrågan i svensk arbetarrörelse 1890 - 1920, i Arbetarrörelsens årsbok 1973 (1974) s 84ff

regeringsliberalerna måste tjuta med ulvarna”, skrev han till Gustaf Steffen redan 1906,¹ och innan han tog det formella steget och ansökte om medlemskap i den socialdemokratiska riksdagsgruppen i januari 1909, hade han ingående diskuterat sitt steg med såväl Steffen som Fredrik Ström.² Han var rädd att man i det stora kollektiva partiet skulle komma att ställa krav på honom, som han inte ville underordna sig; att han skulle behöva be om lov att skriva motioner, tvingas att hålla tal, att inte kunna rå sin tid.³ Lindhagen lugnades av Ströms svar, och begärde sitt inträde. Som främsta skäl till sitt beslut att formellt ansluta sig till socialdemokratin angav han i brev till Gustaf Steffen de ökade svårigheterna att stå ensam i den aktuella politiken.⁴ Det har också framförts som en orsak till Lindhagens formella övergång att han var orolig för att förlora sin plats i riksdagens lagutskott.⁵ Det dröjde emellertid inte länge förrän han i fråga om frihet att agera själv kände samma vantrivsel inom det socialdemokratiska partiet som tidigare inom det liberala.⁶

Även om flera i ”Grupp Lindhagen” också fortsättningsvis kom att stå på det liberala partiets vänsterflygel, och anklagas för socialdemokratiskt medlöperi,⁷ är det bara ytterligare en av dem som tar ”det formella steget”, nämligen Edvard Wavrinsky. Att Lindhagen lämnade liberala samlingspartiet innebar emellertid inte ”grupp Lindhagens” upplösning. Det förekom regelbundna sammankomster mellan de befryndade i riksdagen, även om de efter Lindhagens anslutning till socialdemokratin fick mötas utan sin främste inspiratör. Inom partiet har bildat sig en radikal grupp på ca 30 personer”, men det föreligger ingen fara för splittring så länge kursen inte ligger åt höger, skrev Axel Schotte när han överblickade läget i den nyvalda riksdagsgruppen 1909.⁸ I början var det Knut Kjellberg som i Lindhagens frånvaro tog på sig att samla gruppen, men han fick snart hjälp av nyvalde radikalen Erik Palmstierna. I Palmstiernas arkiv finns etapper utan datum, som med all säkerhet hänför sig till denna tid.⁹ Det innehåller en förteckning över socialradikaler som ”samlas vanligen av Julle [Kjellberg] eller mig”.¹⁰ Gruppen synes till övervägande del bestå av dels ett antal stadsradikaler, dels ett antal representanter för det s.k. norrlandsfrisinnnet. Som vi ska se lyckades gruppen hålla ihop rätt väl vid åtminstone ett par viktiga tillfällen. Flera i denna grupp hade, eller påstods ha, sympatier för socialdemokratin, Palmstierna nämner t ex i sina memoarer Lundström, Karlsson i Fjäl och Jansson i Edsbäcken. Palmstierna själv och Åkerman utpekades av andra.¹¹

Sista gången denna grupp agerade kollektivt syns vara våren 1910 när fortfarande svallvågorna efter storstrejken var påtagliga inom det liberala partiet. Riksdagen skulle då behandla det omdiskuterade förslaget till arbetslagstiftning, och ett särskilt avtalsutskott skulle tillsättas. Det

¹ Lindhagen - Steffen 24.10.06, GUB

² Frågan om Lindhagens övergång har utretts av S U Palme i Det formella steget, i På Karl Staaffs tid (1964). Se också Björclin 1974 s 86 ff.

³ Lindhagen - Ström 7.1., 14.2 09, GUB

⁴ Lindhagen - Steffen 11.1.09

⁵ Palme aa s 61

⁶ Se debatt i frisinnade klubben 155.13, i Frisinnade landsföreningens arkiv

⁷ Beckmans dagbok 19.6.08

⁸ Schotte - David Bergström 24.1.09 Se även Beckmans dagbok 27.1.09

⁹ De sammanfaller helt med den uppräknade Palmstierna gör av gruppen i sina memoarer. Palmstierna 1951 s 100 f

¹⁰ Den upptar namnen Assar Åkerman, Strömstad, Gustaf Kobb, Thorvald Fürst, Fr Söderberg, Karlshamn, Berglund i Luleå A Thylander, Malmö, Oscar Bogren, Falköping, Jansson i Eds-bäcken. JJ Gibson, Jonsered, J Thynell, Trelleborg, Linus Lundström, Långnäs, Berndt Wilsson, Söderhamn, JA Lundgren, Varberg, PE Hedström, Helgum, J Bengtsson, EF Hellberg, Lycksele, J Crafoord, Hällekind, Sixten Moren, Bollsta, Berg, Bromée i Bårslöf, Karlsson i Fjäl och Dan Broström, Göteborg. Saknad på listan, men nämnd av Palmstierna är Södertäljes borgmästare Jaob Pettersson

¹¹ Palmstierna 1951 s 100 samt nedan

liberala partiet var splittrat; högern eftersträvade ett avtal, vänstern ville hjälpa socialdemokraterna att hindra förslaget och centrala partiledningen tvekade om rätta lösningen.¹ Vänstern lanserade Assar Åkerman som ledamot, ett förslag som högern inom partiet, och även Staaff, blankt avvisade; Åkerman skulle bara gå socialdemokratins ärenden, menade Staaff. Övertalningsförsök från Beckman och Schotte misslyckades,² och förtroenderådet fastställde Staaffs linje. Frågan visade sig emellertid mycket infekterad, och med Palmstierna, vars nära förtrogne Åkerman var,³ som pådrivare lanserade en grupp radikaler en spränglista, som på grund av det proportionella valsystemet till riksdagens utskott med 23 röster lyckades placera Åkerman i utskottet.⁴

Händelsen väckte stor uppmärksamhet, och betydande ansträngningar gjordes att spåra överlöparna; enligt en uppgift av Erik Röing skulle Palmstierna agiterat i smyg, och flitigt givit löften i den mest bestämda form att deltagarnas namn ej skulle komma ut. Röing menar sig dock ha identifierat de allra flesta. Den lista på 20 namn han presenterar är emellertid inte mer uppseendeväckande än att samtliga namn utom ett återfinns i den grupp Palmstierna räknat till sin och Kjellbergs samling radikaler ett år tidigare, en grupp som inte varit okänd för partiledningen.⁵

Också i själva behandlingen av avtalslagarna splittrades liberalerna; socialdemokrater och liberalernas vänster lyckades tillsammans fälla lagförslaget.

Den liberala pressen. Afton-Tidningen

Uttryck för missnöje med partiets ledning och en önskan att driva partiet åt vänster förekom också på andra håll.

Flera ledande tidningsmän vädrade sitt missnöje. Hösten 1907 tog Dagens Nyheters redaktör Otto von Zweigbergk initiativet till ett vänsterpressmöte, med udden bl a riktad mot högerliberalismens flaggskepp Aftonbladet.⁶ Något år senare beklagade sig vänsterpressens förtroenderåd, med Zweigbergk som ledande företrädare, över Staaffs bristande radikalism. Bland de punkter man särskilt tog upp märks flera där man efterlyste ett agerande i riktning mot socialdemokraterna; man kritiserade att liberalerna inte deltog i kritiken av ”systemet Petersson”⁷ i riksdagen, att de inte stödde petitionen om Anton Nilssons benådning samt voteringstaktiken i rösträttsfrågan.⁸

I sitt svar på Zweigbergks inbjudan 1907 beklagade sig Mauritz Hellberg över högerelementens styrka och uttryckte sin beundran för Lindhagen.⁹ Hellberg och hans Karlstad Tidningen hade vid denna tid en stämpel av socialist-vänlig, ett påstående som växte till anklagelse under storstrejken några år senare. Hellberg hade också under åren ett gott personligt förhållande till Branting.¹⁰

Ett projekt som förtjänar särskilt omnämnande är Valfrid Spångbergs strävanden att skapa en ”verkligt frisinnad aftontidning” i Stockholm. Spångberg uttryckte tidigt sympatier för samverkan mellan liberaler och socialdemokrater, och han ska även ha erbjudits redaktörskapet för

¹ Kihlberg 1963 s 200

² Beckmans dagbok 14.2.10

³ Palmstierna - Gibson 8.1.10

⁴ Kihlberg 1963 s 201

⁵ Röing - Schotte 6.4.10, UUB

⁶ Zweigbergk - Hellberg 2.10.07, Folkrörelsearkivet Karlstad

⁷ Syftar på justitieministern i Lindmans regering

⁸ Zweigbergk - Bergström 12.2.09

⁹ Hellberg - Zweigbergk 5.10.07

¹⁰ Schotte - Bergström 5.9.06. Se också Manne Ståls biografi över Hellberg (ms, Karlstad folkrörelsearkiv)

Arbetet efter Axel Danielsson. Brantings uppfattning var att män med Spångbergs inriktning förr eller senare skulle återfinnas inom arbetarrörelsen.¹ Spångberg, i början tillsammans med David Bergström, gjorde upprepade försök att skapa förutsättningar för utgivandet av en sådan tidning. Svårigheterna att uppbära erforderligt aktiekapital var emellertid betydande. 1906 fick man nöja sig med att börja med halvveckotidningen Svenska Folket; först 1909 kom det första numret av Afton Tidningen som dock levde på ekonomiskt högst osäkra boliner under hela Spångbergs redaktörstid, vilken sträckte sig fram till 1912.

Torbacke menar att Spångbergs redaktörskap från början kännetecknades av två huvudlinjer, ”vänstersamverkan och front mot Aftonbladet”, allt mer ett organ för högern inom det frisinnade partiet.² Det är därför knappast förvånande att man bland Afton-Tidningens uppbackare och aktietecknare hittar en rad av de vänsterliberaler som vi också återfinner i andra sammanhang; åtskilliga

i Lindhagengruppen och Palmstiernas klubb t ex. I flera av de kontroversiella frågorna inom det liberala partiet drev Spångberg öppet den radikala vänsterns frågor, t ex i debatten om storstrejken och Staafts Eskilstunatal³ och valet av Åkerman till avtalsutskottet. Torbacke menar emellertid att man inte kan se Afton Tidningen och dess föregångare som något ”organ” för en bestämd grupp eller riktning inom partiet i någon snävare mening. Tillkomsten av Afton-Tidningen var frukten av en mans arbete. Torbacke placerar in den i gränzonen mellan socialister och liberaler.⁴

Det finns inget som tyder på att Spångberg på allvar övervägt att ansluta sig till det socialdemokratiska partiet, men han samverkade tidvis nära. Så var han aktiv i arbetet på att förankra Gustaf Steffens förstakammandat hos socialdemokraterna 1910 och skriver till Steffen varför han först legat lågt: ”Att propagera den mera positivt i tidningen, innan socialdemokraterna själva klarerat sin ställning, kunde möjligen fått sken av opåkallad inblandning, eftersom jag ju formellt tillhör ett annat parti.”⁵

Nu kunde emellertid den verksamhet som Spångberg stod för också upplevas som ett hot även från socialdemokratin. Särskilt känslig var konkurrensen om tidningsläsare, något som även t ex Mauritz Hellberg fick känna på. När Social-Demokraten kritiskt granskar Afton Tidningens utveckling, inte minst ekonomiskt, skrev Spångberg bittert 1912 till Branting att om Social-Demokraten ansåg sig böra bekämpa som särskilt skadlig den liberalism, som stod socialdemokratin närmast, kunde den väl ändå behandla dess målsmän som hederligt folk, som inte laborerar med ”ihåliga värden”.⁶

Socialradikala strömningar

Frågan om en vänsterutbrytning ur det liberala partiet fanns hela tiden aktuell som en åtminstone tänkbar möjlighet hos åtskilliga kritiker. En skärmytsling inträffade hösten 1909 i samband med den kraftiga polariseringen i storstrejkens kölvatten och Staafts Eskilstunatal, där en grupp kring Palmstierna uppenbarligen konspirerade för att undersöka möjligheterna av en vänsterrevolt, dock utan framgång.⁷

¹ Torbacke 1966 s 18 ff. Hela framställningen av Spångbergs verksamhet baseras på detta verk

² aa s71

³ Se nedan

⁴ Torbacke 1966 s 78

⁵ Spångberg - Steffen 4.9.10

⁶ Spångberg - Branting 14.11.12, ARAB. Uttrycket syftar på kritik mot tidningens äventyrliga ekonomi

⁷ Se Palme as s 236 ff

Blir det ingen vänsterutsöndring har vänstern inom partiet ingen framtid, skrev Hellberg 1907¹ och 1910 gav han som argument för att han låtit invälja sig i riksdagen ”att jag kände liksom en kallelse att vid den uppgörelse som tydligen stundar mellan Staaffliberalismen och den rena vänstern vara med i centrum, eftersom den uppgörelsen nog blir mycket avgörande för framstegsarbetet i vårt land”.² Hur pass fasta var dessa planer, vem skulle ta initiativet, särskilt när Lindhagen hade lämnat liberalerna – kanske ”blivit rädd för makten”?³

Man kan placera in Mauritz Hellberg i ett politiskt koteri med mer eller mindre realistiska och homogena planer på ett ”rent” vänsterparti. Där ingick också personer som JJ Gibson, Karl Starbäck, Erik Palmstierna och Ellen Key. Även Gustav Steffen deltog i denna grupps lösliga diskussioner. Någon klar bild av det parti man ville skapa hade man inte. Steffen ville snarast bygga ett fabianskt elitparti,⁴ JJ Gibson formulerade tankar på ett utopiskt inriktat 'socialrevolutionistiskt' parti,⁵ Ellen Key talade om att vara socialist *på egen hand*⁶ och Hellberg och Starbäck tänkte sig nog mer ett traditionellt vänsterbetonat politiskt parti.⁷ När Lindhagen inte längre fanns till hands, och Schotte efter storstrejken definitivt svikit eventuella förhoppningar på att ta ledningen i en vänsterrevolt, verkar blickarna allt mer riktas mot Palmstierna. Ellen Key myntade uttrycket de sju Palmstiernorna som skulle kunna utgöra stommen i ett sådant parti.⁸ Men inte heller Palmstierna levde upp till förväntningarna härvidlag utan anslöt sig till socialdemokraterna sommaren 1910. Ännu en tid fanns tankarna levande, och så sent som i januari 1911 räknade Starbäck styrkeförhållandena i förtroenderådet för den händelse liberalerna skulle riskera bli ”ett bleknosigt frimicklets centerparti” – Starbäck slickar såren efter att ha blivit ratad som liberal kandidat till första kammaren av just de frikyrkliga inom partiet. ”Om högerflygeln ska bestämma direktionen ha vi kommit till korsvägen, och jag undrar om icke då majoriteten ginge med åt vänster”, skriver han. Han uppskattar att av förtroenderådets medlemmar tio fanns till höger om Staaff och nio till vänster. Till vänstern, ”Schotte-gruppen”, räknar han, förutom sig själv, också Jansson i Edsbäcken, Bromée i Bärslöf, Bonde, Pettersson i Södertälje och Söderbergh i Karlshamn.⁹ Vid det laget torde emellertid få fortfarande ha trott på något nytt vänsterparti.

Palmstierna och hans ”Vi-klubb”

Erik Palmstiernas centrala roll i ett par av de vänstergrupper som formerades inom det liberala partiet har redan framgått. Men Palmstierna hade många järn i elden inom den liberala världen och han försökte även bygga upp direkta relationer till socialdemokratin.

Erik Palmstierna hade en ovanlig bakgrund för en radikal politiker.¹⁰ Han var född 1877 i Stockholm och uppvuxen i en adlig miljö; fadern var bl a övercerimonimästare vid hovet. Genom sin moder kom han i kontakt med den läsarväckelse som i början av 1890-talet också spreds i Stockholms överklass. Han sattes i sjöofficersskola, en utbildning som började redan i 12-årsåldern, och tjänstgjorde som sjöofficer i Karlskrona i början av seklet. Där kom han i kontakt

¹ Hellberg - Zweigbergk 5.10.07

² Hellberg - Ellen Key 27.9.10, KB

³ Uttrycket från Palmstierna 1951 s 67

⁴ Se nedan

⁵ Se t ex Gibson-Palmstierna 24.6.10. Palmstierna-Gibson 29.6.10

⁶ Torbacke 1966 s 80

⁷ Starbäck-Gibson 5.1.11, Hellberg-Key 27.9.10

⁸ Key-Palmstierna u.d. 1910. Hon nämner förutom Palmstierna, Åkerman, Gibson, Kjellberg, Wavrinsky, Söderberg eller Thylander samt Wallis. Se också brev IT och Lizzi Gibson - Palmstierna 28.10.09

⁹ Starbäck-Gibson 5.1.11. Jfr också anført brev Hellberg-Key 27.9.10

¹⁰ För biografiska uppgifter, se Palmstierna 1951

med den liberala rörelsen, beslöt att överge den officersbana han aldrig trivts med och tog åter i Stockholm den oavlönade tjänsten som sekreterare i Centralförbundet för socialt arbete, CSA. Sådant var möjligt för personer ur den burgnare miljön vid denna tid. Palmstierna kom också att bli en av initiativtagarna till Svenska Stadsförbundet, och dess första sekreterare. Genom dessa organisationer kom han rakt in i den stockholmska liberala rörelsen och utvecklade en omfattande politisk och social verksamhet.

Inom CSA kom Palmstierna att arbeta med en grupp socialt engagerade liberaler, bland mycket annat inspirerade av fabianism och tysk katedersocialism.¹ Där fanns också viktiga kontakter att lära känna, bl a Henning Elmgren, GH von Koch, Jakob Pettersson och Erik Rinman, chefredaktör på Stockholmstidningen. Han fanns med bland kristna liberaler i en grupp kring Natanael Beskow,² i Stockholms jordreformförening där han kom i kontakt med georgismens idéer och bl a Carl Lindhagen, i Frisinnade klubben med radikaler – bland alla, överallt, finner man Palmstierna. Han invaldes för liberalerna i Stockholms stadsfullmäktige och 1908 i andra kammaren.³

Sin inställning till arbetarrörelsen vid denna tid formulerade han på det typiska sätt vi redan känner från andra socialt intresserade liberaler; Beckman, som citerades inledningsvis, var en av dem han lärde känna genom CSA.

”Det var naturligt, att jag, som önskade ägna mitt liv åt socialt reformarbete, måste dragas till den mäktiga strömning i tiden, som, ehuru på annan väg, ägnade sig åt samma uppgifter. Massan som företeelse skrämde emellertid likt en blind naturkraft. Individerna försvinner i mängden. Han blir till för det hela, för att fylla ett nummer och med tiotusen andra markerar han takten vid massans uppmarsch. Han hör ej ljudet av egna steg.”

citerar han i sina memoarer sig själv i en tidningsartikel vid denna tid.⁴

Palmstierna ansåg att tiden fordrade samverkan mellan frisinnade och socialdemokrater, och det var en uppgift för socialradikalerna att förena de bägge riktningarna. Han nöjde sig inte bara med att delta i de grupperingar som fanns, han ville också själv ge sitt bidrag.

Vi-klubben

I februari 1908 skrev den unge socialdemokraten Yngve Larsson till sin nära förtrogne, likaledes socialdemokratiska, Otto Järte, som vid tillfället studerade i Tyskland, att han tillbringat mycket tid med Palmstierna. De hade bl a kommit i kontakt med varandra i jordreformrörelsen. ”Han är nog som du observerat, inte så ovanligt begåvad som intellekt ... men som vilja och handlingsmänniska, organisatör och taktiker är han ovanlig. Därtill frisk och trevlig, i bästa mening demokratisk”. På Palmstiernas initiativ har, fortsätter Larsson, bildats en liten sammanslutning av tvättäkta radikaler som kommer tillsammans var fjortonde dag för att ”utbilda en gemensam och enhetlig åskådning och uppmuntra varandra till kamp mot högern.” Som deltagare i gruppen nämnde Larsson med anknytning till CSA GH v Koch och Moritz Marcus, nationalekonomen Sven Brissman, framträdande vänsterliberaler som Eliel Löfgren och Odal Ottelin, bankmannen Gustaf Lagercrantz. Socialdemokraterna var förutom Larsson, och när han återvände, Järte, inledningsvis representerade av riksdagsmannen Bernhard Eriksson och redaktören och kooperatören Karl Eriksson samt dito kooperatören Anders Örne.⁵

¹ Lindeberg, CSA och arbetslöshetsfrågan (1983) s 17 f och flera andra ställen

² Palmstierna 1951 s 44

³ Palmstierna 1951 samt Agne Gustafsson, Mellan höger och vänster, i Lindhagen (red), Bilden av Branting (1975)

⁴ Palmstierna 1951 s 41

⁵ Larsson - Järte 6.2.08. Bland Larssons papper, SSA

Järte svarade att den radikala juntan lät inbjudande, och såg också möjligheterna för det socialdemokratiska partiet. Hans dröm var att alla politiskt intresserade radikaler med socialt intresse gick över, bl a för att kunna någorlunda bota vad han kallade partiets betänkliga intellektuella blodsbrist.¹ I nästa brev hade Larssons entusiasm emellertid svalnat något, och han beskrev nu samlingen som egentligen bara en pratklubb av många alltför heterogena element, förenade av en viss fördomsfrihet. Det är inte så lätt att stå på en gemensam botten för [arbetarna] Örne, Karl Eriksson och Bernhard Eriksson å ena sidan och akademikerna Lagercrantz eller Löfgren å andra, menade Larsson och exemplifierade med en diskussion om samarbete mellan liberaler och socialdemokrater, som han själv inlett.²

När Palmstierna själv ett par år senare presenterade sin klubb för en tilltänkt medlem hette det så här

”Hösten 1907 tog jag initiativet till en privat och hemlig sammanslutning mellan ett antal 'tvättäkta' radikaler och socialdemokrater med bildning. Syftet var att söka skapa ett för framtiden varande vänskapsförbund mellan dem, som p.gr.a. sina åsikter vore 'dömda' att samarbeta med varann för landets framtid. Endast de som på ett eller annat sätt stå i det direkta samhällsarbetet medtogs. Bara unga män....Tendensen ekonomisk-politisk. Spetsen riktad mot unghögerjuntan.”

Bland medlemmarna nämner Palmstierna, förutom dem Larsson räknat upp, läkaren Alfred Petré, författaren Ernst Didring, kapten Sten Dehlgren och socialdemokraten Sigfrid Hansson. Palmstierna är mån om att understryka att inga protokoll förs och att allt är konfidentiellt.³

Ordet ”konfidentiellt” är f.ö. hans politiska karriär igenom, ett Palmstiernskt signum. Otaliga är de brev han avslutar så, och det ger en antydning om hur Palmstierna ville verka, också med sin klubb. Den kom att samlas fram till 1918, alltså långt efter det att Palmstierna 1910 gått över till socialdemokratien, och ytterligare ett antal personer kom att knytas till gruppen, med i huvudsak samma rekryteringsbas; på en medlemslista från 1915 eller -16 har tillkommit Andreas Bjerre, dr Hugo Heyman, fil dr Fredrik Hjelmqvist, kammarrådet Axel Klockhoff, fil kand Helge Lindholm, professor Wilhelm Lundstedt, fil dr Vilhelm Nordenson, aktuarie NO Nilsson, revisionssekreterare A Rodhe, redaktör E Rosenborg, fil lic Simon Runemark, professor Torgny Segerstedt, Seth Silow, och fil kand John Sundqvist från den borgerliga sidan och Hjalmar Branting, Arthur Engberg, Per Albin Hansson, Gustav Möller, Värner Rydén, Rickard Sandler, fil lic Einar Thulin, hovrättsjuristen Karl Schlyter, aktuarie Erik Sjöstrand och redaktör Olof Sundström från socialdemokratiskt håll.⁴ Senare tillkom bl a Östen Undén.⁵ Särskilt socialdemokraterna måste väl sägas indikera en viss förmåga hos Palmstierna att hitta också kommande nyckelpersoner inom arbetarrörelsen – eller kan möjligtvis orsaksförhållandet mellan karriär och deltagande i denna miljö vara det omvända?

Det har inte varit möjligt att hitta några närmare uppgifter om klubbens diskussionsämnen under de första åren, även om vi genom Larssons redogörelse vet att man redan första säsongen diskuterade samverkan mellan liberaler och socialdemokrater samt försvarsfrågan; Palmstiernas två hjärtefrågor framför andra. De förteckningar som har varit möjliga att göra från 1912 visar att det fördes en bred samhällspolitisk debatt med tyngdpunkten på aktuella politiska frågor; ämnen som det nya socialdemokratiska partiprogrammet, parlamentarismen i praxis och, under 1914, regeringskrisen och den parlamentariska situationen blandas med kommunalförvaltningens

¹ Järte - Larsson 16.4.08

² Larsson - Järte 18.4.08. Hos Larsson

³ Palmstierna - Erik Hedén 12.1.09, KB

⁴ ”Palmstiernas klubb”, lista bland Yngve Larssons papper

⁵ Palmstierna 1951 s 75

organisering, aktuella vattenrättsfrågor och Haagdomstolens uppgifter.¹ Men med all säkerhet förekom också en rad informella överläggningar. Palmstiernas uppfattning om klubbens betydelse är mycket hög. Åtskilliga riksdagsmotioner, utnämningsfrågor och administrativa uppslag härledde sig från diskussionerna kring vårt avlånga bord”, skriver han i sina memoarer och konstaterar stolt att fjorton kommande regeringsledamöter, varav tre statsministrar och fyra utrikesministrar, tillhört medlemmarna, vidare att två blev generaldirektörer, två överdirektörer, en hovrättspresident, en envoyé, en borgarråd, fyra professorer, en bankdirektör, tre chefredaktörer och två landshövdingar. Ca 2/3 var eller blev riksdagsmän. Han menar också att Edéns koalitionsregering mellan liberaler och socialdemokrater 1917 knappast kommit till ”såvida årens samverkan mellan oss icke förberett dess tillkomst.”²

Klart är att klubben, ”en bred intellektuell krets [som] genom regelbundet personligt umgänge och debatt försökte åstadkomma viktiga personliga lösningar”,³ genom sin verksamhet vid flera tillfällen spelade en betydande roll i konkreta politiska situationer⁴ och under en central period fungerade som en mycket viktig kontaktyta mellan liberaler och socialdemokrater.

När Palmstierna väl i juni 1910 bestämt sig för att ansluta sig till socialdemokraterna verkar han ha fattat beslutet utan att närmare rådgöra med många, om ens någon, av sina liberala förtrodda. Däremot tycks han ha förberett övergången väl genom kontakter med Branting och andra socialdemokrater.⁵ I breven till vännerna underströk han att han fortfarande stod kvar vid sitt program, men de avgörande motiv han anförde för partibytet varierar något. I brev till Steffen pekade han på det nya valsättet:

”Den brygga mellan arbetarna och de borgerliga vi hittills förmått bilda inom det liberala partiet slås undan genom städernas vingklippning och den nya valformen. Enda möjligheten att fullfölja vårt program är därför att på socialdemokraternas högra flygel förmedla övergången”.⁶

I brev till Gibson menade han att den väntade liberala regeringen skulle komma att leda till moderation. Här hänvisade han till det nyss avslutade frisinnade landsmötet, som inneburit en samling kring det centrala ledarskapet.⁷ Till Schotte skrev han bara att ”mina motiv behöver jag ej redogöra för. Du och Mauritz Hellberg känner dem bättre än andra”.⁸ Stockholms-Tidningens Erik Rinman försäkrade han sin vilja att vara förbindelselänk mellan socialdemokrater och liberaler.⁹

De flesta kommentarer han fick från sina vänner var positiva. Några, Schotte och Henning Elmqvist, beklagade förlusten för de liberala.¹⁰ Andra, som Beskow och Rinman, gladdes över att socialdemokratin tillfördes kristna och kultiverade människor och ”att inom socialdemokratin åtminstone finns en som icke skall predika hat och som icke skall ockra på arbetarnas okunnighet och mänskliga avundsjuka”.¹¹

¹ Främst bland Schlyters papper, RA

² Palmstierna 1951 s 72, 79

³ Gustafsson aa s 270

⁴ Se inte minst försvarsavsnittet nedan

⁵ Palmstierna -Branting u.d o 22.6.1910, Palmstierna - Järte 29.6 o 15.7.10, KB

⁶ Palmstierna - Steffen 14.6.10

⁷ Palmstierna - Gibson 29.6.10 Beträffande landsmötet se t ex Fehr - Staaff 4.6.10

⁸ Palmstierna - Schotte 15.6.10

⁹ Palmstierna - Rinman 14.6.10, KB

¹⁰ Schotte - Palmstierna 17.6.10, Elmqvist - Palmstierna u d 1910.

¹¹ Natanael Beskow - Palmstierna 18.6.10, Rinman - Palmstierna 15.6.10. Elmqvist tyckte det var bra att socialdemokraterna tillfördes goda krafter istället för deras ”undermåliga folkrepresentanter”, se noten ovan

Den ende som Palmstierna aktivt verkat försöka få med sig var Steffen; Gibson snarast avrådde han.¹ Prästen Ernst Klefbeck beklagade t o m att han inte blivit informerad i förväg, så han kunde gjort Palmstierna sällskap.² Nu inträdde ändå Klefbeck strax därpå, och det talades till och med om en ”koloni Palmstierna” på väg in i socialdemokratien, men det hela verkar just då ha begränsat sig till Klefbeck och Steffen.³

Liberaler som blir socialdemokrater

Det *skedde* verkligen en massiv övergång från liberaler till socialdemokratien under åren före första världskriget. Tiotusentals väljare bytte parti och en hel del tidigare liberaler anslöt sig säkerligen också lokalt till socialdemokraterna. Men på den nivå vi här studerar var övergångarna inte fler än att det är möjligt att kort nämna de viktiga. Vi har redan, förutom Lindhagen och Palmstierna, konstaterat tre, Steffen, Klefbeck och Wavrinsky.

Gustav Steffen hade aldrig formellt varit medlem i det liberala partiet, han tillhörde en politisk miljö i gränslandet mellan liberalism och socialdemokrati och var en introduktör av fabianska idéer i Sverige. Steffen, som var professor i sociologi och nationalekonomi i Göteborg från 1901, hade fått sin vetenskapliga skolning i Tyskland och framförallt England.⁴ Där hade han kommit i kontakt med, och tagit starka intryck av fabianerna, en reformistisk riktning i gränslandet mellan socialdemokrati och liberalism i England. I korrespondens fr a med Lindhagen, utvecklade Steffen sina idéer, och han försökte också vinna honom för bildandet av en motsvarande grupp i Sverige. Det behövs ”en *intelligenssocialistisk* förening, som utarbetar konkret, real *socialism*, oberoende av, men i högsta möjliga grad i samverkan med det *arbetar-socialistiska* partiet. Detta senares socialism behöver ju pånyttfödelse, vidgas, höjas, konkretiseras – och krafterna härtill måste komma utifrån, från intelligensen”, skrev han,⁵ och utvecklade därefter sin åskådning på ett sätt som kan vara intressant att följa i ett längre citat:

”Vi måste få fram en socialistisk demokrati bland kulturmänniskor, vid sidan av och i samverkan med det socialdemokratiska arbetarpartiet. Detta senare är, så vitt jag kan se, det enda som har tillräcklig politisk stötkraft för att stadigt driva på det politiska reformarbetet. Otvivelaktigt sammanhänger denna styrkan med en viss klassensidighet, som beror på det i partiet dominerande människomaterialets utvecklingsnivå och livsförhållanden, snarare än på partiläran. Vanställande utväxter på denna klassensidighet måste naturligtvis direkt bekämpas genom lämplig kritik, men ensidighetens kärna måste respekteras såsom oundviklig, så länge lönarbetarens sociala läge förblir väsentligt sådant det nu är. Därför är det kanske, ännu så länge, icke rätt att utspäda arbetarpartiet med självständiga (d.v.s. icke såsom arbetarledare fungerande) politiker ur överklassen – icke ens om dessa i grunden äro lika djupt demokratiska och socialistiska som arbetarnes egna politiker. Det torde snarare böra komma därefter, att vi i och utanför riksdagen få tvänne socialistisk-demokratiska politiska organisationer. Den av dessa, som utgår ur överklassen, måste naturligtvis lägga sitt program så högt som möjligt över alla klassensidigheter och torde få sin icke minst viktiga uppgift däruti, att den, genom ett slags konkurrens, tvingar det socialdemokratiska arbetarpartiet att hålla sig socialvetenskapligt och kulturellt uti framåtskridande ... Jag *tror* nu närmast på en ”grupp Lindhagen” och på *upparbetandet* av en *systematisk* samverkan mellan den och socialdemokraterna. Denna metod bör nog grundligt prövas, innan de självständiga politiska tänkarna låta stämpla sig med socialdemokratiens delvis något nöta och felaktiga klichéer och riskeras att hämmas av ett

¹ Palmstierna - Steffen 14.6.10, Palmstierna - Gibson 29.6.10

² Klefbeck - Palmstierna 27.6.10

³ Palmstierna - Järte 15.7.10

⁴ För biografiska uppgifter, se Åke Lilliestam, Gustaf Steffen som samhällsteoretiker och idépolitiker(1960)

⁵ Steffen-Lindhagen 30.1.1907, SSA

”kroppsarbetarpartis oundvikliga intellektuella långsamhet eller ensidiga sociala perspektiver.”¹

Steffens försök att skapa detta fabianska intelligensparti misslyckades. Lindhagen inträdde i det socialdemokratiska partiet i samma veva han fick Steffens brev. Steffen själv kom, bl a efter uppmaningar från Erik Palmstierna, att ansluta sig till socialdemokratin 1910. Under våren detta år erbjöd han Branting sina tjänster som förstakammarledamot. Branting svarade 'glad och en smula stolt' positivt på erbjudandet, men måste senare konstatera att det inte var möjligt att få Steffen vald, om han först inte lovade formellt ansluta sig till partiet. Efter en viss tvekan, Steffen var orolig för att ett partimedlemskap skulle påverka hans vetenskapliga rykte negativt – något man kan förstå efter den syn på sitt tillkommande parti han utvecklat ett år tidigare – accepterade han emellertid villkoren. På hösten valdes han till senator av socialdemokraterna i Stockholms län.²

Kanske bör här också nämnas att Steffen i sin korrespondens uttryckte en oerhörd vantrivsel i ”avkroken” Göteborg, och han utvecklade en mycket stor, men föga framgångsrik, aktivitet för att söka vinna en professur vid Stockholms högskola, vars inspektor Lindhagen var fram till 1914. Förstakammarmandatet gav åtminstone möjlighet att periodvis bryta denna isolering.³

Edvard Wavrinsky kom till riksdagen som liberal redan 1890. Han var mycket aktiv inom fredsrörelsen och IOGT, och var Godtemplarordens internationelle chef under många år. Han räknades som vi sett tidigt till Lindhagen-gruppen. Av hans korrespondens framgår bitterhet över hur han behandlats av ledande liberaler, Staaff, Bergström och Sven Palme, han kände sig ringaktad för ”nykterhetsfanatism” och ”undermålighet” och under 15 års tid utestängdes han från förtroendeuppdrag, klagar han. Han var vidare orolig för att det inte skulle finnas något utrymme för honom på en liberal lista 1911. Samma år lämnade han också formellt det liberala partiet, och anslöt sig till socialdemokraterna, dock först sedan en riksdagsplats för socialdemokraterna ställts i utsikt av Branting.⁴

Det kan noteras att även *Ernst Klefbeck* valdes in i första kammaren en tid efter sin övergång.

Det skedde ytterligare några övergångar från den liberala miljön som bör nämnas i detta sammanhang. Läkaren och professorn *Alfred Petrén* tillhörde Palmstiernas klubb. 1911 invaldes han av socialdemokraterna i första kammaren för Kopparbergs län, utan att tidigare ha tillhört partiet. Enligt uppgifter både av Palmstierna och partivänstern var det genom Palmstiernas ingripande som valet kom till stånd.⁵ Professor *Helge Bäckström* tillhörde också liberalernas vänsterflygel, och spelade bland annat en betydande roll vid Afton Tidningens tillkomst.⁶ Även han gick över till socialdemokraterna i samband med att han 1911 valdes in i första kammaren.

Assar Åkerman följde inte Palmstierna 1910. När emellertid hans bohuslänska valkrets 1911 inte nominerade honom för omval, valde Åkerman att lämna det liberala partiet, vilket var det villkor de lokala socialdemokraterna ställde för att i stället sätta upp honom på sin lista. Han anslöt sig inte till den socialdemokratiska riksdagsgruppen förrän 1919.⁷

¹ Steffen - Lindhagen 13.1.09

² Branting-Steffen 30.4 o 16.8 1910.

³ Detta framgår av en omfattande korrespondens Steffen - Lindhagen

⁴ Wavrinsky - Carl Carlson Bonde 7.12.08, RA, Wavrinsky- Anders Mattson 30.10.11, (kopia hos Wavrinsky, RA)

Branting - Wavrinsky 8.7.11, Wavrinsky - Ström 4.4.12

⁵ Palmstierna 1951 s 205. Fallet Petrén väckte också Stormklockegruppens ilska, och togs som exempel på hur Palmstierna och hans liberala vänner vann allt större inflytande i partiet, Stormklockan t ex 48/1911

⁶ Torbacke 1966 s 49 f

⁷ Edenman 1946 s 295

Även bland den mer lösliga gruppen ”socialradikala” som beskrivits ovan fanns nog tidvis en önskan att ”kasta sig i den virvlande strömmen”. Den utopiskt lagde 'socialrevolutionisten' Gibson, som också uppenbarligen var påverkad av umgänget med Steffen, övervägde kring 1910 allvarligt om han skulle ansluta sig till socialdemokraterna, trots att det fortfarande föreföll honom vara ”ett speciellt arbetareklassparti” och inte det verkligt sociala parti han eftersträvade. Han följde Steffens anslutning mycket noga. Om den artikel Steffen publicerade i Tiden i samband med sin övergång, och som Branting berömde och kallade ”det märkligaste revisionistiska dokument som skrivits i Norden”,¹ var uttryck för en socialdemokratisk omsvängning, trodde han att den fortsatta överströmningen till socialdemokratin skulle bli mycket stor.² Han fick emellertid av Branting uppmaningen att inte ansluta sig till arbetarpartiet. Det verkar alltså inte som Branting hade något intresse av att starta någon massflykt till socialdemokraterna. De han verkligen ville få över, som Palmstierna och Steffen, ägnades däremot stor omsorg. Palmstierna skrev också avvärjande till Gibson: ”Du är ej ekonomisk socialist, liksom flera av våra närmsta vänner. Ni är kulturella radikaler – men ej i ekonomiskt hänseende”.³

Den beskrivningen kunde väl kanske i än högre grad gälla för Karl Starbäck. Ändå bekände han för Gibson 1910 hur han alldeles efter det förstakammarval där han blev utestängd av frireligiösa liberaler allvarligt funderade på att söka sig till socialdemokraterna – som då stödde hans val. Nu hette det emellertid att ”det socialdemokratiska partiet är en jesuiterorden ... Med den skillnaden att ledarna äro ledda. Jag menar, att partiets hela konstruktion och taktik och pretentionerna på de olika medlemmarna är sådana, att jag för min del omöjligen kan binda mig för dem.”⁴ Detta hindrade inte att Starbäck mindre än ett år senare – när även hans andrakammarmandat var i fara – på nytt övervägde en anslutning till 'jesuiterpartiet'.⁵ Någon övergång blev det inte nu heller – och sedan gick det snabbt åt ett helt annat håll.

Den liberala vänstern efter 1911

Det är påfallande vilken förändring i inställningen till det liberala partiet, och inte minst partiledaren, många av vänsteropponenterna genomgick efter Staaffs regeringstillträde 1911. Gibson skrev en hyllning efter valsegern, och tackade för den klara gränsdragningen mellan höger och vänster (och får till svar att man ”får ej ge de vännerna [socialdemokraterna] bara sötsaker, riset måste fram ibland”).⁶ Ellen Key ”tror på den liberala regeringen som på gud”, skrev en besviken Fredrik Ström; de unga socialdemokraterna hade haft förhoppningen att kunna göra Key till en kvinnlig Lindhagen.⁷ Många av den liberala partivänsterns anhängare fick nu ökade parlamentariska uppdrag, i regering, utredningar och utskott, vilket kan ha påverkat deras lojalitet. När sedan försvarsstriden bröt ut i det liberala partiet, på allvar 1913-14, befann sig flera av de ledande vänsterliberalerna på högerkanten; Starbäck så långt att han nästan förenat sig med högern genom sitt arbete för Försvaret främst-rörelsen.⁸ Men även män som Hellberg, Jakob Pettersson och Zweigbergk fick finna sig i att placeras som högermän inom sitt parti.

¹ Branting - Anna Branting 18.8.1910, ARAB, Branting - Steffen 18.8.10

² Gibson - Steffen 16.9.10

³ Ibid. 29.6.10

⁴ Starbäck-Gibson 24.10.10

⁵ Se Grundels dagboksanteckningar 16.7.11, Folkpartiets riksorganisation

⁶ Gibson - Staaff 10.10.11, Staaff - Gibson 13.10.11

⁷ Ström - Nerman 26.3.12. ARAB

⁸ Torbacke, ”Försvaret främst” (1983) s 143

Den liberala partiledningen och partivänstern

Karl Staaff var ingen vän av interna oppositioner. När Lindhagen efter flera års kritik, inte minst mot Staaff själv, lämnat liberala samlingspartiet och frisinnade landsföreningen skrev han belåtet till Henrik Hedlund att det var bra att Lindhagen manövrerat sig ut; ”vi bör ej ha givna fiender inom oss.”¹ Det var nog fler än Staaff som drog en lättnadens suck när Lindhagen något år senare formellt anslöt sig till socialdemokraterna. Det var lugnt för partiet, skrev Schotte och hoppades att det skulle bli svårare att bilda det social-radikala parti som så många trängtade efter. Tydligt upphävde detta faran som Schotte såg ligga i att hela Norrlands småbönder genom Lindhagens utträde skulle hemfalla åt socialismen.²

Även andra anhängare av Lindhagengruppen fick sin del av skopan. Frisinnade landsföreningens ordförande Ernst Beckman kallade i sin dagbok Wavrinsky och Wallis för medlöpare, som ”stått med ena foten i vårt parti, med den andra i Lindhagen-gruppen och med någon i den socialdemokratiska.” Han ifrågasatte också om de skulle återväljas till nästa riksdag.³

Staaff var noga med att kontrollera var han hade sin kroniska vänsteropposition och efter Eskilstunatalet⁴ tog han en rad kontakter för att kartlägga situationen. Han kunde då konstatera att de flesta även inom partivänstern verkade pålitliga.⁵ Borgmästarna Söderbergh och Pettersson var klart för Staaff, liksom Erik Röing och Dan Broström. Kobb och Kjellberg uppgavs väga och Starbäck vara något vacklande. Om Palmstierna, Åkerman och Eliel Löfgren hyste han dock föga hopp; de beskrivs som tämligen ohjälpliga, för att inte tala om den omöjliga Hellberg. Karlstad Tidningen är vansinnig och har ”använt tillfället att anbefalla – ödmjukhet inför sossarna!” Annars var det bara Afton Tidningen och Falköpings-posten som inte slutit upp bakom Staaff av de liberala organen.⁶

Nu ställdes Palmstierna och Åkerman i centrum för Staaffs irritation, och de uppmanades direkt att lämna partiet. I Staaffs korrespondens med sin nära vän, Handelstidningens korrespondent i Stockholm, Ragnar Fehr, utvecklades under 1910 en jargong som närmast måste beskrivas som hatisk mot de bägge vänsteropponenterna. Beträffande Åkerman, skrev Staaff, ”har jag i det avseendet alldeles samma mening som Schotte, att han är 'naiv' ehuru det kanske vore mer träffande att säga 'dum' helt enkelt. Kan också bero på högfärd. Till karaktären står han dock över den andre.” (= Palmstierna).⁷

Och Fehr rapporterade i samma anda hem till Henrik Hedlund om Staaffs önskan att få de bägge uteslutna: ”Det är ju här mindre en fråga om åsikter – av sådana har Palmstierna på en gång alla och inga – än om vanliga mänskliga umgängesseder inom ett parti. Åkerman och Palmstierna måste på något sätt visas bort ... Jag har sett så mycket på sista tiden av den lille halvjudebaronen Palmstier-nas småaktiga intriger, att jag för min del måste betrakta hans utestängande från partiet och sedan från riksdagen som en betydande vinst för svensk politik.”⁸

Det är alltså tydligt att det fanns något i relationerna till Palmstierna och gruppen närmast socialdemokratin inom det liberala partiet som i högsta grad berörde Staaff. Det är kanske inte alldeles utan historiskt intresse att notera att Staaffs hälsa kollapsade i direkt anslutning till de

¹ Staaff - Hedlund 20.12.07

² Schotte - Bergström 24.1.09

³ Beckmans dagbok 19.6.08

⁴ Se nedan

⁵ Palme aa s 240f

⁶ Staaff - Bergström 11.1.10, se även Staaff - Beckman 16.12.09

⁷ Staaff - Fehr 15.5.11 (UUB)

⁸ Fehr - Hedlund 10.4.10

uppslitande striderna våren 1910.¹

Ledarna för bondeliberalismen upprördes däremot betydligt mindre av affären Åkerman och Palmstiernas olika turer. För dem var det betydligt mer skadligt med Starbäcks motioner om hädelse-paragrafens avskaffande och liknande uttryck för stadsradikalism; det var sådant som skadade relationerna till partiets väljare på landsbygden.²

Sammanfattning

Det är uppenbart att den snabbt växande arbetarrörelsen både fascinerade och skrämde den svenska borgarklassen, också de mest radikala. Många attraherades av den, av olika skäl. Med dess hjälp kunde avgörande reformer genomföras, det egna partiet tvingas åt vänster eller kunde ett nytt, verkligt radikalt vänsterparti få en uppgift. Andra såg som sin uppgift att inom eller nära arbetarpartiet fostra dess medlemmar i ansvarsfull riktning.

Någon mer omfattande övergång från ledande liberalers sida skedde aldrig. Det var för personer från en borgerlig miljö ett stort steg att ta, som kunde medföra risker för karriären och brutna sociala kontakter. De som gick över hade påfallande ofta personligt utbyte av det, i regel i form av riksdagsmandat. När Staaffs andra regering formerades på den fruktbärande samverkans grund blev motiven för en övergång svagare, när samhällsmotsättningarna skärptes blev steget längre. Inte heller verkar socialdemokraterna, på några undantag när, varit särskilt pådrivande. Däremot kunde den grupp av radikaler som fanns i gränzonen mellan liberalism och socialdemokratins höger fungera som en viktig brygga när planerna på vänstersamverkan skulle omsättas i praktiken. Intresse av en sådan förbindelse fanns från bägge håll.

Valsamverkan

Frågan om valallianser är ett klassiskt problem inom arbetarrörelsen. I vilken utsträckning det var möjligt för ett arbetarparti att ingå överenskommelser om samarbete med ett borgerligt parti, och till och med rösta på borgerliga kandidater, var en omdiskuterad fråga vid denna tid. I centrum stod frågan om arbetarrörelsens politiska självständighet.

Under majoritetsvalen

Socialdemokraternas möjligheter till ökat parlamentariskt inflytande förändrades drastiskt under de första årtiondena av 1900-talet. Två samverkande faktorer skapade förutsättningar för detta.

Partiets utan jämförelse dominerande medlemsbas, industriarbetarklassen, genomgick en kraftig tillväxt, partiets medlemsantal steg också kraftigt. Mellan 1900 och 1907 ökade det från 44 000 till 133 000.³ Huvuddelen av denna tredubbling kan förklaras av LO:s tillkomst och beslutet om kollektivanslutning, det sjönk också drastiskt i samband med storstrejken, men det ger ändå en fingervisning om arbetarrörelsens potentiella resurser.

Fram till 1908 års val var såväl den kommunala som statliga rösträtten begränsad till kön och inkomst. För rösträtt till andra kammaren krävdes en årlig inkomst av 800:-. Denna inkomst kom en stor del av industriarbetarklassen upp till vid denna tid, men åtskilliga arbetare föll istället för de olika streck som också var kopplade till rösträtten, framförallt obetalda skatter.⁴

Genom den Lindmanska rösträtsreformen 1907-09 antogs principen om lika rösträtt för män till riksdagens andra kammare och valmansgårdens fördubblades, till strax över en miljon. Dock höjdes

¹ Killberg 1963 s 199 f

² Persson i Påboda - Persson i Tällberg 13.4.10, UUB

³ Gröning aa s 43

⁴ Se redogörelse i BISOS R (valstatistik) XVIII

rösträttsåldern till 24 år och reformen kombinerades med ett flertal streck; förutom obetalda skatter diskvalificerades också t ex de som mottog understöd från samhället. Över 20 procent av de röstberättigade beräknas ha förlorat sin rösträtt genom dessa streck – kvinnostrecket oräknat.¹ Det var naturligtvis framför allt de fattigaste, alltså i betydande utsträckning socialdemokraternas väljare, som föll för dessa streck. Samtidigt genomfördes också en reform av de kommunala rösträttsbestämmelserna som i viss utsträckning begränsade de mest besuttnas röster. Detta påverkade också indirekt valen till första kammaren, som utsågs av landstingen och vissa större städer.² Socialdemokraterna kunde därmed från 1910 få egen representation även i första kammaren.

En jämförelse mellan utvecklingen av socialdemokraternas och liberalernas mandat i andra kammaren efter valen 1902 – 1914 ser ut så här:³

	Lib	S
1902	104	4
1905	108	13
1908	104	34
1911	102	63
1914A	71	72
1914B	57	87

1902 och 1905 års val

Fram till 1911 skedde riksdagsmannavalen genom majoritetsval i enmansvalkretsar. Landet var vid denna tid uppdelat i drygt 200 sådana kretsar. I de större städerna skedde valen emellertid på listor i flermanskretsar. Valsamverkan mellan liberaler och socialdemokrater hade förekommit redan under 1890-talet. Ja, den förste socialdemokratiska riksdagsmannen, Branting, valdes ju in på en liberal lista 1896.⁴

Vid 1902 års val till andra kammaren ställde socialdemokraterna upp kandidater i nio valkretsar samt i flermanskretsar i Stockholm och Malmö, där socialdemokraterna fick ett mandat i vardera staden. Någon samordnad samverkan mellan socialdemokrater och liberaler synes inte ha kommit till stånd, partierna kandiderade mot varandra i samtliga dessa valkretsar utom två – Västerås och Ystad, där socialdemokraterna Viktor Larsson och FW Thorsson valdes. Vid tre av valen blev följden av vänsterkonkurrensen att en högerkandidat valdes med ett röstetal som väsentligt understeg liberalernas och socialdemokraternas sammanlagda,⁵ och även i Göteborg torde liberalernas vägran att ta upp en socialdemokrat på sin lista lett till att ett mandat förlorats till högern.⁶ I en krets vann högern med en betryggande egen majoritet och i två kretsar blev den socialdemokratiska kandidaten slagen av en liberal.⁷

¹ SOS Riksdagsmannavalen 1909-11. Den politiska rösträtten

² SOS landstingsvalen 1910

³ Källa för socialdemokraterna Edenman 1946 s 7, för liberalerna Palme aa s 272 samt SOS Riksdagsmannavalen 1909 - 20. (För liberalerna är siffrorna beroende av hur man räknar de ”politiska vänstervildar” som inte formellt var anslutna till liberala samlingspartiet, de kan alltså variera lite i olika källor)

⁴ Se t ex Vallinder 1962 s 225 ff

⁵ Aska Dal och Bobergs valkrets i Östergötland, Örebro och Kalix. Hafström, Riksdagsmannavalen till andra kammaren 1902-08 (1908) Rönlom nämner även Oxelösund, men där hade högern en egen majoritet

⁶ Rönlom as s 185

⁷ Jönåker (Oxelösund) resp Västerbergslagen och Gästrikland Östra. Hafström aa

Till 1905 års val hade den liberala partiledningen uppenbarligen insett att någon form av mer samlad strategi gentemot socialdemokraterna var önskvärd. Redan i det frisinnade valuppropet ändrades den ursprungliga formuleringen att valrörelsen skulle äga rum i samverkan med ”alla de frisinnade” till ”... reformvänliga”, en tydlig markering att man ville uppnå samverkan även med socialdemokraterna.¹ Man lyckades också undvika situationer där högerinst blev följden av konkurrens mellan de bägge vänsterpartierna.

Socialdemokraterna ställde upp i 15 enmanskretsar och vann i dessa åtta mandat, samt dessutom tre mandat i Stockholm och två i Malmö. Av de åtta mandaten utanför storstäderna vanns fem i kretsar där liberalerna inte ställde upp egna kandidater,² två där högern inte ställde upp³ och det åttonde i en krets med alla tre partierna deltagande, men med högern i kraftig minoritet.⁴ Även under detta val förlorades mandat på utebliven samverkan i Göteborg.⁵

Valet 1908

Diskussionerna inför 1908 års val

Efter 1905 års val tog diskussionen om samverkan med socialdemokraterna på allvar fart bland liberalerna. Den kan naturligtvis inte skiljas från en allmän debatt om vänstersamverkan som börjar utvecklas under denna tid och som diskuteras nedan. Till bilden hör också det intima politiska samarbete som ägde rum genom nykterhetsrörelsens förmedling och som redogjorts för i föregående kapitel. Nu utvecklades de tankar som kom att dominera liberalernas taktiska överväganden under den kommande perioden.

Utgångspunkterna verkar från början ha varit två och motsatta; dels att liberalerna behövde socialdemokratiska röster i kampen mot högern – framför allt arbetarklassens, som definitivt gått över till socialdemokratin – dels att denna samverkan i sin tur riskerade att skrämja bort borgerliga väljare till högern. ”Industriarbetarna äro i stort sett för alltid förlorade för oss. Vi måste taga igen detta på landsbygden, och det snart, ty t o m bland bönderna (och lantarbetarna förstås) utbreder sig socialismen snabbt”, klagade Schotte till Bergström,⁶ ”en blivande valstrid i småstäderna, med överallt särskilda socialistkandidater, kommer att totalt misslyckas för oss”.⁷ Och förre statsrådet Elof Biesért fyllde i: ”Jag tror att ett samarbete ... så länge vi hava flermansvalskretsar i storstäderna blir nödvändigt i större utsträckning än vad hittills varit fallet”, och hänvisade till det dåliga utfallet i Göteborg.⁸

Klarast renodlades de här tankegångarna av Handelstidningens redaktör Henrik Hedlund, när han underströk nödvändigheten att nå överenskommelse med socialdemokraterna före nästa val – och farorna om man misslyckas:

”Vi liberaler måste hava ögat riktat på att komma i samma förhållande till dem som Campbell, Bannerman – John Burns i England, Clemenceau – Viviani i Frankrike. Göra vi icke det, bliva vi, såsom skett i Tyskland, söndermalda mellan dem och vår mäktiga konservatism. Men en fortgång på reformstråten i vänskap och förstånd med dem bevarar vår livskraft. Undras om de fordrar stort mera

¹ Rönblom aa s 184

² Oxie, Helsingborg, Ystad, Västerås och Kalix, Hafström aa

³ Västerbergslagen och Gästrikland östra

⁴ Eskilstuna

⁵ Rönblom aa s 185

⁶ Schotte - Bergström 28.12.07

⁷ Ibid. 20.11.06

⁸ Biesért - Schotte 18.12.06

just nu än ett gott samarbete i arbetarlagstiftningen.”¹

Men samverkan med socialdemokraterna var alltså ett komplicerat och riskfyllt företag. Ett problem är den djupa misstro som många liberaler kände mot de ”oberäkneliga” socialdemokraterna. Att de t ex, som Hedlund hoppades, skulle nöja sig med gott samarbete i arbetslagstiftningsfrågan ifrågasattes starkt. Vidare utsattes liberalerna, och inte minst Staaff personligen, tidvis för stark kritik från socialdemokratiskt håll, något som upplevdes som mycket störande:

”Sossarna /måste/ avvänjas vid det omotiverade skällandet, socialdemokraterna äro dock nu så uppblåsta, att det ej blir lätt.”² Ett särskilt bekymmer var den skillnad mellan socialdemokraternas ledning och bas man tycker sig uppleva. Det är en sak att vinna socialdemokratiska ledare för en valuppgörelse, en annan att få arbetarna till valurnorna på ett liberalt program.³

Men det största problemet var nog ett annat; att kunna stå emot den kampanj högern blåste upp mot varje form av samarbete under parollen ”Front mot socialismen”, och som inte undgick att påverka också liberalernas tilltänkta väljare. När det gäller kan vi nog enas med socialdemokraterna, menade Otto Mannheimer från Göteborg, men ”vi kunna befara att förlora åtskilliga av socialistskräck bejakade borgare genom att taga en 'sosse' på vår lista.”⁴

Det är alltså inte med någon odelad glädje man konstaterade att man trots allt måste söka lösningen på sina problem i samarbete åt vänster. Istället kan man skymta en viss desperation hos ledande liberaler inför tanken att plötsligt stå i beroende av socialdemokraterna på ett så påtagligt sätt. ”Det vore dock märkvärdigt om ej vårt folk också snart skulle kunna lösa sin rösträtt och bli herre i eget hus, utan att falla i händerna på socialisterna”, skrev David Bergström från Finland. ”Socialisternas 'skall' mot Staaff och liberalerna har givit högern vind i seglen och det är socialisterna som skadat oss mest och kommer att göra.” Det var därför inte roligt att göra närmanden till dem.⁵ Och Staaff utbrast uppgivet: ”Skall man med oerhört arbete och mycket penningar ej kunna hinna längre än till ett fullständigt beroende av socialdemokraterna, då är det verkligen ledsamt”.⁶

Samverkan under valet 1908

Riksdagsvalet 1908 utspelade sig mot bakgrund av regeringen Lindmans hårda kampanj ”Front mot socialismen”, som kanske var lika mycket riktad mot liberalerna – för att skrämja lantmännen för det liberala samarbetet med socialisterna – som mot socialdemokraterna.

Inför 1908 års val fanns uppenbarligen olika meningar hos liberalerna om hur kraftigt valsamverkan med socialdemokraterna skulle betonas. Inte minst Staaff var tveksam till att markera viljan till samarbete för hårt.⁷ Vid Frisinnade landsmötet i juni 1908 utbröt en het debatt kring lämpligheten av ett uttalande för en formell valallians med socialdemokraterna. Axel Johansson i Uppsala, som inledde debatten, vände sig mot ett sådant uttalande. Ett avslag skulle inte hindra att valallianser skulle kunna komma tillstånd ändå, där det kunde anses nödigt och lämpligt för att trygga en vänsterseger. Men frågan var känslig; han tillrådde pressen att skriva försiktigt i sådana fall. Samtidigt vände han sig mot varje kompromiss med högern. De flesta talare instämde med Johansson, och med Staaff som menade att förtroenderådet borde få avgöra

¹ Henrik Hedlund - Staaff 2.5.07

² Schotte - Bergström 18.1.08

³ Se t ex Fehr - Hedlund 26.5.08

⁴ Mannheimer - Staaff 8.4.07

⁵ Schotte - Bergström 29.11.06

⁶ Staaff - Bergström 15.3.08

⁷ Schotte - Bergström 18.1.08

frågan efter omständigheterna. Enbart ett fåtal talare instämde med Odal Ottelins yrkande att ett uttalande om valsamverkan skulle göras. Beslutet blev, på Schottes förslag, det något försiktiga att ”låta diskussionen utgöra svaret på frågan”.¹

Beckman kommenterar i sin dagbok att landsmötet avsiktligt – och till högerens ilska – inte gjorde något uttalande om valkartell ned socialdemokratin.² Men samtidigt vidtog man organisatoriskt en rad mått och steg för att få ut maximalt av valrörelsen. I ett cirkulär som utsändes till de nybildade valkretskommittéerna hette det bl a

”Beträffade kretsar, där alla tre huvudpartierna framföra egna kandidater, gäller det givetvis för arbetsutskottet [i länskommittéerna] att noga överväga, vad som där från de frisinnades sida bör göras.... Visar sig situationen på det sätt hotande, att det kan befaras, att högern kommer att segra genom vänsterpartiernas splittring, är verkställande utskottet tacksamt för snarast möjligt meddelande härom, för den händelse saken genom dess åtgörande möjligen skulle kunna ordnas”.³

Att syftet här är att kunna lösa uppkomna problem tillsammans med den socialdemokratiska ledningen är uppenbart. Sådana kontakter togs också som vi ska se i betydande utsträckning. Bortsett från de större städernas flermansvalkretsar, ställde socialdemokraterna upp i 30 av 223 valkretsar. I resten, bortsett från de kretsar där inte heller liberalerna deltog, kanske ett tiotal, torde socialdemokraterna i huvudsak röstat på de liberala kandidaterna, antingen genom formella beslut, genom tysta överenskommelser eller som det minst onda. Det har inte här varit möjligt att bedöma hur mycket de socialdemokratiska rösterna betytt för den liberala valframgången. I en uppskattning från den socialdemokratiska partiledningen hävdas det att förutom de närmare 50.000 röster som tillföll socialdemokratiska kandidater, har ytterligare ca 25.000 röster tillfallit liberala listor, vilket naturligtvis avgjort valutgången till liberalernas fördel i ett stort antal kretsar.⁴ Rönblom allmänna sammanfattning är att samarbetet med socialdemokraterna gått bättre än vid något föregående val. Han konstaterar att det inte inträffade något fall där vänsterkonkurrens ledde till högerseger. Han ger exempel på kretsar där socialdemokraterna efter diskussioner dragit tillbaka sin kandidat. I Stockholm t ex ”hade 10 av de 21 platserna lämnats till socialdemokraterna”.⁵ Ett närmare studium av samarbetet – inte minst det i Stockholm – ger en något mer komplicerad bild.

I sex av de 30 enmanskretsarna där socialdemokraterna deltog inträffade ”trekantsval”, där kandidater från samtliga tre partier deltog. I inget fall segrade alltså högern; liberalerna tog tre⁶ och socialdemokraterna tre.⁷ I ett antal andra kretsar kan man konstatera något man måste kalla högervsamverkan – alltså att de borgerliga partierna enas mot en socialdemokratisk kandidat. I fyra kretsar är denna samverkan mer eller mindre uttalad,⁸ dock utan borgerlig framgång i någon. I andra kretsar var den mer outtalad. Högern avstod egna kandidater i ytterligare fem kretsar, och torde där röstat på de liberala. Här är framgången större, i fyra av fem fall besegras socialdemokraterna.⁹

I endast 13 av kretsarna utanför storstäderna avstod således liberalerna att ställa upp egna

¹ Protokoll från frisinnade landsmötet 13-14 juni 1908

² Beckmans brevdagbok 15.6.08

³ Rönblom aa s 186

⁴ SAP:s verksamhetsberättelse 1908 s 12

⁵ Rönblom aa s 186 f

⁶ Älfdal, Kristinehamn och Örebro

⁷ Nyköping/Strängnäs, Eskilstuna och Mellansysslet

⁸ Örbyhus, Svartlösa, och Gästrikland östra, där högern stödde den liberala kandidaten och Bara där liberalerna synes uttala sig för högerens, se t ex DN 5.9.08

⁹ Södertälje, Lindes, Nora, Falu s:a. I Västmanlands norra däremot segrar socialdemokraten

kandidater mot socialdemokraterna.¹ Det betyder inte att man i dessa kretsar generellt kan tala om vänstersamverkan i den meningen att liberalerna aktivt stödde den socialdemokratiske kandidaten. Tvärt om torde på åtskilliga håll många liberaler valt högerens kandidat istället. I flera av kretsarna var röstetalet påfallande jämt, trots att kretsarna borde anses som säkra vänsterfästen, t ex Hälsingborg, Trollhättan, Västmanlands norra. Bara i en handfull kretsar tycks liberalerna öppet ha verkat för den socialdemokratiske kandidaten, det gäller främst sådana där redan beprövade socialdemokrater som Thorsson och Viktor Larsson kandiderade.² I elva av dessa tretton kretsar resulterade emellertid valen i socialdemokratisk seger.

Särskilt uppmärksammat blev vänstersamverkan i storstadsvalen, och framförallt då i Stockholm. Där insåg liberalerna tidigt att man riskerade att göra allvarliga förluster. I ett brev hem till Henrik Hedlund redogjorde Ragnar Fehr för problemet i Stockholm ur liberal synvinkel. Situationen var svår på grund av sossarnas övermod och liberalernas splittring, var hans uppfattning. Av Stockholms fem valkretsar stod det klart att socialdemokraterna tog allt, sammanlagt nio platser, i första och femte kretsen och ett tionde mandat i tredje. Nu verkade det som socialdemokraterna inte tänkte nöja sig med det utan börjat krångla och kräva platser även i andra och fjärde valkretsen, vilket inte bara var fräckt utan också svagsint, enligt Fehrs sätt att se. Den troliga orsaken till Fehrs, och många andra liberalers, uppbragthet över att socialdemokraterna hade planer på att gå fram med egna listor i ytterligare två kretsar i Stockholm, var i själva verket att detta i andra kretsen skulle hota både Staaffs och Fritjuv Bergs inval till riksdagen; Staaff skulle kanske vara tvungen att kandidera i en annan krets för att undvika ett nederlag. Klarare än så kunde knappast liberalernas förödmjukande relationer till socialdemokraterna uttryckas. Nu sade sig de socialdemokratiska ledarna nog vara för en samverkan som säkrade Staaffs inval, men de kunde inte ansvara för hur väljarna skulle ställa sig, och Fehr är skeptisk.

”Jag misstänker också starkt att åtskilliga av sosseledarna 'agitera för Staaff' på så vis att de säga ungefär så: 'han är en arbetarnas fiende och en fähund, *men* vi böra denna gång i allfall rösta på honom' ... Branting [i samtal med Bendixon] beklagar sina partivänners arrogans och ville verka på en vändning till det bättre. Bendixon trodde, att om han från Göteborg medförde det intrycket, att övermod i Stockholm kan skada samarbetet i Göteborg, så skulle detta för honom vara ett kärkommet vapen i hans strid med sina egna för en moderatere taktik.”

Bendixon vill att Hedlund träffar Branting, skrev Fehr vidare och konstaterade att Brantings bortovaro från Stockholm vid tillfället försvårar.

”Hans underhuggare äro inte alltid Guds bästa barn, övermodiga och opålitliga – samt dessutom för det mesta mandathungriga för egen räkning.”³

Hedlund hade redan efterföljt uppmaningen. I ett långt, personligt hållet, brev försökte han få Branting att agera kraftfullt.⁴ Hedlund hotade med att avbryta samarbetet i Göteborg och framhävde samtidigt de tjänster Staaff gjort socialdemokraterna vid olika tillfällen i riksdagen; särskilt

¹ Färentuna/Sollentuna, Oxie, Hälsingborg, Landskrona, Ystad, Norra Luggude, Flundre (Trollhättan), Västerås, Västmanland s:a, Falu norra, Västerbergslags, Gellivare. Beträffande Bara, se ovan. I Möre deltog en socialdemokrat mot tre borgerliga kandidater, som dock samtliga verkar vara av högerkulör.

² Socialdemokraterna försöker erövra från högern, och har ej velat gå över på vår kandidat. Vi skola givetvis lojalt göra vad vi kunna även för Forsells val, heter det utan entusiasm i ett brev från en lokal liberal förening till particalalen.

³ Fehr-Hedlund 9.9.08 (I UUB)

⁴ Det var inte bara i Stockholmsvalet liberalerna satte sitt hopp till Branting när det gällde att få socialdemokrater att dra tillbaka egna kandidater till förmån för liberala, jfr t ex Schotte-Grundel 9.8.08, i Staaffs samling

nämns frågan om arbetslagstiftning.¹ Detta tycks också ha varit ett tema i det samtal som Staaff personligen hade med Branting under dessa bråda dagar.²

Resultatet blev det av liberalerna eftersträvade. Socialdemokraterna accepterade valsamverkan, och avstod från att föra fram egna kandidater i två av kretsarna i Stockholm.³ Även i övriga storstäder fungerade till slut vänstersamverkan. I Göteborg valdes två socialdemokrater med sju liberaler på den liberala listan och i Malmö valdes en vänsterliberal med tre socialdemokrater, vilket nog får anses generöst av socialdemokraterna.⁴

Till bilden av 1908 års val måste naturligtvis läggas det speciella inflytande nykterhetsrörelsen hade över valrörelsen och som skildrats i föregående kapitel. Det finns många belegg för att nykteristernas ingripande under majoritetsvalens period påtagligt gynnade liberalerna.

Ska man sammanfatta resultatet av partiernas samverkan verkar det som Rönblom har fog för att, från liberal utgångspunkt, vara nöjd med resultatet. Om den socialdemokratiska uppskattningen att partiet disponerat ca 75.000 röster är någorlunda tillförlitlig, och den verkar på intet sätt orimlig,⁵ kan man konstatera att partiet med 1/4 av det totala röstantalet fick 34 mandat, dvs 15 procent, medan liberalerna fick ca 45 procent av mandaten. Naturligtvis är detta utfall till en del ett resultat av majoritetsvalsystemet. Samtidigt är det ett något ensidigt resultat av vänstersamverkan. Liberalerna var ingalunda omedvetna om detta. Det finns, förutom de nämnda, flera andra exempel där socialdemokraterna avstått kandidater trots uppenbar vinstchans, och det var fler ställen än Stockholm där ledande socialdemokrater fick använda hela sin auktoritet för att få de lokala medlemmarna att avstå. ”Det skall väl medgivas”, skriver Schotte, ”att på ett och annat ställe sossarnas antal kanske betingar att de borde få ställa upp kandidat och ej vi, men de må betänka situationen och svårigheterna för oss ... Och framförallt gäller det att mota högern”.⁶

Eftervalsdebatt

Socialdemokraternas syn

Frågan om valsamverkan var sannerligen ingen okontroversiell fråga heller inom det socialdemokratiska partiet.

I den centrala valpropagandan för 1908 års val understryks vikten av att slå tillbaka klasskampshögern; en fara som särskilt understryks är risken av en reaktionär arbetslagstiftning, det är framför allt lex Hildebrand, som ville sätta stopp för fackföreningsrörelsens möjligheter till blockader och bojkotter som hotar.⁷ Liberalerna beskrivs av Branting på sin höjd som vacklande.⁸ Hos partivänstern, och framförallt ungdomsförbundet, var tonen mot liberalerna betydligt hårdare. Där beskrivs liberalerna som opålitliga, och inte minst riktas ilskan mot Staaff personligen; det är framför allt de s.k. Staafflagarna som spökar. Z Höglund publicerar bl a en uppmärksammas broschyr, Ut med Staaffliberalerna ur riksdagen.⁹

Frågan om valsamverkan diskuterades också på 1908 års partikongress; av tidsbrist blev

¹ Hedlund - Branting 8.9.08

² Staaff -Branting 18.9.08 refererar till nyligen hållna samtal

³ För redogörelse av Stockholmsvalet se DN 26.9.08

⁴ I valet 1911 var liberalerna så svaga i Malmö att de inte ens ställde upp med egen lista. SOS Riksdagsmannavalen 1911

⁵ Se ovan. I valet 1911 fick socialdemokraterna 172.000 röster

⁶ Schotte - Grundel 9.8.08, (I Staaffs samling)

⁷ Valmanifest, Social-Demokraten 6.7.08, Rydén, Välj! Vad gäller årets valstrid (1908)

⁸ Valtal i Borås 12.8. i DN 13.8.08

⁹ Z Höglund, Ut med Staaffliberalerna (1908), Fredrik Ström, Inför kraftmätningen (1908)

emellertid debatten inte särskilt omfattande. I det uttalande som gjordes heter det emellertid att arbetarna må ”överallt, där detta på något sätt är möjligt utan att spela segern över i fiendehand i första rummet föra fram *socialdemokratiska* kandidaturer. Vår riksdagsgrupp måste ur höstens val framgå *högst betydligt förstärkt*.” Sedan går man över till att försöka fastslå förhållandet till liberal valsamverkan:

’Därjämte manar kongressen partivännerna att överallt inrikta sitt övriga valarbete så, att de med omsorg tillse att i den nya andra kammaren under inga förhållanden kan inkomma en majoritet av vare sig klasslagsivrare eller nzilitarister. Av varje kandidat, som, där ej en partivän anses kunna framföras, skall påräkna röster från arbetarepartiet, måste krävas fullt klara och bindande uttalanden såväl mot all sådan lagstiftning som kringskär arbetarklassens fackliga eller politiska rörelsefrihet som mot *varje* ökning av de militärbördor, under vilkas tyngd vårt land redan dignar. Klarhet mot klasslagarna, klarhet mot den omätliga militarismen – utan att en kandidat fyller sådana minimianspråk må han ej påräkna någon röst från socialdemokratiska arbetare.”¹

Det säger sig självt att en konsekvent tillämpning av denna resolution väsentligt hade begränsat vänstersamverkan. Med ”Klarhet mot klasslagarna” torde ha menats, förutom från avtalslagar också ett klart avståndstagande från Staafflagarna. Men själve Staaff, för att inte tala om Sven Palme, en av den liberala högerens förgrundsgestalter, stod t ex på de stockholmslistor socialdemokraterna kom att driva kampanj för.² Kritiken mot denna samverkan, ofta uttryckt i våldsamma kampanjer mot liberalernas politik och Staaff personligen, kom att bli en viktig del i partivänsterns propaganda under kommande år.³ Partiledningens viktigaste argument för att ha dragit tillbaka en rad kandidater var ”nödvändigheten att inrikta valrörelsen på att slå tillbaka den klasslagsivrande högern.”⁴

Liberal eftervalsdebatt

De socialdemokratiska framgångarna och den liberala stagnationen i 1908 års val, trots den för liberalerna gynnsamma valsamverkan, gav de liberala ledarna anledning att ytterligare analysera sitt förhållande till socialdemokratin. Nu framstod det som helt klart att förhållandet till socialdemokratin skulle komma att bli ett permanent problem, dessutom av tilltagande styrka.

Inför en bekymrad kung måste Staaff vidgå att socialisterna med all säkerhet skulle komma att bli ännu fler vid nästa val,⁵ och i ett brev till Henrik Hedlund att efter de nya valen det med rätt stor säkerhet torde bli nödvändigt att ha socialdemokraterna med även i regeringsdiskussionerna.⁶ Påboda, som analyserade valutgången från landsbygdens perspektiv konstaterade att Lindmans ”front mot socialismen” misslyckats, men att sammankopplingen med socialisterna ändå ställde till problem för liberalerna: ”Alla som inte böja sig för den Lindmanska regimen äro socialisternas och hinkeanernas medlöpare”. Lindmanhögern levde på socialisterna.⁷

Det är självklart att denna oro spelade en viktig roll i den liberala partikris som utvecklades vid denna tid – det är också här dessa citat hör hemma. Dessa negativa konsekvenser av samverkan med socialdemokratin vägde tungt i de funderingar på ett centerparti bl a Påboda var indragen i.⁸

¹ PK 1908. Protokoll s 257

² Se t ex Social-Demokraten 25.9.08

³ I Stormklockan periodvis, t ex inför valet 1911, i vart och vartannat nummer

⁴ Westerståhl, Svensk fackföreningsrörelse (1945) s 310. Se också noterna till sidan fören rad ytterligare belägg för arbetslagstiftningens betydelse

⁵ Staaffs dagbok 16.1.09

⁶ Staaff - Hedlund 29.9.08

⁷ Påboda - Tällberg 26.7, 18.9 09

⁸ Se nedan

Men partiet satt i en rävsax; en splittring efter dessa linjer skulle kanske få motsatt effekt. Henrik Hedlund försökte använda det argumentet för att påverka Tällberg, som också hyste funderingar på en utbrytning åt höger. Liberalernas splittring i Tyskland, delvis efter dessa linjer, hade som främsta konsekvens fått att socialdemokraterna gynnats. Effekten skulle kunna bli densamma i Sverige. En splittring skulle skapa missmod, många skulle stanna hemma eller rösta på socialdemokraterna.¹

Under proportionalismen

Fruktbar samverkan och gemensam partibeteckning

De nya rösträttsbestämmelserna, med övergång till proportionella val från 1911, förändrade drastiskt förutsättningarna för det valtekniska samarbetet mellan liberaler och socialdemokrater vid andra-kammarvalen. Eftersom flera kandidater utsågs i varje valkrets – i genomsnitt fyra, bortsett från storstäderna där antalet var högre – kunde de olika listorna tävla mot varandra utan att röster nödvändigtvis behövde anses bortkastade. I vissa valkretsar, särskilt där något av partierna var så svagt att det inte kunde räknas med representation, kunde gemensam partibeteckning dock rädda röster åt vänstern. I 1911 års val förekom gemensam partibeteckning i 14 av 58 valkretsar.² 13 av kretsarna var sådana där socialdemokraterna var svaga, en (Trestadskretsen i Malmöhus) där liberalerna var för svaga för att konkurrera om eget mandat.

Det verkar som om det liberala utbytet av samverkan blev gott, även om en del av förklaringen naturligtvis kan ligga i valsysteemets utformning. Med 40,2 procent av rösterna fick partiet 43,9 procent av mandaten.³ Motsvarande utfall för socialdemokraterna blev mera jämt, drygt 28 procent av rösterna och knappt 28 procent av mandaten; det var alltså framför allt högern som missgynnades.

I vårvalen 1914 förekom gemensam partibeteckning i 19 valkretsar och i höstvalen nio.⁴ Genom liberalernas kraftiga tillbakagång och socialdemokraternas fortsatta frammarsch blev de valkretsar där socialdemokraterna var betydligt svagare än liberalerna färre i antal. I vårvalet gynnades istället socialdemokraterna. De fick fler mandat än liberalerna, trots att liberalerna fick 1,5 procent fler röster. I den mån detta utfall har något samband med valsamverkan skulle det kunna vara att socialdemokraterna nu fick hjälp att nå upp till det röstetal som räckte till ett mandat, som tidigare varit utom räckhåll. Det skulle också kunna vara en förklaring till att liberalerna till höstvalen tydligen var svalare inställda till att fortsätta samverkan.

Samverkan i landstings- och förstakammarval

Det var först i och med de ändrade rösträttsvillkoren till landstingen 1910 som socialdemokraterna fick möjlighet till sådan representation i landsting och stadsfullmäktige att det räckte till mandat i första kammaren. I landstingsvalet 1910 uppmanade socialdemokraterna till röstning på den liberala listan i de valdistrikt man inte själva ställde upp, totalt 128 av sammanlagt 275.⁵ Liberalerna själva uppskattade att ca 10-15 procent av partiets 160.00 röster kom från

¹ Henrik Hedlund - Tällberg 8.4.10

² Jönköping östra, Kronoberg västra, Kalmar norra o södra, Gotland, Trestadskretsen i Malmöhus län, Älvsborgs, södra, Skaraborgs norra, Värmlands västra, Kopparbergs norra, Ångermanlands norra, Jämtlands södra och norra, Västerbottens södra. I Västerbottens norra ställde socialdemokraterna inte upp i valen med någon lista alls.

³ SOS Riksdagsmannavalen 1909-11.

⁴ Bägge valen Jönköping östra, Kalmar södra och norra, Gotland, Bohuslän södra. Skaraborg södra. Jämtland norra och Västerbotten södra; vårvalen dessutom Jönköping västra, Kronoberg västra, Bohuslän norra, Älvsborg södra och norra, Skaraborg norra. Värmland östra och västra, Kopparberg norra, Ångermanland norra samt Jämtland södra; höstvalen dessutom Västerbotten norra.

⁵ SOS Landstingsvalen 1910

socialdemokratiska väljare.¹

Inför de förstakammarval som ägde rum hösten 1910 hade socialdemokraterna för första gången möjlighet att utse sina kandidater, och dessutom hade partiet en hel del röster i de olika landsting som inte räckte till egna mandat, men som väl liberalerna behövde för att säkra sina kandidater. Sommaren och hösten 1910 ägde en rad överläggningar rum mellan ledande liberaler och socialdemokrater.² Socialdemokraterna ville i första hand ha betalt för sina överskottsroster genom att kunna påverka liberalerna att gå så långt som möjligt till vänster vid val av kandidater.³

Samarbete, i form av att liberaler och socialdemokrater röstar på gemensam partibeteckning, i regel "De frisinnade", förekom sedan regelmässigt mellan grupperna för att framförallt socialdemokratiska strörorster inte skulle gå till spillo. Vid nyvalen till första kammaren hösten 1911 ägde samarbete rum i bortåt hälften av de 30 valkorporationerna, i regel till liberalernas båtnad.⁴

I vilken utsträckning kunde nu socialdemokraterna påverka de liberala nomineringarna? Såväl Sven Palme som Albert Ehrensvärd fick, när de som hågade kandidater vände sig till partivänner ute i landstingen, veta att deras namn tyvärr inte var gångbara, då den liberala landstingsgruppen var beroende av socialdemokratiska röster, och dessa inte torde vara beredda att acceptera dem.⁵ Samarbete i valen "antager jag kan komma till stånd på basis av att liberalerna få besätta platsen. Av erfarenheter från andra län under liknande situationer har man emellertid att räkna med att socialdemokraterna kunna vilja ha något inflytande vid personvalet", hette det i svaret till Ehrensvärd.⁶ Det kan dock ifrågasättas om detta var den verkliga orsaken, eller om det var ett finare sätt att tacka nej. Det verkar nämligen som socialdemokraterna för det mesta hade tämligen svårt att få gehör för sina krav. Den liberale partiombudsmannen Grundel lät hösten 1911 meddela att partiet inte hade mycket av inflytande över sina landstingsgrupper, även om man så långt som möjligt skulle söka tillmötesgå socialdemokratiska önskemål, så länge de höll sig inom den liberala ramen.⁷

1910 krävde socialdemokraterna att liberalerna skulle nominera Jakob Larsson i Blekinge, och försökte i början inta en hård förhandlingsposition. Liberalerna lät sig inte imponeras, utan avfärdade de socialdemokratiska kraven som löst krut, vilket visade sig vara en korrekt bedömning.⁸ Socialdemokraterna röstade vackert på mer högerinriktade liberaler. Andra namn som socialdemokraterna framförde 1910 var Isidor Flodström i Västernorrland, Johan Bergman eller Knut Kjellberg i Sörmland och Steffen i Gävleborg.⁹ Ingen av dessa blev invalda av liberalerna.

Till 1911 års nyval nämnde socialdemokraterna utöver en del av dessa också Eliel Löfgren och Curt Wallis, samtliga liberaler,¹⁰ med samma ringa utbyte. Valet av liberalen Johan Sandler i Västernorrland 1912 nämns emellertid som ett exempel på framgångsrik socialdemokratisk påtryckning.¹¹ Vid ett par tillfällen syns också ett ingripande från den liberala partiledningens

¹ Brev Grundel - Staaff 4.6.10

² Grundel - Schotte 18.7.10, Grundel - Staaff 1.9.10

³ VU 13.9.10

⁴ C, F, G, H n:a, I, K, O, P, R, Y, Z, AC, BD, Gävle stad

⁵ Axel Rune - Palme 4.11.11, SSA, Petrén - Ehrensvärd 27.6.14, RA

⁶ Petrén - Ehrensvärd 27.6.14

⁷ VU 14.11.11

⁸ Grundel - Staaff 1.9.10

⁹ VU 13.9.10

¹⁰ VU 11.10.11

¹¹ VU 8.10.12

sida ha förhindrat liberaler att gå i allians med högern för att utestänga socialdemokrater.¹

Socialdemokraterna och den gemensamma partibeteckningen

Valsamverkan med liberalerna kom att bli allt mer omstridd inom det socialdemokratiska partiet; framställningarna kom nästan undantagslöst från liberalt håll.² En orsak kan ha varit att det i huvudsak torde ha varit liberalerna som tjänat på dem, en annan ett stort motstånd hos många arbetare att rösta på ofta högersinnade liberaler. Det blev allt vanligare att partidistriktet vägrade följa partiledningens uppmaningar. Vid 1911 års val konstaterades exempelvis att de lokala socialdemokratiska partiinstanserna i Stockholms norra, Bohusläns södra, Skaraborg södra och Värmland, trots VU:s påpekande inte ändrat partibeteckningarna.³

Särskilt besvärligt tycks det ha varit att övertyga socialdemokraterna i Värmland – liksom för övrigt varit fallet även 1908. De utsattes för hårda påtryckningar från den centrala partiledningen, och Erik Palmstierna reste, i nära samverkan med sin liberale vän Mauritz Hellberg, på en särskild resa dit för att försöka få samverkan till stånd i östra och norra kretsen, där de lokala socialdemokraterna vägrade sådan. Palmstiernas korrespondens med Hellberg belyser väl de bestyr den samarbetsvänliga delen av socialdemokratiska partistyrelsen kunde ha för att få samverkan tillstånd. Palmstierna såg någorlunda ljust på situationen i den norra, men mer dystert i den östra kretsen. Att liberalerna flyttat ned den mer vänsterinriktade Jansson i Edsbäcken hade fått socialdemokraterna att backa ur ett tilltänkt samarbete.

”Vilket kunde ha medfört [den högerinriktade] Krakeruds inval!...Psykologi förstår du. Emellertid ha vi förut talat vid dem och skola än en gång försöka. Visserligen lyckas vi ofta, men inte ens vår styrelse är allsmäktig. Den får också tänka på 'naturlagarna'.”⁴

När sedan såväl liberalen Edsbäcken som den socialdemokratiska kandidaten Helger trots utebliven överenskommelse om gemensam partibeteckning blir invalda, beskrev Palmstierna detta i raljerande ordalag som en ”värre historia”. ”Den enda förmildrande omständigheten synes vara att vi alla blevo lika lurade.”⁵

På socialdemokratiska partistyrelsemötet i mars 1914 förekom en längre debatt om socialdemokraternas inställning till gemensam partibeteckning. Bakgrunden var enligt protokollet, att partisekreterare Ström på liberalernas initiativ haft överläggningar med liberalernas Erik Röing, som önskade åstadkomma en gemensam partibeteckning överallt där detta kunde erövra högermandat. VU:s inställning var att sådan samverkan endast borde komma tillstånd i undantagsfall, där det kunde ske utan skada för partiet. Vid debatten framkom en skeptisk inställning till valsamverkan, också från ledamöter och riksdagsmän som får räknas till partihögern. Bernhard Eriksson framhöll att arbetarna var mycket obenägna för gemensam partibeteckning. CE Svensson hävdade att det var otänkbart med sådan samverkan i de kretsar där liberalerna förde fram sina mest högeravancerade kandidater och undrade hur partiets agitation i försvarsfrågan skulle bedrivas under ett sådant samarbete. Rickard Sandler anförde som en nackdel att det kunde leda till lägre valdeltagande hos såväl liberaler som socialdemokrater, och att man som minimikrav borde ställa att kandidaterna förband sig att t ex inte verka för ökning av militärutgifterna. Samtidigt menade Sandler att erfarenheterna från 1911 års val visat att samverkan, med få undantag, haft liten effekt.

¹ VU 14.11.11, där liberalerna i Västmanland ville utestänga den tidigare liberale riksdagsmannen Wavrinsky, samt VU 23.9.13, där en högerinriktad liberal hotat rösta med högern

² Som exempel, se brev Neiglick - Branting 8.7.11 och Fjällbäck - Branting 14.7, 16.9.11

³ VU 13.9.11

⁴ Palmstierna - Hellberg 19.8.11

⁵ Palmstierna - Hellberg 28.9.10

Till dem som vid detta tillfälle visade störst sympati för valsamverkan hörde, kanske förvånande, Fredrik Ström, som menade att i detta speciella läge, där det fanns möjlighet att ta upp författningsfrågan i hela dess vidd, kunde samverkan vara motiverad. Han menade, vilket kan synas märkligt, att militärfrågan inte på samma sätt stod i förgrunden. Partistyrelsen beslöt att låta VU medge samverkan i vissa kretsar. I ett fall, Jönköping västra, uttalade man sig, mot kretsstyrelsens uppfattning, för samverkan, vilket också blev resultatet.¹

Det verkar alltså som valsamverkan mellan socialdemokrater och liberaler är något som röst- och mandatmässigt gynnat framförallt liberalerna. Det gäller särskilt under majoritetsvalen. Detta måste vara en avgörande orsak till att liberalerna aktivt verkade för sådana överenskommelser, trots det höga pris man fick betala genom högerattacker för eftergivenhet mot socialismen. När dess fördelar inte längre övervägde svalnade intresset. Men denna samverkan kan också haft en stor betydelse för socialdemokraternas fostran till nära samarbete med liberalerna. Klasslinjen upprätthölls inte i valen. Det är uppenbart att de överenskommelser som träffades mellan de bägge partiernas ledare gick betydligt längre än vad det socialdemokratiska partiet formellt hade kunnat acceptera om partiets kongressbeslut följts; det gäller särskilt 1908. Därav också den ilska partivänstern visade mot dessa överenskommelser. Det är också påtagligt vilken irritation som skiner igenom också från andra företrädare på det socialdemokratiska partistyresemötet våren 1914.

En annan, för denna undersökning viktig, konsekvens av det nära valsamarbetet är att det kan ha skett en uttalad eller outtalad gallring av socialdemokratiska kandidater för att möjliggöra ett samarbete åt höger. Nykterhetsrörelsens deltagande i processen hade säkerligen också ett modererande inflytande.

Parlamentariskt samarbete

Fortsatte den vänstersamverkan vi kartlagt i valrörelserna in i riksdagen? Syftet med detta avsnitt är att granska parlamentariskt samarbete mellan de bägge vänsterpartierna i riksdagen fram till 1914.

Genom Hjalmar Brantings inval i andra kammaren 1896 fick arbetarrörelsen för första gången en egen representant i riksdagen. Brantings debut innebar emellertid ingen drastisk förändring av socialdemokratins parlamentariska inflytande, och ställde därför inte heller liberalerna inför några omedelbara ställningstaganden.

Branting själv insåg naturligtvis att möjligheterna till ett reellt inflytande på själva sakfrågorna var ytterst begränsade, skriver Ragnar Edenman i sitt arbete om Brantings första riksdagsår.² Branting var aktiv motionsskrivare i en rad olika ämnen, talade ett 20-tal gånger per år, i regel i längre anföranden, och inledde en praxis av 'formell korrekthet, anpassning och moderation' som blev gällande även när den socialdemokratiska riksdagsgruppen växt sig starkare.³ Det torde ha varit regel att Branting och de som kom i hans spår, i voteringar gick på samma linje som liberalerna, och han kunde ibland också få vara den samlade vänsterns främste förespråkare. Branting är nästan alltid i sina uppträdanden – och de äro rätt ofta – foglig och vet att lägga sina ord sympatiskt och vackert samt är jämväl därför mycket svår att strida med", skriver Jöns Broomé i sin porträttstudie.⁴

Socialdemokraterna fick också tidigt – om än ibland motvillig – beundran för den disciplin och

¹ PS mars 1914 168

² Edenman 1944 s 180

³ aa s 183, 18.5 f, 194. Karaktäristiken ett citat från Tingsten.

⁴ Jöns Broomé "Politiska porträttstudier af andra kammaren" anteckningsböcker UUB

effektivitet gruppen uppvisade. Den liberale riksdagsmannen Georg Kronlund, som hade tillfälle att följa den socialdemokratiska riksdagsgruppen från början fram till 1914, gjorde följande tillbakablick:

”Målmedvetenhet, sammanhållning, frigjordhet från varje traditionellt hänsyn, allt detta gav det socialdemokratiska partiet en överlägsen strategisk position gent emot de övriga partierna...

En strängt genomförd specialisering av riksdagsarbetet har också bidragit till framgången... På detta sätt har partiets representanter ofta bättre än övriga partier kunnat behärska de olika ämnena och sålunda både inom utskott och kammare fått ett betydligt övertag som de tillika med sin stora arbetsförmåga vetat att hävda.”¹

Rösträttsfrågan och Staafflagar

Det kom alltså att dröja några år innan socialdemokratins parlamentariska styrka nått den omfattningen, att liberalerna fann det intressant att formalisera någon samverkan. En viktig händelse för det framtida samarbetet var liberalernas motstånd mot regeringen Boströms arbetslagstiftning våren 1905. Det kom att bli en betydelsefull symbol för de socialdemokrater som ansåg att samverkan med liberalerna var en förutsättning för att kunna bevaka arbetarklassens intressen i riksdagen.²

När den första Staaffska ministären kom till hösten 1905 torde inte socialdemokraterna spelat någon roll, även om den tidigare fyrväpplingen i valet vuxit till 13.³ Staaff fick motta ett lyckönskningstelegram från Branting, som gratulerade till regeringens klara färg;⁴ ett omdöme som han kanske fick anledning att något ompröva. Det kom att visa sig att den första regeringen Staaff inte var särskilt lyckosam för de framtida relationerna mellan de bägge partierna.

Den rösträttsreform som regeringen presenterade 1906 tillgodosåg inte socialdemokraternas krav på långa vägar; ingen kvinnlig rösträtt, ingen reform av första kammaren, i och för sig principiellt manlig rösträtt, men kombinerad med höjd rösträttsålder och en rad av de streck som framförallt drabbade socialdemokratins potentiella väljare. Socialdemokraterna och en grupp liberaler kring Lindhagen demonstrerade också sitt missnöje genom alternativa förslag, även om de i sista hand röstade för förslaget, som dock fälldes av första kammaren.⁵

An värre för de framtida relationerna var antagandet av de s k Staafflagarna, som för lång tid framåt kom att förgifta det inbördes förhållandet, och inte minst relationerna till Staaff personligen. Dessa lagar ingrep mot rätten till antimilitär propaganda, och innebar bl a inskränkningar i yttrande- och tryckfrihetslagstiftningen. Protesterna mot lagarna, som ju var riktade mot arbetarrörelsen, och framförallt den socialistiska ungdomsrörelsen, blev omfattande. Här blev den liberala splittringen än mer omfattande, mer än en tredjedel av partiets riksdagsmän röstade tillsammans med socialdemokraterna för Lindhagens avslagsyrkande. Från socialdemokrater och vissa andra hävdades att Staafflagarna framförallt var att se som en eftergift mot den reaktionära förstakammarmajoriteten, för att få den att i gengäld acceptera det Staaffska rösträttsförslaget. Att första kammaren i så fall lurat Staaff genom att villigt anta Staafflagarna men fälla

¹ Skara Tidning 20.10.23. ”Duglig, kan inte förnekas, men pöste över av självbelåtenhet” kunde det heta i en mindre välvillig beskrivning (Beckman om Ryden, dagboken 3.3.10)

² Se Westerståhl aa

³ Kihlberg 1963 s 27

⁴ Telegram Branting - Staaff 8.11.05

⁵ För socialdemokraternas syn, se Branting, En konjunkturreform, Branting Tal och skrifter III s 281 (1927) samt möte med VU, riksdagsgrupp och partiredaktörer 26.2.1906

rösträttsförslaget, gav upphov till många bittra och syrliga socialdemokratiska kommentarer.¹

Inte heller under de kommande åren var socialdemokrater och liberaler särskilt samspelade i rösträttsfrågan. När regeringen Lindman 1907 lade fram sitt förslag till lösning, ansågs det förvånansvärt radikalt för att komma från det hållet. Den föreslog en reformering av de kommunala rösträttsbestämmelserna genom bl a införandet av en 40-gradig skala, vilket ju också skulle påverka första kammarens rekrytering. Dessutom föreslogs proportionella val till såväl första som andra kammaren. Liberalernas majoritet höll fast vid huvuddragen i sitt fällda förslag, där majoritetsval till andra kammaren var en hörnpelare. Partiet var dock svårt splittrat, och Lindman fick igenom sitt förslag i andra kammaren genom att ett antal bondeliberaler vanns för den proportionella linjen. Socialdemokraterna kritiserade det Lindmanska förslaget skarpt, men torde i många stycken föredragit det, och särskilt i dess Tällbergiska variant, framför Staaffs.² Socialdemokraterna och ett 20-tal liberaler röstade dock mot Lindmans förslag såväl 1907 som 1909, medan liberalerna 1909 valde att inte framföra något eget förslag.³ På liberalt håll diskuterades hur man genom mindre kompromisser skulle kunna vinna socialdemokraterna över till det liberala förslaget⁴ men uppenbarligen utan framgång.⁵

Efter valet 1905 hade den socialdemokratiska riksdagsgruppen ökat till 13 ledamöter, och genom fyllnadsval växten den med ett par per år även 1907 och 1908. Detta aktualiserade partiets utskottsrepresentation; tidigare hade endast Branting fått några blygsamma uppdrag,⁶ och plötsligt ställde socialdemokraterna krav på liberalernas bistånd, med argument som tydligen tog dessa på sängen. ”Socialisterna sätta oss myror i huvudet genom sina hastigt växande anspråk på utskottsplatser”, skriver Beckman inför riksdagsstarten 1907. ”De fordra 2 och 2 suppleanter. Branting är ju redan på den stol i Bevillningsutskottet där hans stora förmåga utan motsägelse bör placera honom”, men annars får de nöja sig med mindre – om de nu nöjer sig, skriver Beckman. ”Vår grupp är i år mer än någonsin tungan på vågen”, ska nämligen Branting ha sagt, säkert väl medveten om den rösträttsdebatt som var att vänta.⁷ Snart skulle emellertid socialdemokraternas betydelse vara större än en utskottsplats hit eller dit.

Valet 1908 och de första regeringssonderingarna

Inför 1908 års val blev, som vi sett ovan, frågan om valsamarbete med socialdemokraterna en allt knivigare fråga. Liberalerna var beroende av arbetarpartiets röster för att på allvar kunna utmana högerregeringen. Samtidigt genomfördes valet i tecknet av Lindmans försök att piska upp en ”Front mot socialismen” som kanske var riktad minst lika mycket mot liberalerna i kampen om väljarna på landsbygden genom att misskreditera deras eventuella samarbete med socialdemokraterna.

I valrörelsen kunde liberalerna inte undvika att för första gången på allvar ta upp frågan om partiets inställning till politiskt samarbete med socialdemokratin, även om det fick bli en försiktig balansgång. Staaff utvecklade i sina tal den politiska huvudinriktning som frisinnade landsföreningen slagit fast i sitt valmanifest: En fortsatt demokratisering, där man särskilt markerade folkomröstningsinstitutet, en skärpt uppsikt över försvaret och försvarskostnaderna, utan att

¹ Se Höglund 1928 s 372 ff. Kopplingen gjordes först av DN

² Höglund 1928 388, Simonson s 160 f, Branting ToS III s 332

³ Carlsson, Svensk historia II, 603 ff

⁴ Bergström - Staaff 4.4.07

⁵ De har ju inom riksdagen trots hycklande protester gjort allt för att hjälpa fram det kungliga förslaget, skriver Beckman i sin dagbok 13.10.07

⁶ Edenman 1946 s 18

⁷ Beckmans almanacka 17.1.07.

för den skull på något sätt förespråka avvärning, samt reformer på det sociala området t ex viss social skyddslagstiftning.¹ Vad gäller relationerna till socialdemokraterna konstaterade Staaff stor överensstämmelse partierna emellan i kraven på reformer, även om han kraftfullt tog avstånd från socialismens idéer och alla tendenser till utomparlamentariska metoder – det uppmärksamade Amaltheaattentatet inträffade mitt under valrörelsen. Samtidigt vände sig de flesta framträdande liberala talare mot försöken att isolera hela socialdemokratin. Partiet bestod av olika riktningar, och en sådan taktik skulle bara stärka ytterlighetsmännen, menade man.

Nu fanns naturligtvis olika nyanser bland liberalerna. Mer höger-inriktade underströk att de också gjorde front mot socialismen och krävde krafttag och straffskärpningar mot ungsocialisterna,² medan mer vänsterinriktade, som Axel Schotte, citerade Tällbergs riksdagsyttrande, att ”det är på de försummade reformernas vanskötta träda, som socialismen har frodats i vårt land”³ och menade att trots meningsskiljaktigheterna var tiden ännu inte mogen för de bägge partierna att vandra skilda vägar.⁴

I ett intressant föredrag om ”Socialismen, arbetarrörelsen och den praktiska reformpolitiken” gjorde sig Åtvidabergschefen Theodor Adelswärd till tolk för en mycket samarbetsvänlig liberal linje. Hans utgångspunkt var att det var ofrånkomligt att socialdemokratin var arbetarklassens företrädare, att den ensam tagit på sig uppgiften att förbättra lotten för de sämst ställda, och att det för de borgerliga var nödvändigt att bedöma arbetarrörelsen efter dess praktiska politik, inte efter dess teorier eller felgrepp. ”Socialismen och arbetarrörelsen är en folkrörelse med styrka och livskraft, därför att den har naturliga förutsättningar och sitt ursprung i ett rättfärdighetskrav.”⁵

Att regera med Branting?

Valet 1908 gav en klar vänstermajoritet i andra kammaren, medan högern genom första kammaren fortfarande kunde blockera många viktiga beslut. För liberalerna innebar valresultatet en oförändrad ställning, drygt 100 mandat, medan socialdemokraterna fördubblade sitt antal, till 34.

Klarare än någonsin insåg nu de ledande liberalerna att partiet allt framgent skulle vara beroende av socialdemokraternas tysta eller öppna stöd, om man på allvar ville utmana högern om regeringsmakten. Det var det otvetydiga budskapet i ett brev Staaff skrev till Henrik Hedlund omedelbart efter valet:

”Om regeringen nu skulle bjudas med liberale, så är det kanske för sista gången i en oöverskådlig framtid som de kunde sköta den ensamma. Efter de nya valen torde det med rätt stor säkerhet bli nödvändigt att – om omständigheterna eljes möjliggöra det – ha socialdemokraterna med i regeringen. (I och för sig är det naturligtvis högst önskligt att socialdemokraterna dragas in även under regeringsansvaret. Men onekligen kunde det vara något tilldragande för de liberala i att någon gång få på egna boliner utveckla sitt program i regeringsväg...)”⁶

¹ Karl Staaff, Några huvudpunkter (1908)

² Tex Biesérts valtal Tillvalmännen i Nordmarks härad, Göteborg 1908 och EA Nilsson, Samhällsbevarande politik (1908)

³ Axel Schotte, Programtal vid valmötet i Karlstad (1908)

⁴ Tal i Uppsala 24.4.08. Ref i DN 27.4.08

⁵ Theodor Adelswärd, Socialismen, arbetarrörelsen och den praktiska reformpolitiken. Föredrag i Åtvidaberg Augusti 1908 (1908)

⁶ Staaff- Hedlund 29.9.08. Jämför också Staaffs anteckningar från ett samtal med kungen i januari 1909, där Staaff försökte få kungen att förstå det nödvändiga i att socialdemokraterna mot bakgrund av sin växande storlek måste få att ta ansvar för landet, också i regeringsställning. Staaffs dagbok 16.1.09

Staaff själv reste frågan om möjligheten av en ny liberal regering 1908, bl a i samtal med Branting. Denne, vis av erfarenheterna från Staaffs kompromissande 1905-06, var mycket tveksam till ett nytt försök med en liberal regering tuktad och hindrad av första kammaren;¹ än så länge fördes kampen mot det väldet bäst från oppositionsbänkarna, skrev han i Social-Demokraten några dagar tidigare.

Måhända lyckades Staaff till en del genom samtalen påverka Brantings negativa syn, själv tolkade han en viss omsvängning i Social-Demokraternas argumentation i den riktningen². Två viktiga besked om socialdemokraternas principiella inställning till regeringssamverkan fick Staaff emellertid enligt sina anteckningar. Å ena sidan sade Branting klart ifrån att något direkt socialdemokratiskt deltagande i en liberal regering vid detta tillfälle inte kunde komma ifråga; å andra sidan framgick att han själv var bestämt för ett socialdemokratiskt deltagande när väl rösträttsreformen genomförts, även om meningarna inom partiet i denna fråga nog var delade.³ Vid en förnyad debatt om en eventuell liberal regering och socialdemokraternas ställning till den som blossade upp kring årsskiftet 1908/09 fick Branting tillfälle att precisera sin inställning. ”De liberala och socialdemokratiska partierna, vart för sig fullt självständiga, böra under samarbete genom sina riksdagsgrupper söka forma fram ett gemensamt närmaste program, såsom parlamentariskt underlag för en liberal vänsterregering.”⁴ Så länge en sådan regering för en klar vänsterpolitik var det socialdemokraternas klara plikt att stödja den, men Branting avvisade krav från t ex Dagens Nyheter, att socialdemokraterna också skulle ha skyldighet att gå in i en sådan; en kommande regering skulle föra en liberal, inte socialistisk politik. I tidningsdebatten hävdade Branting att hans parti stod enigt bakom den uppfattning som Andra internationalen också fastslagit: ett socialdemokratiskt deltagande i en borgerlig regering kunde inte ske annat än undantagsvis;⁵ ett besked som kanske inte stod helt i överensstämmelse med vad han meddelat Staaff några månader tidigare.

Det var emellertid inte bara socialdemokraterna – och högern⁶ – som ställde sig kallsinniga till en liberal regering. Även inom det liberala partiet var meningarna högst delade.⁷ När Staaff lät tankarna på att driva en liberal regering falla, gjorde han det också med en anteckning om att vänsterpartiernas samverkan tydligen inte vilade på särskilt solida grunder. Här reflekteras också hans personliga bitterhet mot den hets delar av det socialdemokratiska partiet bedrivit mot honom, ”ett förhållande som nog tyder på att socialdemokratin är oerhört uppblandad med anarkistiska element”.⁸

Organiserat riksdagsarbete.

Men också samarbetet i riksdagen kom i ett nytt läge med socialdemokraternas ökade styrka. Redan under brinnande valrörelse 1908 verkar Staaff och Branting träffats, kanske som ett led i försöken att locka socialdemokraterna till valsamverkan i Stockholm.⁹

I ett brev till Branting, skrivet ca en vecka innan Stockholmsvalet, inbjöd Staaff till samarbete i

¹ Staaffs dagboksanteckningar 1908. Samtalet med Branting 27.9.08

² Staaff - Hedlund 29.9.08

³ Kihlberg 1963 s 146 f

⁴ Social-Demokraten 7.1.09

⁵ Ibid. 7 o 11.1.09

⁶ Arvid Lindman - Sam Clason 7.10.08, RA, avvisar tanken att han skulle avgå så att kungen ska slippa ”böja sig under ett radikalt-socialistiskt välde” och därmed Lindman skulle ha bidragit till något parlamentaristiskt prejudikat

⁷ Kihlberg 1963 s 148

⁸ Kihlberg 1963 s 150

⁹ Se brev Staaff - Branting 18.9.08, som uppenbarligen refererar till nyligen inträffat samtal

den viktiga frågan om arbetslagstiftning. Staaff betygade sin motvilja mot klasslagstiftning och föreslog överläggningar mellan de bägge partierna när frågan kom upp i riksdagen. Han avslutade sitt brev med följande inuit:

”För övrigt vore det önskligt att även i åtskilliga andra fall sådana överläggningar kunde äga rum, på det att i de avseenden, där de båda partiernas åsikter sammanstämman, eller i det närmaste sammanstämman, ett större samförstånd till gagn för en kraftig framstegspolitik kunde växa fram.

I *vissa* avseenden äro ju meningsskiljaktigheterna mellan partierna så starka, att strid alltjämt måste fortgå. Men för den positiva reformpolitik, som de båda vilja föra, äro strider oss emellan uppenbart icke främjande. De böra därför icke i onödan förekomma. Och även detta önskemål skulle säkerligen främjas genom ett sådant positivt samarbete, varom jag nyss gjort en antydning. Allt vad jag skriver är naturligtvis enskilt. Men vill du efter eget omdöme, jämväl enskilt, meddela större eller mindre del därav till politiska meningsfränder, må det gärna ske.

Din vän Karl Staaff”¹

För första gången tog alltså den liberala ledaren initiativet till att undersöka möjligheterna av direkt parlamentarisk samverkan mellan de bägge partierna i ett större antal frågor. Branting och Staaff träffades också vid några tillfällen, och Staaff lär ha funnit Branting över förväntan resonabel, trots att någon enighet i rösträttsfrågan inte kunde nås.² Staaff inbjöds till och med att besöka den socialdemokratiska riksdagsgruppens förtroenderåd för att diskutera en interpellation om upplösning av första kammaren,³ en högst ovanlig händelse, och det finns flera andra exempel på ökat samarbete mellan partierna t ex i utskottsvalen.⁴ Men någon entusiasm för de ökade kontakterna finner man inte – det är snarare bilden av ett tungt men nödvändigt och Staaff ger uttryck för i sin dagbok:

[under Brantings inlägg i remissdebatten] ”kände jag mig som så ofta kuslig att betänka samarbete med sån't folk som soc. dem. – Rätt är det dock. – Om jag klart kunde få hela mitt parti att inse att samarbete är en hård nödvändighet – intet mer – för det gemensamma målets skull. Men att den oöverstigliga klyftan aldrig får undandöljas.”⁵

Storstrejken och Eskilstunatalet

Det är i detta ljus man också måste se de häftiga konvulsioner som skakade det liberala partiet under och efterorstrejken 1909. Denna fråga tillhör de mer omskrivna i det liberala partiets historia.

Storstrejken var den dittills största sociala och politiska händelse arbetarrörelsen varit indragen i, och den gigantiska kraftmätningen mellan arbetsgivare och fackförening fungerade som en katalysator för tydliggörandet av motsättningarna i hela samhället. Klassolidariteten skärptes, både inom borgarklass och arbetarklass. Den våldsamma polarisering av samhället som blev följden skar rakt genom det liberala partiet, och den ställde alla de problem som var förknippade med partiets ställning som ett borgerligt parti, beroende av arbetarrörelsen för att genomföra sina strävanden, i blixtbelysning.

Den moderata delen av liberalerna, med Aftonbladet som samlade punkt, gjorde snart gemensam sak med sina klassbröder till höger och såg möjligheten att rikta ett avgörande slag mot arbetarrörelsen. ”Är det icke *i vårt och hela fosterlandets* intresse, att nuvarande

¹ Staaff - Branting 18.9.08

² Hellberg - Zweigbergk 22.1.09

³ Socialdemokratiska förtroenderådets protokoll 19 2.09

⁴ Socialdemokratiska riksdagsgruppens verksamhetsberättelse 1909, i SAP:s verksamhetsberättelse 1910 s 15

⁵ Staaffs dagbok 26.1.09

komprometterade socialistledare falla, att kanske hela nuvarande socialistpartiet ramlar sönder, att fackföreningarna frigöras från socialisterna och bli va opolitiska, ekonomiska samman- slutningar som i England”, skrev t ex Sven Palme till Tällberg.¹

För partiledningen var storstrejken ett betydligt mer komplicerat problem. Liberalerna riskerade att stå som förlorare, vilken av sidorna i konflikten som än segrade:

”I glöden av en för arbetarna olycklig strid eller i ett sönderfallande av organisationer och för- handlingsformer ha unghinkarna lätt att blåsa upp en brand. Och segra arbetarna fullt ut, bli just hinkarnas övermod störst och deras efterhållande svårare: de skola då resonera om, att just deras vapen, storstrejken, visat sig effektivast och att den allt oftare bör tillgripas vid alltmera lättsinnigt inledda konflikter. Det är arbetarna själva, som i längden bäst kunna lyckas med att bekämpa hinkeanismen, men åtgärder som göra den mäktigare eller högljuddare, motverka detta.”²

Inledningsvis var därför en vädjan till regeringen Lindman om ett skiljedomsförfarande den medelväg de flesta i det liberala partiet kunde ena sig om. Pådrivande i dessa försök tycks Erik Palmstierna ha varit, i nära samarbete med sina socialdemokratiska vänner Otto Järte och andra på Social-Demokraten.³ Inte förvånande var regeringen Lindman sval inför tanken att ingripa; arbetsgivarna kände på ett tidigt stadium segervittring.

Det var nog inte bara unghinkarna de liberala partistrategerna fruktade vid ett nederlag för arbetarna, utan den knäck för strävandena att nå en liberal regering det skulle kunna innebära. En allt för försvagad och misskrediterad arbetarrörelse skulle vara omöjlig som samarbetspartner, det skulle ge högern allt för fritt spelrum för sin ”front mot socialismen”. Sven Ulric Palme ger i sin studie *Karl Staaff och storstrejken* flera talande exempel på vad han kallar det stora skiftet i synen på socialdemokratin inom vida borgerliga kretsar under intryck av storstrejken.⁴ Axel Schotte speglar samma sak när han i ett brev till David Bergström skrev att han funnit hela Stockholm långt in i radikala kretsar så arbetarhatande att det ser mörkt ut för framtiden:

”Att ens tala om ett samarbete, som blott skulle bestå i gemensam partibeteckning, med socialdemokraterna, är nu ej möjligt. Riksdagsmän av vårt parti anse att man ej kan hälsa på eller tala vid en socialdemokratisk riksdagsman längre. Vart skall detta taga land? ... Här sås en sådd vars skörd kan bli hundra gånger värre än all storstrejk osv. Tidningarna – även i stor utsträckning de våra – äro galna; det syns, att attentatet mot dessa skapat den nuvarande stämningen.”⁵

Staaff själv låg påfallande lågt så länge konflikten pågick.⁶ När den var slut, och arbetarnas nederlag var ett faktum, ingrep han med desto större eftertryck i sitt omdiskuterade *Eskilstunatal, Socialismen, liberalismen och storstrejken*.⁷

Föredraget innehöll inga för Staaff nya tankegångar. Det lyfter fram den tudelning Staaff menar sig finna inom socialdemokratin, eller snarare inom varje socialdemokrat, i en parlamentariskt och en anarkistiskt orienterad del. Han menar att det anarkiserande den senare tiden tagit mer och mer tydlig gestaltning och angriper sedan några av de allvarligaste uttrycken för detta: avtalsbrotten, försöken att få även statsanställda att delta samt arbetarsidans ingrepp mot pressens frihet. Tiden är nu inne för socialdemokratin att genomföra sin ”rationella klyvning”. Efter storstrejken finns inget utrymme för två linjer inom socialdemokratin. Och även om de flesta

¹ Palme – Persson i Tällberg 5.8.09

² Schotte – Zweigbergk 2.8.09

³ Karl Eriksson till sin hustru 4 o 19.8.09, Erikssons arkiv, ARAB

⁴ Palme aa s 261 ff

⁵ Schotte – Bergström 17.9.09

⁶ Grundels minnesanteckningar 6.9.09

⁷ Staaff, Politiska tal II (1918) s 147-68

socialdemokratiska ledare redan gjort sitt val, gäller det nu att få resten av partiet med sig. Staaff nämner också att det funnits ljuspunkter i arbetarnas uppträdande, t ex arbetarnas ordning och disciplin och spritförbudet och kritiserar regeringens passivitet, men huvudbudskapet är klart: Liberalerna tänker inte överse med ”de anarkiserande tendenserna” hos socialdemokratin, de som inte är ense med detta bör ompröva sitt liberala medlemskap.

Staaff är ingalunda beredd att helt avbryta samarbetet med socialdemokraterna på grund av det inträffade, även om denna inriktning presenteras i ännu något mindre entusiastiska ordalag än annars. Han passar i detta sammanhang också på att varna för de locktoner högern sänder ut mot dem som är trakterade av en centerbildning; en sådan center skulle bara bli ett redskap för högern.

Staaffs Eskilstunatal har diskuterats av forskare. Framförallt är det alltså Sven Ulric Palme som vetenskapligt behandlat det i *Karl Staaff och storstrejken*. Palme konstaterar att talet tidigare framförallt setts som ett led i en uppgörelse mellan liberaler och socialdemokrater; Zweigbergk har karakteriserat det som en kulmen i Staaffs missstämning mot socialdemokratin. Som enda undantag anför han Palmstierna som i sina memoarer framfört att talet i stället i första hand hade ett internt, partitaktiskt syfte. Staaff ville fånga upp en planerad högerutbrytning inom partiet i form av bildandet av ett centerparti; rykten om detta hade en tid cirkulerat.¹ Palmes undersökning resulterar i ett stöd åt Palmstiernas tes.

Eskilstunatalet utformades under intryck av underrättelser om en utbrytning, som dock från början tycks vara inaktuella eller missförstådda, skriver Palme. Staaffs skarpa kritik av socialdemokraterna undanröjde hotet. En motsvarande, mindre, utbrytning på vänsterkanten lyckade han också fånga upp på det liberala partiets höstmöte en vecka senare. Sammanfattningsvis skriver Palme att Staaff förstod att det inte räckte med en valseger för att åter nå makten; han måste också ha ett slagkraftigt och lojalt parti bakom sig.² Man kanske kan tillägga att det inte bara var inför det liberala partiet som Staaff måste göra rättning mitten – eller kanske snarare höger. Eftersom hela det borgerliga samhället genomgick denna högervridning var det naturligtvis nödvändigt att klarare än någonsin dra gränsen vänsterut för att också kunna förmå valmännen att rösta på ett parti som faktiskt sagt sig vilja bilda regering med stöd av de hårt angripna socialisterna.

Men det finns en annan aspekt som också bör lyftas fram, och som för denna undersökning blir Eskilstunatalets centrala budskap. Staaff var väl medveten om att hans målsättning att nå makten med socialdemokraternas hjälp också förutsatte en utveckling inom socialdemokratin, där den samarbetsvilliga, parlamentariska linjen segrade. Läget efter storstrejken, med ett starkt försvagat socialistiskt parti, gav Staaff ett tillfälle att ingripa i den socialdemokratiska debatten för att försöka påskynda uppgörelsen med vad Staaff delvis felaktigt kallade den anarkiserande riktningen.

Resultatet av nederlaget i storstrejken blev nämligen inte, som många fruktat, en radikaliserings av partiet. Tvärt om var det möjligt för högerkrafterna inom arbetarrörelsen att konsolidera sin ställning i många avseenden, framförallt organisatoriskt. En orsak till detta var att många av de mest radikala inom den fackliga rörelsen gick över till det nybildade SAC, och därmed oskadliggjordes inom socialdemokratin. Andra radikaler svartlistades och många emigrerade. Storstrejkens resultat hade, trots det stora nederlaget, en positiv effekt för den reformistiskt inriktade ledningen – både den fackliga och politiska – inom socialdemokratin: den togs som

---

¹ Palme aa s 167 f

² aa s 281

bevis för att den radikala syndikalistiskt inspirerade taktik som till en del drivit fram storstrejken var misslyckad och felaktig.

Budskapet till de samarbetsvilliga krafterna inom socialdemokratin var entydigt i Eskilstunatalet. Staaff markerade att även den liberala delen av borgarklassen ställde en uppgörelse med de utomparlamentariska krafterna inom arbetarrörelsen som ett oeftergivligt krav för fortsatt samverkan, och han utnyttjade ett läge när socialdemokratin var försvagad och parlamentariskt isolerad. Någon omsvängning i Staaffs syn uttryckte däremot inte talet, Staaff har bara skickligt utnyttjat situationen. I ett nyårsbrev till Ragnar Fehr bekräftade han också att Eskilstunatalet inte innebar något brott i hans syn på socialdemokraterna.

”Minns du vad jag talade med dig om redan 1907 – att vi måste ha samarbete med soc.dem. men som jag sade ett 'kallt' samarbete? Det är nästa ofattligt att ännu efter vad som nu skett man på vissa håll ej begriper detta utan fordra av oss en allt förlåtande entusiasm ... Svårt blir det nu i riksdagen men få se, om ej det som hänt skall sammansvetsa mer än någonsin den stora massan av liberaler ändå!”¹

Samtidigt såg han för tillfället dystert på den närmaste framtiden.

”Framtiden ser bra mörk ut. Ty huru det någonsin ska gå att idka ett verkligt positivt samarbete med soc.dem. är svårt att se – jag menar nu ett sådant samarbete som kan uppbära en parlamentarisk regering.”²

Valet 1911 och frågan om regeringssamverkan

Arbetslagstiftningen i centrum

Något avgörande brott mellan partierna inträffade inte på den parlamentariska nivån, även om kontakterna kyldes ner. I landstings- och förstakammarvalen 1910 kunde som vi sett samverkan ske, och i riksdagen gick liberaler och socialdemokrater även i fortsättningen ofta tillsammans, mest uppmärksammat kanske i det gemensamma agerandet mot högerregeringens F-båtsprogram våren 1911.³ Den för det framtida samarbetet viktigaste frågan var emellertid inställningen till den arbets- och föreningslagstiftning som regeringen Lindman, i storstrejkens skugga, lade fram till 1910 och 1911 års riksdag.⁴ Vi har ovan konstaterat den betydelse löftet om samarbete mot lex Hildebrand hade för valet 1908, och den serie lagförslag som nu presenterades upplevdes som ett än större hot mot de fackliga rättigheterna. Vid 1910 års riksdag var emellertid det liberala partiet splittrat och bara dess vänsterflygel förespråkade avslag; liberalernas höger var tvärt om varma lagstiftningsanhängare och centergruppen förespråkade en modifierad lagstiftning.⁵ Genom att kamrarna fattade olika beslut och sammanjämningsförsöken misslyckades föll emellertid förslagen. När högerregeringen försökte på nytt valriksdagen 1911 hade liberalerna i stor utsträckning svängt, och man förespråkade nu avslag på förslagens väsentliga delar, som därmed också föll. Detta liberala ställningstagande kom att väsentligt underlätta ett samarbete med socialdemokratin i 1911 års val och ”bidrog på ett avgörande sätt till att återupprätta den vänsterfront, som hotat att definitivt brista under storstrejkens påfrestningar.”⁶

¹ Staaff – Fehr 30.12.09.

² Staaff – Beckman 16.12.09

³ Carlsson, Sveriges historia II s 619

⁴ Westerståhl aa s 312 ff

⁵ Westerståhl aa s 216. Jfr också ovan

⁶ Westerståhl aa s 358, som där också skriver att det fram till 1911 ”är särskilt påtagligt, vilken väsentlig roll dessa lagstiftningsfrågor spelade, då det gällde att överbrygga de många svårigheter, som stodo i vägen för en allians mellan den unga, radikala socialdemokratin och den borgerlig liberalismen. Faran för en 'klasslagstiftning' mot fackföreningsrörelsen blev i den socialdemokratiska agitationen ett huvudargument för valsamarbete med liberalerna.”

1911 års valrörelse

Inför 1911 års val visade det sig möjligt att fortsätta och fördjupa det organiserade samarbetet. Staaff och Branting upptog sina personliga kontakter; Staaff rapporterade efter ett besök av Branting att en samverkan i riksdagen borde ha goda förutsättningar, bara deras riksdagsgrupp kunde visa sig modig gentemot Z Höglund et consortes.¹ På åtskilliga håll genomfördes också samarbete och gemensamma partibeteckningar i valen.²

I sina valtal utvecklade nu Staaff åter sin bild av socialdemokraterna och hur liberalerna bör handskas med dem. Elementen känner vi sedan tidigare, men i sitt Bollnästal sammanfattade Staaff tydligare än någon annanstans sin ställning till socialdemokratin. Det kan därför finnas skäl att referera ett centralt avsnitt från det.

Det finns två strömningar inom socialdemokratin, hette det. En som inte hade öga för annat än den socialdemokratiska framtidsdrömmens förverkligande. För den åskådningen tedde sig reformarbetet utan nytta, rent av till skada för det stora målet, omstörtningen. Med denna uppfattning kunde vara förenad en böjelse för vilka medel som helst, även de våldsammaste. Men det fanns en annan strömning, som han kallade den parlamentariska. För denna var det till slut i folkrepresentationen som plattformen för en säker utveckling var att söka. Hur livligt även dess anhängare kunde omfatta tankar på det socialdemokratiska rikets tillkommelse, hade de dock blickar öppna för reformarbetets nödvändighet. Och till reformarbetet gick de med övertygelse och engagemang. Staaff försäkrade att socialdemokraternas linje i riksdagsarbetet entydigt varit reformernas.

”Tillägger jag slutligen att dessa olika strömningar nog ofta kunna kämpa inom ett och samma bröst och att förmodligen de allra flesta av riksdagens socialdemokrater genomgått en utveckling från större eller mindre sympati för den förra strömningen till den senare ... så tror jag mig i korta drag ha givit en begriplig skildring av de dubbla linjer som finns inom den socialdemokratiska åskådningen och det socialdemokratiska partiet ...

Högerns försök att bygga ett borgerligt block som utesluter socialdemokraterna finner Staaff fördärvelsebringande. Det skulle bara ge den rent revolutionära strömningen överhand och kasta reformarbetet överbord. ”Vi skulle få ett revolutionärt anarkistiskt arbetarparti. Skulle den samverkan som hittills ägt rum upphöra vore ett dolkhugg riktat mot reformpolitiken.”³

Även i hans Dalatal finns samma grundton och Staaff konstaterar där möjligheterna till fruktbarande samverkan kring de tre ”besvärjelsepunkter” som liberalerna satt i centrum för sin valkampanj, kampen för parlamentariskt styrelsesätt, lokalt veto och utredning om spritförbud samt en utredning om effektiviseringar och besparingar inom försvaret.⁴

Samverkan kring regeringsbildningen

Valet 1911 blev en stor vänsterseger, men åter var det socialdemokraterna som nästan fördubblat sina mandat, till 63, medan liberalerna låg oförändrat kvar kring några och 100.

När Staaff efter en del turer fick kungens uppdrag att bilda regering, stod Branting först på listan av dem Staaff kallade till sig. Socialdemokraterna fick en formell förfrågan.⁵ ”Jag har ansett mig

¹ Staaff – Fehr 22.6.11

² Se ovan

³ Tal hållet i Bollnäs 11.8.09. Talet i tryck bland Staaffs papper

⁴ Dalatalen publicerade i Staaff, Herremakt och folkakt (1911)

⁵ Staaffs dagbok 30.9.11

böra bjuda sossarne”, skriver han till Edén, och tillägger ”vilka såsom var att förutse, nekat”.¹ Anbudet verkar alltså mer av formell art, och kanske hade Staaft blivit mindre angenämt överraskad om svaret blivit ja.² Det fanns emellertid partistrateger som klart uttalade att de skulle föredragit socialdemokrater också i regeringen. ”De vilja naturligtvis stå utanför med tanke på den stora kraftmätningen med det liberala partiet vid ett kommande andrakammarval”, skrev David Bergström³, och menade att nu fanns det desto större anledning att hålla en klar vänsterkurs.

Det saknades inte heller socialdemokrater som gärna sett ett regeringsdeltagande från partiets sida; i partistyrelsen genomfördes ett referendum, som dock med stor majoritet avslög ett sådant deltagande.⁴ Däremot hävdade Branting även i partistyrelsen att ”socialdemokratien icke i längden kan säga nej till deltagande i regeringen. När vi i allt övrigt har accepterat parlamentarismen så få vi icke rygga tillbaka för konsekvensen att även ikläda oss regeringsansvar”. Det var nu rent praktiska skäl som talade mot experimentet. Den socialdemokratiska vänstern hade däremot en helt annan uppfattning i denna fråga.⁵

Staaft rådgjorde i en rad andra frågor med socialdemokraterna, förutom Branting deltog också Herman Lindqvist i en del samtal. De diskuterade sålunda förstakammarupplösning, rösträttsfrågan, inklusive kvinnlig rösträtt, skattefrågan, åldersförsäkringen, avtalslagarna, Åkarpslagen, tull- militär- och jordfrågan, och i de flesta frågor menade sig Branting kunna konstatera överensstämmelse.⁶

VU fick ge synpunkter på utformning och sammansättning av några av de kommittéer som den nya regeringen tänkte tillsätta; framförallt nykterhetskommitté och försvarsberedning. Beträffande deltagande i försvarsberedningarna uppstod en viss oenighet inom VU.⁷ Vidare fick socialdemokraterna ge synpunkter på regeringens sammansättning. Enligt VU hade Branting förordat vänsterliberalen Jakob Larsson, senare med tillägget att det behövdes en vänsterliberal till,⁸ men markerat missnöje eller invändningar mot Påboda, Bror Petré, EA Nilsson och Henning Elmquist. Utanför protokollet framgår att VU-ledamöter var aktiva för ytterligare kandidater. Palmstierna försökte t ex genom Hellberg slå ett slag för sin vän Assar Åkerman. ”Det skulle uppfattas såsom en skyldighet att stödja regeringen så länge han deltar i densamma.” Det är farligt att tro att socialdemokraterna under alla förhållanden i eget intresse kommer att stödja regeringen, skrev han.⁹ Huruvida detta bara var ett oblygt sätt att försöka manövrera in Åkerman låter sig inte bedömas. I den strida ryktesfloden hävdades även att Herman Lindqvist, också VU-ledamot, gärna skulle se den Henning Elmquist som man enligt VU uttalat sig emot.¹⁰

Vem som skulle bli ”den röda klatten”,¹¹ det radikala inslaget som skulle tilltala också socialdemokraterna var en viktig del i det kattrakande som bröt ut i samband med regeringsbildandet. Att Staaft inte var beredd att svälja Åkerman är kanske inte svårt att förstå efter deras tidigare

¹ Staaft – Edén 3.10.11, UUB

² Zweigbergk aa s 97

³ Bergström – Staaft 28.9.11

⁴ VU 11.10.11. Socialdemokratiska partikongressen hade under våren tagit avstånd från vänstersamverkan i regeringsställning

⁵ VU 1.10.11. Se fö kapitel 9 nedan.

⁶ Staafts dagbok. VU 11.10, 9.11.11

⁷ VU 9.11. Se också nedan kapitel 6

⁸ Branting – Staaft 3.10.11

⁹ Palmstierna – Hellberg 28.9.11

¹⁰ Rinman – Staaft u.d. (sept/okt) 1911

¹¹ Zweigbergk – Staaft 25.9.11

kontroverser. Valet tycks ha stått, hos såväl Staaff som rådgivarna, framförallt mellan Larsson och Eliel Löfgren. Till slut utsågs Larsson till sjöminister och fick därigenom i vissa kretsar en stämpel på sig som socialdemokratisk gisslan. Staaff konstaterade sammanfattningsvis när regeringsbestyren väl var över, att alla rop på vänsterinriktning till trots, hade regeringen nog fått en klar slagsida åt mitten.¹

Den officiella socialdemokratiska inställningen gentemot Staaffs andra ministär blev från början ”väl villigt avvaktande”,² och många, både liberaler och socialdemokrater såg fram mot fruktbar samverkan.

Fruktbar samverkan under regeringen Staaff

Det finns många uttryck för denna fruktbara samverkan under den kommande riksdagsperioden. Vid riksdagsstarten förekom regelbundna överläggningar mellan partierna ”i god sämja”, bl a om utskottsplatsernas fördelning och om det behövdes lånade man ut röster till varandras listor för att säkra platser för vänstern.³ Från socialdemokratiskt vänsterhåll hävdades att riksdagsgruppen gick för långt i sitt hänsynstagande till den liberala regeringen. Som det yttersta tecknet på detta sågs att riksdagsgruppen såväl 1912 som 1913 avstod från att motionera om Staafflagarnas borttagande, det skulle enligt kritikerna allt för mycket störa det goda samarbetet.⁴

När det någon gång skar sig ordentligt mellan de bägge vänsterpartierna väckte det stor uppmärksamhet. Ett sådant fall var striden om sockertullarna 1913. Regeringen hade, stödd av socialdemokraterna, föreslagit en successiv sänkning av sockertullarna. Mitt under riksdagsbehandlingen bytte regeringen fot, under påtryckning av betodlare och sockerindustri, och frångick förslaget, nu med stöd av högern. Socialdemokraterna stod fast vid det ursprungliga förslaget, och gisslade, under Palmstiernas ledning, regeringen kraftigt.⁵

Och socialdemokraterna var inte omedvetna om den speciella ställning man hade. När partiet 1912 motionerade om förbud mot militärs kommendering vid arbetskonflikter, vilket regeringen avvisade, lät Branting Staaff veta att regeringens makt inte endast var baserad på det egna partiet, utan även på arbetarklassens sympatiska medverkan, och att därför arbetarklassen hade rätt till ett utbyte i denna fråga.⁶ Detta irriterade naturligtvis de ledande liberalerna som långt ifrån glömt vad som förevarit – eller det hot socialdemokraterna fortfarande utgjorde. Ett samtal mellan Staaff, Edén och Beckman våren 1912 refereras så här i Beckmans dagbok. Inledningsvis hade Staaff berättat om kungens ringaktning av Staaff, bl a hade han påstått att Staaff gick i Brantings ledband:

”Samtalet kom sedan in på Branting. Hans uppträdande är som vanligt mycket vacklande. För någon tid sedan lyckades det Staaff genom att ta i riktigt med hårdhandskarna att få honom att förstå sin plikt att söka vinna den socialdemokratiska gruppen för försöksmobiliseringen och att i sin tidning hävda dess berättigande icke minst som ett nödvändigt led i den pågående försvarsutredningen. Nu kommer han emellertid och säger att det har inträtt en svängning inom partiet. 'Men du står väl fast?' - Jag hoppas kunna det...

Han vet väl icke ännu stackars Branting om han får stå fast. I den soc. dem. gruppen avgöres ju allt

¹ Staaff – Edén 3.10.11

² Social-Demokraten 5.10.11

³ Beckmans dagböcker 21.1.12, 10.1.13

⁴ Stormklockan, t ex 7/1912

⁵ Kihlberg 1963 s 281 ff

⁶ AK 1912:44

genom omröstning.”¹

Beckmans nedteckning säger kanske mer om jargongen inom det liberala partiet än den egentliga relationen partierna emellan. Den kastar emellertid ljus över en episod som behandlas i nästa avsnitt.² I den socialdemokratiska riksdagsgruppens och dess förtroenderåds behandling av regeringens proposition om anslag till en försöksmobilisering, drev Branting, mot majoritetens uppfattning, linjen att anslag borde beviljas för en försöksmobilisering, om än i begränsad utsträckning. Gruppen avvisade Brantings synpunkter, vilket inte hörde till vanligheterna, men godkände att Branting inlämnade en egen motion som formellt skulle vara ett komplement till riksdagsgruppens avslagsyrkande, men som i själva verket föreslog en, om än bantad, försöksmobilisering. I riksdagsdebatten uttryckte såväl Thorsson som Branting sitt stöd till mobiliseringen.³ Det verkar alltså som Branting genom sina informella kontakter med den liberala partiledningen på förhand bundit upp sig till löften han inte kunde infria.

En annan kontroversiell fråga, som tydligen slutade i en kompromiss mellan socialdemokrater och liberaler gällde inställningen till mottagandet av pansarbåtsgåvan. Våren 1912 ägde en rad överläggningar rum mellan de bägge riksdagsgrupperna om formerna för överlämnandet; socialdemokraterna krävde därvid att riksdagen fick möjlighet att uttala sig om att acceptera gåvan, vilket liberalerna uppenbarligen ville slippa. Samtidigt var socialdemokraterna oeniga om hur man i riksdagen skulle ställa sig i frågan; de socialdemokratiska försvarsberedningsledamöterna hade i beredningarna redan uttalat sig för mottagandet utan förbehåll medan riksdagsgruppen var splittrad mitt i tu om man skulle föreslå rent avslag eller acceptera gåvan under stark kritik. Nu verkar det som resultatet blev en kompromiss, som åtminstone tillgodosåg de försvarsvänliga socialdemokraterna. Riksdagen fick tillfälle att uttala sig, men genom en ovanlig åtgärd fattades beslutet utan de sedvanliga bordläggningarna, och därmed utan någon debatt i riksdagen.⁴

Beckman skrev harmset att beslutet om riksdagsbehandling bara bekräftat att Jakob Larsson var en socialdemokratisk gisslan.⁵ Där torde han väl mena att Larsson gick i socialdemokraternas ledband. Den andra sidan av saken, att socialdemokraterna vore beredda att göra eftergifter för att behålla ”sin man” i regeringen belyses av en annan anteckning. Enligt den skulle Palmstierna i samtal med Beckman tagit åt sig äran av att socialdemokraterna gått med på ytterligare en halv miljon i övningsanslag åt flottan. Till riksdagsgruppen hade nämligen Palmstierna sagt att stödde partiet inte förslaget skulle det innebära Jakob Larssons bortjagande ur regeringen, och anslaget tillstyrktes omedelbart.⁶ Nu finns all anledning att vara skeptisk till denna typen av Palmstiernska hjältehistorier, denna gång dessutom i andra hand, och den visar kanske framför allt det komplicerade spel av parlamentariska intriger som vissa grupper hade eget intresse av att söka hålla uppe.

Socialdemokratisk offensiv 1914

Samverkan i försvarskrisens skugga

I slutet av den Staaffska regeringsperioden kastade krisen i försvarsfrågan allt mer sin skugga också över samverkan mellan socialdemokrater och liberaler. De mer försvarsvänliga liberalerna

¹ Beckmans dagbok 16.3.12

² Se kapitel 6

³ AK 1912:48

⁴ Socialdemokratiska riksdagsgruppen 19.3 o 17.5.12, Beckman 23.3 o 16.5.12.

⁵ Beckman 165.12

⁶ Beckman 4.4.12

såg samarbetet med, och det parlamentariska beroendet av, socialdemokraterna som ett hinder för en upprustning. ”Jag tror det är omöjligt att bygga försvarspolitik på samarbete med socialdemokraterna ... Det måste bli med högerns hjälp vi skola få ett dugligt försvar”, skrev Hjalmar Wijk till Staaff,¹ medan de mer försiktiga bondeliberallerna såg risken av valförluster till socialdemokraterna med en allt för försvarsvänlig linje: ”Att herr Branting är belåten med Staaffs [Karlskrona-] tal finner jag mycket naturligt, ty därmed har S. höjt fanan för socialdemokraternas segertåg vid nästa val”, skrev Tällberg till sin kamrat i försvarsberedningarna, Raoul Hamilton.²

I den dramatiska situationen kring borggårdskrisen och regeringen Staaffs fall stod den socialdemokratiska riksdagsgruppen helt och fullt bakom Staaff. I en skrivelse till statsministern 7 februari 1914 förespråkade man konfidentiellt regeringens avgång om kungen inte omedelbart gjorde avbön för sitt ingripande, en uppfattning som inte torde stått i strid med Staaffs.³ Efter regeringens avgång träffades också företrädare för de bägge riksdagsgrupperna för att enas om en gemensam taktik för oppositionsarbetet i riksdagen i väntan på det stundande nyvalet. ”Man hade enats om att till kamrarna avlämna vad som vore fullständigt eller i det närmaste färdigt i utskotten, samt några oundgängligen nödvändiga ärenden, men i övrigt stoppa arbetet”, hette det i det socialdemokratiska förtroenderådets protokoll.⁴

Försöken att ersätta borggårdsregeringen

Under vårvalen 1914 fortsatte samverkan mellan de bägge partierna, valsamverkan genomfördes på fler ställen än 1911⁵ och bägge partiernas valpropaganda riktades så gott som uteslutande åt höger. Valet medförde en betydande liberal förlust – och en fortsatt socialdemokratisk uppgång. Mandatmässigt blev socialdemokraterna större än liberalerna. Under några veckor våren 1914 förde Branting en mindre kampanj med syfte att sondera liberalernas intresse för vänstersamverkan kring en liberal regering med syfte att driva bort borggårdsregeringen och hindra en försvarsöverenskommelse åt höger.⁶ Framstötten möttes utan synbar entusiasm från liberal sida, besvikelsen över att förlusterna drabbat det egna partiet var påtaglig. Den liberala ”kapitulationen” i försvarsfrågan i augusti 1914 mötte starka interna protester. Förslaget genomdrevs av riksdagsgruppens majoritet, i landsföreningens ledning var en kraftig majoritet mot. Tre riksdagsmän lämnade i protest liberala samlingspartiet och ett trettiotal riksdagsmän med Tällberg i spetsen lade ner sina röster vid riksdagsbehandlingen.⁷ Enligt Rönblom var landsföreningen hösten 1914 inte långt från sprängning.⁸

Till detta kom det stora nederlaget vid höstvalen; partiet minskade från 71 till 57 mandat, och var nu det klart minsta i andra kammaren. Även vid detta val riktade sig den liberala bitterheten i stor utsträckning mot socialdemokraterna, som nu blev andra kammarens största parti. Det var dessa som tillsammans med soffliggarna orsakat partiets förlust enligt partiets egna bedömningar.⁹ Partiet var skakat och behövde tid till inre samling och reorganisering. När socialdemokraterna så i slutet av oktober kom med en formell framstöt om bildandet av en vänsterregering väckte detta stor förvirring i det liberala partiet.¹⁰ Något konkret resultat blev det emellertid inte av

¹ Wijk – Staaff 8.8.13, Se också t ex Jakob Pettersson – Starbäck 5.8.13, UUB

² Tällberg-Hamilton 29.12.13 (Kopia hos Persson i Tällberg)

³ Socialdemokratiska riksdagsgruppens förtroenderåd 7.2.1914

⁴ Förtroenderådet 16 o19.2.14

⁵ Se ovan

⁶ Social-Demokraten 21.4, 5 o15.5 1914

⁷ Gösta Johansson Liberal splittring, skilsmässa – och återförening (1980) s 14 f

⁸ Rönblom aa s 255

⁹ Enkät från landsföreningen i landsföreningens arkiv

¹⁰ Se kapitel 9

förhandlingarna förrän hösten 1917. Den frist Staaff ville ha för en egen liberal regering hade då definitivt gått ut; socialdemokraterna var sedan flera år det största partiet. Men det socialdemokratiska partiet var definitivt vunnet för ett parlamentariskt arbete.

Sammanfattning. Om den liberala strategins betydelse

Liberalernas främsta politiska uppgift under perioden efter sekelskiftet var att organisera den rörelse för samhällets demokratisering som fanns framför allt hos städernas och landsbygdens småfolk och göra det i en riktning som undvek revolutionära kast. Under denna tid vände sig även ledande delar av storbourgeoisien till liberalerna med sina krav på en modernisering av samhället.

Socialdemokraternas samtidiga tillväxt omöjliggjorde för liberalerna att utan hjälp utföra denna uppgift; det framstod snart som klart att de förra ensamma skulle komma att organisera industriarbetarna, och även bland landsbygdens arbetare hotades allt mer liberalernas ställningar. Det var därför nödvändigt för liberalerna söka samverka med socialdemokratin. Grunden för en sådan samverka hade lagts redan i 1890-talets rösträttskamp. Först inriktades ansträngningarna framför allt på valsamverka, sedan breddade man perspektivet. Nu var detta inte helt okomplicerat. Socialist-skräcken var väl utbredd bland många av liberalernas potentiella väljare inte minst på landsbygden. ”Front mot socialismen” utropades av högern, för att hindra ett allt för nära samarbete mellan liberaler och socialdemokrater – men också för att flytta fram de egna ställningarna i kampen mot socialismen. Samtidigt utgjorde socialdemokraternas tilltagande styrka alltså ett ständigt hot mot liberalernas positioner. Ett annat problem var att veta i vilken utsträckning man överhuvud taget kunde göra överenskommelser och lita på socialdemokraterna. Liberalerna fick därför gå en besvärlig balansgång men lyckades länge få ut maximalt av sin taktik. Genom valsamverka lyckades de under majoritetsvalen tillgodogöra sig en stor del av de socialdemokratiska rösterna, utan att annat än i undantagsfall behöva rösta på socialdemokratiska kandidater.

Ledande liberaler, Staaff främst, insåg tidigt den tudelning som fanns inom socialdemokratin mellan en revolutionärt inriktad och en reformistisk riktning, och att dessa riktningar utkämpade en strid 'i varje socialdemokrats bröst'. Genom partiernas samarbete i riksdagen för gemensamma reformkrav kunde de också se hur socialisternas parlamentariska företrädare allt mer verkade anpassa sig till de parlamentariska spelreglerna. Det gemensamma motståndet mot arbetslagstiftning stod här i centrum.

När frågan om samverka i riksdag och till och med på regerings-nivå kom i förgrunden efter 1908 års val – det skulle inte längre vara möjligt för liberalerna att nå regeringsmakten utan socialdemokraternas uttalade stöd – stod problemet ännu klarare. Det var absolut nödvändigt att få socialdemokraterna att acceptera den borgerliga demokratins två fundament: parlamentarismen och försvaret,¹ Här fanns inget utrymme för kompromisser. Eskilstunatalet var nödvändigt för att visa var borgerlighetens yttersta gränser för en parlamentarisk socialdemokrati gick. Staaff gav liberalerna en medvetet utformad taktik² där Eskilstunatalet och den fruktbara samverka var olika sidor av samma mynt.³

Nils Edén, mannen som sex år senare skulle komma att leda den första regeringen mellan liberaler och socialdemokrater, höll våren 1911 ett tal om fosterlandet och partierna inför de

¹ Samarbetet i försvarsfrågan undersöks nedan

² ”Vår liberala politik är faktiskt ett bland de märkligaste försöken i nutiden att på ett avgörande sätt vända de socialdemokratiska paladinerna till lojalt parlamentariskt, nationellt arbete”, skriver Staaff till Hellberg 5.9.12

³ Staaff – Gibson 13.10.11. Jämför också Fehr – Staaff 17(?)6.11

annalkande valen. Det behövdes ingen borgerlig samling mot socialismen, var hans budskap, socialdemokratin skulle besestras innifrån. Socialdemokratin skall inte lysas i bann, utan bjudas välkommen till gemensamt arbete. ”Det är på sådant sätt som socialdemokraterna själva skola växa in igen i det samhälle de förkasta.”¹

Detta var naturligtvis inte enda orsaken till socialdemokratins utveckling i parlamentarisk riktning. Denna undersökning torde emellertid visat att de svenska liberalernas politiska strategi i början av vårt sekel bidrog till att underlätta socialdemokraternas utveckling mot ett accepterande av de parlamentariska spelreglerna.²

---

¹ Nils Edén, Fosterlandet och partierna, Valtal i Norrköping 23.4.11 (1911)

² Det skulle kunna vara fruktbart att lägga Gramscis hegemoniteorier som grund för en analys av liberalernas agerande. Detta har också gjorts i en opublicerad uppsats av Karl Molin. Om ”de borgerligas andliga inflytande” (1989), vars slutsats blir att den ”liberala strategin syftade alltså till borgerlig hegemoni men inte i första hand till borgerlig riksdagsmajoritet.”

IV Socialdemokratins parlamentariska praxis

6. Socialdemokratins och försvarsfrågan

”Reaktionens sommar: Det fanns en och annan av torvarbetarna, som trodde att det skulle bli krig Indian stormakterna. Till och med organiserade arbetare trodde att ett krig skulle vara möjligt. Valter fick påminna sina kamrater – det borde sannerligen ha varit obehövt – om rätta förhållandet: På kongressen i Stuttgart 1907 hade alla de genom Andra Internationalen förenade arbetarna i Europas länder förpliktat sig att tillgripa alla medel för att hindra ett krigsutbrott. Och när de över hela världen nekade att vara med orm 'det blodiga vansinnet' – varifrån skulle militaristerna få sina soldater? ...

Kriget hade brutit ut. Ingen generalstrejk, ingen järnvägsstrejk. Ingen enda lokförare nekade köra trupptåg, ingen enda stationskarl nekade att lägga om växlarna, inte ett enda gruskorn på rälsen hindrade trupptågens gång. Människoslakten var påbörjad.

Valter kastade Andra Internationalens resolution i diket och trampade den ner i dyn, djupt ner i dyn.”

Ur Vilhelm Moberg, Soldat med brutet gevär

Detta kapitel består av två huvuddelar. I den första undersöker jag socialdemokratins parlamentariska praxis i försvarsfrågan under perioden 1910-15, dels i riksdagsutskott och kammardebatter, dels i den utredning, försvarsberedningarna, som arbetade under större delen av den här tiden. Avsikten är i första hand att se om det skedde några förändringar i partiets politik under denna tid, i andra hand att se om man kan hitta förklaringar till en eventuell sådan förändring i själva detta arbete.

Den andra delen av undersökningen vill studera relationerna mellan riksdagspolitikens utveckling och det socialdemokratiska partiets syn på försvarsfrågan. Hur såg den formella ansvarsfördelningen ut? Fanns det en överensstämmelse mellan parti och riksdagsgrupp? Om det skedde en förändring, var fattades i så fall besluten?

Avslutningsvis lyfter jag fram några aspekter på arbetet i försvarsberedningarna och försöker relatera dem till min övergripande frågeställning: Har en ökad integrering i parlamentariska arbetsformer påverkat socialdemokratins – organisatoriskt, politiskt och ideologiskt?

Försvarsfrågan är central för att förstå socialdemokratins och frågan om vänstersamverkan fram till 1914. Väljer man att påverka samhällsutvecklingen genom ett parlamentariskt arbete uppstår förr eller senare konflikter mellan partiets struktur och inriktning och de parlamentariska spelreglerna, är en tes som hävdas i detta arbete. Det handlar t ex om beslutsformer. Den representativa demokratin förutsätter att deltagarna kan träffa bindande överenskommelser med varandra. Kompromisser i utskott och utredningar är en viktig förutsättning för att detta arbetssätt ska fungera. Det finns då ingen möjlighet att låta medlemmarna, eller ens partiets beslutande organ, ta ställning till den rad av underhandsöverenskommelser som måste träffas.

Men det finns också mer grundläggande, ideologiskt-programmatiska ställningstaganden som påverkas av det parlamentariska arbetet, åtminstone om det syftar till att också ta del i ett regeringsansvar. Ett sådant är inställningen till försvaret. Ett militärt försvar, mot yttre och inre fiender, är en oskiljbar del av den borgerliga staten, ett av dess centrala fundament. Ett socialdemokratiskt parti som i samarbete med, eller åtminstone accepterat av, borgerliga partier strävar efter regeringsmakten, blir utsatt för ett intensivt tryck, för att inte säga ultimatum, att inta en positiv grundinställning till det nationella försvaret.

Ett studium av försvarsfrågans behandling under åren fram till 1914 är sällsynt givande för mina ändamål. Försvaret stod oupphörligt i centrum för samhällsdebatten och behandlas på alla politiska nivåer, både de parlamentariskt demokratiska och de utomparlamentariska. Genom 1901 års härordning inleddes en omvälvande reorganisering av det svenska försvarsväsendet. Unionskrisen 1905 förde den nya värnpliktsarmén på randen till ett krig med Norge. I 1907 års försvarsutredning fördjupades motsättningarna mellan höger och liberaler om försvarets framtida utformning, accentuerad av liberalernas uttåg 1910 och striden om bygget av pansarbåtar. I 1911 års val krävde såväl socialdemokrater som liberaler nedsättningar i försvarskostnaderna, bl a genom minskade övningstider. De Staaftiska försvarsberedningarna som tillsattes 1911 hade som uttalat syfte att undersöka möjligheterna till sådana besparingar, men under inflytande från högerns propagandaoffensiv, med F-båtsinsamlingar och bondetåg som spektakulära uttryck, och det annalkande världskriget kom förutsättningarna för beredningarnas arbete att förändras. Regeringen Staaft föll också på försvarsfrågan, och anförd av högern kunde riksdagen hösten 1914 fatta beslut om en väsentlig upprustning av försvaret. Samtidigt spelade den anti-militaristiska propagandan en framträdande roll för arbetarrörelsen, framför allt dess ungdomsförbund.

Tidigare forskning

Någon specialstudie över socialdemokratins försvarspolitiska agerande under den här tiden har veterligen inte gjorts. Tingsten beskriver idéstriden mellan ”försvarstro och försvarsnihilism” fram till första världskriget, och noterar den försvarspositiva linjens seger.¹ Hentilä konstaterar en ökad försvarsvänlighet i partiets riksdagsarbete under åren före första världskriget, med en kulmen under de försvarspolitiska besluten hösten 1914.²

Beträffande annan litteratur med anknytning till ämnet är det påtagligt vilken roll försvarsstriderna inom partiet spelar i den omfattande memoarlitteratur som framförallt ledande företrädare för den tidens partivänster skrivit.³ I biografier över Otto Järte och Gustaf Steffen utreds det tysk-revisionistiska inflytandet hos en del försvarsvänner⁴ medan två studier av socialdemokratins under första världskriget, Martin Grass' *Friedensaktivität und Neutralität* (1975) och Mousson-Lestangs *Le Parti Social-Démocrate Suédois et la Politique Etrangère de la Suede* (1988), antyder ett mer fransk-engelskt inflytande hos Branting.

Källor

Mina källor är i stor utsträckning officiellt tryck och utredningsmaterial samt protokoll och kongresstryck från de socialdemokratiska beslutande organen. När det gäller försvarsberedningarnas och försvarskommitténs arbete bygger jag till viss del på Nils Anderssons memorialanteckningar som inte är justerade, vilket bör noteras.

Den tidiga socialdemokratins och försvaret

Den tidiga svenska socialdemokratins inställning till försvarsfrågan är inte helt okomplicerad. I det första partiprogrammet, antaget 1897, hette det: ”Folkbeväpning i stället för stående här. Skiljedomstolar vid internationella tvister. Riksdagen, och i yttersta hand folkomröstning, avgör om krig och fred.”⁵

¹ Tingsten 1967 II s 129 ff

² Hentilä aa

³ Höglund 1951 s 105 ff, II(1953) s 76 ff, Fredrik Ström, *Min ungdoms strider* (1940) s 213 ff, Ture Nerman, *Allt var rätt* (1950) s 135 ff

⁴ Ivar Anderson, *Otto Järte – en man för sig* (1965), Åke Lilliestam, *Gustaf Steffen* (1960)

⁵ Gunnar Gunnarsson, *Arbetarrörelsens genombrottsår i dokument* (1965) s 165

Branting intog tidigt en relativt försvarsvänlig inställning. När 1901 års försvarsreform skulle genomföras ställde han sig positiv till införandet av den allmänna värnplikten, och skrev bl a att avväpning ”kan alltså *icke* för närvarande bli vårt militära ideal. Fastmer måste vi sträva till *ett folk i vapen*, en härordning oduglig till anfall, utåt liksom inåt, men desto starkare till försvar, en armé, buren upp av äkta medborgaranda, men också utrustad efter militärteknikens krav så långt våra tillgångar medgiva och med tillräcklig övning att varje man är väl förtrogen med sitt vapen.”¹

I början av 1900-talet skedde emellertid en radikaliserings i försvarsfrågan inom partiet, som hade sin utgångspunkt inom de socialistiska respektive socialdemokratiska ungdomsförbunden. När partistyrelsen ville byta ut programmets formulering mot ”Ett folkligt försvarssystem. Kamp mot militarismen. Mellanfolklig skiljedom” 1905 mötte man hårt motstånd från en grupp ombud under klart ungsocialistiskt inflytande som tillsammans med bl a AJ Christierson och Värner Rydén pläderade för formuleringen ”Kamp mot militärväsendet i alla dess former”.² Vid kongressen 1908 fanns inte längre någon majoritet för kravet på ”folkligt försvarssystem”. Programpunkten fick nu en formulering som kom att bestå under hela den tid vi här behandlar.

”Kamp mot militarismen.

Successiv minskning av militärbördorna, fram emot avväpning.

Bindande skiljedomsavtal, permanent skandinavisk neutralitet, kraftig internationell samverkan mellan arbetarorganisationerna mot kriget.”

Ett uttryck för stämningarna vid kongressen var att trots att både partistyrelsen och ungdomsförbundets ledning hade enats om den antagna formuleringen röstade 1/3 av ombuden för en ännu radikalare skrivning.³ Vid samma kongress antogs också med stor majoritet ett uttalande mot den frivilliga skytterörelsen – ett av det ”folkliga försvarssystemets” mest konkreta uttryck.⁴

Andra internationalen och försvarsfrågan.

Det svenska socialdemokratiska partiet var årsbarn med Andra internationalen, och en av dess grundare. Diskussionen om hur kampen mot krig och militarism skulle föras stod i förgrunden på de flesta av Internationalens kongresser. Redan på kongressen i Paris 1900 slogs fast att de socialistiska representanterna i alla parlament obetingat är förpliktade att rösta mot varje utgift för ”militarismen, marinismen eller kolonialexpeditionerna”.⁵

När faran för ett stort europeiskt krig blev överhängande fördes på Internationalens kongresser upprepade diskussioner om hur arbetarorganisationerna skulle kunna hindra ett utbrott. I den bekanta Stuttgarteresolutionen 1907 slogs fast att det är en plikt för de arbetande klasserna och deras representanter i parlamentet att med de medel de anser mest effektiva göra sitt yttersta för att hindra ett krigsutbrott.⁶ I Köpenhamn 1910 bekräftades förbudet att rösta mot krigsanslag, men med tillägget att under det att kongressen håller fast vid detta förbud ”förväntar den sig från dessa representanter ... uppslutning bakom alla folks rätt till självbestämmande och försvar mot krigsangrepp och våldsamt förtryck.” Den formuleringen är inte kristallklar, och det var inte oavsiktligt. Under 1900-talets första årtionde hade den revisionistiska strömningen växt sig stark inom flera av Internationalens sektioner, inte minst den tyska, och det var svårt att hitta entydiga

¹ Hjalmar Branting, Rösträtt och värnplikt. Tal och skrifter V (1927) s 114

² PK 1905 s 118 ff. Se även Tingsten 1967, andra delen s 158 f

³ PK 1908 s 232 f

⁴ PK 1908 s 258 ff

⁵ G D H Cole, A History of Socialist Thought. Vol. III. Part I, s 43 f

⁶ aa s 67f

formuleringar som kunde ena Internationalen.¹

Den katastrof för Internationalen som krigsutbrottet några år senare innebar kom inte som en blixtnedslag från en klar himmel. Kampen mellan höger och vänster inom Internationalen fördjupades under denna period, och motsättningarna i militärfrågan tillhörde de avgörande stridsfrågorna. Och den kunde inte minst skönjas i det svenska partiet.²

Partiets parlamentariska praxis fram till 1910

Socialdemokraterna var ett litet parti i riksdagen decenniet efter sekelskiftet. Brantings första år kännetecknades av hans ”principiella försvarsvänlighet”, samtidigt som han angrep militarismens avarter. I riksdagsdebatten 1901 om ny härordning yrkade han som nämnts, i enlighet med partiets linje, på uppskov kopplat med krav på reformer.³ Det kom att dröja till riksdagsgruppens tillväxt 1906 innan den växande antimilitaristiska strömningen inom partiet lät höra sig i riksdagen. Det var då främst Helsingborgsredaktören AJ Christierson som stod för en sådan inriktning i sina riksdagsanföranden.

Den socialdemokratiska riksdagsgruppen syns från början inte ha följt Internationalens beslut att motsätta sig rustningsanslagen. Inte heller motsatte sig de socialdemokratiska riksdagsmännen det försvarslån som upptogs av riksdagen 1905 inför krigshotet mot Norge.⁴ Kritik mot riksdagsgruppens försiktiga hållning i riksdagens försvarsdebatter riktades bl a på parti-styrelsemöten och 1908 antogs till och med ett uttalande där riksdagsfraktionen bl a uppmanades att klarare framföra partiets principiella inställning.⁵ 1909 dök för första gången en socialdemokratisk reservation upp till statsutskottets utlåtande över anslag till försvaret, då man tillsammans med liberalerna motsatte sig bidrag till utveckling av fältartilleriet på 800.000:- och ett par andra poster. Dessutom yrkade man, säkert påverkad av kongressbeslutet året innan, avslag på höjningen till den frivilliga skytterörelsen. Man vill bara bevilja de 800.000:-som anslogs året innan.⁶ I debatten yttrade partiets talesman, FW Thorsson att han helst velat yrka avslag på hela beloppet och tillade att ”Jag är av den uppfattningen att vi ovillkorligen måste sträva efter en nedsättning av de militära anslagen”.⁷ Thorssons speciella erfarenheter av försvaret från sitt arbete i civilkommissionen behandlas nedan.

Även om någon klar och enhetlig linje från riksdagsgruppens sida inte förelåg, torde man kunna påstå att en försvarsvänlig grundton dominerade.

De två strömningarna, ett försök till sammanfattande beskrivning

Åtminstone från sekelskiftet kan man alltså tala om att det existerade två huvudströmningar i försvarsfrågan inom det socialdemokratiska partiet, en försvarsvänlig och en försvarskritisk.

Det var aldrig fråga om två homogena, fast avgränsade grupper. För det första fanns flera viktiga principer som var gemensamma för hela partiet: avståndstagandet från militarismen och dess avarter, kritik mot det militära slöseriet och de ökade försvarsbördorna; kamp mot militärmaktens öppet förtryckande karaktär, som när den användes mot strejkande arbetare och ett framhävande av internationella och internationalistiska lösningar på mellanfolkliga konflikter, där inte minst de socialdemokratiska partierna tilldelades en framträdande roll. För det andra kunde anhängarna av

¹ aa s 82ff

² Se se ovan kapitel 1 och text Joll aa, Schorske aa kap 3 o II. samt Cole aa kap. 11

³ Edenman 1944 s 186 ff

⁴ Extra möte med VU och riksdagsgruppen 28.7.1905

⁵ PS april 1906. december 1908.2-5.4 1909

⁶ Reservation till statsutskottets utlåtande nr 5 1909 (SU 1909:5)

⁷ Andra kammarens protokoll 1909, nr 29 s 2 ff (AK 1909:29 s 2 ff)

de bägge riktningarna ha mycket olika argument och bevekelsegrunder för sina ställningstaganden. Slutligen fanns inga vattentäta skott mellan dem, det skedde hela tiden förflyttningar av positioner inom och mellan grupperna, och det var t ex helt möjligt att ha en patriotisk grundinställning och ändå anse att det militära försvaret borde avskaffas. Trots det kan det vara värdefullt att försöka urskilja två huvudlinjer.

Vid sekelskiftet torde partiet, och speciellt dess ledning, ha dominerats av en positiv grundinställning ett svenskt försvar – även om man kunde vara starkt kritisk till dess utformning. Branting var den främste företrädaren för det svenska partiets dåvarande syn på försvarsfrågan, och vi har ovan sett hur han kunde utveckla sin uppfattning. De flesta riksdagsmän som följde efter Branting torde i stor utsträckning delat, eller kommit att dela denna uppfattning.¹ Omkring 1910 kom den försvarsvänliga gruppen att få ett betydelsefullt tillskott. Som en följd av partiets tillväxt och ökade inflytande anslöt sig en grupp personer från det liberala partiets vänsterflygel. Erik Palmstierna är det mest kända namnet, och den här gruppen hade ett gemensamt mötesforum i den diskussionsklubb Palmstierna bildat 1908, med syfte att föra liberaler och socialdemokrater närmare varandra, bland annat i försvarsfrågan. De var oroliga för den försvarskritiska strömningens ökade inflytande, och med deras inträde i partiet uppstod en militant linje för att entydigt ge socialdemokratin en försvarsvänlig inriktning. Otto Järte och Yngve Larsson var några av Palmstiernas medarbetare; Gustaf Steffen och Alfred Petrén nämner Palmstierna som två personer som medvetet knöts till partiet just på grund av deras försvarsvänliga åsikter.² Det är värt att notera att nästan utan undantag hade de personer med liberal bakgrund som attraheras av socialdemokratin vid den här tiden, och det är åtskilliga, en klart försvarsvänlig inställning. Undantaget var Lindhagen.³ Detta gäller också sådana som stannade kvar hos liberalerna. Karl Starbäck skrev t ex hösten 1910 att han för sin del röstar med socialdemokraterna i alla dagsfrågor utom deras vägran att ge anslag till frivilliga skytterörelsen, den försvarsfråga där socialdemokraterna profilerade sig.⁴

Ett försök att sammanfatta några centrala argument för den försvarsvänliga riktningen skulle kunna se ut så här:

- Varje nation har rätt till självbestämmande.
- Arbetarna har även under bestående former intresse av att bevara Sveriges självständighet
- Små länder har rätt till självförsvar, vilket i första hand bör ske genom ett folkförsvar (där den frivilliga skytterörelsen kan vara ett led i skapandet av ett sådant).
- Avrustning kan bara ske genom internationella överenskommelser och fredsgarantier
- Ett ifrågasättande av Internationalens uppfattning att arbetarklassens styrka skulle räcka till att hindra ett stort krig.⁵

Den försvarskritiska strömningen fick från början sina organisatoriska uttryck inom de två ungdomsförbunden: det anarkistiskt influerade ungsocialistiska och det mer marxistiskt orienterade ungdomdemokratiska, som efter en försvarsvänlig början 1903 snart tog ledningen i den antimilitaristiska agitationen. 1901 års härordning med dess allmänna värnplikt och de stora

¹ Tingsten 196711 s 157 ff

² Palmstierna 1951 s 205. Se även kapitel 5

³ Edvard Wavrinsky är ett annat exempel på en fd liberal som fortsatte att markera sin försvarsvänlighet i det nya partiet, och som kritiserades för det av de försvarskritiska. Se brev Wavrinsky – Ström 4/4 1912

⁴ Starbäck – J J Gibson 24/10 1910

⁵ Se Tingsten 196711 och Branting aa

fredsmanifestationerna i samband med krigshotet under unionsupplösningen 1905 var två yttre händelser som kraftigt påverkade inställningen till försvaret.¹ Utfallet av partikongressernas behandling av försvarsfrågan visar emellertid att det antimilitaristiska inflytandet nådde långt utanför ungdomsförbunden. Den här strömningen har ofta givits beteckningen försvarsnihilistisk, men det är viktigt att se att den rymmer en hel rad, delvis oförenliga åsikter. En lista på de vanligaste skulle kunna se ut så här:

- Pacifistiska uppfattningar
- Förnekandet att arbetarklassen har något fosterland att försvara
- Fördömandet av krigsmakten som enbart ett förtryckarinstrument mot arbetarklassen
- Avståndstagande från militarism med preusseri och kadaverdisciplin
- Protest mot rustningarnas ekonomiska konsekvenser, som hårt och ensidigt drabbar det arbetande folket
- Uppfattningen att Sverige saknar förmåga att försvara sig i krig mot stormakter
- Anslutning till Internationalens syn på förhållandet mellan krig och imperialism
- Uppfattningen att man måste använda armén för revolutionär propaganda för att i händelse av krig vända vapnen mot de egna förtryckarna.²

I riksdagen 1910-13

I detta avsnitt undersöks hur socialdemokratien agerade när försvarsfrågor diskuterades i riksdagen under åren innan första världskriget. Särskilt intresse ägnas behandlingen av fjärde huvudtiteln – anslagen till lantförsvaret. Anledningen är att där hamnade merparten av försvarsanslagen, och den behandlades också som regel före anslagen till femte huvudtiteln – sjöförsvaret – varför mer principiella deklarationer ofta fördes under denna punkt. Inledningsvis ska emellertid behandlas en annan tidig erfarenhet av betydelse för riksdagsgruppens arbete.

FW Thorsson och civilkommissionen

FW Thorsson kom att bli partiets första försvarsexpert. I egenskap av först suppleant, och senare ordinarie, i statsutskottet kom han under många år i detalj följa försvarsanslagens behandling i riksdagen. Han fick snabbt rykte om sig av kunnighet, noggrannhet, sparsamhet – och försvarsvänlighet.³ ”Jag är lika varmt intresserad som någon annan av, att vårt land förblir vårt land... Men jag har också såsom lagstiftande ledamot att se till, att de miljoner, som offras på ett så improduktivt ändamål som detta, må användas med största sparsamhet”, yttrade han i riksdagen 1908.⁴

1908 tillsatte regeringen Lindman civilkommissionen – en föregångare till MO-ämbetet. Bakgrunden var en längre tids diskussion om hur de politiska instanserna skulle få bättre möjligheter att kontrollera militära förhållanden. Debatten hade tillspetsats av en serie militära

¹ Tage Lindbom, Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Sverige (1945) s 89 ff och Bäckström aa, andra delen s 79 ff

² Försvarskritikernas argument kan väl följas på partikongresserna programdebatter, t ex protokoll från SAP:s åttonde kongress 1911 s 42-67

³ Anja Sjögren, FW Thorsson och försvarsfrågan (1965). Jfr också vad översten och högerpolitikern Joachim Åkerman skriver i sin dagbok om de argument som framförts för hans egen kandidatur till andrakammarvalet 1914: ”ty inom motparten äro en hel del (t.ex. Thorsson) mycket kunniga på det militära området. och någon måste finnas som kan svara dem.” Åkermans dagbok 20.7.14. (KrA)

⁴ AK 1908:45 s 33

”affärer” av framförallt ekonomisk art åren innan 1908.¹

”Med hänsyn till den misstro mot den militära förvaltningen, som under de senaste åren på olika sätt tagit sig uttryck, synes det vara välbetänkt att anställa en grundlig undersökning i ändamål att undanröja möjligen befintliga missförhållanden och ådagalägga grundlösheten av denna misstro”,

heter det om kommissionens syfte i statsrådsprotokollet när beslutet om att inrätta kommissionen fattades. Vidare sägs att inget får eftersättas, som kan finnas vara ägnat att bidra till att försvarsverket inom alla samhällslager kan uppbäras av tillit och förtroende. Det understryks kraftigt att kommissionen i sitt arbete på inget sätt får undergräva befälets myndighet eller på annat sätt inverka menligt på krigstukten.²

En av de sju ledamöterna i kommissionen var F W Thorsson, de övriga höger- och liberala politiker. Ordförande under de första åren var en militär, generallöjtnant Björnin. Ledamöterna fick, förutom sedvanligt traktamente, ett arvode på 3 000:- per år.³ Thorsson placerades i en underkommitté som skulle handha ärenden med anknytning till personalfrågor och riksdagens försvarsanslag.⁴ Under de dryga sex år civilkommissionen existerade hann den avgöra ca 600 ärenden. Det gällde allt ifrån vanligt förekommande klagomål på värnpliktigas behandling till frågan hur försvaret skulle kunna nedbringa kostnaderna vid upphandling vid varor som choklad och socker. Ärenden kunde tas upp till behandling genom anmälan från utomstående eller på civilkommissionens eget initiativ. Kommissionen genomförde också under somrarna inspektionsresor till olika delar av landet.⁵

Kommissionens första ärende anmäldes av Thorsson. I 1909 års remissdebatt hade AJ Christierson tagit upp ett fall av påstådd vanvård av en sjuk värnpliktig, som senare avlidit, och Thorsson ville nu att civilkommissionen skulle pröva om någon försummelse begåtts av de militära myndigheterna. Av inblandade militärer och sjukvårdspersonal begärdes skriftliga yttranden, och på grundval av dem beslöt civilkommissionen att lägga ärendet utan åtgärd till handlingarna.⁶ Ett annat tidigt ärende gällde påstådda ekonomiska oegentligheter vid en ammunitionsfabrik. Anmälan kom från redaktören vid Social-Demokraten, Gerhard Magnusson, men inte heller den föranledde någon åtgärd.⁷ Det var överhuvud taget bara

i undantagsfall som den här typen av anmälningar ledde till åtgärder från kommissionen. Det kan i det sammanhanget vara intressant att notera att av de nästan 600 ärendena avgjordes så gott som samtliga enhälligt, och bara vid två tillfällen har Thorsson behövt anteckna egna synpunkter till protokollet.⁸ Rolf Nygren sammanfattar i sin avhandling om MO-ämbetets tillkomst: ”Civilkommissionens arbete gav de konservativa och militära intressena all anledning till belåtenhet, ty kommissionen hade snabbt förmått återställa förtroendet för den del av försvarsväsendet som låg under det ministriella planet.”⁹

Thorssons deltagande i civilkommissionen kom att bli omdiskuterat bland hans partikamrater,

¹ Rolf Nygren. Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet (1977). avsnitt IV

² Utdrag ur statsrådsprotokollet 11 december 1908, Civilkommissionens arkiv, RA

³ Regeringsbrev 11 december 1908, civilkommissionens arkiv

⁴ Protokoll från civilkommissionens sammanträde 11.1.1909

⁵ Protokoll från civilkommissionen 1909-11 Nygren aa s 190-93

⁶ Protokoll från civilkommissionen 26.1.1909, Dnr 5

⁷ Ibid. 5.2.1909

⁸ Ibid. 24.11.1910, där Thorsson, trots att han uppenbarligen är mycket missnöjd med myndigheternas agerande i ett omdiskuterat sjukfall antecknar i protokollet att ”anser jag likväl annan åtgärd ej bör vidtagas än att ärendet lägges till handlingarna”, samt Dnr 58/1912, där Thorsson instämmer i en liberal reservation.

⁹ Nygren ass 225

vilket vi ska återkomma till. Klart är att Thorsson genom detta arbete fick unika erfarenheter att ställa i partiets tjänst. Arbetet kom troligtvis att bidra till att utveckla partiets parlamentariska arbete i försvarsvänlig riktning.

1910 års riktlinjer och en försvarskritisk politik

Som tidigare nämnts kan man inte spåra något samlat uppträdande från den socialdemokratiska riksdagsfraktionen vid behandlingen av försvarsfrågan i riksdagen. Detta måste ha upplevts som ett problem när gruppen växte i storlek, och 1909 beslöt riksdagsgruppen ta itu med frågan. Till 1910 års riksdag framlade en kommitté bestående av A J Christiernson, F W Thorsson och Värner Rydén ett förslag till riktlinjer för riksdagsgruppens agerande i försvarsfrågan i riksdagen med följande lydelse:

”Gruppen uppdrog i fjor åt undertecknade att utarbeta förslag till riktlinjer och beslut för gruppens ståndpunkt till försvarsfrågorna i Riksdagen. I anledning härav få vi, under betonande att utarbetandet av ett förslag till avväpning eller ny försvarsordning lämpligen ej kan äga rum, förrän försvarskommitténs förslag föreligger, angiva följande förslag angående gruppens ställning till försvarsfrågorna i riksdagen:

1. Gruppen låter representera sig i den statsutskottets avdelning, som behandlar försvarshuvudtitlarna.
2. Representant å avdelningen eller i statsutskottet ingår i saklig prövning av 4:e och 5:e huvudtitlarna.
3. Representant har att motarbeta varje nytt militäranslag, som ej är av rent hygienisk eller humanitär art och avser att avhjälpa något påtagligt missförhållande.
4. Anslag till den frivilliga skytterörelsen motarbetas.
5. I fråga om redan beslutade anslag bör representant göra försök till nedsättningar.
6. En principiell förklaring angående partiets ställning till försvarsfrågan avgives antingen av gruppens representanter i statsutskottet som reservation till den av försvarshuvudtitlarna som först blir behandlad, eller ock av någon bland gruppens medlemmar genom yttrande vid behandling i kammaren.”¹

Förslaget fastställdes av såväl förtroenderåd som riksdagsgrupp 19.1 1910.² Hur såg då dessa riktlinjer ut när de skulle omsättas i praktiken vid 1910 års riksdag?

Trots tillbakagången i 1908 års val kunde ”kvarsittarregeringen” Lindman med stöd av sin kraftiga förstakammarmajoritet lägga fram även 1910 års statsverksproposition. Även om det fanns starka spänningar partierna emellan, inte minst i samband med storstrejken 1909 och Staafflagarnas utvidgning, kan man i många frågor hävda att liberaler och socialdemokrater bildade en vänsterfront, särskilt i andra kammaren.³ En genomgång av socialdemokraternas agerande vid behandling av fjärde huvudtiteln, alltså anslagen till landtförsvarsdepartementet, visar följande.

Regeringen begärde på ordinarie och extraordinarie stat 55 026 698:-. Det högerdominerade statsutskottet, under ledning av den mäktige biskop Billing, ville endast göra marginella prutningar i försvarsanslagen, några småposter på sammanlagt drygt 60.000:-.⁴ Socialdemokraterna var i statsutskottet representerat av Värner Rydén och F W Thorsson. I sammanlagt 15 reservationer, många dock konsekvensreservationer, yrkade de på nedsättningar i anslagen på

¹ Socialdemokratiska riksdagsgruppens protokoll 19.1.1910

² Ibid.

³ Se kapitel 5 och Kihlberg 1963 s 151 ff

⁴ SU 1910:4

tillsammans 3.372.186:-. Ofta gällde det just sådana ökningar som man i riktlinjerna ovan sagt sig vilja motverka. I nio fall hade liberalerna lämnat in likalydande, eller liknande, reservationer.¹ En del av förslagen antogs av andra kammaren. Röstutgången visar att socialdemokraterna i viss utsträckning fick stöd från liberaler även för sina egna reservationer.² I den gemensamma omröstningen med den högerdominerade första kammaren rönnte reservationerna däremot föga framgång.

Den principiella deklARATIONEN av partiets inställning i försvarsfrågan gav Rydén i ett längre anförande under debatten angående anslaget till de värnpliktiges avlöning mm.³ Rydén började sitt tal med att slå fast att han var motståndare till det nuvarande försvaret, men inte därför att han skulle besjålas av några antipatriotiska tänkesätt. Varje nation behövde leva sitt eget, självständiga liv, okränkt av alla, men just ur denna synpunkt kunde han inte ställa sig positiv till de svenska försvarssträvandena, då de till en del riktar sig mot svagare grannstater, sade han blott fem år efter unionsupplösningen. Sedan gick han över till att angripa militarismen: Europa bokstavligen suckar under militarismen, i stora som små stater är den en mara som utvecklats till till den farligaste fienden till hela kulturen. ”Jag behöver icke peka på de stora militärstaterna, där snart sagt varje folklig frihetstanke kvävs av militär... jag behöver blott visa på vårt eget lilla land, där vi sett hurusom militarismen slagit yttrandefriheten i bojor, och hurusom militarismen står som en makt, som är oförenlig med den folkliga friheten”, hävdade Rydén, inte minst mot bakgrund av de nyligen skärpta Staafflagarna. Han pekade vidare på hur försvaret var ett direkt kampmedel mot arbetarklassen; försvaret hade utvecklats så att det fått till sin huvuduppgift inte att försvara landet mot yttre fiender, utan att vara ett överklassens kampmedel mot arbetarna.

Men det avgörande skälet för Rydéns principiella motstånd mot försvaret var övertygelsen att Sverige med sitt försvar inte skulle kunna hålla stånd mot en stormakt som var tjugo å trettio gånger starkare. ”Denna ståndpunkt, som visserligen blott är min personliga”, avslutade Rydén den principiella delen av sitt tal, ”tror jag dock omfattas av stora lager inom det parti som jag tillhör, och den har fått sitt uttryck i vårt program, som går ut på att, med all möjligt hänsyn naturligtvis till kontinuiteten i avvecklingen, försöka att så långt som möjligt *successivt nedbringa militärbördorna* och dymedelst närma oss det mål, som för varje förnuftig människa bör stå såsom slutmålet, nämligen *avrustningen*.” Sista delen av sitt anförande ägnade Rydén åt ett angrepp på vad han kallade förstakammar- och storbondepolitiken, som framförallt kännetecknades av stor spendersamhet vad gäller militärutgifter. Det var bara fågelfria socialdemokrater och några småbönder i andra kammaren som förde kampen mot militarismen och byråkratin, avslutade han.

Man kan alltså konstatera att Rydén fört fram flera av de mest försvarskritiska uppfattningarna i sitt tal, och anförandet får betecknas som klart försvarsnegativt. Även av utomstående iakttagare noterades den påtagliga radikaleringen av socialdemokraternas riksdagsargumentation.⁴ 23 av riksdagsgruppens 34 medlemmar instämde i Rydéns anförande, dock icke Branting och Thorsson.⁵ Talet kom också att ges ut som agitationsbroschyr av det socialdemokratiska partiet och kom därför att få spridning som en officiös socialdemokratisk ståndpunkt, även om Branting i förordet markerade att Rydéns uppfattning inte var allena rådande i partiet.⁶

¹ Ibid. s 32-42

² AK 1910:15 o 16

³ AK 1910:15 s 32-37

⁴ Palmstierna 1951 s 135 f

⁵ aa s 136

⁶ Varner Rydén, Militarismen, första kammaren och storbondeväldet (1910) OBS att titeln valde att framhäva den

Det torde vara klart att mycket i detta tal, som alltså var avsett som en principiell deklARATION från det socialdemokratiska partiet, avvek från Brantings uppfattning. I sitt riksdagsanförande modifierade han också en del av Rydén's yttranden, t ex beträffande det klara ställningstagandet för avrustning och ifrågasättandet av Sveriges förmåga att överhuvud taget försvara sig. "Hur man än ställer sig till dessa invecklade problem, man väl bör göra det erkännandet, att även dessa synpunkter förtjäna att med allt allvar beaktas och upptagas till prövning", menade Branting. De socialdemokratiska partivännernas reservationer hade han hälsat med glädje och tillfredsställelse, då de vänt sig mot de makthavandes strävanden att öka de militära bördorna. De hade sakligt tagit upp på alla punkter de nedsättningar, som var möjliga att göra utan att man bröt sönder vad man hade, och de har pekat på att dessa nedsättningar kunde göras utan att därigenom något nämnvärt försvagande skulle inträda vad beträffa den försvarskraft som en gång beslutats skulle finnas, sade Branting vidare. Detta senare yttrande måste tolkas som en anslutning från Brantings sida till grunddragen i 1901 års härordning.¹

1911 års försvarsmotion – ett steg i försvarspositiv riktning?

Till 1911 års riksdag presenterade socialdemokraterna för första gången en sammanhängande försvarsmotion.² I Palmstiernas memoarer betraktas denna motion som en vändpunkt i socialdemokratiens försvarspolitik; han ser den som ett första steg för partiet i definitivt försvarspositiv riktning. Då motionen kom att spela en stor roll i den fortsatta debatten, kan det vara skäl att dröja litet vid dess tillkomsthistoria.

Palmstierna tillmäter sig själv en mycket stor roll därvidlag. Enligt sina memoarer skulle han under 1910 oroat sig mycket över den allmänna försvarsolusten och försvarsnihilismen inom partiet, som han under sommaren anslutit sig till. "Om jag toge initiativet till ett uppklarande av försvarsfrågan inför mitt nya parti, gavs möjlighet att utöva inflytande, eljest skulle massan slinta ner i ett träsk".³ I samarbete med Otto Järte vidtog han en rad åtgärder. Palmstierna tog kontakt med F W Thorsson, och tillsammans utarbetade de ett förslag till motion. "Principerna får du klara och skrivhistorien ... sakuppgifterna kan jag ge", skulle Thorsson sagt enligt Palmstierna. Klart är att motionen i sin slutliga utformning innehöll ett mycket initierat förslag till förändringar i försvarsbudgeten, som antagligen bara Thorsson kunnat prestera. Därefter vidtog ett arbete för att påverka viktiga nyckelpersoner. Bl a började Vi-klubben diskussioner av stort intresse i försvarsfrågan. "Jag lämnar obesvarat vad verkan de hade", skriver Palmstierna blygsamt. Viktig, men svårast att övertyga ansågs AJ Christierson vara.⁴

Det finns all anledning att ställa sig kritisk till Palmstiernas strävan att framhäva sin egen roll; i ett brev till Fabian Månsson hävdade han att han skrivit motionen nästan ensam.⁵ Att det förekom ett välorganiserat initiativ för att få motionen till stånd torde ändå kunna fastslås.⁶

Annars finns ingenting som tyder på att det skulle funnits någon stark strömkantring i riksdagsgruppen eller partiet i övrigt för en mer försvarsvänlig inriktning. Tvärt om föreslog t ex Bernhard Eriksson, som inte vanligtvis tillhörde riksdagsgruppens mer radikala ledamöter, som

andra delen av Rydén's tal

¹ AK 1910:15, s 51-54

² Motion AK 1911:180

³ Palmstierna 1951 s 152

⁴ Palmstierna 1951 s 152 ff

⁵ Brev Palmstierna-Månsson 15.12.1913 (ARAB)

⁶ Se också brev Järte- KG Westman 18.2.1914 (Järtes arkiv, ej avsänt), där han relaterar till 1911 års motion om "vars tillkomst och taktiska syfte det vore ett och annat att berätta". I korrespondens Palmstierna – AJ Christierson jan. 1911 (Palmstiernas arkiv, RA) kan en del av påtryckningsverksamheten följas

svar på det rustningsprogram som den sittande försvarsutredningen aviserat, i ett brev till Branting i december 1910, en kommitté som utarbetade ett klart avrustningsförslag. ”Ett förslag som inte blott är ett billigt applådnnummer utan som kan stå sig ute bland de breda lagren av vårt folk”. Och det skulle vara så radikalt att det skulle kunna ”bryta udden av all kritik från dem som stå på vårt partis vänstra flygel”.¹ Liknande signaler återfinns vid samma tid i partipressen, och inte bara den vänsterinriktade.²

AJ Christierson, som vid denna tid tillhörde de försvarsradikala, utarbetade själv ett utkast till en sådan motion. I ett brev till Palmstierna argumenterade han för avrustningskravet i entusiastiska ordalag: ”För den fullständiga avvärpningsmotionen talar vårt eget partis stora varma känsla för freden. En dylik motion betyder ökad entusiasm, ökad hänförelse och tro hos de tiotusende som äro vårt partis nerv, själ och märg... Just denna stegring av partiets livsintensitet får icke förbises, ty den betyder för oss oändligt mycket mer än t.o.m. några tusen tillfälligt vunna röster, vunna från borgerligt håll i kompromissens tecken.”³ Brantings linje, att avvisa varje förslag till omedelbar, eller ens successiv, nedrustning, fann Christierson ohållbar. Brantings försvarsvänlighet saknade all resonans inom partiet, hävdade han.⁴

Thorsson/Palmstiernas motion godkändes emellertid efter en del manglingar av riksdagsgruppen. Dessförinnan hade den i sina grunddrag presenterats på ett partistyrelsemöte i början av januari 1911, även om den då tycks ha varit behäftad med vissa luddigheter.⁵

I sin slutgiltiga utformning var det uppenbart att motionsskrivarna velat hitta formuleringar som kunnat tillfredsställa de olika riktningarna inom partiet. Den började med att ge de försvarskritiska ett finger genom en skarp vidräkning med militarismens omätlighet: Fastän landet suckade under tidigare beslutade pålagor – bekymmer och olust spred sig inom allt vidare kretsar, priserna steg, skattebördorna växte, arbetstillfällena var otillräckliga och den sociala lagstiftningen försumrades – krävde högern nya militärbördor, framförallt de som försvarsutredningen föreslog. Detta vände sig socialdemokraterna mot, först och främst av principiella skäl. I hela världen hade socialdemokraterna kritiserat militarismen, och arbetat för fred och avrustning, skrev man. Motionen hävdade varje nations rätt till självständighet och självförsvar. Men för ett litet folk som det svenska kunde man inte tillmäta försvarets roll en allt för stor betydelse. Ensam mot en stormakt räckte det inte i längden för att värja landets självständighet.

Men sedan fortsatte motionen i en annan, försvarsvänligare, riktning, om än ytterst väl inlindat: ”Sveriges försvar måste därför vara inriktat på att upprätthålla landets neutralitet. Även så lagt kommer det att på samma gång verka i sin mån försvagande på den anfallslust, som möjligen skulle kunna under vissa situationer på något håll framträda.” Därför måste landet också föra en klok utrikespolitik, och genom traktater och strävan efter neutralitetsgarantier hålla landet utanför alla stormaktskombinationer. Då kunde den snart 100-åriga freden fortsätta. Den programmatiska delen slutade så här:

”Den socialdemokratiska gruppen i svenska riksdagen anser sig därför, i fullaste överensstämmelse med sitt program om 'successiv minskning av militärbördorna fram emot avvärpning', nu böra föreslå en första nedsättning av dessa. I viktiga punkter riktar sig detta förslag mot uppenbart slöseri med mänsklig och materiell försvarskraft. I den mån nya fredsgarantier tillkomma genom

¹ Brev B Eriksson – Branting 7.12.1910

² Se t ex CE Svensson, som i Folket 9.1.1911 skriver att ett ”lämpligare tillfälle att kräva väsentliga nedsättningar i de nuvarande militärbördorna, efter en plan med avrustning som angivet mål, torde icke kunna ges”

³ AJ Christierson – Palmstierna 5.1.1911

⁴ AJ Christierson – Palmstierna 10.1.1911

⁵ JA Ingvarsson PK 1911 s 58

socialdemokratiens växande makt inom folken och parlamenten samt genom den internationella rättens utveckling som en inflytelserik faktor vid varje krigsfara, skola nya krav om lättande av folkets tunga militärbörda fram mot dess slutliga avskrivning, vinna allt vidare kretsar av nationen”.¹

Det är värt att notera att motionen i sin tolkning av partiprogrammets formulering om ”successiv minskning...” gjorde tolkningen att partiet i det aktuella läget framförallt lade fram krav som riktade sig mot uppenbart slöseri med mänsklig och materiell försvarskraft.

Ytterligare minskningar på vägen mot avrustning gjordes avhängiga tillkomsten av nya fredsgarantier. Denna syn kom senare att bli omdiskuterad inom partiet.

När motionen gick vidare och diskuterade militärbudgetens utformning konstaterade den att de militära utgifterna stigit betydligt mer än vad som förutsattes i 1901 års försvarsbeslut och att den framlagda försvarsutredningen ville höja dem ytterligare. Motionen menade att samtliga partier borde kunna ena sig om att bringa ner kostnaderna till den nivå riksdagen beslutat 1901. Därutöver kunde ytterligare inskränkningar göras. Motionen angav två huvudsakliga vägar: Indragningar och reorganiseringar, där man framförallt pekade på ett överflöd och dåligt utnyttjande av befäls personer, samt en begränsning av övningstiden. Inom femte huvudtiteln ville man göra motsvarande befälsindragningar och minskningar av övningstiden, utränga föråldrade fartyg samt motsätta sig den aviserade pansarbåtsutbyggnaden. Tillsammans skulle förslagen kunna innebära en besparing på 20 miljoner kronor.²

Andra kammarens behandling av motionen utvecklades till en stor försvarspolitisk debatt som sträckte sig över två hela dagar med ett fyrtiotal anföranden. De tre partiledarna höll flera långa inlägg.³ I statsutskottet hade högermajoriteten kortfattat avfärdat motionen med motiveringen att den ville riva upp grunderna för 1901 års härordning och att den var ett första steg fram mot avvärjning.⁴ Utskottsliberalerna instämde i avslagsyrkandet i en lång skriftlig reservation. De kritiserade socialdemokraterna för att, samtidigt som de anklagade försvaret för dålig planering, komma med så långt gående krav på inskränkningar utan att först begära en utredning i frågan, eller själva presentera sin egen. Dessa brister förklarade liberalerna med att motionens syfte var att ta ett första steg mot avvärjning. ”För en sådan åskådning kan det ju svårligen te sig som en huvudsak att främja planmässighet i försvarsväsendet. Huvudsaken måste bli, att det minskas och minskas mycket.” Resten av reservationen ägnades åt att diskutera hur en fullständig och allsidig undersökning rörande försvarets rätta ordnande skulle kunna genomföras. Här skisserades grunderna för de liberala försvarsberedningar som ett knappt år senare skulle komma att tillsättas. Staaff hade själv tagit aktiv del i utformningen av reservationen.⁵

Thorsson och Rydén beklagade i sin reservation att deras förslag inte ägnats skymten av saklig prövning. De tryckte på att deras förslag vände sig mot försvarets uppenbara slöseri och därför borde kunna samla alla vänner av en sund och sparsam hushållning. Uppenbarligen påverkade av liberalernas kritik frångick de emellertid sina krav på direkta nedskärningar, och yrkade istället i åtta punkter på utredningar av ”huruvida och i vad mån” besparingskraven kunde genomföras.⁶

F W Thorssons inledande anförande kom att skilja sig markant från den principdeklaration Värner Rydén gjort bara ett år tidigare. Utan att tveka slog han som svar till liberalerna fast, att ”vi vilja också ha ett starkt försvar, men vi vilja, att det skall avvägas efter möjligheterna för

¹ Motion AK 1911:180 s 2-3

² Ibid.

³ AK 1911:21-23

⁴ SU 1911:24, s 3

⁵ Ibid. s 3-8

⁶ Ibid. s 8-10

landet att bära detsamma”, att ett starkt försvar inte är detsamma som ett dyrt försvar. I avvärningsfrågan konstaterade han att ”det råder ju delade meningar även inom våra partikretsar om, huru fort man skall gå fram med avvärning, men detta bör icke vara något, som reservanterna få taga till intäkt för, att de ingenting vilja göra i föreliggande fråga.” Och så kom han med en vink och ett litet hot: ”ty ju längre de borgerliga partierna ställa sig avvisande mot den väg, vi i vår motion beträtt, ju hastigare marscherar den andra riktningen fram och därvid förande med sig åtgärder, som reservanterna själva minst av allt önska realiserade.”¹ Branting gick på samma linje och hävdade att kopplingen mellan avrustningskravet och framväxten av positiva fredsgarantier fanns uttryckt i det socialdemokratiska partiprogrammet.²

När Herman Lindqvist några dagar senare sammanfattade debatten, sade han sig våga ”utgå från den uppfattningen, att det framförallt i Riksdagen finnes en stark majoritet för att det här i landet fortfarande skall finnas ett militärt försvar, byggt i huvudsak på de grunder, varpå 1901 års härordning vilar”. Det finns anledning tro att han i den majoriteten innefattade även sig själv och de flesta socialdemokrater i kammaren, samtidigt som det uttryckte en viss oro över vad socialdemokraterna utanför riksdagen tyckte.³ Endast Lindhagen tog i debatten avstånd från sådana uttolkningar samtidigt som han förklarade sig vara fullt ense med motionens nedsättningskrav.⁴

Från liberalernas sida konstaterade Staaff att socialdemokraterna ”i utskottsreservationen väsentligt modererat sina yrkanden, och stannat vid utredning, ”till på köpet huruvida och i vad mån”, och han menade nu att de borde stödja den liberala försvarsutredningen. Liberalerna ville betona att ”många av de syften som framhållits i den socialdemokratiska motionen, helt visst vid denna utredning borde upptagas och skärskådas samt uti det mått som ske kan omsättas i verkligheten”. Staaff var till och med beredd att lova att vissa krav skulle kunna brytas ut och ges en snabbare behandling, om utredningen skulle dra ut på tiden.⁵ Branting konstaterade också tacksamt att många av de socialdemokratiska synpunkterna vunnit gehör hos liberalerna. I de avslutande voteringarna biföll kammaren den liberala reservationen. Socialdemokraterna avstod från att rösta, sedan deras reservation fallit.⁶

I första kammaren hade de två första socialdemokraterna, Ernst Blomberg och Gustaf Steffen, gjort sin debut i och med 1911 års riksdag. En i stort sett likalydande motion som den i andra kammaren hade inlämnats av Blomberg, vid vilken Steffen antecknat att han instämde i dess syfte.⁷ Då Blomberg var sjuk när motionen behandlades blev det Gustaf Steffen som kom att föra social demokratins talan i den betydligt kortare debatt som ägde rum här. Han markerade öppet sina invändningar mot motionens formuleringar om avrustning och avvärning. Han ville inte gå längre än att hävda att försvarsbördorna kunde minska, utan att landet för den skull behövde sakna ett tillfredsställande försvar, och sade direkt nej till ett avskaffande av försvaret steg-för-steg. Enligt hans uppfattning skulle Sverige eftersträva ett försvar av ungefär samma omfattning som andra länder av motsvarande storlek. Eftersom landets försvarsbudget enligt Steffen väsentligt översteg de flesta andra stater, fanns också utrymme för besparingar i den riktning som motionen förespråkade.⁸ Steffens inlägg kom att bli mycket omdiskuterat inom

¹ AK 1911:21 s 36-46, citaten s 39, 38

² Ibid. s 67 ff

³ AK 1911:24 s 16

⁴ AK 1911:22 s 10-16

⁵ Ibid. s 23 ff

⁶ AK1911:23s76f

⁷ Motion FK 1911:43

⁸ FK 1911:15 s 5ff

socialdemokratin.¹

Den välvilligt avvaktande politiken 1912-13

Riksdagsvalet 1911 och det i samband med regeringsskiftet genomförda nyvalet till första kammaren gav en vänstermajoritet vid riksdagens gemensamma omröstningar. Socialdemokraterna avböjde medverkan i regeringen Staaff, men de båda partierna uttryckte förhoppningar om gott samarbete och Branting utlovade en ”välvilligt avvaktande hållning”.² Denna strävan, och försvarsberedningarnas tillsättande, kan förklara socialdemokraternas dämpade riksdagsaktiviteter i försvarspolitiska frågor under de kommande åren.

I den allra mest uppmärksammade försvarspolitiska frågan vid denna tid, striden om pansarbåtbygget, den s k F-båten, fick liberalerna socialdemokraternas helhjärtade stöd. Regeringen Staaff beslöt som en av sina första åtgärder att inställa bygget av den större pansarbåtmodellen i avvaktan på försvarsberedningarnas resultat. Denna åtgärd applåderades av socialdemokraterna. Branting hade till och med föreslagit Staaff denna åtgärd under deras gemensamma överläggningar efter valet.³ Beslutet väckte våldsamma protester bland konservativa kretsar, och blev livligt omdebatterat i riksdagen. Bl a dominerade den remissdebatten 1912⁴ När anslagen till sjöförsvaret senare under våren behandlades utvecklade socialdemokraterna sitt motstånd mot pansarbåtbygget i flera långa inlägg. Så hävdade Värner Rydén att det svenska sjöförsvaret var väl tillgodosett och inte alls befann sig under isen.⁵ Men samtidigt stödde socialdemokraterna det liberala alternativa flottprogrammet, vilket innebar en upprustning med upp till 3.5 miljoner.⁶

Någon ny stor socialdemokratisk försvarsmotion lades inte fram under Staaffs andra ministär. Vid behandlingen av försvarsanslagen tillämpades i regel en tillbakadragen linje från socialdemokraterna. Vid 1912 års riksdag avlämnade de socialdemokratiska ledamöterna i statsutskottet, vid sidan av den obligatoriska mot skytterörelsen, endast en reservation mot fjärde huvudtiteln.⁷ Man motsatte sig ett anslag på 500 000:- till fältövningar. Inte heller förekom några principiella inlägg om socialdemokraternas syn på försvarsfrågan under denna debatt. Gruppen företrädades fr a av Thorsson som mest uppehöll sig vid frågor som avlöningsförmåner för regementspastorer och antalet hästlejningsdagar.⁸

1913 fanns det socialdemokratiska reservationer vid sex punkter i statsutskottsutlåtandet om anslaget till lantförsvaret. Bl a hade Thorsson inlämnat en motion om besparingar vid furnage och utackordering av hästar, som till en del vann utskottets liberalers, och senare riksdagens, gillande. Men fortfarande rörde det sig, om man bortser från anslaget till skytterörelsen, om besparingar på maximalt några hundra tusen kronor.⁹ Inte heller nu kan man i riksdagen höra några mer principiella deklARATIONER från socialdemokraternas sida i försvarsfrågan.

Helt utan försvarspolitiska kontroverser mellan de båda partierna var emellertid inte denna period. Våren 1912 lade regeringen Staaff fram en proposition om att bevilja 500 000:- för att

¹ Bl a krävde Stockholms läns partidistrikt ett uttalande av Steffen i försvarsfrågan för att lova att återvälja honom 1911, och Branting var tvungen att ingripa till försvar (VU 31.10 1911). Branting diskuterade också med Steffen hur vänsterns angrepp skulle mötas, t ex brev Branting-Steffen 7.7.1912

² VU 1/10 1911

³ Branting – Staaff 3.10.11

⁴ Olle Nyman, Högern och kungamakten 1911-1914 (1957) s 46-83

⁵ AK 1912:29-30. Rydén AK 1912:30 s 45

⁶ Riksdagsgruppens protokoll 27.2.1912, jfr kritiken i Stormklockan 17/1912.

⁷ Reservation SU 1912:4

⁸ AK 1912:11 s 2 ff

⁹ Reservation SU 1913:4

genomföra en försöksmobilisering under 1912/13.¹ Förslaget väckte protester på många håll, och i den socialdemokratiska riksdagsgruppen fanns olika meningar om vilken inställning partiet skulle inta.² Resultatet blev att gruppen framlade två motioner. Den ena, undertecknad av Bernhard Eriksson, yrkade avslag på förslaget. Även om man inte var principiella motståndare till en mobiliseringsövning, menade motionären att de offer den krävde inte stod i proportion till det avsedda syftet. Den andra motionen, inlämnad av Branting, skulle formellt vara ett komplement till Erikssons, men förespråkade i själva verket en bantad försöksmobilisering. I motionen hävdade Branting att det fanns synnerliga skäl till en mönstringsövning för att pröva om mobiliseringsapparaten fungerade tillfredsställande, men att förslaget i propositionen var onödigt omfattande, både vad gäller mobiliseringens omfattning och tid. Utskottsmajoriteten, både högern och liberalerna, avvisade de socialdemokratiska motionerna. Den socialdemokratiska utskottsminoriteten valde då att yrka avslag på hela propositionen.³

I riksdagsdebatten förde Herman Lindqvist reservanternas talan. Han förde fram argument från såväl Erikssons som Brantings motioner. Men han hänvisade också till det starka missnöje som kunnat märkas på många håll; överallt i landet hade det hållits möten och avfattats resolutioner, hävdade Lindqvist. Och det var bland annat ”i överensstämmelse ... med den åskådning, som gör sig gällande ute i landet bland massor av medborgare, som skola inkallas till denna försöksmobilisering”, som han ville yrka avslag. Ett fyrtiotal socialdemokrater instämde, dock inte Branting och Thorsson.⁴ Thorsson argumenterade i sitt inlägg för Brantings motion och slutade sitt inlägg med konstaterandet att som ”saken står nu, nödgas jag att absolut yrka avslag, men jag ska öppet erkänna, att hade man velat inskränka sig till en mobilisering, skisserad efter det program, som herr Branting lagt fram i sin motion, så skulle jag varit med om densamma.” Branting tillkännagav sin ställning genom att instämma i Thorssons inlägg.⁵ Återigen hade alltså Branting och Thorsson i en riksdagsdebatt markerat en från riksdagsgruppen avvikande uppfattning i en försvarsfråga. Som nämnts i föregående kapitel finns uppgifter som skulle tyda på att Branting på förhand lovat Staaff sitt stöd åt försöksmobiliseringen. När förslaget stötte på motstånd, inte bara i partiet utan också i riksdagsgruppen, blev resultatet att Branting fick driva sin linje i en egen motion som trots att den presenterades som ett komplement till gruppmajoritetens i själva verket var ett stöd till en försöksmobilisering.

En parallell inträffade senare samma år, när riksdagsgruppen diskuterade sin inställning till den pansarbåtgåva som blivit följd av den insamling som organiserats av försvarsvänliga krafter efter Staaffregeringens beslut att inställa pansarbåtsbygget 1911. Under loppet av några månader insamlades över 17 miljoner kronor som ställdes till förfogande för bygget av en pansarbåt av F-typ.⁶ Regeringen remitterade först gåvobrevet till försvarsberedningarna som enhälligt, alltså inkluderande de fyra socialdemokraterna, tillstyrkte mottagandet. I en proposition förklarade regeringen sig beredd att anta ”det storartade, om offervilligt sinne för fosterlandets försvar vittnande erbjudandet”, men ville först höra riksdagens mening. Regeringen markerade att ett mottagande av gåvan inte skulle binda framtida beslut eller föregripa försvarsberedningarnas arbete. Vidare skulle det inte innebära några tillkommande utgifter, eftersom personalbehovet var

¹ K. prop. 1912:181

² Förtroenderådet och riksdagsgruppen 29.4.1912. För redogörelse för de omfattande protester som ägde rum mot förslaget se Stormklockan våren 1912

³ Sammansatt SU-LU 1912:1

⁴ AK 1912:48 s 5-10

⁵ Ibid. s 20-23

⁶ Nyman aa s 83-89

tänkt att täckas av överflödigt personal från fartyg som kunde utsträngas.¹

Frågan behandlades samma dag i den socialdemokratiska riksdagsgruppen, där meningarna om hur man borde ställa sig uppenbarligen var delade. Tre förslag framkom i debatten:

- 1) att godkänna gåvan med godkännande av regeringens förslag utan förbehåll
- 2) att uttala sig mot regeringspropositionen
- 3) att ge statsutskottsrepresentanterna det direktivet, att de skulle tillstyrka gåvans mottagande under en ”mot pansarbåtsagitationen avvisande motivering samt under framhållande av att gåvans mottagande innebure en lindring i skattedragarnas bördor”. Med 18 röster mot 17 biföll gruppen förslaget om bifall med direktiv. Minoriteten röstade för rent avslag. I en särskild votering godkändes dock, med alla röster mot två, den hållning de socialdemokratiska försvarsberedningsledamöterna intagit.²

Statsutskottets majoritet accepterade gåvan lika tacksamt som regeringen.³ Socialdemokraternas reservation i utskottet vände sig mot formuleringen att gåvan skulle ha lämnats allenast av fosterländskt sinne för landets försvar, eftersom den inte lämnats förbehållslöst. Tvärt om hade den tillkommit efter en insamling som var riktad mot regering och riksdagens majoritet. Skälet till att gåvan ändå kunde accepteras var att den kunde bereda lättnad för de bredare lagren, samtidigt som den visade hur försvarsbördorna med fördel kunde läggas på de förmögna samhällsklassernas axlar. Vidare noterades regeringens utfästelse att mottagandet inte band för framtiden eller skulle medföra extra utgifter.⁴

Hela frågan behandlades sedan med rekordfart av riksdagen, och beslutet fattades med endast en bordläggning. Följden blev att någon riksdagsdebatt aldrig kom till stånd, vilket väckte en hel del undran och kritik inom det socialdemokratiska partiet. Riksdagsgruppen hävdade att det var ett misstag. Enligt andra uppgifter hade Branting i förväg lovat att inte driva frågan i riksdagen. Som redovisats i kapitel 5 ovan hade intensiva överläggningar mellan fr a Branting och representanter för den liberala regeringen om formerna för mottagandet ägt rum under våren.⁵

Ytterligare två frågor med försvarspolitisk anknytning kan nämnas. Vid upprepade tillfällen hade socialdemokraterna i riksdagen motionerat om borttagande av de sk Staafflagarna. Dessa, tillkomna under Staaffs första ministär, var riktade mot antimilitaristisk propaganda. Under de nya riksdagsförhållandena 1912 och 1913 valde emellertid riksdagsgruppen att inte framföra någon sådan motion. Detta väckte intern kritik för eftergifter mot liberalerna.⁶

1912 återkom Branting med en motion om utredning om förbud mot att använda militär mot strejkande arbetare. I motiven angav han att en allmän anslutning till försvaret inte var tänkbar så länge den kunde utnyttjas mot den ”inre fienden”.⁷

* * *

¹ K. prop. 1912: 273

² Riksdagsgruppen 17.5.1912. Redan 12.3.1912 hade förtroenderådet fattat ett principbeslut att pansarbåtspengarna kunde mottas endast som förbehållslös gåva. 19.3 beslöt förtroenderådet att tillsätta en delegation för att försöka få tillstånd ett gemensamt agerande med liberalerna i statsutskottet, vilket alltså inte lyckats (FR:s protokoll 19 0 26.3.1912)

³ SU 1912:130

⁴ Reservation Ibid. Riksdagsgruppen 20.5. partistyrelsen april 1912. Formellt röstade alltså socialdemokraterna för statsutskottets majoritet

⁵ Se även Riksdagsgruppen 20.5.1912

⁶ VU 30.1.1912

⁷ Motion AK 1912:246, debatten AK 1912:44 s 39 ff

Den socialdemokratiska riksdagspolitiken genomgick således en märkbar förändring under den korta tid vi studerat – eller ska man säga att den efter en tillfällig radikaliserings återgick till den vanliga? 1910 var faktiskt den enda gång de försvarskritiska stämningarna i partiet fick full genomslagskraft också i riksdagen. Även om 1911 års försvarsmotion innehöll klara eftergifter också gentemot dessa strömningar var den i sin huvudsakliga inriktning en kompromissprodukt med syfte att åter styra in riksdagspolitiken i försvarsvänlig riktning. Det visade sig också att den positivt avvaktande hållningen mot Staaffregeringen som konsekvens fick en avvaktande positiv linje i försvarsfrågan. Samtidigt tycks det som riksdagsgruppen vid ett par tillfällen tvekat att följa de mest försvarsvänliga ledarna i deras överenskommelser med liberalerna.

Försvarsberedningarna

Redan i riksdagens försvarsdebatt våren 1911 skissade liberalerna grunderna för en ny, civil försvarsutredning. Detta krav kom att inkorporeras i partiets valplattform till riksdagsvalen samma år, där det också hette att ”utredningen bör jämväl klargöra, huruvida icke genom kloka anordningar den nuvarande övningstiden för de värnpliktiga skulle kunna nedsättas”.¹ Den 1 december 1911 tillsatte regeringen de fyra försvarsberedningarna.² För första gången skulle försvarets behov utredas av en rent civilt sammansatt kommitté medan de militärt sakkunniga, representerande olika meningsskiftningar, skulle tillkallas för att yttra sig, skriftligen eller muntligen, allt efter omständigheterna.

Utredningen skulle utföras av fyra parallella beredningar med fem (den första sex) ledamöter. De skulle arbeta under ledning av regeringen, men hade egna ordföranden. Socialdemokrater och höger fick varsin ledamot per beredning, resten var liberaler. Den första beredningen skulle göra en allmän finansiell utredning, den andra väga arméns och flottans inbördes betydelse och anslagens fördelning, den tredje skulle utreda möjligheter till besparingar och den fjärde övningstidens längd.

Som mål för hela utredningen angav Staaff att den skulle ”söka åstadkomma ett försvar för vårt land, som, på samma gång det står i överensstämmelse med vårt folks bärkraft, till alla delar utmärkes av full planmässighet och tillfredsställande effektivitet. Bliver arbetet väl utfört och leder det till ett gott resultat, vågar jag också tro, att det skall väsentligt bidra till att hos vårt folk skapa förtroende för försvaret, vilket i sin ordning är en av de viktigaste förutsättningarna för vår kraft att värna oss i farans stund.” Ingen utfästelse gavs om minskning av övningstiden, däremot sägs att endast det som är av verklig nytta för striden skall behållas i utbildningen, resten bör bortskäras. Målen var alltså mer försiktigt angivna än de löften liberalerna antytt i valrörelsen eller i den tidigare refererade riksdagsdebatten. Ändock uttrycktes misstroendet gentemot utredningarna kraftigt från såväl kung som höger. Kungen lät i ett särskilt uttalande till statsrådsprotokollet markera sin uppfattning att folket måste underkasta sig vad för dess försvar är nödvändigt och sin förväntning att utredningen inte skulle resultera i förslag som skulle nedsätta försvarets nuvarande effektivitet. Han var också missnöjd med att militären lämnats utanför. Även Arvid Lindman markerade sitt missnöje, inte minst med att högern själv inte hade fått utse sina representanter, som han till en del skulle vilja ha utbytt.³

Redan 9 november kunde Branting på ett extra VU-möte meddela hur Staaff i stora drag tänkt sig den kommande utredningens tillsättande. Enligt Brantings relation av sitt samtal med Staaff var planerna vid den tidpunkten emellertid att högern inte skulle ”vara representerad i kommittéerna;

¹ Knut Wichman, Gustav V, Karl Staaff och striden om vårt försvar (1967) s 44 ff

² Utdrag ur Statsrådsprotokoll 1 december 1911 (I försvarsberedningarnas arkiv RA)

³ Nyman aa s 31 f

möjlig skulle en eller annan högerlantman få plats. Beträffande de båda andra partierna bleve det i viss mån partierna som sådana som bleve representerade.” Staaff hade nämnt Branting, Thorsson och AJ Christiernsson. Rydén, Palmstierna, Lindberg och August Nilsson hade också förts på tal.

Efter en längre, principiell debatt beslöt VU med fyra röster mot en och en nedlagd att acceptera erbjudandet. I VU:s diskussion restes invändningar mot att bara den ena av partiets bägge linjer i försvarsfrågan var företrädd bland de föreslagna. VU beslöt därför att också nominera Lindhagen, CGT Wickman och Rickard Sandler. Slutligen beslöts att uttala lämpligheten att kommittéerade före principiella avgöranden överlade med VU.¹ De socialdemokratiska ledamöterna blev till slut Branting i första beredningen, Rydén i andra, Thorsson i tredje och Christiernson i fjärde. Enligt Palmstierna skulle Staaff bara skrattat när Branting föreslog namn som Ström eller Möller. Vidare skulle såväl Christiernson som framför allt Rydén varit mycket obenägna att acceptera ledamotskap.²

Forskningen har länge ansett att källmaterialet för att skriva försvarsberedningarnas historia är bristfälligt. Detta yttrande går tillbaka till Nils Edén, som i sina *Minnen*, skrivna i början av 1940-talet, ägnar ett avsnitt åt just försvarsberedningarna.³ Edéns redogörelse, som baserades på egna källforskningar har sedan, tillsammans med en artikel av fjärde försvarsberedningens sekreterare Henrik von Schulzenheim från 1949 och AJ Christiernsons dagboksanteckningar från hösten 1913, varit de mest utnyttjade källorna för försvarsberedningarnas arbete. Edéns yttrande har sedan upprepats av t ex Olle Nyman och Knut Wichman som ägnat beredningarna betydande uppmärksamhet i *Högern och kungamakten* och *Gustav V, Karl Staaff och striden om vårt försvar 1901-1914* och av Kihlberg i hans Staaff-biografi.⁴

Närmare arkivforskning kan ifrågasätta hållbarheten i dag för ett sådant påstående. Det är sant att riksarkivets bevarade arkiv från försvarsberedningarna har stora luckor. Där finns dock fullständiga protokoll och memorialanteckningar, med delvis utförliga diskussionsreferat, från andra beredningens arbete. Vidare finns fullständiga protokoll från första beredningens sammanträden och, om än lite mer knapphändiga, från tredje. Där finns vidare en del protokoll från plenarsammanträden samt åtskilliga av de föredrag som hölls inför beredningarna, varav en del med stenografiska, ofta justerade, referat av den efterföljande diskussionen.⁵ På krigsarkivet, hos Lantförsvarets kommandoexpedition och i åtskilliga privata arkiv, framför allt Erland Mossbergs, finns ytterligare ett betydande antal föredrag och diskussionsreferat, protokoll, bl a från fjärde beredningen, och de flesta av beredningarnas tryckta PM och rapporter.⁶ Dessutom finns en hel del privata dagboks- och minnesanteckningar och brev som belyser beredningarnas arbete. Försvarsberedningarna följdes med stort intresse, inte minst av tidens militärer, och vissa av dem var frikostiga med information även till utomstående.⁷ Förmodligen kan inte många statliga utredningars inre arbete följas så väl som just försvarsberedningarnas. Det gäller inte minst de två politiskt viktigaste – och mest uppmärksammade – beredningarna, den andra och den fjärde. Däremot föreligger resultaten av deras arbete, på grund av deras brådstörtade upplösning, inte i färdiga och lättöverskådliga betänkanden. På senare tid har också forskningen gripit tillbaka på

¹ VU 9/11 1911. Se också nedan

² Palmstierna 1951 s 191 f

³ Nils Edén, *Minnen* (1969) s 167. I den tryckta versionen av Edéns minnen är avsnittet om försvarsberedningarna kraftigt kortat jämfört med originalet i Uppsala universitetsbibliotek. Jag har nedan använt bägge versionerna

⁴ Nyman aa s 128 f; Wichman aa s 115; Kihlberg 1963 s 450 Se också Meijer aa s 116 ff

⁵ Försvarsberedningarnas, resp Andra försvarsberedningens arkiv (RA)

⁶ Krigsarkivet

⁷ Erlands Mossbergs och Joakim Åkermans Arkiv (KrA)

försvarsberedningens källor, t ex Kent Zetterberg i *Militär och politiker*, där han undersöker militärens inflytande över de civila beredningarna.¹

Hur agerade då socialdemokraterna inom försvarsberedningarna? Det är lätt att se flera tänkbara svårigheter för dem. De företrädde ett parti som i valen utfäst sig för att verka för långtgående nedskärningar och vars program slog fast att målet var avrustning. Dessutom var alltså partiet splittrat i försvarsfrågan. Två av ledamöterna, Branting och Thorsson, hade sedan länge tillhört ”försvarsvännerna” och tecken fanns på att även Christierson och Rydén höll på att orientera sig bort från sin mer försvarskritiska linje.²

Rydén och andra försvarsberedningen

Den andra försvarsberedningen är alltså den som är lättast att följa. Som ordförande fungerade liberalernas gruppledare i andra kammaren, Nils Edén och övriga liberaler var Thorvald Fürst och, från våren 1912, Mauritz Hellberg. Högerns representant var Johan Beck-Friis, ett val som alltså inte helt tillfredsställt Arvid Lindman, och socialdemokraternas Värner Rydén. Som sekreterare fungerade borgmästaren i Lund Nils Andersson, och det är genom hans protokoll och utförliga memorialanteckningar som det är möjligt att följa Värner Rydéns insatser i beredningen.

Andra beredningens uppgift var att göra avvägningar mellan armén och flottan och blev också att arbeta fram förslag till en flottplan. Man började arbetet i ett relativt högt tempo, kanske snabbare än Staaff tänkt sig.³ Beredningen formulerade, liksom övriga beredningar, frågor som man sedan begärde svar på i form av skriftliga utlåtanden eller föredrag, i huvudsak av militära experter.⁴ Hösten 1912 tog beredningen ställning till en preliminär PM och gick sedan vidare till att arbeta fram sitt principbetänkande och övriga förslag. Dessa kom sedan att diskuteras i plenum av försvarsberedningarna under hösten 1913 och fastställas i preliminär form. Då beredningarnas arbete avbröts våren 1914, som en följd av Staaffregeringens fall, kom något definitivt utlåtande aldrig att fastställas.

Beredningen arbetade intensivt i stort sett året runt, med en kortare semester i juni. Många av föredragen hölls gemensamt för alla beredningarna.⁵ Vid beredningens första sammanträde 9 december 1911 fastslogs följande förhållningsregler för arbetet: ”överenskom, att under arbetets fortgång några meddelanden om förhandlingarna inom beredningen icke skulle lämnas utomstående, och bestämdes, att de beslut, som fattades, tillsvidare och intilldess annorlunda bestämdes, skulle anses vara av preliminär natur”.⁶ Det är inte förvånande att arbetet sekretessbelades. Samtidigt omöjliggjorde det för Rydén formellt den information till partiets VU som tidigare beslutats om. En konsekvens av arbetsgången med preliminära beslut blev rätt naturligt att det var möjligt för beredningen att gå långt i gemensamma ställningstaganden innan det blev nödvändigt för ledamöterna att avgränsa sig genom reservationer och dylikt.

Vid beredningens sammanträde 14 december formulerade ledamöterna förslag till frågor att utredas under inledningsskedet. Rydén förde upp två, vilka han ville ha diskuterade av sin beredning: dels ”den folksrättsliga innebörden av den neutralitet som erkänts och garanterats vissa stater, såsom Schweiz, Belgien m fl”, dels ”vilka försvarspolitiska åtgärder Ryssland

¹ Zetterberg *Militär och politiker* (1988), se också Zetterberg, *Borggårdskrisen i ny belysning* (1987)

² Christierson stod t ex på partistyrelsemajoritetens sida i försvarsdebatten på 1911 års kongress, PK 1911 s 67)

³ Nyman aa s 130

⁴ Översikt rörande andra försvarsberedningens arbete, 24.9.1913 (2a fb:s arkiv)

⁵ Edén 1969 s 169 f

⁶ Protokoll, andra försvarsberedningen 9.12.1911 Andra beredningens arkiv (P 9.12.1912, 2a fb)

vidtagit under de senaste åren, särskilt mot Östersjön och norra Finland”.¹ De kom att ange de två huvudlinjer som Rydén inledningsvis ville pröva för kommitténs arbete. Den ena kom han att hålla fast vid.

Under det inledande året var den första frågan, om neutralitetens innebörd, av stor betydelse för Rydén. Tanken var att få undersökt, om det genom internationella överenskommelser eller traktater skulle vara möjligt att garantera Sveriges neutralitet, eller åtminstone minska krigsriskerna.² Detta knöt direkt an till 1911 års försvarsmotions koppling mellan ”ökade fredsgarantier” och minskade försvarskostnader. Den utredning som frågan resulterade i kom dock fram till att en neutral stat själv fick garantera sin neutralitet, och Edén uttryckte, när frågan behandlas i augusti 1912 att traktater inte gav mycket trygghet.³ Men Rydén ville inte släppa tanken, utan återkom några veckor senare åter till ämnet och ville nu få det belyst i form av den mer uttryckliga frågan i vad mån en neutralitetsförklaring kunde tillåta en inskränkning av landets försvarsåtgärder. Det kan skynta en viss skepsis hos de övriga kommittéledamöterna, men Edén menade att det fanns allt skäl att ta upp frågan ju förr dess bättre – möjligen för att få den definitivt avfärdad – och beredningen beslöt att Edén i samråd med Staaff skulle överväga om frågan skulle tas till behandling.⁴ Ett par månader senare antecknades i protokollet att Edén hade pratat med Staaff men att man kommit överens om att avvakta och ”finge dess framtida behandling bero på anmälan framdeles från beredningen.”⁵ Någon sådan kom aldrig. Av hela frågan framkom emellertid endast en bilaga till principbetänkandet, ”Vad som folkrättsligt krävs av en stat, vilken vid uppkommande krig mellan andra stater förklarar sig neutral, för att den ska hävda sin neutralitet.”⁶ Uppenbarligen släppte Rydén därmed förhoppningen att den vägen komma vidare.

Utifrån den andra av Rydéns frågeställningar utvecklades, på allvar från sommaren 1912, ett slags strategiskt scenario hos honom som kom att leda till klart reviderade försvarspolitiska ställningstaganden, framför allt vad gäller det svenska sjöförsvaret. Det är påtagligt med vilken självklarhet beredningen i sin helhet, liksom självfallet deltagande militärer, förutsatte att fienden var Ryssland. Hos Edén kunde det t ex få konsekvensen att för Rysslands skull som var Englands vän vore det ”lämpligt för oss att ställa oss mot E[ngland] och med Tyskland – Rysslands fiende” i en tänkt europeisk konflikt.⁷ När andra beredningen vid ett tillfälle diskuterade nödvändigheten av att fördela trupper till att bevaka den norska gränsen, markerades det att det inte var fråga om något misstroende mot Norge i sig, utan i huvudsak en åtgärd för att motverka risken att Ryssland, genom en kringgående manöver, anföll Sverige den vägen. Och när i beredningen vid redigeringen av en PM hösten 1912 någon föreslog att man i ett sammanhang borde undvika att skriva ut Rysslands namn klagade Rydén över ”denna skuggrädsla att ej nämna namn”.⁸

Det går också att följa hur Rydén sakta men säkert omprövade sin tidigare uppfattning att Sverige

¹ P 14.12.1911, 2a fb

² Memorialanteckningar (M) 6.8.1912

³ Ibid.

⁴ M 27.8.1912, 2a fb

⁵ P 21.10.1912

⁶ Presenterad 6.11.1912

⁷ M 30.10.1912. Jfr vad Starbäck skrev till sin hustru 8.9.1914: ”och det är mig alldeles omöjligt att tro – särskilt efter de studier jag kunnat göra de senaste åren annat än att för Sverige hotar endast en fara – österifrån” (Starbäcks samling UUB). Rysskräcken fanns också bland försvarsvänliga socialdemokrater, t ex klart formulerad av Branting i flera ledare i Social-Demokraten våren och sommaren 1912: Till dess tsarväldet störtats måste landet upprätthålla ett militärt försvarsväsen, hette det 29.7.1912, (se också 29.4 och 25.5.1912)

⁸ 7.11.1912, se också t ex M 31.7.1912, 21.10.1912, 14.12.1912, 2a fb.

inte skulle ha någon möjlighet att försvara sig mot Ryssland vid ett eventuellt anfall.¹ Rydén tycktes mena att ett krig med Ryssland måste ses i perspektivet av en större europeisk konflikt. Under sådana omständigheter var förhållandena gynnsamma för oss, menade han, därför att Ryssland måste binda sina krafter så mycket – både beroende på det yttre hotet och på grund av de inre förhållandena, där Rydén nämnde risken för en ny revolution. När man i slutet av 1912 förde en serie diskussioner om hotet från ryska landstigningsförsök, ifrågasatte Rydén militärernas uppskattningar av hur många armékårer Ryssland skulle ha råd att sätta in vid en sådan landstigning. Samma uppfattning gav förednaren uttryck för vid flera tillfällen.² Att det verkligen var fråga om en omprövning från Rydéns sida antyds av ett, som det verkar från hjärtat kommet, yttrande när beredningen i december 1912 diskuterade den del av sin PM som tog upp nödvändigheten av att hålla en armé vid norska gränsen. Innan syftet klargjordes utbrast Rydén enligt memorialanteckningarna: ”Skola vi verkligen räkna med att Sverige skall behöva hålla en armé mot Norge också, då sannerligen måste jag ånyo tvivla på möjligheten att vi kunna försvara oss”.³

Föredrag och diskussioner i beredningen hade lett Rydén till uppfattningen att risken för landstigningsförsök efter norrlandskusten var en påtaglig fara. Den låg långa sträckor öppna, och det vore lämpligt för beredningen att studera vilka överväganden som gjorts för att motverka dessa landstigningsförsök, menade han.⁴ Framåt hösten 1912 diskuterades ingående risken för blockad genom att en rysk flotta skulle lägga sig spärrande över Ålands hav för att skydda ett landstigningsförsök högre upp efter Norrlandskusten. Rydén kände sig då inte övertygad om att en sådan blockad var möjlig, men förutsättningen för att bryta den var att den svenska flottan förfogade över tillräckligt med torpedbåtar och undervattensbåtar. Mot pansarbåtar visade Rydén däremot en påtaglig skepsis. Deras uppgift måste framförallt bli defensiv, att understödja med artilleri. Rydén trodde inte att det vore möjligt för Sverige att bygga tillräckligt starka pansarbåtar för att kunna utmana Rysslands. Istället var det med snabbgående torpedbåtar och ubåtar som fienden skulle utmanas på öppna kust.⁵ När beredningen under våren och sommaren 1913 kom in på en mer detaljerad diskussion om möjliga fartygstyper för den framtida flottan, var Rydén mycket mån om att få de olika undervattensbåtar och torpedbåtar som fanns ordentligt belysta.⁶ Denna syn förde med sig ännu en försvarspolitisk konsekvens för Rydén: det kunde bli nödvändigt med någon form av replipunkt eller kustposition efter Norrlandskusten, och alltså en åtminstone avvaktande positiv inställning till förslaget att bygga en ny kustbefästning i Härnösandstrakten.⁷

Det lyckades beredningen att ena sig i sitt principbetänkande om ”Arméns och flottans betydelse för landets försvar”, som också, efter ett par ändringsförslag av Branting, antogs av försvarsberedningarna i plenum 8 november 1913. ”Armén måste vara huvudvapnet i Sveriges försvar”, sammanfattade beredningen sina slutsatser, men en flotta var nödvändig för att möta landstigningsförsök och för att ingripa mot blockad. Från dessa utgångspunkter borde avvägningen mellan båda vapnen ske, menade försvarsberedningen.⁸

Även i betänkandet om sjöförsvarets ordnande, alltså grunden för en flottplan, lyckades

¹ Jfr hans riksdagstal 1910 ovan

² M 25.7.1913

³ M 16.12.1912

⁴ M 31.7.1912

⁵ M 21.10.1912, 14.8.1913

⁶ Åtskilliga protokoll och memorialanteckningar vår och sommar 1913

⁷ M 21.10.1912

⁸ Arméns och flottans betydelse för landets försvar, 2a försvarsbered

beredningen ena sig bakom gemensamma formuleringar. Sommaren 1913 gladdes Rydén över att ha samma syn på tingen vad gäller flottans nybyggnad som Edén och Hellberg, med tonvikt lagd vid torped- och u-båtar. I december yrkade liberalerna på ett nybyggnadsprogram till en kostnad av 5 miljoner per år. Hur långt Rydén gått i sin nya syn på flottans betydelse, visas av att han föreslog fem nya, om än mindre, pansarbåtar för 7 miljoner, tolv jagare för 1,5 miljoner och tolv ubåtar för 1.950 000, och därmed räknade med en årskostnad på 4,2 miljoner. Högern ville gå längre än liberalerna.¹

I den slutliga debatten i beredningen om det fasta kustförsvaret, beredningens tredje betänkande, vågade Rydén inte binda sig för den föreslagna Härnösandspositionen, utan lämnade frågan öppen.² I det sista betänkandet kunde man dock enhälligt ansluta sig till planer på hur moderniseringen av de första klassens pansarbåtar som redan fanns skulle genomföras.³

Tveklöst måste man konstatera att Rydén under sitt arbete i försvarsberedningarna visade stor lyhördhet och samarbetsförmåga, och lade en god grund för en utveckling av partiets utveckling i försvarspositiv riktning, särskilt vad gäller sjöförsvaret. Edéns ord bestyrker det konstruktiva klimatet: ”I stort sett gick samarbetet inom beredningen utmärkt, trots alla vanskligheter. Vi blevo allesammans verkligt goda vänner och hade rent av trevligt med varandra in i det sista.”⁴

Fjärde beredningen

Fjärde försvarsberedningens arbete är det utan tvekan mest uppmärksammade och dramatiska. Till sin sammansättning var den påtagligt predisponerad att väl infria de utställda löftena om nedsättning i övningstiderna. Såväl ordföranden Raoul Hamilton som de båda bondeledarna Persson i Tällberg och Stallerhult (liberal resp höger) var klart för en sådan, detsamma förutsattes socialdemokraten Christierson vara. Den femte ledamoten var liberalen Tamm, vars ställningstagande på förhand var okänt.⁵

Fjärde försvarsberedningen synes ha påbörjat sitt arbete i lugnare takt än den andra. Under våren 1912 deltog man i beredningarnas gemensamma överläggningar. Från och med juli 1912 kan man emellertid avläsa en ökad egen intensitet; då inleddes bl a en serie föreläsningar om övningstiderna för de olika vapenslagen och Otto Järte redogör för den svenska arbetsmarknaden.⁶ Så småningom kunde beredningen, inklusive Christierson, enas om att bevilja de flesta av de ökningar av specialvapnens övningstider som militären begärt, med mellan 25 och 65 dagar, liksom att sänka övningstiden för trängen med en månad.⁷ Man var också överens om en sänkning av värnpliktsåldern med ett (i praktiken bortemot två) år till 20 år. Vidare utsträcktes den aktiva värnpliktstiden, eller uppbyggstiden, väsentligt.⁸ Men den stora frågan, infanteriets övningstid, blev försvarsberedningarnas kroniska huvudvärk. Och striden kom att gälla såväl övningstidens längd som placering i tid: vinterövning eller inte, hel eller delad linje.

Ett första beslut fattade fjärde försvarsberedningen redan 28 november 1912. Då enades sig en majoritet om att för 80 procent av de värnpliktiga förespråka en nedsättning från sammanlagt 240 till 210 dagar med rekrytutbildningen förlagd från februari till juni och med en av

¹ Plenum 18.12.13

² Förslag andra försvarsberedningens betänkande ang. det fasta kustförsvarets ordnande (2a fb)

³ Betänkande och förslag ang modernisering av första klassens pansarbåtar (2a Ib)

⁴ Edén aa s 171

⁵ Kihlberg 1963 s 295

⁶ Fjärde beredningens samlingar, försvarsberedningarnas arkiv

⁷ Wichman aa s 123

⁸ Fjärde beredningens handlingar i Försvarsberedningarnas arkiv och Lantförsvarets kommandoexpeditioners arkiv, Försvarsberedningarna 1911-1914, KrA

repetitionsutbildningarna förlagd till vintertid. För resterande 20 procent föreslogs en 340 dagars underbefälsutbildning. Bakom detta beslut stod liberalerna Hamilton och Persson i Tällberg och högermannen Persson i Stallerhult.¹

Minoriteten motsatte sig en sänkning av övningstiden. Den bestod av Tamm och – Christierson. De bägge förespråkade en ordentlig vinterutbildning, Tamm i form av en uppdelad utbildning, Christierson angav också som alternativ en sammanhållen grundutbildning som skulle sträcka sig från november till juni med tre stycken 15 dagars repetitionstjänstgöringar. När Tamm och Christierson till fjärde beredningens protokoll 23 januari lämnade sin skriftliga reservation hade den förre helt anslutit sig till Christiersons odelade linje.² I praktiken skulle förslaget i själva verket kunna sägas innebära en förlängning av värnplikstiden, eftersom ett 14 dagars uppehåll i samband med jul inte inräknats i de 8 månaderna.³ Huvuddelen av deras reservation ägnades en argumentation kring varför en vinterutbildning var nödvändig. Den effektivisering av grundutbildningen som de ansåg vara möjlig borde komma en vinterutbildning tillgodo, hellre än att övningstiden skulle sänkas. Intressant att notera är vidare de positiva omdömen som den frivilliga skytterörelsen tilldelades; bland annat skrev de att man inte borde underskatta betydelsen av sambandet mellan ”denna för vårt land säregna rörelsen” och värnpliktsarmén då det gällde att skapa ett folkligt försvar.⁴ Formuleringen knöt direkt an till den formulering i det tidigare socialdemokratiska partiprogrammet som Christierson varit med om att rösta bort på partikongressen 1908. Paret Tamm/Christierson lade också fram ett eget förslag om övningstider för underbefälen. Det detaljerade förslaget, på ca 50 sidor, antydde att någon expert hjälpt till med utarbetandet.⁵

När de övriga försvarsberedningarna för första gången fick tillfälle att ta ställning till den fjärde beredningens förslag den 30 maj väckte majoritetslinjen stark opposition. De flesta ledamöterna motsatte sig en minskning av övningstiden; några, som Beck-Friis och Star-bäck, önskade till och med en utredning av ettårslinjen. Bara socialdemokraterna Thorsson och Rydén, och liberalen Pålsson var klara förespråkare för majoritetens i fjärde beredningens linje, men föredrog den Tamm/Christiersonska inryckningen i november; Thorsson anförde sociala skäl.⁶ Tom Branting gav, utan att vara helt kristallklar, mer än ett finger åt Tamm/Christierson, särskilt deras vinterlinje. Någon förkortning av Tamm/Christiersons förslag borde kunna ske, tyckte Branting, med tanke på de 14 dagars uppehåll som ju faktiskt innebar en förlängning.⁷

Under sommaren och hösten 1913 försiggick ett intensivt arbete för att få fram ett klart majoritetsbeslut. Det såg länge ut att vara omöjligt att samla försvarsberedningarna, och framför allt dess liberaler kring en enig linje och det spekulerades allmänt om regeringen Staaff skulle falla – eller fällas – på frågan.⁸ Vid ett plenarmöte 19 november fanns inte mindre än sju förslag att ta ställning till, alltifrån ett högerförslag om 340 dagar till socialdemokraterna, utom Christierson, som nu utarbetat ett förslag på 210 dagar med inryckning i november – av sociala skäl och med tanke på klimatet. Två dagar senare lyckades man kompromissa fram en bräcklig

¹ Utdrag av protokoll hållet vid fjärde försvarsberedningens sammanträde den 28 november 1912 (Brantings arkiv ”Försvarsfrågor”)

² Bilaga till andra försvarsberedningens protokoll 23.1.1913 (Brantings arkiv)

³ Ibid. Se också Brantings anförande vid sammanträde med försvarsberedningarna i plenum 30.5.1913, nedan

⁴ Ibid.

⁵ Finns i Branting arkiv

⁶ Diskussionsprotokoll från möte med försvarsberedningarna i plenum 30.5.1913 (Christiersons arkiv KrA)

⁷ Ibid.

⁸ Eller på någon annan av de affärer med militär anknytning som blåste upp i försvarsstridens skugga. Kihlberg 1963 s 287 ff, Nyman aa 136 ff

majoritet på 13 ledamöter som uttalade sig för Tamms omarbetade förslag baserat på 300 dagars total övningstid med början på hösten. En minoritet röstade med Branting, Thorsson och Rydén, som dock under tiden ändrat sitt förslag till en klar vinterlinje och ökat på till 225 dagar, dock med 15 dagars permissionsrätt.¹ Förutom av socialdemokraterna stöddes förslaget av de tre ”bondeliberallerna” Hamilton, Persson i Tällberg och Pålsson.² Christierson avstod från att rösta. Han höll fortfarande fast vid sin linje från ett år tidigare.³

Sista ordet var emellertid långt ifrån sagt i denna fråga. Inom partierna vidtog fortsatta heta diskussioner om hur frågan bäst skulle lösas, och det förekom också överläggningar mellan de tre socialdemokraterna och Staaff i syfte att undersöka möjligheter till kompromiss.⁴ En tillfällig svängning hos Branting bort från vinterlinjen i slutet av november kan ha påverkats av omsorgen om regeringen Staaff och kanske förhoppningar om att nå en överenskommelse med den.⁵ Brantings huvudsakliga taktiska linje under denna tid blev emellertid att kräva uppskov med alla större beslut till efter valet 1914.⁶

Vissa frågor inom fjärde beredningens ansvarsområde var dock möjliga att lösa för försvarsberedningarna i plenum. Man anslöt sig till fjärde beredningens förslag om ökning av övningstiden för specialvapnen. Där reserverade sig i regel de tre socialdemokratiska ledamöterna, anförda av Thorsson. Däremot godkändes enhälligt förslagen om sänkt värnpliktsålder och nya uppbådstider.⁷

Man kan hitta klara indicier för att arbetet i försvarsberedningarna påverkade Värner Rydéns försvarspolitiska ställningstaganden. Men vilka ord ska man då använda om A J Christiersons utveckling? Mats Bäck, som i *Från klassolidaritet till nationalism* undersökt A J Christiersons försvarspolitiska utveckling 1900-1920, menar att Christiersons omsvängning sannolikt kom redan under våren 1912. I ett försvarstal inför Helsingborgs arbetarkommun i december 1913 – som uttalade sitt djupa ogillande av Christiersons handlande – uppgav denne att det var efter inträdet i beredningarna som han ändrat uppfattning om landets försvarsmöjligheter.⁸

Sedan gick utvecklingen snabbt. Det finns uppgifter som tyder på att Christierson först av alla i fjärde beredningen kom att motsätta sig en nedsättning av övningstiden. I sina anteckningar citerar Christierson med välbehag ett yttrande av Raoul Hamilton att förtjänsten var hans att fjärde beredningen inte enhälligt kom att stanna vid en nedsättningslinje. När Christierson protesterade skulle Hamilton bestämt hävdad att ”Tamm hade redan anslutit sig till nedsättningen, då ditt uppträdande kom honom att vända om”.⁹ Och Th. Adelswärd, finansminister i regeringen Staaff, hävdade lika bestämt i en stort uppslagen artikel i Dagens Nyheter våren 1914 att han vid ett sammanträde med fjärde beredningen fått uppleva hur ”hr Christierson – socialdemokraten och den förre försvarsnihilisten – var den ende av de fem ledamöterna, hr Tamm icke undantagen, som bestämt uttalade sig för att en ökning av den första utbildningstiden för de värnpliktiga var nödvändig”.¹⁰ Och det var inte bara i fråga om övningstiderna som Christierson

¹ Rydéns anteckningar, RA, samt Christiersons anteckningar. Branting/Rydén/Thorssons förslag i Brantings arkiv

² Christiersons anteckningar, november 1913

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. från mötet 28.11.1913. Se också Palmstierna 1951 s 262 f och Social-Demokraten 1.12.1913.

⁶ Se t ex Social-Demokraten 1.12.1913

⁷ Edéns Minnen, UUB

⁸ Mats Bäck, Från klassolidaritet till nationalism. A.J. Christiersons försvars- och utrikessyn 1900-1920 (u.d.) s 102 ff

⁹ Christiersons anteckningar

¹⁰ Dagens Nyheter 1.4.1914

utvecklade påtagligt försvarsvänliga ståndpunkter.¹

Första och tredje beredningarna

I den första beredningen, vars uppgift var att utreda det ekonomiska utrymmet för framtida försvarsutgifter, ingick Branting. En av dess första åtgärder var att begära in uppgifter från ett stort antal verk och myndigheter om planerade utgiftsbehov under den kommande tioårsperioden – ett slags första långtidsbudget, måhända. Resultatet vägde man mot förväntade inkomster, och man förde också diskussioner om hur statsinkomsterna skulle tänkas öka. Under 1912 och 1913 publicerade beredningen en serie Meddelanden I-VIII och under hösten 1913 sina två betänkanden. Av dessa hann bara det första behandlas i plenum.²

Beredningens arbete visade att den summa som skulle bli ”över” till fjärde och femte huvudtitlarna, om inga särskilda åtgärder vidtogs, skulle bli ca 70 miljoner. Den summan blev också den Branting och de andra socialdemokraterna (jag räknar i fortsättningen bort Christierson) stannade vid när det gällde att fastställa det tillgängliga utrymmet. Dessutom påpekade Branting i en reservation att han inte kunde acceptera att beredningens beräkningar baserade sig på fortsatta, och t o m ökade, tullinkomster. Socialdemokraterna vände sig även bestämt mot att skära i övriga statsutgifter för att bereda plats åt ökade försvarsutgifter. Extra kostnader fick i så fall finansieras med en extra skatt, som i första hand drabbade de rika.³

Den tredje beredningen, under liberalen Karl Starbäcks ledning och med Thorsson som en av ledamöterna, skulle alltså bli titta på möjligheterna till besparingar. Den avgav en serie yttranden och promemorior med förslag till omorganisation och modernisering av arméns verksamhet, t ex *Fortifikations- och ingenjörstruppernas omorganisation, Angående trängens organisation, Angående kavalleriets organisation* och *Angående artilleriets förråd, verkstäder, fabriker*.⁴ I några fall, åtminstone i fråga om trängen, innebar förslagen också en besparing, medan t ex ingenjörstruppernas utveckling med nödvändighet måste innebära en ökning, menar beredningen.⁵ Detsamma gäller också för andra delar av beredningens moderniseringsprogram.⁶

Det finns inga rapporter om några större kontroverser i beredningens arbete; att det åtminstone började bra framgår av ett brev som Starbäck skickade hem under sensommaren 1912 där han uttryckte sin glädje över att han lyckats få ”enighet i försvarsberedningen i går vid den första lilla ansatsen till splittring. Thorsson gick in på ordförandens tankegång; om det ville gå lika bra i fortsättningen.”⁷

I de flesta fall syns det som Thorsson gått in på 'ordförandens tankegång'. I två fall fanns avvikande meningar antecknade. Till yttrandet angående artilleritruppförbandens organisation fanns en reservation av Thorsson, där han ville minska antalet batterier i Norrland mm och därmed göra en besparing på 244 000:-.⁸ Den stora invändningen redovisade han emellertid under det centrala yttrandet angående infanteriets organisation. Här preciserades de tidigare antydda möjligheterna hur man skulle kunna minska den militära personalen. Thorsson ville lägga om hela regementsorganiseringen. Den existerande med tolv kompanier blev ineffektiv, menade han. Kompanierna blev för små, och måste under viktiga delar av utbildningen slås samman, vilket

¹ Bäck aa särskilt kapitel IV

² Handlingar från första försvarsberedningen, försvarsberedningarnas arkiv

³ Ibid.

⁴ Handlingar från tredje försvarsberedningen, försvarsberedningarnas arkiv

⁵ Ibid.

⁶ Se Zetterberg 1988 s 47 och 51 ff.

⁷ 4.8.1912, Starbäcks samling

⁸ Betänkandena och yttrandena finns i lantförsvarets kommandoexpeditionens arkiv

skulle leda till en dålig kontinuitet, t ex vad gällde befälen. I stället föreslogs en omläggning till åtta kompanier med två plutoner under rekrytskolan. Det möjliggjorde en minskning av den fast anställda personalen, men det var inte Thorssons enda skäl: Varje kompanichef kunde nu bli ansvarig för sitt kompanis hela grundutbildning, och kompanikadern blev ”verkligen stammen eller medelpunkten för de värnpliktiga. Först då kunde man säga, att kompaniet blir den militära familj inom vilken den värnpliktige helt uppfostras till soldat”. Förslaget ställde dock nya krav på en reservstatsorganisation med täta övningar. Tillsammans med en del ytterligare besparingsförslag ville Thorsson spara sammanlagt ca 2,8 miljoner på infanteriets omorganisation. I övriga delar markerade han emellertid sin enighet med beredningen, även när det gällde kostnadsökningar.¹

Såväl Branting som Thorsson torde alltså i beredningsarbetet fortsatt den tidigare försvarspolitiska orienteringen, försvarsvänlighet och sparsamhet.

Försvarsberedningarna och militären

I slutet av september 1914 skrev översten och högerpolitikern Joachim Åkerman ett tackbrev till kapten Erland Mossberg, som tidigare varit knuten till den fjärde försvarsberedningen. Han summerade den nyss avslutade riksdagen som på i stort sett alla punkter beviljat högerens rustningskrav. ”Striden är nu slut för denna gång och segern vunnen” konstaterade han; förlusterna var mycket små, och uppvägdes i viss mån av vinster. Åkerman fortsatte: ”Det lider intet tvivel, att det arbete som utförts i beredningarna i mycket hög grad bidragit till möjligheten att nu genomföra något”.² Åkerman hade själv inte varit fast knuten till försvarsberedningarnas arbete. Han hade varit stationerad vid infanteriregementet i Ystad sedan 1911 och endast vid några tillfällen anlåtats som föreläsare och expert. Ändock kunde han med stor sakkunskap uttala sig om försvarsberedningarnas arbete och betydelse. Genom nära och täta kontakter med medlemmar av försvarsberedningarna, och militära experter knutna till dem, hade han ofta i detalj kunna följa beredningarnas arbete. Officerare rådgjorde med Åkerman innan de skulle hålla sina föredrag eller rapporterade i efterhand.³ Högerledamoten Beck-Friis skrev när det hänt uppseendeväckande saker, ibland flera gånger om dagen.⁴

Åkermans personliga roll under denna tid har diskuterats, och den ligger helt utanför denna undersöknings syfte. De uppgifter man kan hämta ur hans arkiv eller i hans dagbok kan heller på intet sätt tas för gott. Vad de däremot entydigt visar är vilken betydelse försvarsberedningarna hade för ett brett skikt ofta centralt placerade officerare – och vilken roll de spelade för försvarsberedningarna.⁵

När Staaff tillsatte försvarsberedningarna hade utredningarnas civila sammansättning varit en viktig utgångspunkt. ”Det säger sig självt, att militärer, intresserade för sitt yrke och besjälade av livlig önskan om utveckling av sina resp. vapen, icke alltid kunna vara lämpliga att själva mäta dessa önskningsars genomförbarhet”, heter det i Staaffs yttrande till statsrådsprotokollet. Därför borde beredningarna bestå av civila ledamöter, medan militära sakkunniga, representerande olika meningsskiftningar, tillkallas för att yttra sig, skriftligt eller muntligt. ”På grundval av deras yttrande och egen diskussion skola därefter de civile söka bilda sig en uppfattning i de frågor, varom yttrande av dem begäres.”⁶ Frågan som inte kan besvaras här, men väl ställas, är i vilken

¹ Yttrande ang infanteriets organisation, Lantförsvarets kommandoexpeditioners arkiv

² Brev Åkerman-Mossberg 28.9.1914

³ Se korrespondens med Mossberg, samt E af Wirsén u.d. i Åkermans arkiv

⁴ Korrespondens med Beck-Friis, Åkermans arkiv

⁵ Kihlberg 1963 s 297 f och Torbacke 1983

⁶ Yttrande till statsrådsprotokollet 1.12.1911

utsträckning de civila ledamöterna hade möjlighet att självständigt bilda sig någon uppfattning på grundval av militärens underlag.¹

Det är emellertid påtagligt med vilken inlevelse alla ledamöter, även de socialdemokratiska, deltar i debatter om hotbilder och möjliga krigssituationer som målas upp av de föredragande officerarna. Inte så att allt vad de säger okritiskt accepteras, men det är ingen överdrift att säga att tonen ofta anslås av fackmännen.²

Den oro som känts från militärt håll mot de civila försvarsberedningarna dämpades snart. ”Jag fick redan från början den bestämda uppfattningen att försvarsberedningarna voro betydligt mer försvarsvänliga än man kunde förmoda” skrev kapten Erland Mossberg, som våren 1913 knöts till fjärde beredningen, i inledningarna till sina dagboksanteckningar.³

Staaff hade tänkt sig att det skulle bli beredningarnas uppgift att väga de olika meningsuppfattningarna inom försvaret mot varandra, och naturligtvis fanns det sådana. Åkerman beklagade sig över ”vissa officerares projekt” som försvårat arbetet⁴; han kan tänkas ha syftat på överste Hammarskjölds förslag till ”delad linje” som ett exempel.⁵ Men annars var det ju bland de civila inom beredningarna som de stora sprickorna uppenbarade sig, och vid sådana tillfällen gick militären gärna in och ställde sin sakkunskap till förfogande. Det stod rätt snart klart att t ex Tamm och Christierson måste haft hjälp från militärt håll att utarbeta sina omfattande reservationer. Johan Beck-Friis kunde avslöja att det var generalmajor Johan Wikander som låg bakom, och skyndade sig genast att kontakta Wikander för att få hjälp att avslöja svagheterna i Tamm/Christiernsons förslag. I ett samtal med Tamm hade nämligen framgått att reservanternas inte vågat gå så långt som Wikander föreslagit.⁶ Christiersons goda kontakter med militärer framgår också av de många stödbrev han fick när han i december 1913 tvingas lämna sitt riksdagsmandat.⁷ Det omfattande kontaktnät med militärer som korrespondensen i Karl Starbäcks samlingar avslöjar, och den hjälp som ställdes till förfogande när han ville utarbeta ett eget förslag i frågan om övningstider, antyder samma sak.⁸ Även en av utredningens sekreterare, Henrik von Schulzenheim, verkar ha haft en viktig roll i spelet bakom kulisserna.⁹ Omvänt finns också tecken på att militärer underlåt tit att ställa för dem icke önskvärd information till ledamöternas, eller regeringens, förfogande.¹⁰

Försvarsberedningarna och de försvarsvänliga socialdemokraterna.

Även bland försvarsvänliga socialdemokrater uppmärksammades tidigt försvarsberedningarnas möjligheter. Det gäller alldeles särskilt för den grupp som hade ett gemensamt mötesforum i Erik Palmstiernas ”Vi-klubb”, där för övrigt såväl Branting som Rydén och Christierson ingick. Två av klubbens medlemmar, Erik Sjöstrand och Otto Järte, anlätades också av försvarsberedningarna,

¹ Jfr Zetterberg 1988 s 90 f

² Det kan med fördel studeras, inte minst för de socialdemokratiska ledamöterna, redan i de två första stora plenarföreläsningarna våren 1912 om Arméns och flottans inbördes betydelse av generalerna Wrangel och Wikander 28.3 och 15.4.1912.

³ ”Dagboksanteckningar från kommendering i försvarsberedningarna,” Mossbergs arkiv

⁴ I brev till Mossberg 28.9.14

⁵ Föredrag inför försvarsberedningarna 28.10.1913

⁶ Korrespondens Beck-Friis-Åkerman 24-26.5.1913

⁷ Christiersons arkiv

⁸ Karl Starbäcks samling. Torbacke 1983 s 126 f

⁹ Han nämns t ex flitigt som rapportör och förmedlare av budskap i Mossbergs dagboksanteckningar och Christiersons anteckningar

¹⁰ Bouveng-Åkerman 1.8.1913

som ett par av de fåtaliga civila, i egenskap av experter på arbetsmarknadsfrågor.¹ Åtminstone i efterhand har både Palmstierna och Järte velat framställa sina insatser som mycket betydelsefulla. När Järte i slutet av 1915 brutit med socialdemokratin och anslutit sig till krigsaktivisterna, skriver han uppbragt till Sam Clason och beklagar sig över ett uttalande att ”de som icke voro med 1914 om våren” inte kunde äga vitsord under nuvarande kris: ”Jag ... som genom mitt arbete för den 'sociala linjen' i fjärde beredningen och mitt nära umgänge med Lukas [Christiernson] under de åren gjorde mer för försvaret än de skrikhalsar, som vågade sig fram under bondetågets betäckning.”²

Formuleringen om ”den sociala frågan” syftar på den roll som tidvis lades vid de sociala argumenten i försöken att driva igenom en majoritet för vinterlinje inom försvarsberedningarna. De spelade en stor roll i både Christiernsons plädering mot nedsättningar av övningstiden och Brantings argument för sju månaders vinterlinje hösten 1913, men förekom också som viktiga argument i liberala förslag.³ Socialdemokraten Järte fick i uppdrag att göra en utredning om den svenska arbetsmarknaden för den fjärde beredningen.

I föredrag för beredningarna och i en omfattande PM fördes en påtaglig indirekt argumentation för en vinterlinje. Järte konstaterade sålunda att det alltid rådde minskad arbetstillgång mellan i genomsnitt 15 november och 15 mars, och att det å andra sidan var brist på jordbruksarbetskraft under sommaren. Han underlät inte att dra upp den omdiskuterade importen av galizisk arbetskraft för att täcka det behovet, något som sades motverka ”de svenska arbetarnas löneanspråk och strejklust”. Och i sin sammanfattning sparade han inte på effekterna:

”För de talrika säsongarbetare som gå arbetslösa under hela vintern, stå i allmänhet inga inkomstkällor till buds. Huru de draga sig fram under den döda säsongen, är ett ännu outforskat socialt problem. De mer omtänksamma och ordentliga spara för vintern av sommarens goda arbetsförtjänster och leva på kredit, sedan sparpengarna tagit slut; andra som ha föräldrar eller anhöriga falla dem till last under vintern – för alla säsongarbetare medför den regelbundna vinterarbetslösheten svåra försaker och stora moraliska faror, liksom överhuvud vintern med sina stegrade utgifter för värme, ljus och kläder samt sina minskade arbetsförtjänster inom flertalet näringsgrenar är en prövande tid för hela lönearbetarklassen i vårt land.”⁴

Järte använde också sina utredningsresultat till att öppet polemisera mot liberalernas delade linje – deras vinterutbildning sammanföll med skogsbrukets högsäsong, påpekade han.⁵ Det är vidare uppenbart att Järte var mycket väl initierad i försvarsberedningarnas arbete och hade nära kontakter med Christiernson. I juli 1913 skrev han till Palmstierna och berättade att krigsministern sökte få en kompromiss till stånd mellan bondeuppfattningen och Christiernsons linje: ”Inryckningen bör ske i januari, ty under nov. och dec. är det betkampanj på Karpalund och Stallerhults och Tällbergs drängar tröska!”⁶ Jag har ej talat med Christiernson därom, utan har blott förbindelse med Schulzenheim. Till honom har jag ytterligare levererat ett par PM samt dryftade dessa spörsmål med honom härhemma ända till kl. 1 i går natt.”⁷

von Schulzenheim spelade en viktig roll som kontakt- och informationsperson också för

¹ Otto Järte talade 9.8.1912 om sin PM, Sjöstrands rapport behandlades 26.9.1913, LKE:s arkiv

² Järte-Sam Clason 3.12.1915.

³ Se ovan, t ex protokoll från plenum 30.5.1912

⁴ PM om den svenska arbetsmarknaden (Lantförsvarets kommandoexpeditioners arkiv) s 19, 33, 41

⁵ Angående värnplikten ur social synpunkt för Norrland, april 1914, Otto Järtes arkiv i socialstyrelsens arkiv, RA

⁶ Karpalund var Raoul Hamiltons sockerbruk. Hamilton var ordförande i Fjärde beredningen, där också Persson i Stallerhult och Persson i Tällberg ingick.

⁷ Järte-Palmstierna 12.7.1913

Palmstierna,¹ och av den nyårshälsning v Schulzenheim skickade Christierson inför 1914 framgick de allra intimaste relationer: ”Jag sänder Dig mina bästa nyårsönskningar med tack för min existens under det senaste året, vilken utan Dig varit omöjlig”.² I sina personliga hågkomster *Om Karl Staaff och 1911 års försvarsberedningar*, publicerad 1949, som har varit en av de huvudsakliga källorna när det gäller att skriva försvarsberedningarnas historia, antyder von Schulzenheim inget av denna sida av sina insatser. Artikeln är för övrigt till sin tendens i huvudsak ett äreminne över Staaff, vilket inte helt står i samklang med vad som antyds om von Schulzenheim i samtida källor.³

Det fanns alltså under denna tid otvetydigt ett socialdemokratiskt koteri, med en bas i gruppen kring Palmstiernas klubb, som agerade aktivt och pådrivande. Genom von Schulzenheim hade de ett möjligt språkrör till beredningarnas stab av militärer. När Christierson fallit årsskiftet 1913/14⁴ fick han uppmuntrande brev från flera klubbmedlemmar: Helge Lindholm, Harald Hallén och även den liberala klubbmedlemmen Eliel Löfgren, som tackade för god vakt. Palmstierna själv skrev: ”När jag idag på morgonen läste din avsägelse, kände jag det som om något brustit, i varje fall för ett ögonblick. Det vapenbrödrskap vi haft under en prövande, och som jag tror, avgörande tid för Sveriges arbetarrörelse, har satt märken”.⁵ Samtidigt måste man vara försiktig när man försöker mäta gruppens sammanhållning och värdera dess resultat. Det var säkert inte fråga om en detaljregisserad konspiration. Den första noteringen om Christiersons försvarsvänliga linje – som formulerades under hösten 1912 – hittar man hos Palmstierna först i maj 1913, och vid flera tillfällen uttryckte Palmstierna osäkerhet eller irritation över Christiersons självsvåldiga agerande.⁶ Likaså är det otvetydigt att Järtes ”sociala argument” under en tid tillmättes stor betydelse, men det är betydligt svårare att uppskatta vilken roll det spelade på längre sikt.

Försvarsfrågan efter försvarsberedningarna

Den 10 februari 1914, i direkt anslutning till borggårdskrisen, godkände den socialdemokratiska riksdagsgruppens förtroenderåd att de socialdemokratiska ledamöterna av försvarsberedningarna avgick.⁷ Inför det stundande riksdagsvalet och en kommande proposition gällde det nu för partiet att fastställa sin linje i försvarsfrågan. Vilka konsekvenser fick det uppkomna läget för riksdagsgruppens ställningstaganden? Var det självklart att den skulle acceptera det resultat socialdemokraterna i försvarsberedningarna kommit fram till?

Försvarsmotionen våren 1914

Den 26 februari höll Värner Rydén ett fyra timmar långt anförande inför den socialdemokratiska riksdagsgruppen om arbetet inom andra försvarsberedningen samt de resultat ”vartill dels beredningens majoritet, dels han själv kommit”, och de följande dagarna gjorde Thorsson och Branting motsvarande föredragningar.⁸ Samtidigt pågick ett intensivt arbete för att formulera gruppens beslut. Den 2 mars enades förtroenderådet om sina grundlinjer.⁹ Man slog fast en ram för den årliga försvarsbudgeten på ”ungefär 70 miljoner kronor”. I övrig innehöll förslaget

¹ Palmstierna 1951 s 260 (genom Järte)

² Schulzenheim – Christierson u.d.

³ Om Karl Staaff och 1911 års försvarsberedningar. Ny militär tidskrift 1949 s 248-257

⁴ Han drevs att avsäga sig sitt riksdagsmannaskap i december 1913, se Bäck aa s 102 ff

⁵ Palmstierna – Christierson 31.12.13

⁶ Palmstierna 1951 s 244, 261

⁷ Förtroenderådet 10/2 1914

⁸ Riksdagsgruppen 26.2.1914

⁹ Förtroenderådet 2.3.1914.

följande

1. Beträffande armén

- a) Bifall till Thorssons i försvarsberedningarna utarbetade organisationsplan, en inbesparing på ca 2.200.000:-
- b) Genom indragningar i artilleri och kavalleri samt nedsättning av övningstid och befäl inom trängen en besparing på ca 4.000.000:-
- c) Genom att i huvudsak dra in militärmusiken sparas 1.200.000:-
- d) Vidare sparas ytterligare genom ändrad användning av arméns hästar (500.000:-) och Karlsborgs nedläggning

Den samlade beparingen, efter uppsättande av reservstatsorganisation mm beräknas till 7.000.000:-

2. Flottans sammansättning

- a) Bifall till lokalstyrkor i Härnösand, Stockholm, Karlskrona och Göteborg
- b) En kustflotta under den närmaste 20-årsperioden bestående av F-båten Sverige och ytterligare 5 pansarbåtar av ungefär Oscar II:s typ, 12 jagare och 12 sjögående undervattensbåtar. Programmet skulle innebära ett årligt nybyggnadsanslag för kustflottan på ca 4.000.000:-

3. Kustbefästningar

- a) Modernisering av Karlskrona och Vaxholms Oscar Fredriksborgs fästnings inre linje
- b) Fårösunds kustposition nedlägges

Till riksdagsgruppens debatt hade förslaget preciserats med ett nej till yttre befästningslinje i Stockholm och med förslaget att frågan om Hemsö kustposition hålles öppen

För flottan och kustartilleriet beräknades de socialdemokratiska besparingarna till 4-5 miljoner kronor.

Den svåra knäckfrågan, infanteriets övningstid, bordlades.¹

Dagen därpå diskuterades förslaget av riksdagsgruppen. Först behandlades frågan om flottans sammansättning. En lång diskussion utbröt, där det visade sig att enighet inte förelåg. Tre förslag utkristalliserades:

Det första var Brantings, som ville att gruppen nu skulle ena sig bakom vad försvarsberedningsledamöterna kommit fram till. Det andra var Rikard Sändlers. Han var ännu inte beredd att acceptera förslagens principer och föreslog därför en något försiktigare formulering. Ett tredje förslag stod Lindhagen för. Denne var än mer tveksam:

Med 35 röster mot 11 fastställde riksdagsgruppen Brantings och förtroenderådets linje ställd mot Sändlers. Lindhagens fick sammanlagt sju röster.² Därmed kunde också förtroenderådets linje vad gäller kustbefästningarna och arméns organisation antas utan voteringar. Endast Lindhagen upprepade sina invändningar.³

Frågan om övningstidens längd för infanteriet och den eventuella vinterlinjen väckte även i riksdagsgruppen den längsta debatten. När man kom fram till beslut visade det sig att det förelåg inte mindre än sju yrkanden. Sex månaders utbildning var en gemensam linje för alla förslagen, men striden stod om huruvida man skulle uttala sig om en vinterlinje, eller skjuta upp ett ställningstagande och, vid en eventuell vinterlinje, om den skulle innefattas i de sex månaderna

¹ Ibid.

² Riksdagsgruppen 33.1914

³ Ibid.

eller inte. Längst i ena riktningen ville Branting gå genom ett uttalande där det hette att ”ofrånkomliga skäl [var] anförda för någon vinterutbildning av en större del av vår armé.” Förslaget kunde emellertid genomföras först efter val, därför förespråkade han försöksvis vinterutbildning genom korta extra övningar vintertid, samt kraftiga åtgärder för ungdomens uppfostran till dugliga skidlöpare. Hans förslag samlade emellertid endast nio röster i en förberedande omröstning.

I den avgörande voteringen röstade 43 för Värner Rydén's formulering att övervägande skäl talar för sommartid, där den sammanlagda övningstiden begränsas till sex månader, lämpligen fördelade på fyra månaders rekrytskola samt tre repetitionsövningar om 20 dagar. ”Beträffande frågan om anordnande därutöver av särskild vinterutbildning anser riksdagsgruppen, att dessa spörsmål befinner sig i så outrett skick, att den för närvarande icke kan taga definitiv ställning därtill.” En minoritet på 14 röstade för Nilsson i Tangas förslag som skilde sig från Rydén's endast därvidlag att det klart uttalade att om vinterutbildningar skulle komma att anses ofrånkomliga, värnplikstiden inte fick utsträckas. Det gör att man får tolka resultatet så att majoriteten ville ”ge ett finger” åt en möjlig förlängd utbildning med vinterförläggning.¹ Slutligen fattade gruppen beslut om att förorda status quo vad gällde specialvapnens övningstid (så när som på en viss minskning för trängen) samt i fråga om värnskatten uttala sitt godkännande av att man för engångskostnaderna uttog en sådan.²

Arbetet i försvarsutskottet sommaren 1914

När den nyvalda riksdagsgruppen samlades till sitt första möte i maj 1914 gjorde Branting en direkt koppling mellan valframgångarna och försvarsprogrammet:

”Ett samlande och starkt program i försvarsfrågan hade den förutvarande gruppen uppdragit linjerna till, och detta hade konfirmerats av partistyrelsen. Det gällde nu att under en ganska svår politisk situation söka få försvarsfrågans lösning så nära detta program som möjligt.”³

När så regeringen Hammarskjöld lade fram sin försvarsproposition inför sommarriksdagen 1914 presenterade socialdemokraterna i riksdagen sitt program dels i en gruppmotion om övningstid mm, dels i två motioner om den nya härordningen och den nya flottplanen skrivna av Thorsson resp. Rydén.⁴

I gruppmotionen, undertecknad av förtroenderådet, knöt man i början an till 1911 års motion. Man citerade bl a ett längre stycke som handlade om den internationella kampen mot militarismen. Men genom att man, trots citattecknet, tillförde ett litet ord, som inte fanns med i den ursprungliga texten, antyddes hur riksdagsgruppens syn utvecklats och homogeniserats under de gångna tre åren. Citatet avslutas så här:

”...I hela världen ha därför socialdemokraterna i jämbredd med sitt övriga arbete för erövring av statsmakten och för kapitalismens undanröjande direkt upptagit kampen *mot militarism, för fred och avrustning*. Denna internationella kamp mot militarismen föres emellertid från socialdemokratins sida under uttryckligt hävdande av varje nations rätt till självbestämelse och självförsvar...”⁵

Ordet ”emellertid” fanns inte med i 1911 års motion. Där fanns istället ett nyskrivet stycke efter den första meningen, och efter den andra meningen, utan ”emellertid” fortsatte texten: ”Men för ett litet folk som vårt kan enligt sakens natur militärväsendet icke äga den betydelse för vår

¹ Riksdagsgruppen 3 och 4.3.1914

² Riksdagsgruppen 4.4.1914

³ Riksdagsgruppen 18.5.1914

⁴ Motioner AK 1914 B:176, 177, 190

⁵ Motion AK 1914 B: 177, s 2f

självständighets upprätthållande, som man i våra maktägande kretsar ännu alltjämt tillmäter detsamma”. Och vidare hette det att man måste vänja sig att se sanningen i vitögat att landet ensamt mot en stormakt inte i längden skulle kunna värja sin neutralitet.¹ De eftergifter mot en försvarsradikal riktning motionsförfattarna 1911 varit tvungna att göra i samma andetag som de formulerat tesen om varje nations rätt till självförsvar, behövdes inte 1914. Nu hade en definitiv förändring skett.

Thorssons föreslagna omorganisation av lantförsvaret hade förändrats en del jämfört med riksdagsgruppens beslut i mars. Besparingarna blev ett par miljoner lägre, trots att den föreslagna nedsättningen av övningstiden gav ytterligare en miljon. Men Thorsson ville minska besparingarna på artilleriet, trängen och militärmusiken (som skulle få finnas kvar till en del) med ungefär samma belopp. Dessutom fanns tillfört förslag om inrättandet av ett helt nytt detachment av kavalleri, hjulryttare (cyklister) och skidlöpare i Boden, som tillsammans med de tidigare förstärkningarna av ingenjörsvapnet och inrättandet av reservstatsorganisationen medförde kostnadsökningar på ca två miljoner.² Rydéns flottprogram, som i stort presenteras i enlighet med riksdagsgruppens tidigare beslut, sades ge en besparing på ca fem miljoner i förhållande till löpande sjö försvarsbudget (tio miljoner i förhållande till regeringens förslag).³

Beträffande övningstidens längd förde man fram riksdagsgruppens beslut om nedsättning till sammanlagt sex månader och sade att frågan om vinterutbildning befann sig ”uppenbart ännu i så outrett skick, att några definitiva anordningar ännu icke synas böra träffas”. Formuleringen ”Vintern är dock en så pass uråldrig institution här i landet, att man måste förvåna sig över att detta spörsmål icke förrän nu med större styrka framskjutits från militärt håll” bör nog ses som en eftergift åt Brantings tidigare framförda, och avvisade, uppfattning.⁴

Förhandlingarna om försvarsfrågans lösning fördes i det särskilda försvarsutskott som riksdagen tillsatte. Den stora striden kom att stå mellan höger och liberaler, och gällde framförallt övningstidens längd och placering. Regeringens och högerns linje var sammanlagt 360 dagars tjänstgöring, fördelade på 240 dagars grundutbildning förlagda till november – juni samt 3 x 30 dagars repetitionsövningar på hösten och ytterligare 20 dagar för äldre årsklasser.⁵ Liberalerna förordade den delade linjen med 150 dagars sommarutbildning under april – september och 40 dagars vinterutbildning under februari-mars samt 3 x 30 dagars repetitionsövningar och sju resp tre dagar för andra uppådet och landsstormen.⁶ Men även i fråga om övriga utgifter fanns en del skillnader partierna emellan, framförallt vad gällde flottprogrammet, där högern fortfarande ville bygga fler stora pansarbåtar.⁷

Få politiska händelser har fått sitt arbete så ingående skildrat av dem som deltog som det särskilda försvarsutskottet. Källmaterialet är flödande. Åtskilliga av de inblandade har i dagboks- eller minnesanteckningar och i brev givit sin syn på förloppet.⁸ Det gäller i viss utsträckning också de socialdemokratiska ledamöterna, där åtminstone sporadiska minnesanteckningar finns från Branting, Rydén och CA Svensson.⁹ Dessutom finns även här Nils Anderssons

¹ Motion AK 1911:180

² Motion AK 1914 B:176

³ Motion AK 1914 B:190

⁴ Motion AK 1914 B:177 s 13

⁵ Prop 1914 B:58 och 59

⁶ Motioner AK 1914 B:178-181

⁷ Ibid.

⁸ Se Kihlberg 1963 s 457

⁹ Samtliga i resp arkiv

memorialanteckningar, som är speciellt utförliga från de diskussioner som gällde sjöförsvaret, delvis behandlade i en subkommitté.¹

Utskottets arbete blev dramatiskt. Liberalerna sökte vid flera tillfällen komma fram till en kompromiss åt höger, men högerpartiet, stärkt av vårens händelser och med förväntningar på höstens nya val, vägrade. I slutet av juli, under intryck av hotet av ett annalkande storkrig tillsattes, på Staaffs initiativ, en mindre delegation för att försöka nå en överenskommelse, där för övrigt även socialdemokraterna var representerade.² Där lade Staaff också fram ett långt gående kompromissförslag, som dock efter en dryg vecka åter avvisades av högern. Beskedet följdes av liberalernas bekanta kapitulation. Staaff accepterade den 8 augusti regeringens förslag om infanteriets övningstider, och förklarade sig beredd att i långtgående kompromisser lägga grunden för att utjämna meningsskiljaktigheterna också vad beträffar de övriga spörsmålen. Sedan gick arbetet fort, och mindre än fyra veckor senare kunde utskottet avlämna sitt 616 sidor långa utlåtande, präglad av stor enighet mellan liberalerna och högern.³

Socialdemokraterna i försvarsutskottet

Man skulle kunna förmoda att socialdemokraternas insatser i försvarsutskottet kom att blir relativt begränsade; liberalerna hade redan på förhand avvisat en uppgörelse åt vänster och partiet stod isolerat i sina krav på nedsättning av övningstiden och allmänna besparingar. Detta är emellertid en förhastad slutsats. Partiets representanter i utskottet, framförallt Branting, Thorsson och Rydén, spelade under hela tiden en aktiv och tidvis offensiv roll, och tog stort ansvar för utskottets arbete.

I flottdebatterna drev Rydén med stor frenesi sin uppfattning från försvarsberedningarna att det svenska ubåtsförsvaret måste rustas upp. Alla var ense om att huvuduppgiften för vårt sjövapens operationer var att stoppa en fientlig, rysk, transportflotta, slog han fast redan i sjöförsvardsdiskussionernas inledning. Men oavsett om det gällde att angripa en blockerande flotta i Ålands hav eller de pansarskepp som skyddade transportflottan, behövdes fler ubåtar. Det största felet med regeringsförslaget var att det byggdes för få sådana, endast två usla undervattensbåtar skulle vara färdiga 1918, klagade Rydén. De som redan byggts var av dålig kvalitet och han bemötte

i detalj de invändningar som gjordes också från militärt håll.⁴ Måhända var det detta, och några inlägg av Fabian Månsson, som fick högerledaren Trygger att några dagar senare att fälla en syrlig kommentar om sakkunskap och lekmannainflytande i utskottet. Värner Rydén fann sig hur som helst föranlåten att dra en lans för vikten av lekmannaförstånd.⁵ En annan närvarande högerrepresentant tyckte att Rydéns ”självgodas sakkunskap verkade rätt så ofta löjeväckande.”⁶

Samma källa, Joakim Åkerman, fann däremot FW Thorssons insatser betydligt mer tilltalande. Man måste ”med viss aktning konstatera den icke obetydliga kunskap i härorganisation, som parkföreståndaren inhämtat under sina två år i försvarsberedningarna ... För det pris som socialdemokraterna bestämt, hade han lyckats åstadkomma någonting ganska bra”. Åkerman fann

¹ I andra försvarsberedningens arkiv

² Kihlberg 1963 351 ff

³ Särskilda utskottet 1914 B:28

⁴ Memorialanteckningar från försvarsutskottet av Nils Andersson (i andra försvarsberedningens arkiv) 12.6.1914, CA Svenssons anteckningar (ARAB) 15 o 16.6.1914

⁵ Memorialanteckningar 18.6.1914

⁶ Åkermans anteckningar från särskilda utskottet ”dikterat strax efter riksdagens slut”. Hugo Hamilton beklagar sig samtidigt över ”halvbildningens färor” (Hamilton aa s 183)

Thors-son angenäm att debattera med i utskottet, men ännu bättre gick det i det konkreta detaljarbetet i den speciella subkommittén för landförsvaret, ”där han var utmärkt bra att samarbeta med”.¹ Branting var tidvis sjuk, och rätt mycket borta från utskottsarbetet. När han var närvarande talade han för partiets motioner om t ex övningstiderna. Vid ett par tillfällen tycks Branting spelat en aktiv roll för att lösa utskottsproblem. Vid behandling av paragraf 36 i värnpliktslagen, om villkoren för landsstormens inkallande, genomförde utskottet en förändring av regeringens förslag, som bl a innebar borttagande av vissa territoriella begränsningar för landsstormens användning. Enligt en uppgift var det Branting som formulerade utskottsmajoritetens förslag. Mot detta röstade de övriga socialdemokraterna och de flesta liberaler.²

En annan stridsfråga var bibehållandet av Fårösunds kustposition. Andra försvarsberedningen hade, med stöd av sjömilitär expertis, föreslagit att den skulle läggas ner – de moderna djupgående krigsfartygen hade gjort Gotlands strategiska läge mindre utsatt.³ Propositionen ville anslå 225.000:- till Gotlands försvar och hålla frågan öppen huruvida summan skulle användas till Fårö eller andra insatser. De liberala och socialdemokratiska motionerna föreslog beslut om nedläggning.⁴ Rydén yrkade tidigt bifall till nedläggning och beklagade samtidigt att det gått politik i frågan.⁵ När frågan kom upp till avgörande behandling under de kritiska dagarna i början av augusti, var det Branting som gick i spetsen för att nå en kompromiss. ”Här bör sägas så litet som möjligt”, skulle han enligt memorialanteckningarna ha yttrat, och tog på sig uppgiften att utarbeta ett kompromissuttalande. I det slutliga förslaget var också alla tre partier eniga om att uppskjuta det definitiva beslutet till 1915 års riksdag, och att samtidigt anslå de begärda 225 000:-⁶ Även i fråga om den andra ifrågasatta kustförsvarsutbyggnaden tog socialdemokraterna under utskottsbehandlingsloppet definitivt en positiv ståndpunkt, och uttalade sig alltså för Härnösandspositionen.⁷ Brantings – och även andra socialdemokraters – mest uppmärksammade uppträdande i försvarsutskottet inträffade under krisen efter krigsutbrottet de första dagarna i augusti, just innan Staaff kapitulerat. Med Nils Anderssons ord utspelades följande scen när utskottet samlades på förmiddagen den 3 augusti. Trygger inledde sammankomsten genom ett häftigt angrepp på liberalerna, som anklagas för att ha läckt ut innehållet i de överläggningar som inletts en vecka tidigare, och liberalerna försvarade sig upprört. För en gångs skull kunde Nils Andersson inte tygla sina känslor utan lät sina egna tankar komma till uttryck:

”Om detta, således icke om själva saken, försvaret – grälar man nu – nu medan man måhända snart få höra kanondundret från striden ute på Östersjön. Klockan är tolv /12/ och käbblat pågår ännu. Endast två män tycks känna *skammen* i detta, i denna diskussion, och det är Branting och Rydén, vilka båda två ge de båda andra partierna en uppsträckning... Klockan är 12.15 och man grälar än. Även en tredje socialdemokrat, herr Lindblad, tillrättavisar de grälände.”⁸

I Åkermans, något senare nedtecknade, skildring heter det att ”sedan en del ganska hetsiga anföranden hållits både från högersidan och den liberala sidan tog Branting till orda och manade uti ett synnerligen elegant och varmhjärtat anförande de båda borgerliga partierna att lösa försvarsfrågan. Han utlovade i så fall att ”arbetarepartiet med mera förståelse än eljest skulle se

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Memorialanteckningar 6.8.1914

⁴ Motion 1914 B:181 s 4, Motion 1914 B:190 s 34, s 51-54

⁵ Memorialanteckningar 21.7, Brantings anteckningar 21.7

⁶ 5 SU 1914 B:28

⁷ Memorialanteckningar 20.7.1914 samt reservation SU 1914 B:28

⁸ Memorialanteckningar 3.8.1914

på en sådan uppgörelse på grund utav den utrikespolitiska situationen”.¹ Även Åkerman anger att Rydén och Lindblad gjorde liknande inlägg.²

Borgfreden

Brantings och övriga socialdemokraters agerande under försvarsuppgörelsen måste ses mot bakgrund av första världskrigets utbrott, som säkert kom att påskynda partiets utveckling i försvarspositiv riktning och ge partiledningen utrymme att ytterligare flytta fram sina positioner. Redan vid dagarna för krigsutbrottet höll Branting sitt uppmärksammade Kisatal, där han försäkrade att regeringen Hammarskjöld kunde påräkna ”fullt förtroende från ett enigt folk”

i sin strävan att upprätthålla en svensk neutralitet;³ måhända var det vid det tillfället lite för tidigt att vara säker på hållfastheten i regeringens neutralitetspolitik.⁴ Utan socialdemokratiska protester kunde riksdagen också någon vecka senare anslå 50 miljoner kronor i ”neutralitetsvärn,” som måhända skulle kunna liknas vid de krigförande ländernas krigskrediter.⁵

1914 års försvarsbeslut – motstånd och acceptering

I den socialdemokratiska reservationen till försvarsbeslutet konstaterades att trots vissa eftergifter för liberalerna var det förslag höger och liberaler enats om i alla vitala delar en seger för regeringen. Då uppgörelsen var ”så fjärran från vårt partis själva grunduppfattning om den ram, inom vilken försvarsbördorna måste hållas för att vara rätt avvägda efter vårt lands bärkraft” var det omöjligt för socialdemokraterna att stödja beslutet. Istället höll partiet i alla väsentliga delar fast vid sina motioner, och yrkade alltså i stort sett bifall till partiets förslag till övningstider, till Thorssons om ny härordning och Rydéns om sjöförsvarets ordnande.⁶ I en fråga var socialdemokraterna villiga att gå längre än utskottet. Man ville anslå ytterligare 3 700 000:- för utrustning av landsstormen. Anledningen var att om landsstormen skulle hänvisas till att använda sina egna kläder skulle många arbetare inte kunna klä sig ändamålsenligt, t ex under vinterövningar.⁷ Dessutom ville socialdemokraterna höja värnskatten med 1/3. Den viktigaste orsaken till detta var att den hårdast drabbade högre inkomster och förmögenheter. En ökning av inkomsterna från värnskatten skulle kunna minska behovet av reguljära skattehöjningar.⁸

I riksdagsdebatten var Värner Rydén partiets talesman. Han sammanfattade orsakerna till att partiet avvisade det framlagda förslaget i fem punkter: Ekonomiska skäl, 100 miljoner om året var en för kraftig börda att bära för det svenska folket; hänsyn till de personliga bördor för unga människor som den förlängda värnplikten innebar; sjöförsvarets utformning – även om han med tillfredsställelse noterade att viss hänsyn tagits till de socialdemokratiska synpunkterna; den alltför stora utbyggnaden av kustförsvaret (kritiken gällde yttre befästningar i Stockholm); och slutligen risken för att det beslut riksdagen stod i begrepp att fatta skulle kunna vara föråldrat när det så småningom kom att genomföras – erfarenheterna från kriget hade inte kunnat tillföras, och kanske kunde krigets olyckor i själva verket leda fram till ökad styrka för de internationella fredssträvandena, hoppades Rydén. Han bemötte samtidigt påståenden om socialdemokraternas likgiltighet för fosterlandet genom exempel från kriget. Där kämpade såväl tyska som franska socialdemokrater, var och en på sin sida, för sitt lands oberoende. Avslutningsvis gjorde han en

¹ Se också Hamilton, *Dagböcker 1911-16* (1955) s 197 f och Arvid Lindmans dagboksanteckning 8 augusti 1914

² Åkermans anteckningar

³ Soc-Dem 3.8.1914

⁴ Mousson-Lestang aa s 58 ff

⁵ aa s 61

⁶ Reservation Särskilda utskottet 1914 B:28 s 595 ff

⁷ Ibid. s 610

⁸ Ibid. s 608 ff

liten reflektion över den socialdemokratiska gruppens utveckling:

”Vårt parti är idag redo att votera för ett positivt försvarsprogram. För flertalet av oss innebär detta ett fullföljande av en länge buren övertygelse. För någon av oss innebär det beträdandet av nya vägar, dit ett fördjupat studium av försvarsproblemen fört oss.”¹

Rydén var emellertid inte den första socialdemokrat som yttrade sig. Redan efter Hammarskjölds och Staaffs inledande anföranden höll AT Christierson ett uppmärksammat inlägg. Han gjorde där ett personligt bokslut över sitt arbete i försvarsberedningarna och dess konsekvenser. Han beskrev sin inledande övertygelse om att det skulle ha varit möjligt att verkligen åstadkomma lättnader i försvarsbördorna, men hur insikterna under arbetet lett fram till en motsatt uppfattning. Slutsatsen för honom blev att det var försvarsberedningarna som lyft försvarsfrågan ur dess försumpning, och att Karl Staaff personligen vore värd ett stort erkännande. Han riktade också ett tack till Värner Rydén för det utmärkta sätt han lyckats visa att Sverige kan försvara sig. Han meddelade till slut att han ämnade rösta mot sitt eget parti och för utskottets förslag.² Den enda socialdemokrat som uttryckte kritik mot partiets linje för dess försvarsvänlighet var Lindhagen, som dock till slut kom att rösta för det socialdemokratiska förslaget.³ Branting underströk irriterat att både Christierson och Lindhagen agerat som enskilda personer utan stöd av partiet.⁴ I omröstningarna föll den socialdemokratiska reservationen med 120-70. Förslaget att höja bidraget till landsstormen föll dock med endast 114-97.⁵

Epilog 1915

Direkt efter försvarsbeslutet tog socialdemokraterna initiativet till förhandlingar med liberalerna om ett eventuellt regeringssamarbete. Som en eftergift för att underlätta dessa lovade man att fram till nästa val respektera det nyss fattade försvarsbeslutet.⁶

Detta beslut förändrade naturligtvis ytterligare förutsättningarna för agerandet i försvarsfrågan. På vilket sätt framgår av det beslut som riksdagsgruppen fattade 20.1 1915, med anledning av en fråga från nyvalde riksdagsledamoten Z Höglund:

”Gruppen, som tagit del av de av partikongressen godkända förutsättningarna för förhandlingarna om vänstersamverkan, finner för sin del, att ett lojalt uppträdande mot partikongressens beslut – vilket riksdagsgruppen ger sin anslutning – icke nu medger framförandet av motioner om upphävande eller undanskjutande av 1914 års försvarsbeslut.”

Denna linje fastslogs med 70 röster mot 5. Z Höglund reserverade sig mot beslutet.⁷ Beslutet att inte ifrågasätta 1914 års försvarsbeslut upprätthölls minutiöst av gruppmajoriteten.

I utskottbehandlingarna 1915 accepterade de socialdemokratiska ledamöterna hela försvarsbudgeten, så när som på anslagen till frivilliga skytterörelsen.⁸ I riksdagsdebatten om fjärde huvudtiteln angrep emellertid Z Höglund kraftigt försvarsuppgörelsen. Någon direkt polemik mot den socialdemokratiska gruppens beslut riktades inte. Däremot citerade han det socialdemokratiska partiprogrammets formuleringar om successiv nedsättning fram mot avvärning och påpekade att avvärning enligt partiet måste vara det väsentliga, som med all kraft skall

¹ AK 1914 B:83 s 37 ff

² Ibid. s 31 ff

³ Ibid. s 56 ff

⁴ Ibid. s 64f

⁵ Ibid. s 63, 76

⁶ se nedan kapitel 9

⁷ Riksdagsgruppens protokoll 20.1.1915

⁸ Reservation SU 1915:4

eftersträvas. 13 talare instämde i anförandet.¹

Branting reagerade i kammaren kraftigt mot Höglunds inlägg, som han betecknade som försvarsnihilistiskt. Han påpekade att socialdemokratin i de senaste valen gått fram med ett försvarspositivt program, där det framhållits att som förhållandena låg, var det nödvändigt att landet påtog sig mycket betungande försvarsbördor, och att denna linje, liksom uppfattningen att nuvarande försvarsbeslutet inte skulle rivs upp, vunnit partikongressens godkännande. Höglunds påstående att det inom partiet fanns två riktningar, fullt jämbördiga och lika berättigade, tillbakavisade Branting. Då Höglunds riktning misslyckats med att förvärva ledningen av partiet och majoriteten på kongresserna, borde en sådan grupp på inget sätt engagera partiet, hävdade han.²

Det som emellertid verkligen kom att skärpa motsättningarna inom riksdagsgruppen var att Höglund under den första punkten i fjärde huvudtiteln begärde votering på anslagsframställan. Voteringen utföll så att 141 röstade ja och 22 ledamöter nej. Samtidigt kan noteras från den annars lugna försvarsdebatten att Branting, med instämmande av Palmstierna, under behandlingen av anslaget till den frivilliga skytterörelsen bad att till protokollet få antecknat att han, i händelse av votering, tänkte ge sin röst för ett anslag. Anslaget bifölls sedan med 93 röster mot 55.³

Höglunds uppträdande fick omedelbart sitt efterspel i riksdagsgruppen. Den 9 mars antogs med 75 röster mot 9 ett uttalande, som med anledning av den oförutsedda voteringen återigen slog fast att riksdagsgruppen lojalt borde fullfölja partikongressens beslut att tillsvidare inte vidtaga åtgärder mot 1914 års försvarsbeslut.⁴ Betydligt mer omstritt blev ett beslut att införa ett nytt moment i riksdagsgruppens arbetsordning med följande lydelse:

”Då viktigare riksdagsärenden av principiell eller taktisk betydelse eller frågor av större programmatisk innebörd föreligga eller av gruppmedlem ifrågasätts till framförande i riksdagen, skall gruppen upptaga dem till behandling. Fattar gruppen därvid beslut om sin hållning, bör gruppmedlem ställa sig det till efterrättelse.

För särskilt fall kan gruppen uttala, att beslutet skall vara för gruppens medlemmar i så måtto bindande, att de ej i kammaren få uppträda mot detsamma. Vid eventuell votering må gruppmedlem dock avhålla sig från omröstning, därest han av sin övertygelse är förhindrad biträda gruppens beslut. För ett beslut, som nu är nämnt, skall anses bindande för gruppens medlemmar, skall detsamma omfattas av mer än hälften av gruppens samtliga ledamöter.”

Sammanlagt röstade 74 ledamöter för denna formulering av vad som kom att kallas ”munkorgslagen”, 23 för avslag och 4 förklarade sig neutrala.⁵

Sammanfattning

Försvarsberedningarna fick stor betydelse för socialdemokratiens framtida försvarspolitiska agerande. De socialdemokratiska ledamöterna deltog aktivt och konstruktivt. De kom också fram till ställningstaganden som ibland gick vida utöver det socialdemokratiska programmet. Under beredningarnas arbete kom såväl AJ Christiernson som Värner Rydén att ompröva sina tidigare ståndpunkter i försvarsvänlig riktning, Christiernson på ett dramatiskt sätt.

I huvudsak kom riksdagsgruppen att acceptera det program de socialdemokratiska berednings-

¹ AK 1915:27 s 54-56, 60 f

² Ibid. s 56 f, 62

³ AK 1915:28 s 41 f

⁴ Riksdagsgruppens protokoll 9.3.1915

⁵ Riksdagsgruppens protokoll 22.3.1915

ledamöterna formulerat på basis av beredningsarbetet, inklusive 70 miljonersramen och en extra värns katt. Enigheten var dock inte total. Besvärligast var frågan om övningstiden, där riksdagsgruppen stannade vid sitt gamla krav på nedsättning till sex månader, om än med en viss öppning till förlängning vid vinterförläggning.

I utskottsarbetet sommaren 1914 deltog socialdemokraterna tidvis aktivt för att hitta lösningar på tvistiga problem, även om man i stort sett höll fast vid sina ursprungliga yrkanden. Partiet kritiserade uppgörelsen mellan liberaler och höger, även om Branting snarast tillskyndat den. Däremot kom man under de följande riksdagarna, för att underlätta förhandlingarna med liberalerna om en eventuell regeringssamverkan, att i praktiken acceptera den beslutade försvarspolitik.

Det socialdemokratiska partiet tog del i borgfredspolitikens upprätthållande under första världskrigets första år.

Partiet och försvarsberedningarna

I detta avsnitt skall konsekvenserna för partiets räkning av de socialdemokratiska ledamöternas arbete i försvarsberedningarna diskuteras.

Diskussionen om tillsättningarna och partiets inflytande

Den 9 november 1911 kunde Branting rapportera till partiets verkställande utskott att Staaff ville höra socialdemokraternas inställning till att delta i den planerade försvarsutredningen. Erbjudandet väckte en livlig, principiellt viktig, debatt.

Partikassören Wickman var en av dem som reste flera invändningar mot ett deltagande. Han vände sig mot att Staaff tänkt sig flera små kommittéer, han var orolig för att ledamöterna inte skulle få rätt att reservera sig inom kommittéerna och var kritisk mot att Staaff bara tänkt sig representanter för den ena av partiets två linjer i försvarsfrågan. Sammanfattningsvis såg Wickman en fara i att ”partiets representanter kunna drivas, att intaga ståndpunkter som partiets flertal ej gillar. Därav kan mycken strid uppstå ... Vi komma lätt in i den här affären, men icke så lätt helskinnade ut.” Han yrkade att frågan skulle underställas partistyrelsen för referendum. Ström instämde i dessa synpunkter. Han underströk att partiet måste ha helt fria händer, och att resultatet av deltagande kunde bli besvikelse utåt och splittring inåt. Samtidigt hävdade han att den liberala regeringen ”strävar att på allt sätt binda vårt parti vid sina strävanden.”

Branting tillbakavisade risken för splittring. De socialdemokratiska ledamöterna skulle ha gemensamma sammanträden och reservationsrätten var självklar. Däremot hade han inte särskilt stor förståelse för bredare representation; den andra riktningen hade inte så stor resonans i partiet som många trodde. Herman Lindqvist ansåg, att det var omöjligt att säga nej. Regeringen hade deklarerat att den strävade efter en sänkning av militärbördorna, ”vad skulle man säga ute i landet om partiet nekade gå med i en kommitté, som skall lindra bördorna för folket?” Partiet hade dessutom sin militärmotion att försvara. Både Branting och Per Albin Hansson tog avstånd från uppfattningen att ledamöterna skulle ges direktiv för sitt deltagande. De får själva avgöra hur de ska ställa sig, menade Branting. Partiprogrammet räcker, hävdade Per Albin, som dock såg ett aber i att partiets militära kritik till en del skulle bindas.

Utskottet beslöt, sedan förslaget om referendum fallit – frågan var av för konfidentiell natur, hade Herman Lindqvist invänt – med fyra röster mot en att godkänna att Branting och andra socialdemokrater inträdde i utredningarna. Ström röstade mot och Wickman lade ner sin röst. Åt Branting uppdrogs att försöka ändra utredningarnas struktur och föreslå alternativa namn. Slutligen beslöts också att uttala lämpligheten att ”kommittéerade före principiella avgöranden

överlade med partiets verkställande utskott”.¹

Det är alltså otvetydigt att flera möjliga problem med ett socialdemokratiskt deltagande i försvarsberedningarna tidigt förutsågs. I en pressdebatt som följde på beslutet utvecklades kritikernas ståndpunkter ytterligare, bl a av Fredrik Ström i Arbetarbladet. Han var skeptisk till kommittéernas förment civila karaktär; militären skulle nog ändå få ett betydande inflytande. Han var inte heller övertygad om att de kunskaper utredningsarbetet skulle bibringa nödvändigtvis skulle vara partiet till nytta: ”ju mera man ger sig in i de oändliga militärdetaljerna dess lättare förlorar man ur sikte den *principiella* avståndställningen till allt slags borgerligt försvars- och militärväsen. Man går med hela sin socialdemokratiska åskådning i militärfrågan till botten i militarismens djup. Endast bubblor bära upp till ytan vittnesbörd om katastrofen.” Ström var också orolig för att utredningsarbetet skulle låsa partiets arbete i riksdagen: ”Skola icke våra motståndare vid varje aktion säga: frågan ligger ju under utredning och ni ha själv ombud i denna utredning, varför bråka ni då; vänta få vi se vad kommittén säger; vänta, vänta – -”. Slutligen pekade Ström på faran för partiets enighet, särskilt om ledamöterna skulle bli ”råd och biträden” åt regeringen Staaff.²

Beredningsledamöterna och partiet

Sedan blir det tyst i partiprotokollen om försvarsberedningarnas arbete. På ett styrelsemöte i mars 1913, när bl a problemet med kommittéarbete och sekretess behandlas, påpekade Ström att ledamöterna i försvarsberedningen borde rådgöra med partistyrelsen innan viktigare beslut fattades, och Sandler, som året innan uttryckt sin olust över hemlighetsmakeriet vid beredningarnas tillsättning, meddelade sin förvåning över att riksdagsgruppen inte informerats om detta. Det påpekas senare att det är med VU beredningarna skulle rådgöra.

Sommaren 1913 tilltog ryktesspridningen, inte minst i den borgerliga pressen, om försvarsberedningarnas arbete. Redan i maj 1913 hade Ström hört rykten om att socialdemokraterna i försvarsberedningarna ”hur otroligt det låter”, sades komma att tillstyrka pansarbåtar”,³ och det skvallrades också om Christiernsons avfall. En ny kampanj i Socialdemokraten om det ryska hotet, denna gång riktad mot sågfileriet, sågs av partivänstern som ett sätt att bereda väg för krav på ökade försvarsanslag från beredningsledamöternas sida.⁴ Men i de socialdemokratiska tidningarna var annars tyst om försvarsberedningarnas arbete. När Nya Samhället vidarebefordrade ryktena om Christiernson svarade Social-Demokraten uppenbart vilseledande.⁵ Dagens Nyheter hävdade att alla utom den oppositionella socialdemokratiska pressen kände till hur det egentligen låg till med beredningarnas arbete.⁶

Först i september 1913 togs frågan upp till behandling inom partiet, och det var då Ström som fäste uppmärksamheten på den kampanj för ökade rustningsbördor och utsträckt värnplikt som den borgerliga pressen hade inlett. Han föreslog socialdemokratiska motåtgärder i form av manifest, massmöten och föredrag. Branting, som säkert väl kände till kampanjens förhållande till läget i försvarsberedningarna, förespråkade ett samråd med de socialdemokratiska

¹ Extra VU 9.11.1911

² Arbetarbladet 7.12.1911. Se också Stormklockan december 1911 för referat av kritiska pressröster. De flesta socialdemokratiska tidningar deltog i debatten

³ Ström-Nerman 15.5.1913

⁴ Soc-Dem 6, 8 och 9.5.1913, Stormklockan 20/1913

⁵ Soc-Dem 14.7.1913

⁶ DN 2 o 9.7.1913

ledamöterna och försäkrade samtidigt att inga avgörande beslut var fattade i beredningarna.¹

Den 2 oktober 1913 kom så det första mötet mellan VU och försvarsberedningarnas ledamöter till stånd.² I tid är detta just innan den serie av plenarmöten inleds, som kom att ta ställning till hela raden av beredningarnas principbetänkanden; alltså just det läge när de socialdemokratiska ledamöterna borde rådgöra med sitt verkställande utskott enligt beslutet från november 1911. Därav blev emellertid intet. Beredningsledamöterna var mycket måna om att övertyga utskottet om att ryktena i den borgerliga pressen mestadels var tagna ur luften. Skulle någonting vidtagas inom partiet, var det med syfte att lugna och dementera alla farhågor. Palmstierna tyckte att detta var en uppgift för partiets redaktörer. Det försäkrades också att inga principiella beslut var fattade.

CGT Wickman ville emellertid inte nöja sig med så svepande information, utan krävde besked i tre av de frågor som ryktena i pressen mest rört sig kring:

- ”1:o Hur ligger frågan om övningstidens utsträckning?
- 2:o Hur ligger frågan om ett nytt pansarbåtsbygge?
- 3:o Hur ligger frågan om försvarskostnadernas storlek?”

och han satte därmed fingret på tre av de knivigaste frågorna för de socialdemokratiska ledamöterna. Deras svar bringade ingen klarhet över läget.

Rydén svarade, att det flottprogram som just då diskuterades var hemligt vad beträffar antalet pansarbåtar. Han trodde inte att hans beredning skulle kunna prestera ett färdigt förslag till 1914 års riksdag och meddelade att han skulle komma att motsätta sig att man bröt ut pansarbåtsfrågan till särbehandling. Däremot nämnde han inte att han sedan ett halvår tillbaka hade enat sig med resten av beredningen bakom ett principbetänkande som bl a förutsatte en utbyggnad av den svenska flottan, och att han starkt övervägde att ansluta sig till en utbyggnad av det svenska kustförsvaret. Inte heller fanns något som antydde att Rydén två månader senare skulle lägga fram ett flottprogram som föreslog fem nya pansarbåtar och ett torped- och ubåtsprogram som kunde konkurrera med de borgerliga partiernas.

Branting rapporterade från första beredningen. Enligt hans uppfattning visade resultatet dittills att försvarskostnaderna närmast måste sänkas för att motsvara statens resurser. Han meddelade också att han skulle komma att driva linjen att beredningen måste räkna med sänkta tullinkomster. Däremot antydde inte de stora utgifter av engångskaraktär som beredningarna antagligen kom att resultera i eller diskussionerna om en extra värnskatt för att täcka dessa utgifter.

Thorsson meddelade att ”sparsamhetsberedningen” utredde vissa indragningar och besparingar som skulle kunna innebära en del kostnadsminskningar. ”Några särskilda åtgärder, som skulle kunna medföra kostnadsökningar, kände talaren ej till En”. Hur slutresultatet skulle bli kunde man inte veta ännu, men det som framförts i pressen hade blott varit munväder. Som framgått ovan talade Thorsson uppenbarligen inte sant. En rad av de förslag som den tredje beredningen enat sig om, eller var på väg att slutbehandla, innebar fördyringar. Thorsson kom att reservera sig mot endast ett par.

Christiernson slutligen kunde berätta att i hans beredning hade gjorts uttalanden för såväl förlängning som förkortning av övningstiden för olika vapenslag. Vad infanteriet beträffade hade man ännu så länge mest diskuterat utbildningens förläggning. Allt stod, emellertid ännu på ett

¹ VU 9.9.1913

² Möte med VU och de socialdemokratiska ledamöterna av försvarsberedningarna 2.10.1913.

förberedande stadium, försäkrade Christierson. Om hans eget ställningstagande, en väl spridd offentlig hemlighet, antyddes inget.

Majoriteten i VU ansåg sig uppenbarligen lugnad av rapporten. Inte heller ville man gå på Ströms linje att genomföra opinionsmöten. Stämningarna ute bland folket var avgjort mot ökade rustningar, och det var då ingen mening i att göra en aktion från partiets sida, menade PA Hansson. Ström vidhöll sitt förslag, och hävdade att det var för sent att genomföra aktioner när regering och beredningar redan bundit sig; då kunde man blott protestera. VU beslutade emellertid att bordlägga frågan. Vidare beslutades att försvarsberedningarnas ledamöter skulle, så snart det fanns skäl, ta initiativet till ett nytt möte, då även partiredaktörer och vissa partistyrelseledamöter skulle inbjudas. Något sådant möte kom emellertid inte till stånd. Bortsett från några kortare meddelanden är försvarsberedningarnas arbete frånvarande i VU:s protokoll under hela den dramatiska hösten 1913.¹

Först i januari 1914 samlades VU och ledamöterna i försvarsberedningarna igen. Nu var det Palmstierna som ville diskutera frågan om aktioner mot den tilltagande rustningshetsen, Thorsson som ville utfärda ett manifest och Rydén som menade att en verklig rustningsfarsot angripit både höger och liberaler. Bakgrunden var den nya situationen efter Staaffs Karlskronatal, där han entydigt bundit sig för ökning av militärutgifterna, och det annalkande bondetåget.² VU beslöt att utge ett manifest och uppmana arbetarkommunerna att anordna opinions- och massmöten vid tiden för bondetåget. Men fortfarande hölls verkställande utskottet oinformerat om vad som hände i försvarsberedningarna under deras sista skälvanande månader. Någon samlad information om beredningarnas resultat fick inte partiorganen innan partistyrelsen samlades i mars. Då hade försvarsberedningarnas arbete redan avslutats.

Det syns alltså klart att de socialdemokratiska ledamöterna av försvarsberedningarna inte överlade med VU, eller andra officiella partiinstanser, före några principiella avgöranden. Däremot förekom talrika inofficiella överläggningar, och vid åtminstone ett tillfälle hade försvarsberedningsledamöterna en överläggning med de ledamöter av riksdagsgruppens förtroenderåd som befann sig i Stockholm under de för beredningarna kritiska dagarna i slutet av november 1913. Syftet med mötet var framför allt att få hjälp med de taktiska övervägandena när man fastställde linjen i fråga om övningstiden – de tre socialdemokraterna Branting, Thorsson och Rydén förespråkade vid tillfället en 7-månaderslinje. Gensvaret för den linjen hos förtroenderådsledamöternas syntes svalt.³

En viktig förklaring till tveksamheten att informera verkställande utskottet var de interna partistriderna och det förhållande att partisekreterare Ström samtidigt var en av vänsterns ledande män. Han kunde uppenbarligen bedömas som en säkerhetsrisk. Inte så mycket utåt kanske – läckorna från försvarsberedningarna var som sagt betydande – som inåt. Att Ström under hösten 1913 ville få till stånd en aktion mot rustningshetsen hade även interna partiorsaker. Han beklagade sig över VU:s kallsinnighet och uppmanade sympatisörer, framför allt i partipressen, att slå larm.⁴ Hade Ström haft hela bilden klar för sig hade han antagligen fått viktig ammunition för att ytterligare kunna intensifiera sina ansträngningar.

¹ VU 21.10, 19.11 1913

² VU 12.1.1914. Samtidigt var reaktionen från Branting och hans beredningskamraters sida mot Staaffs tal inte entydigt negativ. Branting skriver att det viktigaste i talet var att Staaff vägrar följa högern och rustningsliberalerna (Soc-Dem 22.12.1913) och tidningens genomgång av de socialdemokratiska presskommentarerna presenteras under rubriken ”Erkännanden och protester” (Soc-Dem 24.12.1913)

³ Christiersons anteckningar 28.11.1913

⁴ Brev Ström-Ture Nerman 16.11.1913 och korrespondens Anders Johnsson-Ström 1913-14

Vad som än var orsaken till försvarsberedningsledamöternas agerande, blev konsekvensen ändå den att de officiella partiinstanserna sattes ur spel. Inte bara Ström, utan också de andra ledamöterna i det valda verkställande utskottet, fräntogs sina möjligheter att övervaka arbetet, liksom partistyrelsen.¹

Försvarsberedningarna och den positiva linjens antagande

Det var vid det socialdemokratiska partistyresemöte som samlades i mars 1914 som partiet för första gången klart och entydigt slog fast en positiv linje i försvarsfrågan. Om detta var deltagarna överens. Vi känner redan bakgrunden till beslutet. Den linje partistyrelsen slog fast är i stort sett densamma som ledamöterna i försvarsberedningen presenterat för riksdagsgruppen, som legat till underlag för det förslag förtroenderådet arbetat fram och som i stort sett fått godkänt av riksdagsgruppen. I ett avgörande avsnitt i det valmanifest som utfärdades av partistyrelsen hette det:

”Socialdemokratin är...en oförsonlig fiende till den moderna militarismen och allt dess väsende. Arbetarklassens parti är det enda som konsekvent och i alla länder motsätter sig dess omätliga anspråk.

Men verkande i en tid då ännu härskande klassers och klickars rovpolitik visar sig kunna göra den internationella samlevnaden osäker, måste även socialdemokratin å det arbetande folkets vägnar taga sin andel i de föranstaltningar, som kunna befinnas tillsvidare oundgängliga för att mot möjliga försök till övergrepp eller neutralitetskränkning värna vårt folks självständighet, dess frihet och framtid.”²

Sedan presenterades partiets militärprogram: En minskning av utgifterna till högst 70 miljoner, 6 månaders värnplikt, en värnskatt som framför allt drabbade de förmögna, Rydéns flottprogram osv.

I sitt huvudinlägg på partistyresemötet tecknade Branting en bakgrund till förslaget till manifest. Att det för första gången formulerats ett positivt försvarsprogram berodde på att något hänt sedan sist, nämligen att partiets representanter i en officiell utredning hade fått tillfälle att utforma programmet. Försvarsberedningarnas ledamöter hade sedan i uttömmande föredragningar inför riksdagsgruppen framlagt resultatet av sitt arbete och riksdagsgruppen har anslutit sig till det. Nu fanns inte längre någon anledning att ta hänsyn till den fronderande partigrupp som ständigt verkade splittrande: ”Alla de partivänner vilka stå i positivt politiskt arbete [har] samlat sig inom riksdagsgruppen kring det här framlagda försvarsprogrammet.”

Även avrustarlinjens mest ståndaktige förespråkare, Per Albin Hansson, måste acceptera utvecklingen, och såg ingen utväg från den positiva linjens antagande. Han sade sig sakna möjlighet att föreslå något annat än det ledamöterna i försvarsberedningen utformat; det som återstod för honom var endast att, utan större framgång, försöka få bort sådana formuleringar som till äventyrs kunde verka utmanande, t ex att byta ut formuleringarna om ett 70-miljonersförsvar och i stället ange summan av de nedsättningar partiet föreslog.

Partistyrelsen antog också manifestet nästan utan förändringar. Man fastslog dock, mot Brantings och Thorssons invändningar att summan kunde behöva ökas på, att 70 miljoner var ett maximum för de utgifter man kunde tänka sig acceptera och lade för säkerhets skull till att övningstiden

¹ En orsak till att man rådfrågade förtroenderådet kan ha varit att den, till skillnad från de andra organ som nämnts här, inte innehöll vänsteranhängare. Lindhagens och Winbergs försvinnande från förtroenderådet 1912 blev upphov till debatt inom partiet. Jfr Edenman 1946 s 48 f

² Publicerat i Social-Demokraten 9.3.1914

sammanlagt fick uppgå till 6 månader.¹

På samma självklara sätt deklarerade ledamöterna i försvarsberedningarna vid flera tillfällen vilket avgörande inflytande arbetet i dessa hade haft för deras och partiets ställningstaganden. Ytterlighetsfallet Christierson har vi redan mött i riksdagsbehandlingen av försvarsreformen. Genom arbetet i beredningarna ”blev åtminstone jag övertygad om att Sverige hade möjligheter att försvara sig om det blir anfallet. Detta framförallt genom undervattensvapnet,” framhöll Värner Rydén i diskussionen om valmanifestet på partikongressen. ”Under dessa omständigheter kunde åtminstone inte jag och mina kamrater fatta annan ståndpunkt än att vi skulle ha ett militärt försvar, sålunda en positiv ståndpunkt.”² Omvänt polemiserade flera kritiska talare mot det skadliga inflytande beredningen haft enligt deras synsätt. ”Verkar upplysning på det sättet, att socialdemokrater drivs åt höger, måtte antingen upplysningen vara av egendomlig art eller också är förmågan att smälta och tillgodogöra sig upplysningen bristfällig”, menade en talare.³

Man kan fråga sig varför Per Albin Hansson i mars 1914 inte kunde se någon annan utväg för partiets försvarspolitik. Man kunde naturligtvis tänka sig att han, liksom försvarsberedningens ledamöter, blivit övertygad om den försvarspositiva linjens överlägsenhet. Men något stöd för en sådan uppfattning föreligger inte. Tvärt om är Per Albin två månader senare ensam i parti-styrelsen om att vilja skärpa partiprogrammet i försvarsfrågan. Det enda rimliga svaret på hans påstående att det inte fanns möjlighet att föreslå något annat måste vara att partistyrelsen inte hade praktiska och politiska möjligheter att ändra ett ställningstagande som partiets representanter gjort i en komplicerad parlamentarisk process.

Försvarsberedningarna och vänstersamverkan

Försvarsfrågan och arbetet i försvarsberedningarna är nära förknippade med förutsättningarna för vänstersamverkan. Detta har diskuterats ovan och behandlas även i kapitlet om vänstersamverkan 1914 nedan. Här skall emellertid kort dröjas vid en aspekt, nämligen om det är möjligt att hitta några uttalade eller outtalade syften från liberalernas sida med socialdemokraternas deltagande i försvarsberedningarna.

Vi har sett hur Staaff på ett tidigt stadium tog kontakt med Branting för att diskutera den socialdemokratiska medverkan, och han lät också partiet få komma med synpunkter på kommitténs uppgifter. Det kan i och för sig ifrågasättas om Staaff tog någon hänsyn till socialdemokraternas önskemål, de namn som slutligen utsågs var i stort sett de som Staaff hade nämnt vid sitt första samtal med Branting. Ett annat socialdemokratiskt förslag, att det klarare skulle markeras att utredningen skulle genomföras inom ramen av en enhetlig försvarsutredning och inte för mycket splittras i olika kommittéer, verkar inte heller ha vunnit gehör.⁴ Klart är dock att Staaff på ett markerat sätt särbehandlat Branting, inte bara gentemot högern, utan också i förhållande till sitt eget parti. Nils Edén, som Staaff nominerat regeringspartiets gruppledare i andra kammaren, blev bekant med Staaffs planer först genom en läcka i den socialdemokratiska pressen, och uttryckte sitt missnöje med dessa.⁵

I september 1912 måste regeringen utse en ersättare för Carl Bonde i andra beredningen. Staaff ville ha Karlstadsliberalen Mauritz Hellberg, som dock var mycket tveksam till att acceptera uppdraget. I sitt brev för att förmå Hellberg att ställa upp formulerade Staaff klart vad som ett år

¹ PS mars 1914

² PK 1914 s 123

³ Ibid. s 124

⁴ Se också Branting-Staaff 11.11.1911

⁵ Edén-Staaff 15.11.1911

tidigare möjligtvis kunnat anas som en tanke:

”För det andra – och härpå måste jag lägga en alldeles särskild vikt – är det för oss synnerligen angeläget att göra allt vad vi kunna för att i möjligaste mån få socialisterna i beredningen med om det, som en gång kan framgå som slutresultatet av arbetet [I själva verket sträcker sig denna tankegång mycket längre än till denna beredning och dess resultat. Vår liberala politik är faktiskt bland de märkligare försöken i nutiden att på ett avgörande sätt vända de socialistiska paladinerna till lojalt parlamentariskt nationellt arbete och få dem med i ansvaret för vad som göres i statslivet. Men med hänsyn till den roll, antimilitarismen (i vidaste mening) kommit att spela i arbetarrörelsen, är det naturligtvis en bland de allra viktigaste uppgifter inom denna större uppgift att söka få socialisternas huvudmassa med på positivt förorda ett effektivt försvar i stället för att insvepa sig i allmänna fraser och bedyranden men undandraga sig ansvar.] Min tro är, att du på grund av din ställning till socialisterna skall vara en särskilt god och nyttig kraft att ha med i beredningen. Och när det kommer till den slutliga uppgörelsen, kan såsom erfarenheten visar, en därför skickad person göra ofantligt mycket i antydd riktning.”¹

Programdiskussion och riksdagspolitik

Hur togs riksdagsgruppens ökade försvarsvänlighet emot inom andra delar av partiet? I ett par avsnitt skall här granskas partiets, framför allt partikongressens och partistyrelsens reaktioner. Dels undersöks partiets programdebatt i ljuset av detta, dels de beslutande partiinstansernas granskning av riksdagsgruppens försvarspolitik.

Inför 1911 års kongress

Några tecken på minskade antimilitaristiska känslor inom partiet kan inte spåras inför partiets kongress i april 1911. Till kongressen förelåg två uppmärksammade motioner från Stockholms arbetarekommun. I den ena yrkades att partiprogrammets formulering ”Successiv minskning av militärbördorna fram mot avväpning” skulle bytas ut mot det enda ordet ”Avväpning”. I den andra föreslogs att kongressen skulle uppdraga åt riksdagsgruppen att fortast möjligt inför riksdagen lägga fram förslag om avväpning.²

I partistyrelsens förberedande förhandling försvarades motionerna främst av ungdomsförbundets män. Z Höglund ansåg det viktigt att partiet nu tog ställning, antingen för försvarsvänlighet eller avväpning och PA Hansson pekade på vikten av att kongressen preciserade vad man fordrade av riksdagsgruppen.³ Branting och Thorsson argumenterade kraftigt mot motionerna och för en försvarsvänlig inställning. De markerade att skyddet för landets självständighet låg i ett försvar. En sänkning av försvarsutgifterna med 20-30 procent kunde accepteras av Thorsson – men var skulle sedan minskningen ske, vad skulle tas bort? Partiet hade nu gått så långt att han inte kunde tänka sig att gå längre, om motionerna antogs måste en uppgörelse ske. Både Branting och Thorsson deklarerade tydligt att de inte tänkte finna sig i ett bifall. Thorsson kunde ej tänka sig att sitta kvar i riksdagens utskott och företräda partiet utåt, och Branting klargjorde att han i så fall inte längre aktivt skulle delta i partiarbetet.

Båda var måna om att understryka att partiets nuvarande programformulering gav utrymme för bägge meningsriktningarna. En ändring skulle omöjliggöra att olika nyanser fanns bredvid varandra, hävdade Branting. Med röstsiffrorna 16-6 och 12-6 beslöt partistyrelsen att avstyrka de bägge motionerna och förorda den gamla formuleringen.⁴

¹ Staaff-Hellberg 5.9.1912

² Åttonde kongressen 1911, motion 5 och 6

³ Partistyrelsen 12-15.1.1911

⁴ Ibid.

Att Branting var beredd att sätta hela sin auktoritet på spel för att hindra en fortsatt radikalisering av försvarspolitiken – och att han var högst osäker om utgången – framgår också av ett brev han bara en dryg vecka före kongressens öppnande skickade till en partivän i Småland. Han avböjde där en inbjudan att komma och tala av flera skäl, personliga

”och därför att jag konsekvent och principiellt avböjer varje förbindelse att gå ut på agitation förr än jag sett vilket förslag kongressen tar. Jag vill nämligen vara viss på att fortfarande kunna tala i överensstämmelse med min övertygelse, och den vissheten – eller vissheten att detta blir ogörligt – kan först kongressen ge”.¹

Partikongressens beslut

När försvarsmotionerna behandlades av partikongressen var det inte frågan om programpunktens formulering som dominerade debatten utan riksdagsgruppens agerande och 1911 års försvarsmotion. ”Den antimilitaristiska stämningen vid denna kongress går ut därifrån att partiets representanter icke nog skarpt i riksdagen kämpat mot militarismen”, sammanfattade Thorsson när han inledde för partistyrelsemajoriteten. Beträffande kravet att skärpa partiprogrammet kunde han hålla med om att 1908 års formulering inte var lyckad, men den klarhet motionärerna ville uppnå ledde till ett förkastande av partiets gamla princip och rena försvarsnihilismen. Den omkastningen kunde han inte vara med om. Branting upprepade sin uppfattning att den nuvarande formuleringen lämnade utrymme för alla meningsskiftningar, och därför borde behållas.²

Motionärernas talan fördes av PA Hansson. Partiet måste komma bort från tvångsföreställningen om det militära försvarets nödvändighet, menade han. Partiet måste följa de internationella kongressernas linje, och skaffa sig en bättre plattform för kampen mot militarismen. Det var också partiets skyldighet att underblåsa de växande folkstämningarna mot försvaret. Riksdagsgruppens agerande som det tagit sig uttryck i försvarsmotionen, var ett uttryck för att programmets nuvarande formulering var oklar, och därmed otillfredsställande. Z Höglund fyllde i med att medan 1908 års partikongress gått klart till vänster i militärfrågan hade riksdagsgruppen under tiden gått till höger. För övrigt kan noteras att motionens anhängare använde sig av hela serien av försvarskritiska argument.³

Kongressen beslöt efter en lång debatt att med klar majoritet, 84 – 48, behålla den gamla programformuleringen.⁴ Tolkningen av resultatet som en framgång för partistyrelsen kompliceras emellertid av att kongressen samtidigt, med röstsiffrorna 72 – 59, beslöt anta ett uttalande i anslutning till programpunkten med följande lydelse:

”Avväpningen är det principiellt väsentliga, som man med all kraft måste eftersträva, under det att den successiva minskningen av militärbördorna, på samma gång den innebär ett energiskt försök att lätta det på folket orimligt hårt vilande ekonomiska trycket, endast betecknar den väg till målets ernående, som för närvarande lämpligast kan beträdas, i samband med ett kraftigt framförande av de positiva fredsgarantierna.”⁵

Förslaget hade lagts fram av ett femtontal ombud, både sådana som röstat ja och nej till ändring av programpunkten. Deras talesman, Ivar Vennertström, försäkrade att avsikten inte var att förhindra att kongressen klarade ut sin inställning till avväpningsförslaget, eller att binda

¹ Brev Branting-Lorén 31.3.11 (ARAB)

² PK 1911 s 45 f, 65 f

³ Ibid. s 46 f, 59, passim

⁴ Ibid. s 68

⁵ Ibid. s 66, 72

riksdagsgruppens agerande. Däremot var syftet att understryka att ”avväpningen är det socialistiska slutmålet, som med all kraft måste hävdas”.¹

Fredrik Ström hade redan tidigare i debatten påstått att det förelåg en majoritet till stöd för den rena avrustningslinjen, men att partiledningens hot om mandatnedläggelse förmått många att tveka. Många hade röstat för den gamla formuleringen i hopp om att Vennerströms resolution skulle antas, och därmed fastslå att partiet tagit ett steg åt vänster i militärfrågan. Branting vände sig kraftigt mot att ”på bakvägar få fram vad man inte kunde vinna majoritet för”.² Röstsiffrorna visar att åtminstone ett 25-tal ombud som tidigare stött partistyrelsen nu ville ha en skärpning. Branting förklarade att han inte fann resolutionen så bindande att han behövde reservera sig mot beslutet.³

Utan votering beslöt kongressen sedan att bekräfta det tidigare beslutet att partiets riksdagsfraktion måtte motsätta sig beviljandet av statsbidrag till den frivilliga skytterörelsen. I en reservation av Branting, där Thorsson och AC Lindblad instämde, vände han sig mot uttalandet, inte därför att han ansåg att partiet borde stödja skytterörelsen ”då den numera glidit över till att bli ett led i den militarism vi bekämpa”, utan därför att på denna enda punkt ålades riksdagsgruppen att rösta för rent avslag, vilket bl a kunde medföra att nedsättningar som annars kunnat komma tillstånd omöjliggjordes.⁴

1914 – ingen ändring

Inför 1914 års partikongress ansåg en majoritet av partistyrelsen att det, mot bakgrund av partiets praktiska politik fanns anledning att ändra partiprogrammet i militärfrågan. Till kongressen förelåg ett 15-tal motioner med krav på förändring i programmet. De allra flesta ville införa kravet på avväpning.⁵ Men det var inte i den riktningen partistyrelsen ville revidera.

Partistyrelsen hade ”funnit starka skäl föreligga att ... söka åstadkomma bättre överensstämmelse mellan partiets program och politik genom att klarare utforma den nuvarande programpunkten i militärfrågan”. Man föreslog dock att frågan skulle utredas till nästa kongress, och att punkten till dess hölls oförändrad.⁶ Däremot ville den redan nu upphäva den Vennerströmska resolutionen, därför att den ehuru avsedd att samla och klargöra ”faktiskt ytterligare skärpt tvisterna och utlagts som ett ensidigt krav på avväpning, utan hänsyn till de positiva fredsgarantiernas styrka”.⁷ Likaså ville partistyrelsens majoritet, som just på den här punkten nu innefattade också Ström och Vennerström – om än med andra motiv än resten av majoriteten – upphäva resolutionen mot skytterörelsen.⁸

En grupp av partistyrelsens mest försvarsvänliga ledamöter, Branting, Palmstierna, Thorsson och Lindblad, ville inte vänta på revision av programpunkten, utan ville omgående inskjuta de tre orden ”Med växande fredsgarantier” framför ”successiv minskning av militärbördorna...”. PA Hansson var den ende i partistyrelsen som stod fast vid minoritetslinjen från 1911. Han förordade ånyo kort och gott ”Avväpning” istället för ”Successiv minskning...” Fredrik Ström ville behålla programpunkten i oförändrad form, och motsatte sig därför också att den skulle hänskjutas för

¹ Ibid. s 66 f

² Ibid. s 71

³ Ibid. s 74

⁴ Ibid.

⁵ PK 1914 s 157 ff, motioner 5-22

⁶ Ibid. s 160

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

revidering till nästa kongress. En minoritet bestående av Rickard Sandler, Ström och Vennerström slutligen motsatte sig upphävandet av Vennerströms resolution.¹

När kongressen, som hölls i november 1914, skulle behandla programfrågan skedde det uppenbarligen under stor tidspress.² De tungt vägande programmatiska inläggen hölls inte under den formella programdebatten, utan när 1914 års valmanifest tidigare diskuterats. Branting formulerade där t ex sin syn på försvaret och nationalismen med följande ord: ”Visar inte den nuvarande striden Europa runt, hur partivännerna ej endast ha intresse för den materiella kampen och klasskampen, utan offerar man icke gärna sitt liv för de nationella värdena – i den fasta övertygelsen, att även i det nuvarande samhället alla samhällsklasser äro med tusende rottrådar fästa vid den nationella enheten”.³

Partistyrelsens föredragande i programdebatten, Viktor Larsson, konstaterade att en av minoriteterna inom partistyrelsen redan nu ville ”ha punkten utformad i enlighet med partiets nu inslagna taktik i försvarsfrågan”, men bl a med tanke på det pågående världskriget, som skulle kunna medföra sådana konsekvenser att partiet fick lägga om hela sin försvarspolitik, tyckte majoriteten att det var bäst att vänta med ändring till nästa partikongress.⁴ AC Lindblad menade att en ändring i den riktning han och hans medreservanter förespråkade inte var att gå till höger, utan bara att ”få fram vad som verkligen är”, men liksom Branting och Palmstierna ville han ändå med partistyrelsen dra tillbaka sitt förslag och nu yrka på utredning till nästa kongress.⁵

Ström förde den andra partistyrelsminoritetens talan och menade att en ändring skulle vara ett steg i riktning mot liberalismen. I stället måste partiet nu genom att bekräfta den gamla formuleringen, och inte hänskjuta den till revision, slå fast att partiet principiellt inte ändrat sin antimilitaristiska åskådning. Att riksdagsgruppen visat oklarhet må ha berott på taktiska eller tillfälliga förhållanden, men det får inte rubba principerna, hävdade Ström. Z Höglund fyllde i med att riksdagsgruppens politik bör formos efter partiprogrammet, och inte tvärt om. Den nuvarande punkten hade tillkommit för att båda meningsriktningarna skulle få plats inom partiet. Sköt man emellertid undan punkten om avväpning, på det sätt riksdagsgruppen gjort, kom man aldrig till målet.⁶

Kongressen visade sig inte beredd att revidera partiprogrammet. Med 75 röster mot 65 bifölls Ströms yrkande, och avslogs således partistyrelsens förslag om utredning.⁷ Med än mer klara siffror än vid förra kongressen, 87 mot 56, bibehölls det Vennerströmska uttalandet.⁸ Och mot en, med undantag av Per Albin Hansson, enig partistyrelse, beslöts, med siffrorna 84 – 55, att inte upphäva resolutionen mot den frivilliga skytterörelsen.⁹

Att notera är att Brantings reservation mot beslutet om skytterörelsen 1914 är av helt annat slag än 1911. Han och Thorsson reserverar sig mot beslutet ”under förklaring att detsamma fullständigt strider mot hela vår åskådning i försvarsfrågan”.¹⁰

Sammanfattningsvis kan man konstatera att den utveckling mot en mer försvarsvänlig politik som

¹ Ibid.

² Streck i talarlistan sattes omedelbart efter inledningsanförandet

³ Ibid. s 122-29, Branting s 125

⁴ Ibid. s 161

⁵ Ibid. s 162

⁶ Ibid.

⁷ Ibid. s 163

⁸ Ibid. s 164

⁹ Ibid. s 166-169

¹⁰ Ibid. s 169

går att skönja i partiets riksdagspolitik inte har någon motsvarighet i partiets programmatiska utveckling. Även om det inte lyckades den försvarskritiska riktningen att 1911 genomdriva sitt krav på ”Avväpning”, måste man ändå betrakta antagandet av den Vennerströmska resolutionen som ett klart steg i deras riktning. När så den försvarsvänliga riktningen 1914 mer eller mindre klart markerade att den tyckte det var dags att revidera programmet i riktning mot den praktik som utformats i riksdagen, fick den inte kongressen med sig ens på en utredning av frågan, än mindre lyckades man upphäva den Vennerströmska resolutionen.

Partiet inför riksdagsgruppens politik

1911 års försvarsmotion och civilkommissionen

Som nämnts kom den stora diskussionen om 1911 års försvarsmotion att föras under den punkt som diskuterade en revidering av partiets militärprogram, och inte, som kanske verkat naturligare, vid behandling av riksdagsgruppens berättelse. Förklaringen till detta torde vara att ett viktigt motiv för dem som ville skärpa programpunkten var just att den gällande formuleringen inte gav tillräckligt klara direktiv för riksdagsgruppens agerande, och att 1911 års motion var ett uttryck för detta. Den kopplingen gjordes för övrigt av bägge sidor.¹

PA Hansson, liksom Ström och Höglund, angrep riksdagsgruppen för att inte ha följt partiets program vid utformningen av motionen, och att man underlåtit att anföra de principiella ståndpunkterna, som t ex militarismens politiska och sociala orsaker. Att man svikit Internationalens linje framfördes också mot motionen. Istället för det internationella programmet om inte en man, inte ett öre åt försvaret, hade riksdagsgruppen hamnat på de 60 miljoner 1901 års härordning byggde på, hävdade Z Höglund.² Diskussionen kom också att handla om det konkreta agerandet i riksdagen. PA Hansson menade, att gruppen där ytterligare hade fallit undan, med början i statsutskottet, där han fann den socialdemokratiska reservationen 1911 vara ett fullständigt uppgivande av den principiella partiståndpunkten. Även i riksdagsdebatten saknades den programmatiska klarheten, tyckte han. Och mot argumentet att en nedrustningsmotion bara skulle ha röstats ner i riksdagen påpekade han, att det var exakt vad som hänt med socialdemokraternas militärmotion också, den föll ju redan i kontrapositionsvoteringen.³ Kritikerskaran var långt ifrån begränsad till ungdomsförbundets representanter. Även en så lojal person som partikassören CGT Wickman ville få de principiella ställningstagandena mer betonade.⁴

Riksdagsgruppens försvarare hävdade bestämt att motionen låg inom ramen för partiets program, och även Internationalens. De argumenterade också för att Sverige behövde ett försvar. Men så gott som samtliga ledande företrädare försvarade motionen med argumentet att den var att se som ett första steg mot nedrustning. FW Thorsson hävdade att riksdagsgruppen inte accepterat något 60-miljonersförsvar, utan att 20 miljoners prutning var en god början till en avrustning.⁵ Lika klart deklarerade Palmstierna att han inte var anhängare av något 60-miljonersförsvar, utan att han för egen del var benägen att gå ett steg längre. Flera andra riksdagsmän gav uttryck för samma uppfattning. Av de ledande försvarsvännerna var det endast möjligtvis Branting som inte öppet lovade att vilja gå vidare. Motionens styrka låg i, menade han, att den satte ner militärbördorna, samtidigt som den höll landets värnkraft vid liv.⁶

¹ PK 1911 s 42-67

² Ibid. s 46 f, 59, 64 f

³ Ibid. s 47

⁴ Ibid. s 58

⁵ Ibid. s 64

⁶ Ibid. s 48, 62, 65 f

Någon direkt ställning till motionen togs aldrig i samband med debatten, formellt hörde den ju hemma vid behandlingen av riksdagsgruppens rapport. Däremot vägde säkert kongressens uppfattning om motionen tungt när den röstade i programfrågan, där, som vi konstaterat, tolkningen inte är helt entydig. Om den slutsats som hävdats ovan är riktig, nämligen att resultatet i dess helhet måste ses som ett uttryck för att kongressen inte var beredd till ytterligare eftergifter i försvarsvänlig riktning, utan att för den skull gå på ungdomsförbundets omedelbara avvärningslinje, kan beslutet tolkas som ett godkännande av motionen och dess syfte enbart på det sätt som det presenterades av dess förespråkare på kongressen – ett första steg i riktning mot ytterligare nedsättningar. Det kan ifrågasättas om kongressen accepterat riksdagsgruppens handlande om den vetat att gruppen inte skulle gå vidare på den linjen under den kommande kongressperioden.

Det är inte heller möjligt att ge något entydigt svar på hur kongressen såg på den andra kontroversiella riksdagsfrågan med militäranknytning 1911, Thorssons inträde i civilkommissionen. Vänstern riktade häftig kritik mot Thorssons deltagande också därför att det skulle stå i strid med partiets program i militärfrågan. Civilkommissionen hade ingenting med bekämpandet av militarismen att göra, den var tvärt om avsedd att konservera militärväsendet, menade Ivar Vennerström,¹ och en talare påpekade att kommissionens uppgift varit att försöka ge militärväsendet större förtroende hos allmänheten, vilket inte kunde vara en uppgift för en socialdemokrat.² Det gavs under diskussionen flera exempel på fall av påstådda missförhållanden, där kommissionen underlätit att ingripa.³

Thorsson och Branting försvarade inträdet utan förbehåll, eftersom kommissionens uppgift var att peka på besparingar och i viss mån skydda de värnpliktiga.⁴ Då emellertid kongressen beslöt att överföra frågan till beslut under punkten om partistyrelsens berättelse, kom den att mer handla om det formella tillvägagångssättet vid inträdet än om principfrågan om civilkommissionsarbetets relationer till partiprogrammet. Den relativt jämna omröstningen där Thorssons agerande godkändes med 58-51, torde tyda på delade meningar också i principfrågan.⁵

Valmanifestet och ”fallet Christierson” 1914

Två motsvarande debatter fanns vid 1914 års partikongress. Vänstern ville att kongressen skulle göra ett uttalande mot partiets valmanifest våren 1914, med motivering att dess positiva försvarsprogram stred mot partiprogrammet. Formellt riktades kritiken mot partistyrelsen, som utfärdat manifestet, men det kan hävdas att manifestet i denna punkt enbart var ett de facto accepterande av riksdagsgruppens redan fastställda politik, och så uppfattades det också av kongressen. Någon åtskillnad mellan partistyrelses och riksdagsgrupps ansvar gjordes inte i detta fall.⁶

Motionen från 1911 kom att spela en stor roll i debatten. Z Höglund hävdade att riksdagsgruppen nu gått ifrån 60-miljonerskravet i sin motion från 1911, som den då hade angivit som maximum. Ture Nerman pekade på den s k Sundsvallsresolutionens genomslagskraft som argument för att den nya partilinjen inte hade någon vidare anslutning i de bredare lagren. Inte mindre än 160 av landets 500 arbetarkommuner hade anslutit sig till den.⁷ Sundsvalls-resolutionen, som antagits av Sundsvalls arbetarkommun i november 1913, kritiserade de ”på sista tiden framkomna kritiska

¹ Ibid. s 24 f

² Ibid. s 103

³ Ibid. s 103 f

⁴ Ibid. s 30, 102 f

⁵ Ibid. s 107

⁶ PK 1914 s 122-29

⁷ Ibid. s 127, Nerman 1950 s 138

och revisionistiska tendenser”. Den ville istället ena partiet kring dess program och 1911 års riksdagsmotion, som angavs vara det minsta som kunde begäras av nedsättningar och början till det militära försvarets fullständiga avskaffande. Resolutionen blev en samlingspunkt för kampen mot de försvarsvänliga strömningarna, och fick alltså ett påtagligt stort gensvar inom partiet. Det intressanta hade alltså inträffat att vänstern stödde den tidigare kritiserade motionen från 1911, och med de argument som riksdagsgruppens företrädare hävdade 1911, nämligen att den bara var första steget mot ytterligare nedsättningar.

Hur såg partiledningen vid detta tillfälle på 1911 års motion? Uppfattningarna gick litet isär. Brantings inställning var att partiets nuvarande försvarslinje endast var ett fullföljande av vad 1911 års kongress godkände.¹ Värner Rydén som riksdagsgruppens företrädare menade, att 1911 års motion blivit ofullständig, på grund av att riksdagsgruppen då ej hade haft tillgång till alla de handlingar, som var nödvändiga. Denna brist hade blivit avhjälpt genom arbetet i försvarsberedningarna. Resultatet hade nu blivit ett positivt försvarsprogram, på en högre nivå än 1911. Rydén tillförde debatten ett nytt argument, som varit så gott som frånvarande tre år tidigare: ”Valmanifestet har också dragit till oss en massa utomstående, som icke ens dess utformare någonsin väntat. Det har tillfört oss 24 nya ledamöter i riksdagen, en sak som väl i någon mån bevisar dess styrka”.²

Branting gav frågan en annan vinkling: Vid två val hade partiet gått fram med linjen att ”vi vilja försvara vårt land, men reducera utgifterna, så att de ej behöva förhindra ett socialt reformarbete”. Nu ville man att kongressen skulle underkänna denna riksdagsgruppens hållning. ”Vad skall folket ute i bygderna säga om detta, skola de tro, att vi ej vid valagitationen sagt vad vi verkligen mena?”³ Vänstern bestred att valframgångarna hade något samband med det positiva programmet. Dessa hade kommit iallafall, eller kanske till och med blivit större med en annan försvarspolitik, hävdade man. Utgången av voteringen blev jämn. Med röstsiffrorna 70-61 beslöt kongressen att det inte fanns anledning att biträda yrkandet om att pricka manifestet.⁴

Beträffande ”fallet Christierson” beslöt kongressen enhälligt att med anledning av att hans uppträdande i militärfrågan under året inte stod i överensstämmelse med partiets program, uttala sitt ogillande av hans förfaringssätt. Ett förslag att han skulle uteslutas ur partiet avlogs.⁵ Någon längre debatt i sakfrågan förekom inte. Tidigare i debatten hade Branting emellertid antytt viss förståelse för Christierson. Mot dem som använt Christierson som varnande exempel menade Branting att hans fall även kan vara bevis på, hur en åskådning kan ändras inför ökad upplysning.⁶

Ett tredje ställningstagande måste läggas till bilden av 1914 års kongress och försvarspolitiken. I en särskild debatt om vänstersamverkan godkände kongressen partistyrelsens tidigare fattade beslut att acceptera 1914 års försvarsbeslut som en del av förhandlingsgrundvalen med liberalerna.

* * *

I vilken relation stod nu riksdagsgruppens förändrade politik till partiorganens diskussioner och beslut? Den gjorda genomgången torde visa att riksdagsgruppen, för att uttrycka det försiktigt,

---

¹ Ibid. s 125

² Ibid. s 123

³ Ibid. s 125

⁴ Ibid. s 129

⁵ Ibid. s 129-31

⁶ Ibid. s 125 f

var pådrivande. Men följde partikongressen efter?

I programfrågan gjorde den formellt inte det. Den drev istället, mot partistyrelsens vilja, partiet en liten bit ytterligare i försvarsnegativ riktning 1911, och vägrade gå till höger 1914.

Vad gäller stödet till riksdagsgruppens politik så är det tveksamt om partimotionen 1911 blivit godkänd om motionärerna inför kongressen stått för sina egentliga syften. Och det måste också anses uppseendeväckande att försvarskritikerna fick nästan halva kongressen med sig på ett underkännande av det valmanifest som partiet gått till val på två gånger under 1914.

Sammanfattning

Inledningsvis i detta kapitel ställde jag tre frågor: Kunde man se någon förändring i socialdemokraternas riksdagspolitik, och i så fall eventuella förklaringar till det, under den studerade perioden? Hur var överensstämmelsen mellan partiets och riksdagsgruppens syn på försvarsfrågan över tid? Fick det uttryck för parlamentarisk integrering som deltagandet i försvarsberedningarna innebar några konsekvenser för det socialdemokratiska partiets organisation, politik och ideologi?

Genom den avgränsade tid och det begränsade, i huvudsak parlamentariska perspektiv undersökningen arbetar med får resultaten inte tolkas för hårt. Tidsperspektivet kan lätt leda till, som jag antytt, att förändringar som här verkar betydande, i själva verket är tillfälliga avsteg från en kontinuerlig politik. Dessutom händer parlamentariskt under just denna period att det socialdemokratiska partiet utvecklas från det ojämförligt minsta till andra kammarens största parti. Att en sådan utveckling i grunden också ändrar förutsättningarna för parlamentariskt arbete är givet. Vad gäller perspektivet är all opinion utanför riksdag och politiska organ i stort sett endast indirekt speglad. Det gäller både den inom arbetarrörelsen och inom samhället i övrigt. Jag har som läsaren förhoppningsvis märkt, ändå försökt besvara frågorna, och jag ska kort sammanfatta.

Under denna tid utvecklas den socialdemokratiska riksdagspolitiken i militärfrågan från att ha varit oklar, och framför allt oenhetlig, till att bli klart försvarspositiv, om än på en lägre kostnadsnivå än de borgerliga partiernas. Motionen 1911 var ett första steg, riksdagsgruppens beslut i mars 1914 och motionerna inför sommar-riksdagen samma år var ett klarare uttryck och beredskapen att ta över ett regeringsansvar på de borgerliga partiernas program det avgörande belägget för denna utveckling.

Det finns inget som tyder på att i denna utveckling funnits några pådrivande krafter i de officiella partistrukturerna, utanför de ledande i riksdagsfraktionen, eller att den varit ett svar på starka partiopinioner. Partiet har inte varit berett att förändra sitt program i någon mer försvarsvänlig riktning, och partikongressernas reaktion på riksdagsgruppens politik har varit oklar och uttryckt splittring. Det är riksdagsgruppen, och mer bestämt dess förtroenderåd, som varit pådrivande i den förändring som kan spåras.¹

Arbetet i försvarsberedningarna har tillskrivits en viktig roll i min undersökning, och så har det också framstått för samtida deltagare och observatörer – både för socialdemokrater och borgerliga företrädare. Men också det dagliga riksdagsarbetet, vi har följt försvarsutskottets arbete sommaren 1914, kan ha samma funktion att skola för parlamentariskt arbete. Palmstierna har noterat ”statsutskottets förunderliga förmåga att uppfostra teoretiska principryttare till

¹ Jfr t ex hur de motioner som avgavs till sommarriksdagen 1914 gick längre än vad riksdagsgruppen godkände några månader senare

praktiskt förfarna draghästar på den allmänna odlingsmarken”.¹ Det har i detta fall varit möjligt att visa hur två av ledamöterna uppenbarligen ändrat sina försvarspolitiska åsikter under det parlamentariska arbetets gång, och hur väl samtliga socialdemokrater funnit sig till rätta i kommittéarbetet i den besvärliga försvarsfrågan.

I inledningen skrev jag att det parlamentariska arbetet innebär ett vägval. Väljer man att påverka samhällsutvecklingen genom ett parlamentariskt arbete uppstår förr eller senare konflikter mellan partiets struktur och inriktning och de parlamentariska spelreglerna – om det här sedan är fråga om en anpassning till realiteter, ett uttryck för förändrade förhållanden eller ett svek mot ideal är en annan historia, ej behandlad här.

När partiets öppet försvarsvänliga linje i praktiken antogs våren 1914 var det inte ett resultat av den modell partiet formellt förespråkade:

MEDLEMMAR – KONGRESSBESLUT – RIKSDAGSPOLITIK – KOMMITTÉPOLITIK

Istället såg gången ut så här:

**FÖRSVARSBEREDNINGAR – FÖRTROENDERÅD – RIKSDAGSGRUPP –
PARTISTYRELSE – KONGRESS**

Med små justeringar var det den politik ledamöterna i försvarsberedningarna kommit fram till som antogs. Och, som det verkar medvetet, gick de först till förtroenderådet,² underhand redan i november 1913, och förankrade sin linje, sedan till riksdagsgruppen, vars majoritet vanns, sedan till partistyrelsen, som fann sig ställd inför fullbordat faktum. Sist kom partikongressen, som högst tveksamt godkände vad som uppnåtts.

En ökad parlamentarisk integrering verkar alltså kräva ett parti med annan struktur och annat sätt att fatta beslut än vad som åtminstone formellt var partiets dittillsvarande. Att nå fram till en genomförd vänstersamverkan verkade det också kräva en annan, eller åtminstone entydig, försvarspositiv linje, dvs den försvarspolitiska uppfattning som den reformistiska riktningen förespråkade.

7. Parlamentarisk praxis

Inledning

I detta avsnitt vill jag gå vidare och undersöka hur socialdemokraterna förhöll sig till de parlamentariska institutionerna under sina ”formativa år”, perioden före första världskriget. Det förra kapitlet utmynnade, utifrån ett studium av socialdemokratins försvarspolitik, i påståendet att en ökad parlamentarisk integrering påverkade partiets beslutsstrukturer. Partiets valagerande under denna tid har jag redan undersökt, liksom det politiska samarbetet med liberalerna.

I avsnittet om arbetarrörelse och det omgivande samhället försökte jag, bl a utifrån teorier lånade från Gramsci, diskutera den roll folkrörelserna, med nykterhetsrörelsen som centrum, spelade som kulturell och social miljö för att förmedla och i viss mån formulera en bärande ideologi för det framväxande, borgerligt demokratiska samhället, och ge den en folklig förankring på alla nivåer i samhället. Man kan säga att dessa rörelser själva spelade rollen av ”nya furstar” vid denna tid. En slutsats blev att i parlamentarismen som ideologi och politisk arbetsform integrerades åtskilliga av folkrörelsernas – inklusive arbetarrörelsens – viktigaste krav, framförallt kravet på politisk demokrati. Vilka konsekvenser fick detta för den svenska

¹ ”Försvarsfrågan”. ms, Palmstiernas arkiv. Denna fråga behandlas vidare i nästa kapitel.

² Samtliga socialdemokratiska beredningsledamöter satt f ö i förtroenderådet

socialdemokratins förhållande till de strukturer parlamentarismen skapade?

Den amerikanske statsvetaren Adam Przeworski har i ett par böcker, *Capitalism and Social Democracy* (1985) och *Paper Stones* (1986), mer ingående diskuterat förutsättningarna för arbetarrörelsens deltagande i det parlamentariska arbetet.¹ Han menar att arbetarrörelsen inledningsvis ställdes inför ett val om man över huvud taget skulle delta i denna form av politiskt arbete. När beslutet väl tagits satte det gränserna för partiets utveckling. Problemet var att de borgerligt demokratiska strukturerna, som de framförallt uttrycks i parlamentarismen, fanns redan i sina huvuddrag formulerade när den organiserade arbetarrörelsen väl bestämt sig för att delta i det politiska arbetet, och fått möjlighet till detta. Detta fick konsekvenser för de arbetarpartier som byggdes upp. Deras funktion blev inte bara att organisera arbetarklassen i kamp för socialismen med alla till buds stående medel, utan de skulle också vara avpassade till att fungera i den parlamentariska miljön.²

Politiska partier som arbetar inom den borgerliga demokratins ramar har vissa gemensamma drag. Ett är partiernas representativa funktion. Riksdagen består av individer, inte klasser.³ Detta påskyndar den ”individualisering” av klassrelationerna som sker under den borgerliga demokratin vilket också bl a tar sig uttryck i att löntagare organiseras i en rad, ibland konkurrerande, fackliga, politiska, kooperativa och andra ekonomiska organisationer. Organiserandet av arbetare i massorganisationer för riksdagsval sammanblandar vidare två olika processer: dels organiseringen av arbetarna på klassbas, dels organisering av så många som möjligt för att rösta för det socialdemokratiska programmet, vilket senare också inkluderar skikt utanför arbetarklassen. Rörelsen måste också bygga upp, eller förstärka, sin apparat – vilket gav en byråkrati med småborgerlig prägel, som i betydande utsträckning var parlamentariker.⁴

När väl allmän rösträtt var vunnen måste partierna välja mellan 'legal' och 'utomlegal', parlamentarisk och utomparlamentarisk taktik. För att vinna röster från andra än arbetare, särskilt småborgerliga grupper, för att kunna bygga koalitioner och allianser, för att kunna administrera regeringen i arbetarnas intresse kan partiet inte verka ”oansvarigt”, det måste helhjärtat visa sin övertygelse att följa det parlamentariska spelets regler och begränsningar. Det måste ibland också förmå sina anhängare att avstå från handlingar som kunde äventyra valframgångarna. Och ett sådant parti kan inte utan vidare bli våldsamma revolutionärer när ett sådant tillfälle visar sig.

Detta dilemma blev ännu mer påtagligt när denna typ av demokrati inte bara blev en taktik utan ett 'fundament i den framtida socialistiska staten'. Parlamentarismen innebär emellertid inte att motsättningarna i samhället försvinner. Istället blir riksdagen ett forum för rationella överläggningar till det allmännas bästa⁵ där, som Habermas⁶ påpekar, tidigare perioders konsensus ersätts med kompromissen.

I detta avsnitt skall vissa aspekter av socialdemokraternas parlamentariska praxis närmare granskas. I centrum står den socialdemokratiska riksdagsgruppen och dess verksamhet. Kapitlet undersöker arbetet i riksdag och andra parlamentariska organ: riksdagsgruppens sammansättning och ledning, dess deltagande i utskottsarbete och kungliga kommittéer och riksdagsgruppens integrering i denna miljö.

¹ I huvudsak bygger nedanstående på Przeworski 1985 s 7-41

² Jämför Åmarks resonemang om 'strategiska val' i Åmark 1989:1 s 57 f

³ Detta förhållande gäller för övrigt också kollektivavtalssystemet på den fackliga sidan. Se Åmark 1989:1.

⁴ Se också kapitel 2 och 3

⁵ Przeworski 1986s 47 f

⁶ Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet* (1984) s 230 f

Här kommer att, mot bakgrund av resonemanget ovan, prövas hur partiet och dess politik påverkades av de parlamentariska institutionerna när man en gång valt att arbeta inom dem. Det gäller såväl på den strukturella nivån, om partiet underställs samma beslutsstrukturer som andra deltagande organisationer, som på den subjektiva nivån, om man kan se någon social integrationsprocess.

Riksdagsgruppen och dess uppträdande

Riksdagsgruppens sammansättning.

Den socialdemokratiska riksdagsgruppens storlek ökade kraftigt fram till första världskriget. 1906 hade den 13 ledamöter, 1909 34, 1912 75 och 1915 bestod hela gruppen av 101 ledamöter. I kapitel 3 konstaterades att den socialdemokratiska riksdagsgruppen hade en sammansättning som markant avvek från såväl partiets sammansättning som partikongressernas. Andelen arbetare var betydligt färre, medan däremot andelen funktionärer och representanter för borgerliga grupper var betydligt överrepresenterade.¹ Denna snedkrytering hade en tendens att tillta under perioden. Andelen socialdemokratiska riksdagsmän med yrken som krävde akademisk utbildning, egenföretagare och tjänstemän var hos dem som valdes fram till 1910 sex av 33 medan den var 40 av 82 för de som nyvaldes 1911-1914. 1/3 var funktionärer. Mest anmärkningsvärd var sammansättningen av riksdagsgruppens mäktiga förtroenderåd. Där fanns i stort sett endast akademiker och funktionärer.

I tidigare avsnitt har en del faktorer som påverkat riksdagsgruppens sammansättning diskuterats. Genom samverkan med liberalerna, tillkomsten av nya, oorganiserade väljarmassor, i synnerhet bland lantarbetarna och framförallt genom nykterhetsrörelsens stora inflytande över kandidatnomineringarna, torde kandidater som också kunde attrahera väljare till höger ofta haft företräde. För det dussintalet förstakammarledamöterna gällde dessutom särskilda valbarhetsregler som uteslöt merparten av industriarbetarklassen.

Det finns också tecken på att man på sina håll inom partiet var mån om att ha representanter som kunde företräda partiet med värdighet. När Fabian Månssons nominering till riksdagsvalet 1911 diskuterades var Branting mycket tveksam och uttryckte farhågor, att Fabian genom sitt uppträdande kunde skada partiet i riksdagen, och Palmstierna menade att partiet skulle komma att få svåra motståndare i riksdagen ”som skola hänga upp sig på vad våra talare säger”. Fabian passade inte för parlamentariskt arbete.² När Bernhard Eriksson 1911 ansåg att även någon av gruppens arbetare borde ingå i det särskilda utskott som skulle behandla regeringens långtgående förslag till arbetslagstiftning menade riksdagsgruppen att sådana synpunkter var ”ej lämpliga att godkänna”.³ Stor omsorg lades också ned på att hitta lämpliga förstakammarledamöter.⁴

Socialdemokraternas uppträdande i riksdagen.

I tidigare avsnitt har visats hur socialdemokraternas riksdagsarbete redan från Brantings debut 1897 kännetecknades av ”formell anpassning, korrekthet och moderation”.⁵ Ragnar Edenman, som studerat den socialdemokratiska riksdagsgruppen till 1920, framför allt ur organisatorisk synvinkel, menar att utmärkande för socialdemokratins ”praxis eller parlamentariska taktik är framför allt obenägenhet för demonstrationspolitik. Partiet har givetvis inte avstått från att

¹ Se diagram

² VU 23.5.1911. När det vid mötet påpekades att VU tidigare accepterat den som rabulist kände pastor Spak på en annan lista, påpekade Branting att det var under förutsättning att han inte kunde bli vald.

³ Riksdagsgruppens protokoll 13.2.1911

⁴ Se VU oktober 1910, 1911 och 1912. Palmstierna 1951 s 205 och Stormklockans kritik 48/1911

⁵ Edenman 1944 s 180, Edenman 1946 s 1

använda kamrarnas talarstolar som propagandatribuner, men man har sökt undvika att framföra förslag, som legat utanför det praktiskt möjligas gränser. I samband härmed får man också se den vilja till kompromisser och samarbete, som är så utmärkande för den socialdemokratiska riksdagsgruppens insatser.”¹

De socialdemokratiska riksdagsledamöterna fick tidigt namn om sig att vara kunniga och arbetsamma. ”Målmedvetenhet, sammanhållning, frigjordhet från varje traditionellt hänsyn, allt detta gav det socialdemokratiska partiet en överlägsen strategisk position gent emot de övriga partierna”, skrev med blandade känslor en liberal riksdagsman som kunde följa gruppens utveckling fram till 1914.²

Gruppens motionsskrivandet ger också en bild av dess utvecklingen

1909	62
1910	66
1911	110
1912	146
1913	163
1914A	107
1914B	130 (ca)

Under samma tid inlämnade socialdemokrater 6-8 interpellationer årligen.³

Utskottsarbetet

Kännetecknande för det svenska parlamentariska systemet är det väl utbyggda utskottsväsendet som forum för överenskommelser och kompromisser, med bara begränsade möjligheter till insyn.⁴ Särskilt det mäktiga statsutskottets inflytande och dess enligt Palmstierna ”förunderliga förmåga att uppfostra teoretiska principryttare till politiskt förfarna draghästar på den allmänna odlingsmarken” är väl omvittnat.⁵ För behandling av viktigare riksdagsfrågor kunde riksdagen dessutom tillsätta särskilda utskott där ofta partiernas ledande företrädare fanns representerade. Det gäller under denna period bl a behandlingen av rösträttsfrågan, avtalslagarna 1911, pensionsfrågan 1913 och försvarsfrågan 1914.

I takt med socialdemokratins tillväxt, ökade också dess utskottsrepresentation. Partiet representerades för första gången i ett riksdagsutskott när Branting 1903 valdes in i fjärde tillfälliga utskottet, och Branting var också den förste socialdemokrat som placerades i ett ständigt utskott, bevillningsutskottet, från 1906. Viktor Larsson valdes in i ett särskilt utskott 1906 och FW Thorsson i statsutskottet från 1908. Från 1910 kunde gruppen utse ledamöter alla stora utskott och 1912 utökades antalet utskottsplatser i riksdagen så att samtliga ledamöter i princip kunde påräkna en utskottsplats, som ordinarie eller suppleant.⁶

Från 1910 kunde socialdemokraterna utse en, från 1912 två, riksdagsrevisorer, och 1914 blev för första gången en socialdemokrat, Thorsson, riksbanksfullmäktig. Branting och Thorsson valdes sommaren 1914 in i riksdagens sekrets utskott.⁷

¹ Edenman 1946 s 1

² Georg Kronlund i Skara tidning 20.10.1923

³ Riksdagsgruppens berättelse i partiets årsberättelser samt Edenman 1946 s 107, 112

⁴ Om utskottsväsendet se Tingsten i Sveriges Riksdag 11 (1934). Om den ”konventionella tystnadsplikten” aa s 130 f

⁵ Citatet från Erik Palmstierna, ”Försvarsfrågan”, 1926, ms

⁶ Källa: Edenman 1946 samt partiets verksamhetsberättelser

⁷ Riksdagsgruppens berättelse, i SAP:s verksamhetsberättelse 1914 s 65

Ett studium av socialdemokraternas utskottsaktiviteter bekräftar bilden av anpassning och moderation. Till de tusentals yttranden över motioner och propositioner som utskotten avgav under åren 1911-1914 fanns socialdemokratiska reservationer i betydligt färre än hundra fall per år, många gånger dessutom tillsammans med borgerliga riksdagsmän. Vid 1911 års riksdag, när högern fortfarande hade majoritet i utskotten, avgavs rena socialdemokratiska reservationer i ett 20-tal frågor, och drygt 50 där också liberaler fanns med. 1912 och 1913 avgavs egna socialdemokratiska reservationer i ett 40-tal frågor, och ytterligare ett 30-tal tillsammans med borgerliga, framför allt liberala ledamöter. En del av reservationerna gällde inte utskottets ställningstaganden, utan motiveringarna för dem. Dessa reservationer, som långt ifrån alltid hade stöd av hela riksdagsgruppen, ledde många gånger inte heller fram till avslagsyrkanden i kamrarna.

Man kan alltså säga att den överväldigande andelen beslut som fattades i riksdagen fattades med socialdemokraternas aktiva eller passiva stöd. Nu var naturligtvis de flesta ärendena av den karaktären att de inte nödvändigtvis var partiskiljande, och i en rad principiellt viktiga frågor drev socialdemokraterna en mer eller mindre konsekvent oppositionslinje; det gällde t ex de återkommande rösträttsmotionerna, motståndet mot avtalslagar och föreningslagar, vissa militärutgifter osv. Samtidigt är det uppenbart att socialdemokraterna var seriösa deltagare i utskottens arbete att söka nå fram till kompromisser och eniga utlåtanden. Partiets representanter kunde inte sällan känna större lojalitet mot sitt utskott än mot sina principer. -”Jag skulle helst önska yrka avslag på hela detta utskottets betänkande”, sade statsutskottsledamoten Värner Rydén vid behandlingen av en högermotion om undervisning i skogsvård, men 'jag vill inte bereda utskottet den sorgen att det blir gjort ett sådant yrkande, när utskottet är alldeles enhälligt’;¹ vid ett annat tillfälle beklagade Rydén att han biträtt en allt för omfattande ansvällning av byråkratin i patentverket, men med tanke på att riksdagen hade så mycket att göra, ville han inte betunga den med ännu en reservation.² Och den framträdande nykterhetsmannen Linder suckade, när han yrkade bifall till ny lag om rusdrycksförsäljning som var långt ifrån nykterhetsvänlig, att ”det är med denna som så många andra stora frågor, den får lösas i kompromissens tecken”.³

Framför allt var det statsutskottet som krävde av i sina ledamöter att de skulle pruta flitigt på begärda anslag och avslå kostnadskrävande motioner. Ofta fick dess socialdemokratiska ledamöter finna sig i att hamna i motsättning till sina partikamrater i riksdagen, som Rydén i exemplen ovan. Och inte sällan fick man vara med och slakta motioner från partikamrater. Motioner som krävde tryggare anställningsförhållanden för statlig städpersonal eller höjda löner för kvinnlig kontorspersonal kunde avstyrkas av enhälliga statsutskott.⁴ När kritiken mot utskottens alla avslagsyrkanden blev för stor kunde den ledande socialdemokraten Sven Persson så till den grad identifiera sig med sitt utskott att han utbrast: ”...efter min mening består utskottets avstyrkande tendens i att det avstyrker blott de oförnuftiga och ofullgångna motioner, som faktiskt väckes här och var”.⁵ En naturlig följd av socialdemokraternas framgångsrika integreering i utskotten blev att partigränserna, och därmed klassgränserna, i många frågor suddades ut.

Jämfört med övriga riksdagspartier fanns från början inom socialdemokratin ett underförstått krav

¹ AK 1913:17 s 6

² AK 1913:50 s 25

³ AK 1913:51

⁴ AK 1912:7 s 4 och 1913:6 s 19

⁵ AK 1914 A:28 s 34

på intern enighet och disciplin. När företrädare för partiet agerade mot majoriteten i viktigare frågor väckte detta uppmärksamhet, det gäller t ex Lindhagens republikmotioner eller Thorssons och Brantings stöd åt den frivilliga skytterörelsen. Det förutsattes att en medlem inte uppträdde mot gruppens beslut utan att först ha tagit upp frågan internt.¹ Ibland noteras särskilt i riksdagsgruppens protokoll att dess beslut i en fråga inte band medlemmarnas frihet i omröstningen.² Motioner skulle anmälas till förtroenderådet i förväg, om än inte formellt godkännas.³ När motsättningarna efter 1914 skärptes i gruppen antogs 1915 den s k disciplinstadgan som i särskilda fall kunde ålägga en medlem att inte uppträda mot riksdagsgruppens beslut. Denna stadga kom emellertid aldrig att tillämpas.⁴

Man kan notera en utveckling mot fastare partidisciplin också hos de andra partierna, kanske till en del inspirerad av socialdemokraternas agerande. Men samtidigt kan man alltså konstatera att socialdemokraternas parlamentariska utveckling i många fall, i mer vardagliga frågor, gick i motsatt riktning. I de flesta fall kom man överens med andra partier. Ofta föredrog man att stödja ett liberalt förslag av taktiska skäl eller som det mindre onda framför att gå fram med en egen reservation. Andra lojaliteter än partitillhörighet kunde bli bestämmande, utskottslojalitet t ex. Exempel på frågor som tidigt kunde bryta upp blockgränser var de regionalpolitiska.⁵

Naturligtvis måste denna utveckling också, kanske framförallt, ses mot bakgrund av det intima *politiska* samarbete som liberaler och socialdemokrater var inbegripna i under ”den fruktbärande samverkans” period och som behandlats ovan. Men riksdagens arbetsformer underlättade denna anpassning – partiet representerades av individer, inte av en klass.

De kungliga kommittéerna

I början av februari 1913 skrev den liberale riksdagsmannen Emil Molin i Dombäcksmark ett längre klagande brev till Dagens Nyheters chefredaktör Otto v Zweigbergk om riksdagsförhållandena. Han beklagade att det beramade vänstergenombrottet inte ägt rum. Jäsningen var stor i det liberala partiet enligt Molin, men ingen vågade knyta mot partiets ledning, som var omgiven av en skvallrande skyddsvall av insmickrare. En viktig orsak till den uppkomna situationen var enligt Molin det otal kommittéer som regeringen tillsatt. Hela lagstiftningsarbetet var försumpat i utredning och byråkrati, menade han. Men kommittésystemet hade en annan sida också. Riksdagsarbetet i sig var uselt betalt, men de som ställde sig in hos ”herrar ledare” fick fördelaktiga placeringar i utskott och kommittéer. Detta ”befrämjar yrkespolitik där det mindre gäller saken än den extra förtjänsten.”⁶ De regeringstillsatta utredningarna, de kungliga kommittéerna, var en omdiskuterad företeelse inom den politiska världen vid denna tid.⁷

De första socialdemokraterna i regeringstillsatta kommittéer var Herman Lindqvist och Charles Lindley som anlätades som sakkunniga i utredningar kring medling i arbetstvister, lag om arbetsavtal och sjösäkerhet. Men också Thorsson och Branting fick tidigt uppdrag av regeringen Lindman, i civilkommission och ålderdomsförsäkringskommittén.

Annars kom det att dröja till 1911, med regeringen Staaff och dess stora utredningsiver, innan

¹ Edenman 1946s 137 f

² T ex 25.2.1913

³ Arbetsordning för socialdemokratiska riksdagsgruppen 1912 o 1915, Edenman 1946 s 286 f

⁴ Edenman 1946 s 200 ff

⁵ Ostkustbanans tillkomst var ett typiskt exempel, se t ex AK 1913:40

⁶ Molin – v Zweigbergk 7.2.1913

⁷ ”Andra f.d. självständiga har fått sin permanenta postadress till K kommittéer vilket uppenbart slår sig på ryggen på somliga”, skrev Branting i Tiden 5/1909 med anledning av att tidigare självständiga högermän rättat in sig i de Lindmanska leden. Jfr också Adrian anledning Kommittéväsendet. Några reflexioner, Det nya Sverige 1912, s 467 ff

socialdemokratiska kommittéledamöter blev vanliga.

Socialdemokrater utsedda i k kommittéer -1916

1905	1
1906	1
1907	2
1908	1
1909	1
1910	-
1911	13
1912	9
1913	8
1914	11
1915	8
1916	16

Sammanlagt tillsattes 403 kommittéer 1905-1914.¹

Det förekom tidigt en viss koncentration i fördelningen av kommittéuppdrag, de som en gång hade prövats fick gärna tillfälle igen. Fram till 1915 såg fördelningen ut så här

AJC Christierson	5
August Nilsson	5
Värner Rydén	4
Herman Lindqvist	4
Hjalmar Branting	3
Alfred Petrén	3
FW Thorsson	3
Bernhard Eriksson	3
Nils Persson	3
Sven Linders	2
Oscar Olsson	2
Erik Palmstierna	2
Sven Persson	2

Ett dussintal riksdagsmän fick dessutom var sitt uppdrag.²

Förutom riksdagsmännen togs också andra personer med anknytning till socialdemokratin i anspråk för statliga utredningar. En grupp akademiker som var medlemmar i Palmstiernas Vi-klubb, Karl Schlyter, Erik Sjöstrand, Yngve Larsson och Otto Järte, hade t ex tillsammans ett tiotal expert- eller sekreterareuppdrag under denna tid och nykterhetskommitténs sekreterare Ejnar Thulin var också socialdemokrat.

För vissa kommittéuppdrag kunde arvodena vara imponerande; Thorsson kunde t ex utkvittera inte mindre än 4 635:- från sitt uppdrag i civilkommissionen bara för 1911; det var nästan fyra gånger så mycket som riksdagsarvodet.³ Nu var detta ett ovanligt lukrativt uppdrag. Ledamöterna i andra kommittéer kunde få nöja sig med ett sammanträdesarvode på 5:- eller 10:- per dag

¹ Källor: Förteckning över statliga utredningar 1904-1945 (1953) och Meijer aa

² Att ingen från partivänstern fick några kommittéuppdrag skulle kunna tyda på att de av Molin kritiserade urvalskriterierna också gällde för socialdemokraterna

³ Thorssons kassaböcker i Thorssons paper, Ystads stadsbibliotek

(beroende på om man var bosatt i Stockholm eller befann sig där på offentligt uppdrag eller inte) vartill kunde komma traktamenten och reseersättningar.¹ För riksdagsmän med begränsade ekonomiska resurser, till vilka många socialdemokratiska hörde, kunde dessa ersättningar utgöra inte oväsentliga inkomstförstärkningar. Till kommittéarbetet var ibland knutet andra villkor som nog i regel betraktades som förmåner; större utredningar lade t ex ofta några sommarveckors arbete vid någon populär badort.² Även vissa riksdagsuppdrag, som riksbanks- och riksgäldsfullmäktige, arvoderades väl. Grundarvodet för en fullmäktige i riksgäldskontoret uppgick till 1.600:-/år, vartill kunde komma betydande extra arvoden.³

I slutet av denna period togs ytterligare ett steg i partiets integration. I samband med inrättandet av socialstyrelsen 1912 och pensionsstyrelsen 1913 knöts Herman Lindkvist och Hjalmar Branting som fullmäktige till dessa organ.⁴ Som motiv angavs i efterhand bl a att genom fullmäktigeinstitutionen ”kunna undanröjas fördomar och skapas förståelse för de åtgärder, som från statens sida vidtagas i avseende å det rättsliga och faktiska förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare.”⁵ Det kan i detta sammanhang vara intressant att notera det stora antal framställningar Branting fick, också från framträdande partivänner, med önskemål om uppdrag inom den nya pensionsförvaltningen. Det var framförallt det avlönade deltidsuppdraget som lokalt pensionsombud som lockade.⁶

Riksdagsmännens sociala integration

Socialdemokratins tilltagande integrering i den parlamentariska miljön fick naturligt nog effekter på det dagliga umgänget mellan representanterna från de olika partierna. Palmstierna vill i sina memoarer från denna tid minnas kamratliga umgängesvanor även över partigränser och pekar särskilt på det förhållandet att man i den svenska riksdagen inte sitter efter partigränser utan efter geografisk hemhörighet,⁷ medan Edén menar, att partiskillnaderna tydligt återverkade på det personliga umgänget, så väl inom riksdagshuset som utanför.⁸ Palmstierna själv var ju fö aktiv i försöken att underlätta kontakterna över partigränserna. I sin Vi-klubb strävade han medvetet efter att sammanföra flera liberala och socialdemokratiska parlamentariker till politiska överläggningar.

Två tvärpolitiska riksdagssammanslutningar kunde utgöra fora för viktiga kontakter över partigränserna, riksdagens nykterhetsgrupp, där många socialdemokrater var aktiva, och Interparlamentariska gruppen, där bl a Branting, Palmstierna och Lindhagen spelade framträdande roller.⁹

I dessa miljöer torde det också ha varit lättare att skapa närmare relationer. ”I utskottet [särskilda utskottet om arbetarskydd] har samarbetet hittills gått över all förväntan väl, och mycket litet har försports av partimotsättningarna”, skrev den ledande högermannen Hugo Hamilton i sin

¹ Räkenskaper från andra försvarsberedningen. Jfr också Hesslén Det svenska kommittéväsendet intill 1905 (1927)s 137 f

² Meijer aa s262ff

³ Avlöningslistor för riksgäldskontoret 1913-1915, RA

⁴ Rothstein 1988s 35

⁵ aa s 39

⁶ Även ledande riksdagsmän som Sven Linders och Olof Nilsson hörde till dem som tryckte på. Andra ville bli tjänstemän eller vaktmästare i det nya pensionsverket. Se Brantings brevsamling 1913

⁷ ”Jag minns att Charles Lindley, sjömannens förtroendemän, vilkens höga och ivriga stämna öst förebråelser över Dan Broström, utan minsta omständigheter slog sig ned och drack en halva öl med Dan vid lunchbordet efteråt”, Palmstierna 1951 s 154 f

⁸ Edén 1909 s 95. Edén gjorde sin riksdagsdebut efter den häftiga valstriden 1908 och under storstrejksåret 1909.

⁹ Wavrinsky, Den svenska riksdagens interparlamentariska grupp (1917)

dagbok.”Det ser t.o.m. för närvarande ut, som om vi skulle kunna komma till enhälliga beslut om arbetar-skyddslagen. Om så sker är förtjänsten min, Thyréns och socialdemokraten Bernhard Erikssons. Ty vi tre ha helt och hållet dirigerat linjerna. Mina högermän ha knorrat ibland bakom kulisserna, men jag har hittills alltid lyckats få dem att taga reson, och Eriksson har, då det gällt medgivanden, som jag ansett mig tvungen att frampressa, utövat samma pression på sossarna och de liberale ... De liberale ha som vanligt spelat en slät roll...”.¹

Och när arbetet lyckligt var avslutat får det följande epilög hos Hamilton

”I går den 19:e var jag jämte åtskilliga andra ledamöter av särskilda utskottet bjudna på middag på Hasselbacken av Adelswärd. Det var en tacksamhetsgård från hans sida. Sällskapet var något brokigt: jag och Thyrén, Wijk, Kvarnzelius, Petrén, Starbäck och Bernhard Eriksson ... Mycket generad gjorde mig emellertid den lille beskedlige socialisten Bernh. Eriksson genom att, så snart champagnen kom, knacka i glaset och hålla ett gentilt tal för – mig. Jag hade något svårt att reda ifrån mig all den 'gloire' han ville tilldela mig i och för lagens genomförande.”²

Ännu lättare verkar samarbetet ofta flutit i de av Molin så förkättrade kungliga kommittéerna; i avsnittet om försvarsberedningarna refererades hur såväl Edén som Starbäck prisade den gemytliga atmosfären. Några sommarveckors arbete vid någon lämplig badort på västkusten eller i Stockholms skärgård, inte sällan i familjernas närvaro, torde inte motverkat detta.

Under dessa år tilltog också ledande socialdemokraters deltagande i det politiskt sociala livet. I och med den staaffska regeringens tillträde sågs också socialdemokrater på statsrådsbjudningar,³ och samtidigt föll det outtalade tabut att inte delta i kungamiddagar. ”Nu bjuder jag dem aldrig mer”, lär kungen sagt när de officiellt tackade nej också 1912. Några nyvalda förstakammarledamöter dök dock upp,⁴ och 1913 gjorde Branting sin debut.⁵ Naturligtvis talades mycket politik mellan skål och vägg på dessa tillställningar, med vilka konsekvenser låter sig inte utan vidare mätas.⁶

Pensionsbeslutet 1913 och dess betydelse

Tillkomsten av 1913 års folkpensionsreform sammanfattar bra hur den parlamentariska praxis som diskuterats ovan fungerade i ett konkret fall. Men den ger också tillfälle till några funderingar kring innebörden och konsekvenserna av dess tillämpning.

När Lindmans högerregering 1907 tillsatte ålderdomsförsäkrings-kommittén utsågs bland ledamöterna också Hjalmar Branting. Kommittén lade efter fem års arbete fram ett förslag till allmän folkpension som den i sina huvuddrag var enig om. Den föreslog dels avgiftsfinansierade pensioner för alla åldringar, dels behovsprövade tillägg. Kommitténs motiv var dels att åldersstigna pensionärer skulle få ”en ekonomiskt tryggare och socialt värdigare form för understöd” än fattigvården gav, dels att fördela försörjningsbördan mellan såväl individer som kommuner.⁷ Åke Elmér har i sin avhandling visat att syftet däremot inte var att höja åldringarnas

¹ Hamiltons dagböcker 1911-1916 s 71 f

² aa s 76

³ Se t ex Beckmans dagböcker 23.3.1912

⁴ Beckman 2.3.1912

⁵ Hamilton aa s 103, se också Stormklockans reaktion 11/1913. Samma år deltog socialdemokratiska stadsfullmäktigeledamöter från Stockholm på kungabjudningar, Beckman 10.1.1913

⁶ Vilken inverkan hade t ex kronprinsens långa samtal med Branting under kungamiddagen i mars 1913 om riksdagens njugga behandling av anslagen till idrotten när Branting några dagar senare gick emot de eniga socialdemokraterna i statsutskottet och yrkade bifall till ett anslag på 100.000:-

Se Hamilton aa s 103, AK 1913:21 s 17 ff

⁷ Elmér, Folkpensioneringen i Sverige (1960) s 30 f

levnadsnivå. ”Pensionernas belopp sattes sådana att totalutgiften skulle motsvara den beräknade dittillsvarande totalutgiften för att försörja icke arbetsföra personer, enskildas och kommuners utgifter sammanräknade.”¹ Förslaget lades till grund för en proposition till riksdagen 1913, och behandlades där av ett särskilt utskott under ordförandeskap av Lindmans gamle civilminister Hugo Hamilton, med Branting som vice ordförande och flera andra tunga politiker som Arvid Lindman och Daniel Persson i Milberg som ledamöter. Utskottets förslag antogs av riksdagen med stor majoritet i maj 1913.²

När kommitténs förslag presenterades hösten 1912 riktades kritik från flera håll. Den kom dels från en grupp socialpolitiskt intresserade personer, framförallt liberaler, som menade att förslaget inte skulle förbättra de fattiga pensionärernas situation och att dess nationalekonomiska konsekvenser var olyckliga, dels från delar av socialdemokratin, framför allt, men inte enbart, dess vänster.³ Den socialdemokratiska kritiken riktade in sig på en rad förmenta brister i förslaget. Man ansåg att pensionsbeloppen var alldeles för små, och dessutom lämnades den dåvarande generationen åldringar utanför. I själva verket höjde sig inte den föreslagna summan över de dåvarande fattigvårdsunderstöden. Maximibeloppet i det förslag som riksdagen antog, och som ingen kunde nå förrän 1965, gav en högsta pension på 428:- i månaden för män och 373:- för kvinnor. Under första året låg de belopp som utbetalades kring 70 – 75:- i månaden, och för dem som redan uppnått 67 års ålder skulle ingen pension alls utgå.

Att kvinnor fick lägre pensioner, trots att deras avgifter var lika höga som männens väckte stark kritik, liksom att invaliditetsbegreppet uteslöt många med nedsatt arbetsförmåga. Kritiken vände sig också mot det föreslagna finansieringssystemet. Att reformen skulle betalas dels av folkpensionsavgifter, dels genom bidrag från statsbudgeten – vars inkomster framför allt kom från indirekta skatter – innebar att de fattiga klasserna själva fick stå för merparten av bördan. Arbetsgivarna och kommunerna fritogs i det slutliga beslutet helt från ekonomiskt ansvar.

Branting försvarade hela tiden oförtrutet huvuddragen i det förslag han varit med om att utarbeta. Han menade, att trots förslagets stora brister lades äntligen grunden till en pensionsförsäkring på vilken man sedan kunde bygga vidare. Särskilt värdefullt var det att den omfattade hela folket.⁴ Dessutom hastade det att anta förslaget; nästa år kunde det stora försvarsbeslutet väntas, och då skulle det kanske inte finnas några pengar alls över till en pensionsreform. Kvinnornas lägre pensioner försvarade han med att de levde längre och oftare drabbades av invaliditet, varför den summa kvinnorna betalat in inte räckte till lika mycket som för en man. Det fanns bara begränsade ekonomiska möjligheter att kräva mer, och ”att ställa på riksdagen praktiska krav fullkomligt bortom all genomförbarhet har hittills icke varit den svenska arbetarklassens vana, och lärär ännu mindre bli det i framtiden, då deras talesmän ha allt större del i riksbudgetens utseende”, skrev han.⁵

Den starka interna kritiken mot förslaget avspeglade sig när riksdagsgruppen behandlade regeringens proposition våren 1913. Vid inte mindre än sex sammanträden, där det längsta varade

¹ aa s 31

² SU 1 1913, AK 1913:48, 49

³ Elmér aa s 48. I den socialdemokratiska pressen kritiserades förslaget först av Fredrik Ström i Arbetarbladet i november 1912. Även Smålands Folkblad och, naturligtvis. Stormklockan, drev en hård polemik under hela förslagets behandling. Uppmärksamman blev också den kritik som riktades från det tyska broderpartiets tidning Vorwärts och den tyska fackföreningsrörelsens organ Correspondenzblatt.

⁴ Jfr den vikt Tim Tilton lägger vid detta för att förstå den reformistiska ideologin i *The Political Theory of Swedish Social Democracy* (1990) s 34

⁵ BI a Soc-Dem 23.11.12

fem timmar med inte mindre än 25 talare, diskuterades förslaget ingående och kritiskt.¹ En minoritet förespråkade blankt avslag, men med röstsiffrorna 37-6 beslöts att regeringsförslaget ”kunde göras till utgångspunkt för en lösning av frågan men att förslag om viktiga förbättringar från gruppens sida måste framföras.”² Ett dussintal motioner och förslag lades också fram av socialdemokrater, bl a en med omfattande ändringsförslag, undertecknad av så gott som hela riksdagsgruppens ledning, utom Branting, dock utan större framgång i riksdagsbehandlingen.³

Brantings engagemang för pensionsreformens genomförande är av ovanlig intensitet, även med hans mått mätt. Han tillhörde de allra mest aktiva i ålderdomsförsäkringskommittén⁴ och drev på regeringen Staaff att snabbt lägga fram en proposition.⁵ Han använde sedan hela sin taktiska skicklighet för att lotsa igenom förslaget. Det största problemet var här inte motståndet från de andra partierna utan den skarpa interna socialdemokratiska kritiken. Enligt Hamilton lär han ha sagt ”att man måste ställa det så att första kammaren ej bleve alltför nöjd med förslaget, ty 'eljest kan jag ej hålla mina arbetare i styr' ”.⁶ Efter hårda manglingar i pensionsutskottet lyckades detta nå fram till ett enigt utlåtande, så när som på att man kom överens om att några socialdemokrater skulle få reservera sig på ett par punkter,⁷ kanske för att underlätta för Branting att 'hålla sina gossar i styr'.⁸ Riksdagen kunde sedan, mot ett 20-tal röster i andra kammaren, varav åtskilliga socialdemokratiska, och enhälligt i första kammaren, anta förslaget.⁹

Det finns ingen anledning att betvivla att Brantings djupa engagemang i frågan grundade sig på övertygelsen att pensionsreformen var ett viktigt steg framåt för den svenska arbetarklassen. Den syftade till att på sikt ge alla åldringar rätt till en tryggad ålderdom och slippa vara beroende av fattigvård. Det kan vara riktigt att det väntade försvarsbeslutet skulle försvåra ett beslut om frågan sköts upp några år, som oppositionen ville; Branting satt själv i den försvarsberedning som utredde en försvarsreforms finansiering. Dessutom hade Branting lagt ner ett betydande arbete under lång tid; pensionsfrågan var uppenbarligen något av ett Brantingskt hjärtebarn. Samtidigt är det svårt att frigöra sig från tanken att det också skulle finnas andra drivkrafter för hans ovanliga engagemang. Det substantiella innehållet i pensionsbeslutet var inte så märkvärdigt. Den interna oppositionen var omfattande och inte bara begränsad till den fasta partivänstern; också flera ledande fackliga företrädare och den tyska fackföreningsrörelsen, som inte var känd för något revolutionärt sinnelag och som av någon anledning lade sig i den svenska debatten, var kritiska och många fler tveksamma. Det var få frågor där Branting till varje pris ville driva igenom sin åsikt, och dessa frågor var då i regel frågor av stort symbolvärde.¹⁰ Man kan peka på hur konsekvent Branting använt de parlamentariska arbetsmetoderna: Ett flerårigt kommittéarbete, under sekretess och utan partiets insyn och ett livligt överläggande i riksdag och utskott med representanter för andra partier för att stävja en obekväm partiopinion är delar i detta. Men det finns också en annan aspekt att lägga här.

Folkpensioneringsfrågan var den första större sociala fråga som riksdagen löste under aktiv

¹ Riksdagsgruppens protokoll mars – maj 1913 samt Edenman 1946 s 118 f

² Riksdagsgruppens protokoll 28.3.13

³ AK 1913, motion 304

⁴ Elmér aa s28

⁵ ”Folkpensionsförslaget fortfarande utsatt för stark kritik; men det hjälper nog ej. Förslaget skall fram; det bäres framför allt av Brantings starka arm”, skriver Johan Widén hem till sin hustru 23.1.1913 (Widéns papper, UUB)

⁶ Hamilton aa s 101

⁷ Särskilda utskottet nr 1 1913, utlåtande nr 1

⁸ Hamilton aa 106 f, 113

⁹ AK 1913:48, 49

¹⁰ Försvarsfrågan och besluten om vänstersamverkan är de tydligaste exemplen.

medverkan från samtliga partier. Motsättningarna hade under de senaste åren varit starka och ökande. Folkpensionsbeslutet blev en fråga som kunde fungera enande och socialdemokraterna kunde spela en ledande roll i detta arbete. Så uppfattades det också av sin samtid. I den infekterade remissdebatten 1914 angrep högerledaren Lindman frenetiskt regeringen över hela linjen; han menade att Staaffs politik hade fungerat splittrande. Regeringens uppgift var i stället att ena nationen, på det sätt folkpensionsbeslutet året innan gjort. Palmstierna bekräftade strax därpå att detta medvetet 'lagts åt höger' för att nå ett sådant syfte.¹ Folkpensioneringsbeslutet var ett bidrag från socialdemokraterna till en enad riksdag. *Konsensus* var genom arbetarklassens politiska formering inte längre möjlig som grundval för det svenska samhällets reformering. Socialdemokraterna deltog i folkpensioneringsbeslutet, liksom högern, för första gången aktivt för att skapa former för den parlamentariska *kompromissen*.

Den socialdemokratiska riksdagsgruppen fann sig sammanfattningsvis väl tillrätta i de parlamentariska institutionerna. Det finns åtskilliga exempel på hur man anpassade såväl sin verksamhet som sin politik till dessa. Gruppen utvecklade en praxis som också underlättade en social integrering.

8. Parti och riksdagsgrupp

Om synen på demokratins arbetsformer i parti och samhälle

Frågan om arbetarrörelsens taktik gentemot de borgerliga demokratiska institutionerna har varit en stridsfråga under hela dess existens. Den rösträttsresolution som antogs på det svenska partiets konstituerande kongress 1889 uttrycker kongenialt den sammansatta inställning som kännetecknade den tidiga socialdemokratin:

”Ehuru kongressen fullt ut erkänner att klassförtrycket kan bestå lika väl i länder med som utan rösträtt och ingalunda gör sig några illusioner angående de omedelbara följderna av den allmänna rösträtts införande;

ehuru kongressen sålunda uttryckligen anser rösträtten blott som ett medel och icke som mål

fordrar dock kongressen den allmänna rösträtten som den viktigaste och mest uppfostrande politiska rätt i det nuvarande samhället”.²

Tingsten har menat sig vid denna tid finna tre klart åtskilda linjer också i partiets ledning, från Sterkys radikala, där rösträtten i huvudsak hade propagandistiskt värde över Danielssons skeptiska till Brantings mer optimistiska, som också innefattade en positiv syn på samverkan med andra partier³ och har sedan på ett övertygande sätt beskrivit den vidare utvecklingen inom den svenska socialdemokratin under den betecknande kapitelrubriken *Från taktisk till principiell demokratis*.⁴

Den socialdemokratiska taktiken i kampen för ökade demokratiska rättigheter under åren före och efter sekelskiftet är omdiskuterad; det gäller såväl kampformerna, där frågan om den politiska storstrejken stått i centrum, som demokratins former. Hentilä ser uppgivandet av storstrejkstaktiken och accepterandet av de parlamentariska formerna som själva bekräftelsen på att SAP i sin ”uppfattning om staten och uppnåendet av den politiska makten blivit reformistisk”,⁵ medan Simonson, som också noterar det avgörande val partiet såg sig stå inför,¹

¹ AK 1914:6

² Citerat ur Lindgren 1927s 348

³ Tingsten 196711 s 27-30

⁴ aa s 11ff

⁵ Hentilä aa s 176 f

menar att partiet genom sin taktik i rösträttsfrågan i själva verket förfinade sina metoder att uppnå sin revolutionära målsättning.² I sin undersökning av SAP:s organisatoriska utveckling menar Gröning att rösträttsutvidgningen inför 1911 års val närmast innebar en helomvändning i partiets verksamhetsinriktning, och organisationen anpassades till de nya valreglerna. Röstmaximering blev ett övergripande mål, vilket bl a innebar en inriktning på nya grupper utanför arbetarklassen, fr a på landsbygden.³

I detta kapitel undersöks vissa aspekter av debatten kring demokratins arbetsformer som fördes inom det socialdemokratiska partiet. Syftet är att undersöka hur denna debatt reflekterade den politiskt-parlamentariska utveckling som skildras ovan. Det gäller såväl frågan om den interna demokratin, där partiets inflytande över riksdagsgruppen och dennas utveckling står i centrum som diskussionen om den borgerliga demokratins former. Av särskilt intresse är att undersöka om det fanns några paralleller i denna debatt, i meningen om den borgerliga demokratin också sätter gränser för den interna partidemokratin. Det skulle i så fall peka på ett samband även på denna nivå mellan politisk och organisatorisk utveckling.

Diskussionerna om riksdagsgruppens ställning

Frågan om relationerna mellan partiet och dess parlamentariska företrädare var livligt diskuterad under denna tid. Dess ”konstitutionella” sida är väl utredd av Edenman, vars slutsats blir att de reella kompetensförhållandena mellan parti och riksdagsgrupp var oklara.⁴

Såväl partikongress som partistyreelse granskade och godkände riksdagsgruppens årsberättelser. Från 1911 var detta uttryckt i partiets stadgar:

Riksdagsgruppen, som är ansvarig inför partiet, skall till Partistyrelsens årsmöte framlägga en rapport om sin verksamhet under föregående år. Dessa rapporter införs sedan i Partistyrelsens berättelse till nästkommande partikongress.”⁵

Partikongressernas och partistyrelsens granskning var i högsta grad reell. 1906 är det för första gången möjligt att spåra en viss rivalitet mellan parti och parlamentariker. Partistyrelsen beslöt då att riksdagsmän hade rätt att vara frånvarande från partistyrelsen utan särskilt tillstånd för oundgängliga riksdagsgöromål, vilket fick ordförande Tholin att avsluta mötet med ”den tanken att man bör förutse den dag då styrelsens ledamöter nödgas eventuellt avstå från riksdagsarbetet för styrelsens arbete”.⁶ På partistyresemöten 1908 och 1909 är det möjligt att hitta kritik mot en påstådd parlamentarisk försiktighet mot riksdagsmännen.⁷ Det kan noteras att det ofta rör sig om kritik mot riksdagsgruppens passivitet eller undfallenhet i försvarsfrågan. 1908 antog partistyrelsen till och med ett särskilt uttalande i försvarsfrågan, där man önskade att riksdagsgruppen ”vid sidan om fortsatt iakttagande av sparsamhet och humanitetsintressena på det militära området även något mera än hittills skett för in de militära debatterna på det principiella området med framför allt ökat framhävande av det kulturella försvarets stora betydelse för vårt land.”⁸ Uttalandet, som antogs enhälligt, var en klar kompromissprodukt,

¹ ”Vi ha två vägar att gå, storstrejkens väg och valens väg. Dessa kunna ej beträdas samtidigt. Om vi ställa till en storstrejk kunna vi ej ha utsikter att vinna något vid valen”, citerar han Branting från 1904, Simonson aa s 137

² aa s 217

³ Gröning aa s 33 ff, 138

⁴ Edenman 1946 s 241-85

⁵ PK 1911s 183. En motion från Z. Höglund att riksdagsgruppen skulle vara ”ansvarig inför kongressen och skyldig att följa partiets beslut och program” avlogs av partistyrelsen med röstsiffrorna 11-6

⁶ PS årsmöte 29-30.4.06

⁷ PS December 1908, 2-5.4.1909

⁸ PS dec 1908

föreslagen av Thorsson. Kritikerna ville gå betydligt längre.

Men det är särskilt under 1910-talets tilltagande partistrider som riksdagsgruppens göranden och låtanden verkligen nagelfars. På 1911 års kongress är granskningen av riksdagsgruppens rapport den, efter diskussionen om militärfrågan, mest omfattande punkten, med ett 60-tal protokollförda inlägg, många starkt kritiska. ”Riksdagen bör vara en talartribun, därifrån orden höras över hela landet”, dundrade August Palm. ”Därifrån bör sägas ifrån, att vi vilja ha bort detta förbannade kapitalistiska system, som trycker på de fattiga. Hävda med kraft socialismens idéer!”¹ Kongresserna godkände emellertid rapporterna som regel.

Det fanns en stark strävan från riksdagsgruppens sida att värna sin självständighet gentemot partiet. När Rickard Sandler 1914 föreslog, att partikongressen borde uttala sig om vilka frågor riksdagsgruppen under den kommande treårsperioden borde driva, varnar Branting för ”denna förflugna tanke”. Som hittills borde det överlåtas åt riksdagsgruppen att se till, vilka av partiets krav som borde tagas upp under varje särskild riksdag, menade han.²

I tidigare avsnitt har givits exempel på hur Branting och Thorsson protesterat mot direktiv att framlägga avvärningsmotioner och rösta mot anslag till den frivilliga skytterörelsen.³ Det finns många andra exempel på hur ledande representanter från riksdagsgruppen invänt mot konkreta direktiv från partiet. FW Thorsson var så mån om sin självständighet att ett argument han framförde mot att införa republikkravet i partiprogrammet var att ”därefter man skulle ålägga de socialdemokratiska riksdagsmännen att rösta rent avslag å hela första huvudtiteln”.⁴ Och just frågan om republikkravet – som mot Thorssons och Brantings bestämda vilja infördes i parts programmet 1911 – blev en omstridd fråga i riksdagsgruppen. Aret därpå inlämnade nämligen Lindhagen m fl riksdagsmotioner som med stöd av partiprogrammet krävde republik och enkammersystem. Vid riksdagsbehandlingen tog riksdagsgruppen avstånd från motionen, och Branting kritiserade inför kammaren uppfattningen att beslut på partikongresser nödvändigtvis måste leda till riksdagsmotioner: ”Inom vårt parti ... äro gjorda åtskilliga uttalanden, som angiva allmänna riktlinjer, men icke följer väl därav, att allting, om vilket man på det sättet uttalat sig, skall tagas upp i en riksdagsmotion”.⁵ I en ledare i Social-Demokraten skrev han att ”ett parti har rätt – och vi tillägga plikt – att tillse att dess riksdagsmän följa de allmänna riktlinjer vilkas fullföljande ju är målet för partiets arbete”, samtidigt som han underströk att riksdagsgruppen ”måste vara fri att handla själv under ansvar inför partiet och absolut icke fick dirigeras utifrån av oansvariga.”⁶ Vilka dessa oansvariga var gick Branting i sammanhanget inte närmare in på. Att majoriteten av riksdagsgruppen vägrade rösta för en motion som byggde på partiprogrammet väckte mycket ont blod inom partivänstern och blev ett viktigt argument i de interna partistriderna.

Frågan om partiets kontroll över riksdagsgruppen ställdes på sin spets under partikongressen 1914, när dechargeutskottet begärde att riksdagsgruppen skulle lämna ut sina protokoll för granskning. Branting förklarade kategoriskt att riksdagsgruppen ensam förfogade över sina protokoll, och att de inte skulle lämnas ut om gruppen inte själv så beslöt. Det var en principfråga att riksdagsgruppen, som inte var vald av kongressen, fick ha sina protokoll i fred. Z Höglund, som yrkade bifall till dechargeutskottets krav, ansåg att frågan till sin innebörd och konsekvens

¹ PK 1911 s 25

² PS 4-7.10.1914

³ PK 1911 s 74

⁴ PS 12-15.1.1911

⁵ AK 1912:49 s 133

⁶ Soc-Dem 22.4.1911

var den viktigaste kongressen hade att behandla. Beträffande riksdagsgruppens ansvar inför kongressen var stadgarna fullständigt klara, och att vika undan skulle vara ren bankruttförklaring i fråga om kongressens makt, menade han.¹ Med 98 röster mot 52 avvisades begäran för denna gång, men tvisten slets inte principiellt, utan kongressen beslöt remittera frågan för utredning till nästa kongress.²

Mot slutet av perioden dök ett annat sätt att se på riksdagsgruppens ansvarighet gentemot partiet upp, det som var dominerande i de borgerliga partierna, nämligen att riksdagsgruppen inte bara var ansvarig mot partiet, utan också, och kanske i första hand, gentemot valmännen. Det syns som om Palmstierna var en tidig introduktör av dessa idéer. Denna syn diskuteras mer ingående under avsnittet om regeringsfrågan nedan.

Förhållandet mellan parti och riksdagsgrupp diskuterades principiellt i ett par artiklar i Tiden. I artikeln Parti och valmanskår från 1911, menade Rickard Sandler att det förelåg ett objektivt problem att riksdagsgruppen företrädde såväl det socialdemokratiska partiet som en valmanskår, som kanske till 2/3 eller 3/4 var oorganiserad. Sandler såg bara en lösning på problemet: ”De två herrarna måste bli en enda”; socialdemokraternas sympatisörer måste också organiseras i partiet. Hellre färre valmän och ett starkt parti än tvärt om, parafraserar Sandler Bebel.³

Fyra år senare skrev Per Albin Hansson om ”Riksdagsgruppen och partiet”. Artikeln publiceras i kölvattnet av 1914 års partikongress och ”Munkorgslagens” antagande våren 1915. Sändlers försök att problematisera förhållandet mellan valmanskår, parti och riksdagsgrupp avfärdade Hansson med att ansvaret inför väljarna är ett med ansvaret inför partiet.⁴

Partistyrelsens roll

Riksdagsgruppen var alltså även ansvarig inför partistyrelsen. När Palmstierna vid ett tillfälle hävdade att partistyrelsens granskning av riksdagsgruppens verksamhet var överflödigt, då gruppens rapporter var ställda till partikongressen, blev hans påstående kraftfullt tillbakavisat, bl a av CGT Wickman, som hävdade att partistyrelsen granskat riksdagsgruppens arbete sedan 1904. Även partistyrelsens granskning var ofta ingående. Ett problem var emellertid, menade en talare, att granskningen kunde tendera att bli formell, eftersom partistyrelsens majoritet också tillhörde riksdagsgruppen.⁵

Denna fråga accentuerades när Branting presenterade riksdagsgruppens omdebatterade beslut i ålderdomspensioneringsfrågan 1913, och i efterhand begärde partistyrelsens anslutning. Rickard Sandler hävdade då med skärpa partistyrelsens rätt att, utan att vara styrd av riksdagsgruppens beslut, behandla en dylik fråga; en av de viktigaste som någonsin förelegat till behandling, menade han. Han varnade för att riksdagsgruppen ställde sig oberoende av partistyrelsen i viktiga partifrågor och fick medhåll av Ivar Vennerström. Herman Lindqvist var den mest uttalade förespråkaren för en motsatt uppfattning. Han kunde ej förstå Sandler, vilken som riksdagsman haft tillfälle att följa frågan under hela dess gång. Då av partistyrelsens 23 ledamöter, 17 tillhörde riksdagsgruppen, kunde man inte säga annat än att partistyrelsen var fullständigt representerad i denna och man borde då tänka på att dess intressen sammanföll, menade Lindqvist. Palmstierna åter framhöll att det var ogörligt för partistyrelsen att ge direktiv åt gruppen eller vara a jour med de arbetande kommittéernas verksamhet – det skulle betyda att partistyrelsen oavslutligt skulle

¹ PK 1914s51 fl

² PK 1914s 240, 242

³ Tiden 1911 s 310-13

⁴ Tiden 10/1915

⁵ PS maj 1914

inkallas till möte då en fråga förelåg till avgörande. Även Branting polemiserade något senare i samma riktning.¹

Till partikongressen 1914 förelåg inte mindre än nio motioner som ville begränsa antalet riksdagsmän i partistyrelsen, till tio eller ännu färre. Förslaget fick vid voteringen en dryg tredjedel av de avgivna 294 rösterna.² Förhållandet att partistyrelsen i så hög grad utgjordes av parlamentariker betraktades uppenbarligen av många som ett allvarligt problem för partiet och dess möjlighet att övervaka sin riksdagsfraktion.³

Synen på arbetet i kungliga kommittéer

Som redan antytts var frågan om deltagande i kungliga kommittéer en omdiskuterad fråga. Den behandlades för första gången på allvar 1907, när Herman Lindqvist och Nils Persson erbjöds delta i arbetsavtalskommittén. Deltagande ifrågasattes, bl a därför att det med LO konkurrerande Svenska arbetarförbundet också var representerat. Herman Lindqvist talade för deltagande med argument som också har allmänt intresse för granskningen av den socialdemokratiska synen på parlamentariskt arbete:

”Skall vi vara med om att sitta bland besmittade eller icke? På alla håll möter vi dem, i riksdag, i stadsfullmäktige, i officiella styrelser och kommittéer, kort sagt, överallt i det offentliga arbetet. Våra kongresser ha ju sagt, att vi skall delta i det politiska livet, att söka tränga oss in på alla möjliga områden, detta har nu fört oss hit var vi nu är, vill man ändra på denna taktik, dessa beslut, ja då må vi gå till kongresserna och säga, nu är vi där ni förut önskat, men vi kunna icke gå vidare för vi stöta tillsammans med folk, som vi ej kunna arbeta samman med, vi vill dra oss tillbaka från allt, och tillgripa storstrejken om man mot oss skapar något som vi ej tycker om, ja nog vore detta ett lättvindigt sätt att komma ifrån arbete och ansvar, men tror någon att rörelsen vinner härpå då bedrar den sig storligen, trodde därför att man handlade klokare, om man deltagar i den förberedande behandlingen, så blir det något annorlunda, men skall våra motståndare själva få utarbeta förslaget så vet vi hurudant det blir och vi kan vara övertygade om att förslaget går utan vidare igenom i riksdagen.”⁴

Inför hela partiet kom frågan upp till behandling vid diskussionen om Thorssons inträde i civilkommissionen på 1911 års kongress. Den gällde såväl lämpligheten att gå in i kommissionen, som Thorssons tillvägagångssätt att acceptera medlemskap utan att ha något formellt beslut av partistyreelse eller verkställande utskott bakom sig. Efter en hård debatt beslöt kongressen med knapp majoritet att godkänna förfaringssättet för detta fall. Samtidigt beslöt kongressen emellertid att göra ett särskilt uttalande om hur det borde gå till i fortsättningen:

”Kongressen uttalar, att då en partimedlem erbjudes medlemskap i någon k. kommitté eller annat liknande officiellt uppdrag, vars mottagande kan antagas bli av politiskt förbindande innebörd för partiet, ett samråd alltid bör ske med Partistyrelsen då denna är samlad och eljest med V.U. samt i fråga om riksdagsmän under pågående riksdag med riksdagsgruppen.”⁵

Beslutet bekräftades vid 1914 års kongress, med anledning av några motioner som krävde skärpning eller förbud mot deltagande.⁶ I praktiken tycks rekommendationen sällan följts, åtminstone vad gäller PS och VU.⁷

¹ PS maj 1913

² PK 1914 s 92ff

³ Gröning tycks för övrigt dela Lindqvists syn ovan, Gröning s 55 f. För diskussion av detta, se Strömberg, Från arbetarparti till valapparat, HT 1/1990 s 109 f

⁴ PS okt 1907, i Tingsten 1967 II s 104

⁵ PK 1914 s 218

⁶ PK 1911 s 102-108, 200

⁷ Tingsten 1967 II s 106

Också mer allmänna förutsättningar för kommittéarbete kom att diskuteras. I partistyrelsens debatt om ålderdomspensionerings-frågans riksdagsbehandling 1913 kritiserades Branting för att han ej informerat partistyrelsen löpande om arbetet i den utredning som han tillhörde. När Branting hänvisade till den sekretess som rådde vid kommittéarbete, hävdade bl a Rickard Sandler att sekretessen inte fick vara sådan att dess ledamöter avspärrades från möjligheten att rådgöra med partistyrelsen i viktiga frågor.¹ Och våren 1912 krävde nyblivne riksdagsledamoten Sandler en nydaning av hela det parlamentariska arbetet. Han upplevde det som ytterst pinsamt att mycket av arbetet i riksdagen, som förhandlingar med liberalerna, inte kunde framläggas för allmänheten. Som ett flagrant exempel nämnde han försvarsberedningarna.²

Debatten ont den parlamentariska praxisens konsekvenser

Den utveckling som följde på den socialdemokratiska riksdagsgruppens tillväxt och framväxten av dess parlamentariska praxis diskuterades flitigt i partiet. Vi har redan sett hur intensivt debatterna på kongresser och partistyrsemöten kunde föras. August Palm sammanfattade klart vänsterns generella oro för utvecklingen när han skrev i Stormklockan:

”Att socialdemokratin och dess taktik inte är densamma som för några år sedan tror jag ingen kan förneka som varit med eller följt rörelsen. Förut var allmän rösträtt ett gott agitationsmedel och en gradmätare huru våra idéer trängt in bland massorna. Nu är det det enda vapen proletärerna bör använda.”³

Kritiken gick till stor del ut på att peka på de faror som låg i att sälja ut sitt program i strävan efter många riksdagsmandat. Ett av de mer genomarbetade inläggen mot parlamentariska illusioner stod Ivar Vennerström för när han i ett par artiklar efter valframgången 1911 skrev om ”segerens skuggsidor”. Han varnade för en förenklad bild av vägen till socialismen:

”nästa val äro vi socialdemokrater det största riksdagspartiet, vid nästa val äro vi talrika nog att bli vårt eget regeringsparti, och sen så genomföra vi socialismen! Lättfattlig är den marschplanen men den för, icke till realiserande av den sociala omdaning utan till – den socialistiska konkursrealisationen. En våldsamt, av valkampen och valsegern uppammat övertro på riksdagspolitiken som enda saliggörande proletäriskt kampmedel tyder denna utopiskt naiva åskådning på...Glänsande valsegrar ute i landet äro bräckliga vapen för en till grunden gående social omdaning om den vart tredje år hastigt uppflammade, hastigt slocknande socialistiska hänförelsen endast av ett ringa antal omsättes ens i socialistiskt matrikelmedlemskap, än mindre i medveten socialistisk åskådning och arbetsvilja. Imponerande voteringssegrar i riksdagen äro av minimalt värde, om massornas befullmäktigade ombud sakna maktmedel att sätta bakom.”⁴

Vennerström pekade också på de socialdemokratiska riksdagsmännens förmåga att hänga sig kvar vid sina mandat till den grad att det ”nästan fordras domkrafter till för att till förmån för en bättre lyfta ut en förutvarande riksdagsman”.

Lindhagen tog i en annan artikel om parlamentarismen samma år upp ”ett särskilt lurande försåt” i det parlamentariska livet: den parlamentariska husvärmen som förutom nytta och glädje också skapade många omaka förbindelser, ”Det vänskapliga samarbetet med representanter för vad som skulle bekämpas, befordringar till förtroendeposter och annan dylik upphöjelse verkar i synnerligen många fall så småningom på den befordrade såsom olja på de vreda vågorna”.⁵ Risken för att riksdagsmännen, liksom andra funktionärer inom arbetarrörelsen, skulle fjärras

¹ PS april 1913

² PS april 1912. Försvarsberedningars speciella roll har ju utretts i ett tidigare avsnitt.

³ Stormklockan 24.1.1909

⁴ Stormklockan 45 0 46/1911

⁵ Stormklockan 22/1911

från de massor de var satta att företräda diskuterades alltså också. I inledningskapitlet citerades Carlesons paralleller med den internationella Michels-debatten, och Fabian Månsson uttryckte farhågor att ”förtroendemännen korrumpas i riksdagen, bli obekväma för kampens strapatser, tappa känningarna med sina huvudmäns önskningar och behov och börja halvt tänka 'arbetarrörelsen, det är vi!'.”¹ Kritikernas slutsatser blev emellertid inte alltid att riksdagsmannaskap, eller funktionärsskap över huvud taget, i sig var skadligt eller inte önskvärt. ”Yrkespolitiker, ja. Det är bara en fördom, som gett det ordet dess bismak”, skrev Rikard Sandler. ”*Det är just yrkespolitiker vi behöva*. Folk som leva inte av men för politiken.” Men sådant krävde kompetens. Lösningen låg i en högklassig, vetenskaplig utbildning av arbetarrörelsens agitatorer, journalister, kooperatörer, fackföreningsfunktionärer, kulturarbetare och inte minst riksdagsmän. ”Vi behöva en *arbetarrörelsens högskola*”, skrev Sandler redan 1908. ”Där skulle det grundläggande materialet för propagandan skapas för att sedan bäras ut till folket av agitatorer, som vid samma anstalt på allvar studerat de problem, över vilka de skola tala.”²

Synen på den borgerliga demokratis former

När det gällde formerna för demokratin är det uppenbart att partiets ledande riksdagsföreträdare tidigt såg parlamentarismen som den enda formen för arbetarklassens framtida maktutövande, även om man inte var omedveten om dess brister. Den strategiska parlamentarismen slog här tidigt igenom. Inför 1911 års val skrev Branting i Social-Demokraten:

”Den borgerliga parlamentarismen, som lämnad åt sig själv skulle urarta, ändrar i arbetarklassens hand karaktär, blir ett av de främsta medlen för frigörelsearbetet, i den mån där organiseras den nya ordning, som skall avlösa privilegiernas och utsugningens samhälle” ...'Parlamentarismen, den folkliga självstyrelsen har oemotståndligt framtiden för sig.”³

Några idéer om en särskild socialistisk form av demokrati kan man inte finna hos de ledande socialdemokraterna, och knappast hos vänsterns företrädare heller. Frågan om rösträtten dominerade socialdemokraternas författningpolitiska kamp från början, och den allmänna rösträtten var ett självklart krav, även om formerna för kampen var omstridd⁴ och t ex taktiken för kvinnorösträtten inte var spikrak.⁵

När det gällde parlamentarismens utformning var det, förutom regeringsfrågan som behandlas nedan, framförallt två frågor som diskuterades inom socialdemokratin, republiken och enkammersystemet. Vilken plats dessa krav skulle ha i partiets program och parlamentariska arbete diskuterades livligt på partiets kongresser från 1908. Meningarna bröt sig på åtminstone tre punkter. För det första om kraven över huvud taget skulle vara en del av partiets program, för det andra om det var motiverat att ändra programmet i dessa frågor och för det tredje hur kraven skulle drivas, framför allt i riksdagen.

Vad gällde frågan om republik torde socialdemokratin från början ”i själ och hjärta”⁶ varit republikaner; 1908 gjorde kongressen ett uttalande där man förklarade att ”det svenska socialdemokratiska partiet ... självklart är ett republikanskt parti”.⁷ 1911 skrevs det också in i partiprogrammet. Beslutet var emellertid inte enhälligt. Några av partiets främsta parlamentariska

¹ Stormklockan 31/1909

² Rickard Sandler, Arbetarhögskolan och andra socialistiska kulturfrågor (1909) s 40

³ Social-Demokraten 30.8.1911

⁴ Se också ingressen till detta kapitel

⁵ Se Christina Carlsson. Kvinnosyn och kvinnopolitik s 200 ff

⁶ Branting på partikongressen 1905 s 117

⁷ PK 1908 s 226. Det fanns dock undantag. Thorsson gav 1911 uttryck för uppfattningen att det rådande systemet för närvarande var bättre än en republik, där presidenten lätt kunde bli en lekboll för kapitalet. (PS 12-15.1.1911)

ledare, bland dem Branting, Thorsson och Herman Lindqvist, röstade emot. De tyckte att det var taktiskt olämpligt.¹ Branting menade att det var olämpligt att ständigt plottra och ändra i programmet; ”ändringar i partiprogrammet [bör] blott vidtagas då antingen en ändrad saklig uppfattning inom partiet eller någon i programmet berörd frågas förändrade läge eller någon icke berörd frågas framträngande till aktualitet påkallar en programändring”.² Kongressmajoriteten hävdade att inte minst kungamaktens uppträdande under storstrejken visat att tiden var ”lämplig för att sända en hälsning till vederbörande i vårt samhälle.”³

Riksdagsfraktionens majoritet undvek att resa frågan om republik – och enkammarsystem – i riksdagen. ”Hela tanken att motionera i riksdagen om republik stöter mitt sunda förstånd”, deklarerade Branting. ”Vi har annat att göra, än att inrikta våra ansträngningar på en sak som skall, enligt vår syn, falla som en mogen frukt av”.⁴

Han utvidgade resonemangen när han i riksdagen argumenterade mot den motion om enkammarriksdag som på Lindhagens initiativ till stort förtret lämnats in. Ett framtidsmål som enkammarriksdagen,

”om man nu vill kalla det så [gagnas] icke genom ett framförande i förtid och i otid, ty det kan hända, att en sådan diskussions upptagande splittrar intresset för vad som verkligen föreligger inom möjlighetens räckvidd. Det kan hända, att man rent av gör sin egen sak en otjänst med att föra fram den i Riksdagen ... Det finnes oändligt många andra former, i vilka den allmänna meningen kan påverkas på lämpligare sätt än genom att öka Riksdagens redan förut ganska betydande arbetsböda med allehanda teoretiska spekulationer, som ligga mer eller mindre avlägset, och på vilka Riksdagen därför saknar möjlighet att få något fast grepp.”⁵

Förutom motionen om enkammarsystem inlämnades också till 1912 års riksdag en motion i republikfrågan, trots att riksdagsgruppen uttalat sig emot båda.⁶ Även här var Lindhagen pådrivande kraft. Motionerna väckte stark irritation hos riksdagsgruppens ledning, och föranledde bl a ett uttalade mot initiativtagarnas osolidariska uppträdande.⁷ Att riksdagsgruppen vägrade framföra motioner i enlighet med partiprogrammets skrivningar, och prickade dem som gjorde så på eget initiativ, väckte partivänsterns starka bitterhet.⁸ Det är emellertid uppenbart att bakom denna inställning hos ledande företrädare låg en ovilja att föra fram krav som skulle kunna verka provocerande i riksdagen och därmed skapa problem i de parlamentariska relationerna. Republikkravet var en viktig symbolfråga som riskerade föra socialdemokraterna på kollisionskurs gentemot borgerliga partierna i de viktiga författningsfrågorna.⁹

Brantings brasklapp om enkammarriksdagen ovan, 'om man nu vill kalla det framtidsmål', antyder en oklarhet om inställningen till första kammarens avskaffande som inte blev utredd under denna period. Krav på enkammarsystem ströks ur partiets program 1905,¹⁰ och partiets rösträttsmotion 1906 byggde på ett bibehållande av första kammaren.¹¹ Till skillnad från

¹ PS 12-15.1.1911. Jfr även Lindley på partikongressen 1911 s 39

² PK 1911 s 35, PS 12-15.1.1911

³ Carleson för partistyrelsen på PK 1911 s 36

⁴ PS maj 1914

⁵ AK 1912:49 s 134

⁶ Riksdagsgruppen 23.4.1912

⁷ Riksdagsgruppen 33.1912

⁸ Stormklockan t ex 19/1912

⁹ Om vi för upp republikkravet i programmet ”skulle det skada partiets politiska arbete”, säger Thorsson på PS 12-15.1.1911

¹⁰ PK 1905 s118

¹¹ Simonson as s 153 f

republikkravet blev kravet på enkamarsystem inte inskrivet i partiprogrammet; partikongressen 1911 stannade vid en kompromiss med kravet ”Författningsrevision, som genomför ett republikanskt och demokratiskt styrelsesätt”.¹

Särskilt Branting synes ha utvecklat en författningspolitisk åskådning som snarast lutade åt ett bibehållande av första kammaren. Problemet med det existerande tvåkamarsystemet var de odemokratiska valbestämmelserna till första kammaren, som gav en minoritet i nationen möjlighet att hindra flertalets vilja att göra sig gällande, argumenterade Branting i riksdagsdebatten ovan. Låt oss ta ställning till en eller två kamrar när ”majoriteten i båda kamrarna ligger hos samma majoritet hos nationen”.² I en debatt i partistyrelsen gick han ett steg längre, och ansåg att det låg en fara i att få en enväldig riksdagsmajoritet; skulle ett enkamarsystemet införas måste man söka kompensation med hjälp av allmän folkomröstning.³

Brantings uppfattning om parlamentarism och författningsutveckling var en viktig del av hans reformistiska grundsyn. ”Vårt parti har icke att uppbygga något nytt där intet existerar utan att demokratisera den redan befintliga samhällsbyggnaden”, uttryckte han det på partikongressen 1914.⁴ Av Brantings argumentering varför den avgående partistyrelsen borde ha rösträtt på partiets kongresser framgick klart vilken vikt han lade vid kontinuiteten i den demokratiska processen. Men det visade också hur en konsekvent parlamentarisk inställning också fick konsekvenser för utformningen av den interna partidemokratin.

”Är det verkligen ett demokratiskt axiom att vart tredje år väljes ombud till kongressen och dessa ensamma skola vara suveräna, maktfullkomliga? Talaren framhöll att genom de nuvarande bestämmelserna uppstår en nyttig sammangjutning av de från förra kongressen valda styrelseledamöterna och de senare valda ombuden. Det gick utomordentligt väl ihop med verklig demokrati, som visst inte utesluter en viss kontinuitet.”⁵

För Branting och, kan man tillägga, de flesta i den väl sammanhållna parlamentariska majoritetsfraktionen var deltagande i det parlamentariska arbetet 'inte bara en taktik utan ett fundament i den framtida socialistiska staten'. Man hade tagit steget från taktisk till principiell demokrati.

9. Socialdemokratin och regeringsfrågan

I detta kapitel skall undersökningen om socialdemokratin och vänstersamverkan föras till sitt slut genom en redogörelse för tillkomsten av partiets beslut hösten 1914 att erbjuda det liberala partiet regeringssamverkan. Frågans principiella och symboliska roll har redan behandlats i inledningskapitlet.

Bakgrund

Frågan om socialdemokraters eller rent av socialdemokratins deltagande i borgerliga regeringar var formellt inte uppe till beslut inom partiet förrän 1911 års kongressresolution i frågan. Den fick aktualitet först som en direkt följd av partiets parlamentariska tillväxt. I konsekvens med sin allmänna reformistiska åskådning hade emellertid Branting redan tidigt kommit att acceptera tanken på en ”samregering på positivt reformprogram mellan det socialistiska arbetarpartiet och någorlunda närstående politiska fraktioner”.⁶ Partiet, i regel företrätt av Branting, röstade också

¹ PK 1911 s 35

² AK 1912:49 s 135

³ PS 12-15.1.1911

⁴ PK 1914 s 173

⁵ PK 1914 s 85

⁶ Citatet från Brantings reformistiska credo, förordet till Engels ”Socialismens utveckling” 1902 (Tal och Skrifter I s

för den reformistiska, mindre principiellt avvisande, riktningen när frågan behandlades på Andra internationalens kongresser.¹

I samband med vänsterns framryckning i valet 1908 restes för första gången frågan om en eventuell socialdemokratisk medverkan i en liberal regering. Branting, som inledningsvis var tveksam till tillkomsten av en sådan över huvud taget, skall i ett samtal med Staaff å ena sidan klart sagt ifrån att något direkt socialdemokratiskt deltagande i en liberal regering inte kunde komma till stånd vid detta tillfälle, å andra sidan som sin personliga uppfattning meddelat att han lika bestämt var positiv till ett sådant deltagande när väl rösträttsreformen var genomförd, även om meningarna i partiet var delade om detta.² Vid ett partistyrelsemöte i december samma år bekräftade partiet sitt avvisande av regeringssamarbete. Samtidigt förespråkade Branting nu att delegationer från de bägge vänsterpartierna skulle sondera förutsättningarna för bildandet av en liberal regering med ett socialdemokratiskt stöd, och partistyrelsen uttalade att skulle ”vänsterns samverkan i andra kammaren leda till störtande av den reaktionära regeringen och bildandet av en ny liberal regering bör vår riksdagsgrupp givetvis söka vinna de starkaste garantier för fullföljandet av en konsekvent frisinnad politik förbindande sig till stöd så länge denna linje fullföljes.” De invändningar mot ett stöd till en liberal regering som restes gällde inte den principiella sidan, utan Staaffs ställning i en sådan regering.³

I den pressdebatt om vänstersamverkan som fördes i början av 1909 förklarade Branting socialdemokratins uppfattning; den kunde tänka sig stödja en liberal regering som för en klar vänsterpolitik, men han avvisade Dagens Nyheters uppfattning att partiet skulle ha skyldighet att sätta ”gisslan” i en sådan regering. Branting hävdade också att partiet stod enat bakom Internationalens avståndstagande från socialisters medverkan i borgerliga regeringar annat än i krissituationer, något som inte helt överensstämde med vad han skulle meddelat Staaff några månader tidigare.⁴ I själva verket var oron stor inom delar av partiet för att Branting och andra i sitt parlamentariska samarbete med liberalerna skulle förbereda ett socialdemokratiskt regeringsdeltagande.⁵

Inställningen 1911

Det var därför heller ingen tillfällighet att det var behandlingen av riksdagsgruppens rapport 1911 som först aktualiserade ett ställningstagande från partiets sida i fråga om ministersocialismen. På Z Höglunds initiativ antogs en resolution som slog fast

”I anslutning till de internationella kongressernas i Paris och Amsterdam beslut uttalar kongressen att socialdemokraters inträde i en borgerlig ministär icke är att tillråda utan endast kan vara en 'exceptionell nödfallsåtgärd i ett tvångsläge' och under alla omständigheter ej bör förekomma utan att socialdemokratiska riksdagsgruppen och partiets styrelse tillstyrkt ett sådant steg. Den partivän, som utan sådant mandat ändå inträder i en borgerlig regering, anses därmed ha utträtt ur partiet.”

I ett tillägg krävdes 2/3-majoritet i bägge instanserna.⁶ Enigheten var stor bakom resolutionen; endast Fabian Månsson talade för avslag. Också Branting yrkade bifall under hänvisning till

-566-282, citatet från s 274 f)

¹ Tingsten 1967II s 83

² Staaffs dagboksanteckningar 27.9.08

³ PS december 1908, där vissa ledamöter gjorde sig till tolk för ett kraftigt Staaffhat

⁴ Soc-Dem 7, 11 och 14.1.09

⁵ Framför allt inom ungdomsförbundet. Se t ex korrespondens mellan Ström och PA Hansson 1909, där Per Albin svär Ström ”tro och huldhet i kampen mot varje försök att bana väg för en socialdemokrat i en borgerlig ministär” (Hansson-Ström 21.1.1909, GUB), samt upprepade artiklar i Stormklockan.

⁶ PK 1911 s 22, 34. Z Höglunds ursprungliga förslag krävde kongress' godkännande.

Internationalens uppfattning, men poängterade att den gav vissa öppningar att pröva ett seriöst anbud. ”Därvid måste främst ses på hur ett sådant steg skulle verka inom partiet”, menade han. Fanns ingen överväldigande enhet för deltagande skulle det bara förlama partiet.¹

Ett anbud kom redan samma höst. Efter högerns valnederlag, som framför allt berodde på socialdemokraternas framgångar, fick Karl Staaff uppdrag att bilda en ny regering. Han ansåg sig ”böra bjuda sossarne, vilka såsom var att förutse, nekat.”² Nu visade det sig att det fanns stämningar inom socialdemokratien som förespråkade någon form av regerings-samverkan, bl a de bägge tidningarna Arbetet och Arbetarbladet. När frågan behandlades i partiets VU menade Branting att det ännu så länge inte fanns någon utbredd stämning i partiet för regeringsdeltagande, men att frågan ändå måste diskuteras. Man beslöt också göra en omröstning per post bland partistyrelsens och riksdagsgruppens ledamöter, som med 63 röster mot 6 beslöt avböja regeringsmedverkan.³

Från Brantings sida fanns emellertid nu för första gången öppet en principiellt positiv argumentering för ett framtida regerings-samarbete med liberalerna. Och orsaken var parlamentarismens konsekvenser.

”Det synes då uppenbart, att socialdemokratien icke i längden kan säga nej till deltagande i regeringen. När vi allt övrigt ha accepterat parlamentarismen, så få vi icke rygga tillbaka för konsekvensen, att även ikläda oss regeringsansvar. Därför kan man icke rent principiellt motsätta sig att socialdemokrater ingå i en liberal regering.”

Ännu var tiden inte mogen att tacka ja, men nästa gång skulle kanske förhållandena vara annorlunda.⁴

Nu utvecklades också en intern debatt inom partiet där ett antal debattörer och socialdemokratiska tidningar hävdade att det var taktiska eller praktiska skäl som avgjorde när det var lämpligt med ett socialdemokratiskt regeringsdeltagande och inte, som tidigare, principiella.⁵ Vänstern skärpte också sin argumentering, bl a i en uppmärksammat artikel av Rickard Sandler i Tiden.⁶

Därefter försvann frågan om regeringsansvar från dagordningen i den fruktbara samverkans spår. Först borggårdskrisen, regeringen Staaffs fall och liberalernas förluster i vårvalet 1914 ställde den parlamentariska situationen i nytt ljus.

Frieriet våren 1914

Efter vårvalet gjorde Branting i april 1914 ett omdiskuterat ”frieri” till Staaff och liberalerna. Under den kanske för liberalerna något provokativa rubriken ”Vänstersegern” konstaterade han i Social-Demokraten att trots högerns frammarsch hade fortfarande nära 2/3 av valmanskåren röstat på något av vänsterpartierna. Borggård-regeringen trotsade parlamentarismens enklaste bud. ”Att slå till marken den personliga kungamaktens regering är att återställa folkviljans ... suveränitet.”

¹ PK 1914 s 30

² Staaff – Edén 3.10.1911

³ VU 1 o 11.10.1911. De som röstade för deltagande var Arbetets redaktör och riksdagsmannen August Nilsson och riksdagsmännen Gustaf Steffen, Sven Linders, Olof Nilsson i Tånga, Per No-rin, Emil Kristensson samt, med vissa reservationer C.1 Asplund

⁴ VU 1.10.1911

⁵ Tingsten 1967 II s 85

⁶ ”Ministersocialismen. Några randanmärkingar till debatten i fråga”, Tiden 11/1911. Se också vart och vartannat nummer av Stormklockan hösten 1911

Branting föreslog ingen samregering, utan en liberal regering som, klarare än Staaffs avsatta, skulle regera i samverkan med socialdemokraterna och inte som tidigare söka uppgörelser åt bägge hållen. Medellinjen skulle skjutas åt vänster. Detta skulle underlättas också av att det framför allt är liberalerna högra flank som gått försvagad ur valstriden. ”Ingen begär från vårt håll av en liberal regering att den skall ge mer än sitt eget program. Men man har rätt att begära att detta utan vacklan och fullt ut skall genomföras i de punkter där *hela* demokratin i princip står enig, och likaså att där så ske kan de klyvande punkterna mellan socialism och liberalism i en sådan situation bli av regeringen skjutna tillbaka.” I erbjudandet låg också en strävan att nå en överenskommelse i försvarsfrågan som låg någon stans mellan liberalernas och socialdemokraternas linje.¹

Konsekvenserna av Brantings anbud, om det antagits av liberalerna, hade uppenbarligen blivit att partiet tagit ytterligare ett steg mot samregerande utan att den formella gränsen till ministersocialism behövt passeras. Det säger sig självt att socialdemokraterna skulle haft ett särskilt ansvar att stödja en sådan regerings politik, som tillkommit till följd av ett öppet socialdemokratiskt ”frieri”. Något positivt svar från de av valförlusten skakade liberalerna fick Branting emellertid inte; särskilt storstadspresen var starkt avvisande.²

När anbudet diskuterades på partistyrelsens möte i maj 1914 uttryckte flera av ledamöterna sin tillfredsställelse över Brantings ”karlaktiga” erbjudande, samtidigt som man inte dolde sin lättnad över att någon överenskommelse inte träffats. Det var framför allt kompromissen i försvarsfrågan som många fruktade konsekvenserna av.³ Debatten avslöts ”utan något partistyrelsens utlåtande”.⁴

Första världskrigets utbrott försköt de socialdemokratiska positionerna i regeringsfrågan ytterligare. I sitt Kisatelegram anslöt sig Branting till borgfredspolitikerna och betygade att regeringen ”då den i nuvarande hotade världsläge strävar att till det yttersta vidmakthålla Sveriges neutralitet, härutinnan kan påräkna fullt förtroende från ett enigt folk”,⁵ och uppfattningen att den annars så bespottade regeringen Hammarskjöld skulle sitta kvar så länge kriget pågick övergavs inte i brådskan.⁶ Samtidigt torde de flesta räknat med ett mycket snabbare fredsslut än vad som blev fallet, och efter höstvalen 1914 slog regeringsspekulationerna ut i full blom igen. Valen innebar ju en fortsatt liberal tillbakagång, denna gång helt till socialdemokraternas förmån, vilka kunde återvända till riksdagen 1915 som andra kammarens största parti.

Anbudet hösten 1914

Partistyrelsemötet 4 – 7 oktober 1914 kom att inleda den avgörande omsvängningen i socialdemokraternas syn på regeringsfrågan. Redan i debattens inledning slog Branting fast att det förelåg en vänstermajoritet i andra kammaren och att det ålåg socialdemokraterna som det största partiet att undersöka, om det var möjligt att skapa ett parlamentariskt underlag för en vänsterregering, trots de skillnader som fanns. Lyckligast skulle det vara om det bildades en

¹ Social-Demokraten 21.4.1914 samt den uppföljande artikeln 8.5.1914

² Se t ex DN 23o 24.4.1914 och utvärderingsdebatten vid det liberala valledarmötet 2.5.1914 (Frisinnade landsföreningens arkiv). Se också Brantings rapport på partistyrelsemötet i maj 1914

³ Se t ex Nils Perssons och Bernhard Erikssons inlägg, men även Sändlers

⁴ PS maj 1914

⁵ Social-Demokraten 3.8.1914

⁶ Branting påpekade t ex på partistyrelsemötet i oktober 1914 att ”alla var ense därom att den regering som nu ledde vår neutralitetspolitik borde stanna kvar tills ett verkligt fredsslut i kriget uppnåtts. Så länge man först måste räkna med de yttre förhållandena trängdes de inre stridsfrågorna i bakgrunden.”

socialistisk-liberal blandningsministär ansåg Branting och sammanfattade:

”Det kan inte hjälpas att en sådan utveckling av den politiska situationen svär mot vad de flesta bland oss tidigare sagt om samregering med de borgerliga. Vi ha skyldighet mot valmännen att göra försöket. Skulle vi bara slå ifrån oss ansvaret i detta avseende gäve vi lastaronom[?] rum och då komme 1917 års val att medföra en fruktansvärd reaktion av vårt parti då man skulle anse att röstning med socialdemokratin icke medförde något praktiskt resultat utan tvärtom befäste högerens styrelse.”¹

Resultatet av den långa debatten blev att partistyrelsen först enhälligt beslöt ”att ett förslag till ett för tre år gällande gemensamt vänsterpolitiskt aktionsprogram uppgöres, vilket föreläggs den liberala partiledningen till prövning och varpå svar motses inom viss tid.” Men sedan antogs, på Brantings förslag, med röstsiffrorna 13-5, ett uttalande att

”därest enighet vinnes om gemensamma aktionsprogrammet, vårt parti vore berett att medverka vid bildandet av en vänsterregering, antingen genom stödandet av en liberal regering eller också genom bildandet antingen av en samregering eller rent socialdemokratisk ministär.”

För första gången hade det socialdemokratiska partiet beslutat försöka få en regering tillstånd, i vilken det kunde ingå socialdemokrater.

En grupp tillsattes för att utarbeta underlag till en förhandlingsgrundval. Denna innehöll utkast till ett regeringsprogram i nio punkter under rubrikerna orygglig neutralitetspolitik; allmän och lika rösträtt till stat och kommun (inkluderande rösträttsstreckens slopande och kvinnlig rösträtt); yttrande-, förenings- och församlingsrätt; kraftig utveckling av den sociala försäkringen; effektiv nykterhetslagstiftning efter nykterhetskommitténs förslag; bevarande av svenska folkets rätt över naturtillgångarna; kontroll över trustväsendet; en handels- och finanspolitik som främjar landets produktiva utveckling och utjämnar skattebördorna samt folkskolans fortsatta reformering. I den känsliga frågan om inställningen till det upprustningsbeslut som nyligen fattats av riksdagen, mot socialdemokraternas röster, slogs uttryckligen fast att beslutet i dess väsentliga delar inte kunde ändras.²

Förhandlingsgrundvalen fastställdes slutligen på ett gemensamt möte med VU och riksdagsgruppens förtroenderåd den 20 oktober, och samtidigt godkändes ett medföljande brev från Branting till Staaff.³ Det framgår av brevet, avsänt den 28 oktober att Branting var synnerligen angelägen att snabbt komma igång med förhandlingarna för att åtminstone ha en första överenskommelse klar till den socialdemokratiska partikongressen sista veckan i november.⁴ Han använde också sina personliga kontakter med David Bergström för att ytterligare driva på: ”Det hade för frågans hela läge ... varit mycket välgörande” om förhandlingarna varit så pass igång till partikongressen att man kunna säga ”att verklig utsikt fanns till överenskommelse om allt blott fortgå som det börjats”, skriver han den 9 november och vill markera sin starka önskan att få åtminstone en första överläggning till veckan därpå.⁵

Någon flygande start blev det emellertid inte. De två första veckorna i november var Staaff i Norge på semester, och när Frisinnade landsförbundets VU kunde träffas för en första överläggning om anbudet, var man inte beredd till något snabbt avgörande.⁶ När Staaff 20 november gav sitt partis första reaktion på socialdemokraternas framställning var han positiv till

¹ PS 4-7.10.1914.

² PS 4-7.10.1914

³ VU 20.10.14

⁴ Branting-Staaff 28.10.1914. Koncept även i Brantings arkiv

⁵ Branting – Bergström 9.11.1914

⁶ Frisinnade landsföreningens VU 19.11.1914

fortsatta överläggningar, men ingalunda beredd till några förhastade överenskommelser. Och han var inte beredd att träffas innan den socialdemokratiska partikongressen. Som orsak angav han dels den knappa tiden, men dels också politiska skäl. Trots de försäkringar som givits i partistyrelsens brev, krävde Staaff ytterligare garantier från socialdemokraterna på två punkter: att man verkligen var beredd att respektera försvarsbeslutet och att man reservationslöst gav sin anslutning till parlamentarismens principer. Staaff var mycket medveten om att detta var två centrala stridsfrågor inom socialdemokratien och ville uppenbarligen avvakta partikongressens beslut i dessa frågor innan han var beredd att binda sig för några långtgående överenskommelser.¹

Partikongressen 1914

Punkten om ”Samverkan mellan socialdemokratiska partiet och de liberala” blev den viktigaste frågan som 1914 års kongress, samlad mellan 23 november och 1 december, hade att behandla.

Den delen av kongressen hölls inför lyckta dörrar, och ombuden belades med tystnadsplikt. Detta ovanliga förfarande sattes som villkor från partistyrelsens sida för att den över huvud taget skulle lämna full information om förhandlingsgrundvalen och de kontakter som förevarit med liberalerna.²

Protokollet från förhandlingarna kring denna punkt föreligger i två versioner. Det officiella protokollet från dessa diskussioner hemligstämplades, och finns bara i ett maskinskrivet exemplar.³ Detta protokoll, som fördes av Emil Rosén, är justerat av kongressens ordföranden, Herman Lindqvist och Nils Persson, men har troligen inte funnits tillgängligt för sedvanlig justering av resp. talare. I det andra, tryckta och offentliga, kongressprotokollet finns emellertid också ett fylligt referat av diskussionerna. Detta protokoll har tillkommit ”under kontroll av hrr Lindqvist och Branting” och kunnat justeras av talarna.⁴

Referaten av vad talarna sagt kan skilja sig betydligt åt mellan de två versionerna, varför det finns anledning tro att de haft skilda sekreterare.⁵ Det tryckta protokollet är en knapp tredjedel kortare än det hemliga,⁶ men det är inte ovanligt att talare får större utrymme i det redigerade än i det oredigerade.⁷ En jämförelse mellan dem visar att de konsekvent skiljer sig på två punkter. Dels saknas i det tryckta protokollet de flesta hänvisningarna till innehållet i de förhandlingar som fördes med liberalerna, vilket ju var syftet med de hemliga överläggningarna; dels har en rad nedsättande omdömen och angrepp på det liberala partiet strukits.

Det gäller inte minst yttranden av talare som var kända som anhängare av regeringssamverkan med liberalerna. En jämförelse mellan de två skilda versionerna av Gunnar Löwegrens inlägg, som alltså blir längre i den redigerade versionen, illustrerar detta

Det hemliga protokollet

”trodde att hr Z Höglunds bild av socialdemokratien var felaktig. Har partiet slagit in på parlamen-

¹ Staaff-Branting 20.11.14

² Detta framgår av den reservation som ett ombud från Stockholm inlämnade mot beslutet. Detta ombud avstod f ö från att delta i överläggningarna, då han inte kunde tänka sig att inte kunna avlämna full rapport till sina uppdragsgivare i arbetarkommunen. (Det hemliga protokollet s 1)

³ Det har f ö aldrig publicerats, och kan än i dag, efter 75 år, bara studeras efter särskilt tillstånd av socialdemokratiska partistyrelsen

⁴ Det hemliga protokollet s 1

⁵ Det tryckta protokollet är otydligt på frågan om vilken sekreterare som är i tjänst

⁶ ca 8.500 ord mot ca 12.000

⁷ Detta tyder f ö på att det rent generellt kan vara godtyckligt vad en talare får med i referatet av sitt inlägg. Att det som finns med i den tryckta versionen överensstämmer med vad talaren verkligen ansåg finns vissa garantier för, då protokollen fanns tillgängliga för justering under kongressen

tarismen måste vi förr eller senare taga regeringsansvaret. Detta behöver icke medföra något hoppande över rågången till de borgerliga. Liberalerna skola om socialdemokraterna taga makten, så småningom malas sönder, däremot förnyas de och växa sig starka om vi icke taga regeringsmakten.”¹

Det tryckta protokollet

”Har partiet en gång slagit in på den parlamentariska vägen måste det också vara berett att förr eller senare taga regeringsansvar. Det vore ett taktiskt missgrepp att nu söka driva fram en liberal regering. Genom att socialdemokratin tar ledningen får vänsterpolitiken luft under vingarna. Tal. anförde en dansk partiväns yttrande, vid en radikal regeringsbildning, att partiet i Danmark gjort en dundrande dumhet då det ej medverkat i den radikala regeringen. Nu finge det bära ansvaret för de dumheter, som regeringen beginge, men hade ingen möjlighet att inom regeringen förhindra dem. Bifall till partistyrelsens förslag.”²

En rad andra talare, samverkansanhängare som Carl Andersson, Albin Weijdenhaijn, Viktor Larsson, Sven Persson, Värner Rydén och motståndare som Ad Lundgrehn, Carl Lindhagen, Gustaf Wahl och Z Höglund drabbades. Formuleringar som att ”Liberalerna kunna vi inte vänta oss något av, de komma att svika oss”, ”liberalerna äro [ej] mycket att lita på”, ”Liberalernas välvilja mot vårt parti, är intet annat än ett försöka att lura oss” ströks konsekvent ur protokollet.³

Branting drog i sitt inledningsanförande upp den huvudsakliga argumentationslinjen för samverkansanhängarna, som var de samma som vid partistyrelsemötet i oktober: Parlamentarismens principer, som partiet omfattar, krävde att det största av vänsterpartierna tog ett initiativ för att bilda regering, och valmännen krävde att partiet gjorde allt vad som stod i dess makt för att störta det rådande högväldet, annars skulle de komma att svika i nästa val. Motståndarnas argumentation var inte lika enhetlig. Z Höglund menade att vägen till den politiska makten inte gick över regeringstaburetterna, utan genom att i första hand stärka arbetarklassens organisationer. Det program en regering kunde bildas kring skulle vara för urvattnat och innehålla för många eftergifter åt ett borgerligt program, han pekade särskilt på realiserandet av försvarsbeslutet. Detta skulle vara möjligt att förklara för valmännen. Höglund underströk också att ett beslut om samverkan allvarligt skulle skada den interna partisammanhållningen.⁴

Just frågan om partiets sammanhållning var nära förknippad med frågans behandling, och diskussionen skedde under mer eller mindre uttalat hot om kabinettsfråga och partisplittring från partiledningens sida, om den inte fick igenom sitt förslag.⁵ Utgången av debatten blev att kongressen med 90 röster mot 58 antog ett uttalande av Värner Rydén med följande lydelse:

”Kongressen uppdrager åt partistyrelsens delegerade att på den föreslagna förhandlingsgrundvalen fullfölja de inledda förhandlingarna.

Vid detta beslut fäster kongressen emellertid det villkoret, att dels förhandlingsprogrammet icke i väsentliga delar frångås, dels att punkt 2 i programmet [om den allmänna rösträtten] betecknar en oeftergivlig minimifordran. Därest enighet om gemensam vänsterplattform uppnås samt partistyrelsen

¹ Det hemliga protokollet s 14

² Det tryckta protokollet s 139 f

³ Det hemliga protokollet, citaten från s 16, 17, 19

⁴ Referaten i huvudsak ur det hemliga protokollet

⁵ I Palmstiernas redigerade dagbok finner man följande notering från kongressdagarna. ”De första dagarna var kongressen orolig och oberäknelig. Utan stadga slängde den än hit än dit. Flyglarna voro ungefär lika starka, och 'pendlarna' däremellan obeslutsamma. Under dessa förhållanden ordnade jag en lunch på Angais i torsdags med Br.[anting] och ett 25-tal trogna bland de lokalt ledande. Vi överenskommo att göra slag i saken och förklarade oss ämna avgå, samt låta Skåne, Örebro, Värmlands och Stockholms län samt Östergötlands distrikt bryta sig ur partiet, för den händelse vi lågo under i voteringen om regeringsansvaret. eller om Z.H.[öglund] och hans vänner invaldes i V.U.” Palmstierna 1952 s 80

och riksdagsgruppen finner situationen påkalla socialdemokratisk medverkan för regeringsbildande på grundval av denna plattform lämnar kongressen härtill sitt medgivande.¹

Minoriteten röstade för ett uttalande av Gottfrid Björklund, som inget hade att invända mot förhandlingar om samverkan med liberalerna, eller den förhandlingsgrundval som presenterats.

”Däremot ha inga sådana skäl blivit anförda som kongressen kan godkänna för att giva sitt bifall till partiets samverkan för bildande av en liberal-socialdemokratisk ministär, lika litet som kongressen kan förorda en socialdemokratisk regering under de parlamentariska och andra maktförhållanden, som arbetarklassen för närvarande har möjlighet att utveckla.”²

De fortsatta förhandlingarna om vänstersamverkan

Efter kongressen gjorde Branting 7 december en ny framstöt hos Staaff om förhandlingar med kongressens beslut som ytterligare stöd. Staaff var emellertid inte fullt nöjd med vad han fått höra; på två punkter begärde han förtydliganden av Branting.

Den ena gällde det villkor kongressen ställt om att punkt 2 i förhandlingsgrundvalen var en ”oeftergivlig minimifordran”. Staaff begärde nu att Branting bekräftade om det verkligen förelåg ett ultimatum, och det kan väl framskynta att om så var fallet förelåg svårigheter att få det liberala partiet att fortsätta förhandlingarna. Den andra gällde kongressens inställning till försvarsuppgörelsen. Samtidigt som kongressen godkände förhandlingsgrundvalen, som innehöll ett accepterande att inte riva upp 1914 års försvarsbeslut, hade den ju vägrat att ändra partiprogrammet i militärfrågan, som krävde successiv minskning av militärbördorna fram mot avvapning, och mot partistyrelsens bestämda önskan bekräftat det Vennerströmska tillägget i frågan. Staaff noterade syrligt: ”Då emellertid ett utförande av dessa beslut [1914 års försvarsbeslut] innebär icke successiv minskning utan fastmer successiv ökning av militärbördorna för de närmaste åren, synes vår och eder ståndpunkt i detta fall stå i oförsonlig strid”.³

I sitt svar försäkrade Branting att partikongressens ställningstagande också innefattat lojalitet med försvarsbeslutet. ”Partiet har inte velat i sitt program frånfalla sina gamla strävanden, men har för de närmaste åren nödgats ta hänsyn till lojalitet mot fattade beslut”, avslutar Branting.⁴ Brantings svar verkar ha tillfredsställt Staaff, som nu lovade att föra upp frågan till behandling hos Liberala samlingspartiet, någon som dock inte var möjligt förrän vid riksdagsstarten i januari.⁵

Liberala samlingspartiet beslöt i januari att acceptera förslaget om gemensamma överläggningar,⁶ men även sedan gick arbetet trögt. Informella överläggningar verkar ha förekommit under våren⁷, men först sedan Frisinnade landsföreningen vid några sammanträden diskuterat sin inställning kom ett antal regelrätta överläggningar mellan utsedda företrädare till stånd i maj 1915.⁸

Några konkreta resultat ledde emellertid dessa inte fram till, och först i samband med regeringen Hammarskjölds fall våren 1917 aktualiserades regeringssamverkan på allvar igen.⁹

¹ PK 1914 s 144

² PK 1914 s 144

³ Staaff-Branting 9.12.1914

⁴ Branting-Staaff 10.12.1914, i David Bergströms arkiv UUB

⁵ Staaff – Branting 14.12.1914

⁶ Gunnar Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920 (1946) s 5

⁷ Segerstedt- Ehrensverd 8.1 och 23.3.1915. Här finns alltså en (andrahands)källa om dessa förhandlingar som Gerdner efterlyser (Gerdner aa s 5, n 8)

⁸ Se anteckningar från mötet i Palmstiernas och Edéns arkiv och Palmstierna 1952 s 107-111

⁹ Gerdner aa

Liberalerna och inviten om vänstersamverkan

Vilken var nu liberalernas reaktion på socialdemokraternas initiativ hösten 1914? Avspeglar Staaffs något kärva attityd hela sanningen, eller spelade partiet någon mer aktiv roll i händelseutvecklingen? Fanns kanske rent av en icke redovisad överenskommelse mellan de bägge partiledningarna?

Det socialdemokratiska anbudet kom mitt i en allvarlig kris för den liberala rörelsen. Höstvalet innebar att partiet tappat nästa hälften av sina andrakammarledamöter under 1914, och motsättningarna i försvarsfrågan och den ”kapitulation” Staaff gjort hade drivit partiet till randen av splittring.¹

Regeringsfrågan var komplicerad för liberalerna. Att tänka sig att Hammarskjöld skulle ersättas med en högerregering var parlamentariskt oacceptabelt och motbjudande med tanke på den roll högern spelat i försvarsstriden och vid regeringen Staaffs fall.² Samtidigt var bitterheten stor mot socialdemokraterna, som var det parti som framförallt profiterat på liberalernas sönderfall och som ansågs ha agerat oansvarigt i försvarsfrågan. En så central person som Schotte kunde ena dagen förespråka en rent liberal regering,³ ett par dagar senare att socialdemokraterna ensamma skulle ta ansvaret⁴ och ytterligare några dagar senare principiellt ansluta sig till tanken på en samverkan.⁵ Påboda förespråkade t o m en tid en koalition åt höger istället, för att även vänstersynpunkterna skulle bli hörda i regeringen,⁶ medan vännerna Adelsvärd och Ehrensvärd skrev sig varma för en vänsterkoalition. Att få socialdemokraterna att ta över makten skulle stärka deras ansvarskänsla, inte minst för försvaret, menade de.⁷

Den första stora debatten om vänstersamverkan förde liberalerna på Frisinnade landsföreningens VU-möte 19.11.1914. Där föredrogs en längre PM från Fridjuf Berg, som f.ö. just tillbringat två veckor tillsammans med Staaff i Norge, och där man kan anta att det socialdemokratiska förslaget diskuterats. Promemorian genomsyras av en djup misstro mot det socialdemokratiska partiet. Deras förslag torde ha två huvudmotiv, skrev Berg:

”a/ en önskan att förhindra högervälde, vilket syfte ej kan vinnas utan samverkan med liberala partiet, b/ en önskan att för undvikande av partitaktiska svårigheter komma ifrån regeringsansvar, vilket syfte ej på anständigt sätt kan vinnas, innan socialdemokraterna bli i stånd att säga, att ett anbud om samverkan på vissa villkor med liberala partiet blivit gjort och tillbakavisat. – Hos somliga av socialdemokratiska partiets ledande män torde det förra motivet vara starkast, hos andra det senare.

Ett avtal med socialdemokratiska partiet om planmässig och varaktig samverkan skulle även under förutsättning av obetingad lojalitet från detta parti kräva synnerligen stor varsamhet. Med övertygelse om att det partitaktiska motivet i förevarande fall spelar en huvudroll, säkerligen huvudrollen, synes det uppenbart, att vad som först och oeftergivligast måste vid avtalets uppgörande krävas är rent spel – den möjligast fullständiga klarhet rörande det ifrågasatta avtalets verkliga omfattning.”⁸

Berg gjorde sedan en genomgång av den socialdemokratiska förhandlingsgrundvalen, och delade in kraven i sådana ”vilka synas giva jämförelsevis mindre anledning till olika tolkningar samt därav beroende slitningar” och dem där risken för slitningar är överhängande. Till den förra

¹ Rönblom aa s 255 f

² Se t ex Staaff-Schotte 15 (el 16).10.1914

³ Till Staaff 11.10.1914

⁴ Till Beckman 13.10.1914

⁵ Frisinnade landsföreningens VU 19.11.1914

⁶ Till Schotte 1.12.1914

⁷ Ehrensvärd – Staaff 17.12.14 och 9.1.15

⁸ PM angående förslaget till förhandlingsgrundval av F Berg i Staaffs papper

gruppen räknade Berg neutralitetspolitiken, kvinnlig rösträtt, förbättrade socialförsäkringar och sociala reformer, nykterhetslagstiftningen, åtgärder mot trustväsendet och reformer av skolväsendet. Till de problematiska frågorna förde Berg rösträtsreformen i övrigt, arbetstidslagstiftningen, kontrollen av naturtillgångarna och tullfrågan. Flera talare, bland dem Staaff, instämde i Bergs synpunkter i dessa avseenden.

Det synes ha varit en allmän uppfattning att socialdemokraterna var djupt splittrade i frågan om regeringsansvar, och att det var nödvändigt att kräva klarare garantier för var partiet stod i de avgörande frågorna – att partiledningen verkligen var förhandlings-fähig, för att låna ett modernt MBL-språk. Däremot fanns delade uppfattningar om hur man skulle förhålla sig till de olika fraktionerna inom socialdemokratin. Några menade att man på alla sätt skulle underlätta för Brantings förhandlingsvilliga fraktion, medan andra varnade för konsekvenserna att göra det för lätt för dessa; det skulle i så fall kunna komma surt efter. Resultaten blev det som kan utläsas av Staaffs brev till Branting av 20.11, en enighet om att inleda förhandlingar, men att samtidigt kräva preciseringar av socialdemokraterna i de avgörande frågorna: försvarsuppgörelsen och parlamentarismens principer.¹

Den reserverade inställningen till socialdemokraterna avtog inte efter den socialdemokratiska partikongressen, även om Brantings garantier om hur kongressens beslut skulle tolkas accepterades som tillräckliga för att fortsätta kontakterna; vid liberala samlingspartiets förtroenderåds möte i maj 1915 yttrade Staaff bl a: ”Misstron mot socialdemokraterna är hos mig i högsta grad utvecklad. 1914 års händelser gå ej så snart ur minnet. Tanken på en koalitions-ministär har icke inom Liberala samlingspartiet några som helst sympatier. Förmästa förutsättningen för gemensam ministärbildning är att man kan lita på varann personligen. Man tänker med fasa på hur det skulle ställa sig med en sådan koalitionsministär.”²

Sammanfattningsvis är det svårt att se liberalerna som pådrivande i utvecklingen hösten 1914. Det skymtar, inte minst i Bergs PM, en påtaglig osäkerhet om de verkliga styrkeförhållandena inom socialdemokratin, man verkar inte ha insett att Brantings linje definitivt tagit över.³ Staaff personligen tvekade emellertid inte att pröva den förhandlingsinvt som socialdemokraterna kom med. Det krävde hans parlamentariska ideal, men det skedde utan entusiasm.

Socialdemokraterna och vänstersamverkan

Det är helt uppenbart att de två huvudargument som partihögern förde fram till stöd för sin uppfattning att partiet bör överge sitt tidigare avståndstagande från regeringsansvar är direkta konsekvenser av partiets parlamentariska utveckling. Det ena argumentet är att just accepterandet av parlamentarismens principer kräver att partiet tar sitt ansvar och söker omvandla andra kammarens vänstermajoritet till en regering av liberaler och socialdemokrater. Det andra är att partiets valmän kräver resultat av partiet. De flesta av dessa är inte partimedlemmar och är inte intresserade av socialistiska principer utan av praktiska resultat. Om socialdemokratin inte med alla medel hindrar högerregeringen genom att få till stånd en vänsterregering kommer dessa valmän i nästa val vända partiet ryggen.⁴

Partiet hade definitivt valt mellan 'legal' och 'utomparlamentarisk' taktik. Att organisera partiet för

¹ Protokoll från Frisinnade landsföreningens VU 19.11.1914

² Cit i Rönblom aa s 259

³ Jämför också skvaller från Torgny Segerstedt till Ehrensvärd 30.12.1914: ”Så vitt jag förstått saken rätt, misstror man på ledande håll bland liberalerna sossarnas uppriktighet med anbudet om samarbetet.”

⁴ Dessa argument utvecklas inledningsvis av Branting och varieras som vi sett ovan av talare efter talare på partistyrelsemöte och kongress.

valframgångar var viktigare än att hålla klasslinjen. Ett intressant exempel på förskjutningen av partiets politiska huvudintresse kan man finna i de verksamhetsrapporter från arbetarkommuner och partidistrikt som årligen publicerades i partiets tryckta verksamhetsberättelse. Från att ha givit en kortfattad redogörelse av den samlade verksamheten från agitation och demonstrationer till folkets husbygge och valresultat reduceras rapporterna till att 1914 i stort sett enbart rapportera från fullmäktigegruppernas storlek och aktiviteter.

En artikel av Branting från 1911, där han söker teoretiska argument för det principiella acceptandet av ministersocialismen, visar på ett belysande sätt hur ett parlamentariskt perspektiv leder fram till en förskjutning av klassgränsernas betydelse.

”Den *politiska* skiljelinjen har för tillfället flyttats fram utanför den klara *sociala* klasskampslinjen, den går ej i detta nu varken i Tyskland eller Sverige mellan socialdemokratin å ena sidan och alla borgerliga partier å den andra. Envar ser att den fastmera är dragen mellan A ena sidan en mer eller mindre samverkande vänster och å den andra ett högerblock, som kämpar för livet för att bevara sin makt och därmed alla sina orättmätiga fördelar.”

I Sverige, menar Branting, har denna linje längre traditioner (rösträttskampen), och fortsätter längre ner:

”När vi sedan trängde in med en hastigt växande fraktion i riksdagen, mötte vi där arbetsgivarehögerns upprepade försök att genom klasslagar förlama den för dem allt mer besvärliga arbetarrörelsen, särskilt fackföreningarna. Det liberala partiet hade, med all oklarhet i dessa ting, dock intet bestämt klassintresse av att kapitalismens makt stärktes gent emot arbetarna. Tack vare denna situation, där således i aktuella klasskampsförhållanden skiljelinjen gick icke mellan borgerliga och socialister, utan mellan höger och vänster, lyckades vi avvärja undantagslagarna mot samhällsfarliga strejker 1905, lex Hildebrand 1908 och nu senast, trots att storstrejken klart visade var den fundamentala skiljelinjen går, även de Peterssonska avtals- och föreningslagarna 1910 och 1911.¹

Också partiledningens interna arbetsmetoder blev mer och mer påverkade av den parlamentariska praxisen. Besluten om att ställa villkor om sekretess, protokollscensur och stängda dörrar för att partistyrelsen över huvud taget skulle rapportera till partiets högsta beslutande organ om innehållet förhandlingarna om regeringssamverkan med ett annat parti – ett samarbete som så sent som vid den förra partikongressen avvisats – bekräftar att parlamentarismens principer överordnats partidemokratin i detta fall. På samma sätt måste man tolka att det inte var möjligt att fritt inför medlemmarna och offentligheten redovisa den interna debatten om det liberala parti man ville samarbeta med. Partistyrelsens påtagliga strävan att forcera fram förhandlingar med liberalerna och nå någon form av överenskommelse före partikongressen kan tyda på ett intresse att ytterligare ha fastlåst den parlamentariska processen, och därmed bidra till att begränsa kongressens handlingsfrihet, eller åtminstone trycka på i den riktningen. Att sedan partiledningens brådskan att nå en överenskommelse efter partikongressens beslut väsentligt avtog kan naturligtvis till en del förklaras av det enkla faktum att gensvaret hos liberalerna var så svagt. En annan tolkning skulle kunna vara att det viktiga för partiledningen i det aktuella läget inte var att få en omedelbar vänstersamverkan till stånd, utan att få principen om regeringssamverkan knäsat.

När Hjalmar Branting avslutade 1911 års partikongress kunde han konstatera att det varit en lång, arbetsam och tröttande kongress. ”Meningarna har varit delade och ha ibland brutit sig skarpt mot varandra”. Men Branting anslog ändå en positivt försonande slutton. Partiet går från kongressen med i det väsentliga obruten front.

¹ Branting, Dagspolitikkens skiljelinjer, Tiden 5/1911

”Vi skola gå från denna kongress i föresats att alla nu gå fram i gemensam strid mot de motståndare, som lurat på vår splittring, gå fram i gemensam strid i vår folkrepresentation, i kommunerna och icke minst i det stora upplysningsarbete bland de breda lagren, som dock är och förblir det väsentliga.”¹

Tre och ett halvt år senare, efter 1914 års partikongress, var Brantings ton väsentligt annorlunda när han summerade kongressen. Partiets valsegrar hade ställt nya uppgifter på partiet och det var riksdagsgruppens politik som nu hade godkänts av kongressen. Det är tydligt att alla känt sig stå inför ett avgörande, menade han och fortsatte

”När kongressens majoritet nu en gång tagit sin ståndpunkt, bör den emellertid gå sin väg framåt utan att låta sig skrämmas av några hotelser, icke ens av hotelser om partiets sprängning. Det finns ingen anledning att hesitera eller stanna tvekan på halva vägen. Som helhet har en åskådning tagit sig fulltonigt uttryck gent emot en annan åskådning om partiets vägar, och när majoriteten nu fastslagit taktik och väg, bör beslutet oryggligt vidhållas och fullföljas.”²

Uppenbarligen hade Branting insett att det inte var möjligt att genomföra en regeringssamverkan med liberalerna så länge en betydande del av partiet principiellt var motståndare till en sådan utveckling. Därför var Branting nu beredd att splittra partiet för att uppfylla de krav som den reformistiska strategin och parlamentarismens principer ställde på detta.

10. Avslutning

Det är nu dags att sammanfatta denna undersöknings resultat. Min övergripande frågeställning har varit huruvida ett integrations- och byråkratiseringsperspektiv kan användas som förklaringsmodell för reformismens framväxt inom den svenska socialdemokratin. Jag har undersökt denna process på olika områden, och inledningsvis satte jag upp ett antal hypoteser för utvecklingen, som jag nu tänker återvända till. Jag börjar med det politiskt-parlamentariska området, behandlar sedan den vidare samhälleliga omgivningen och sammanfattar därefter konsekvenserna för den organisatoriska utvecklingen.

Den parlamentariskt politiska integrationen

Stat och demokrati

Redan 1914, där denna undersökning slutar, hade det svenska samhället tagit stora och, som det kom att visa sig några år senare, avgörande steg mot demokratisering. Denna demokratisering kan bl a beskrivas som möjlighet för de tidigare utestängda samhällsklasserna att organisera sig och delta i samhällsdebatt och politiska beslut på formellt lika villkor med tidigare privilegierade medborgare. Utvecklingen var i stor utsträckning en produkt av de folkliga rörelsernas kamp, och den svenska socialdemokratin spelade, särskilt i dess slutfas, en central roll. Under perioden, som avslutades omkring 1920, vanns den allmänna och lika politiska rösträtten och genom knänsättandet av parlamentarismens principer garanterades den politiska majoritetens inflytande, vilket i sin tur bl a ledde till ett successivt minskande av kungens och den konservativa kungliga byråkratins makt. Det ökade socialdemokratiska inflytandet i riksdagen kunde också påverka en rad konkreta beslut, även om första kammaren länge kunde hindra långtgående reformer. Förutom demokratiseringen kunde partiets företrädare i riksdagen peka på ett antal genomförda sociala reformer och, kanske viktigare, hur 'vänstern', alltså socialdemokrater och liberaler tillsammans, inom riksdagen lyckats stoppa lagstiftning riktad mot arbetarklassen och dess organisationer. Den parlamentariska taktiken kunde på centrala punkter bekräftas. I takt med att den socialdemokratiska riksdagsgruppen växte, som ett uttryck för samhällets pågående

¹ PK 1911 s 2 PK 1911 s 209

² PK 1914 s 2 PK 1914 s 243

omvandling och arbetarklassens framväxt som social kraft, för att 1914 bli andra kammarens största parti, stärktes också dess förhandlingsposition, och det bildades en viss parlamentarisk jämvikt 'som hade kompromissens form'.

För arbetarrörelsen var denna demokratiseringsprocess ett viktigt delmål.¹ Men samtidigt var den specifika formen för demokratiseringen, parlamentarismen, en central funktion i den omvandling som är förknippad med framväxten av den moderna borgerliga staten. De övriga statliga strukturerna genomgick emellertid ingen motsvarande enhetlig demokratisering; i stället var det ofta näringslivet som stärkte sitt inflytande på bekostnad av den äldre konservativa byråkratin – och de sociala krafter som stod bakom den.²

Under den period som studeras här skedde socialdemokratins integrering inom den politiskt/parlamentariska delen av staten.³ Politiskt skedde denna utveckling, ända fram till Edén-Brantings ministär 1917-20, i vänstersamverkans tecken, alltså i nära samarbete med viktiga borgerliga grupper.⁴

Parti och parlamentarism

Det representativa systemet tilldelar de deltagande politiska partierna vissa bestämda och gemensamma funktioner. Det innebär bl a en individualisering av samhällsmotsättningarna; arbetarklassen kunde enbart företrädas av enskilda personer, och ett breddande av socialdemokraternas röstunderlag medförde att partiets riksdagsmän i viss mening kunde sägas representera även andra klasser och skikt. Riksdagens arbetsformer, där intern utskottsbehandling, informella överenskommelser och kompromisser mellan stridande intressen var viktiga beståndsdelar, påverkar också dem som deltar. Allt detta fick konsekvenser för det socialdemokratiska partiet, som byggts upp som ett parti för en arbetarklass som i väsentliga delar varit utestängd från samhälleligt inflytande och som därför i stor utsträckning hänvisats till utomparlamentariska kampmedel. Nu fick partiet en ny roll som delvis kom att stå i motsättning till tidigare arbetsformer. Att vinna nya röster kom att dominera det organisatoriska arbetet, de parlamentariska strukturerna, i första hand riksdagen men även kommuner och landsting, blev de viktigaste politiska arenorna.

I denna undersökning har visats att i viktiga politiska frågor har partiets politik under denna tid först fastställts i, eller som en konsekvens av, det parlamentariska arbetet; det gäller t ex försvarsfrågan och beslutet om vänstersamverkan. Riksdagsgruppens ställning som centralt, och självständigt, organ med stora möjligheter att själv utforma partiets politik har bekräftats. Riksdagsgruppens speciella ställning markeras ytterligare av att den delvis hade en annan rekryteringsgrund än partiets andra ledande instanser. Detta gav partistyrelsen, som det enda organ som hade förankring i bägge kraftfälten, en särskilt stark ställning. Den parlamentariska ledningen har ibland själv satt gränser för vad den velat underställa partikongressen, och ställde

¹ ”Demokratin avskaffar inte klasskampen, men ger en bas åt den som klasserna kan acceptera”, för att citera den tyske socialistiske dissidenten och sociologen Boris Kagarlitsky, *The Dialectic of Change* (1990) s 20, jfr också aa s 17

² Kilander aa. Se också Söderpalm aa s 159 f. och hela det kapitlet, för motsvarande utveckling under regeringen Edén

³ I tidigare forskning har tyngdpunkten när det gäller socialdemokratins förhållande till staten ofta legat t relationerna mellan folkrepresentationen och förvaltningsapparaten, se t ex Rothstein 1986 s 11 f. Man har som regel inte utgått från de demokratiska organens dubbla förhållande till statsmakten

⁴ Man behöver alltså inte gå över korporativa förklaringsmodeller för att hitta tidiga förklaringar till den svenska modellen. (Rothstein 1988 s 28) Inte heller behöver man vänta till 30-talet för att hitta den historiska kompromissen på det politiska planet; den har övertygande skildrats i Söderpalms avhandling, som inte av en tillfällighet i pocketversion heter Wallenberg och Branting.

villkor för formerna vid partikongressens behandling av frågan om vänstersamverken 1914. Några försök att skapa alternativa former för det parlamentariska arbetet kan heller inte spåras; riksdagsgruppens ledning undvek t ex konsekvent att driva första kammarens avskaffande eller partiprogrammets krav på republik.

Partiet blev underställt samma dominerande beslutsstrukturer som andra politiskt viktiga organ. Ett deltagande i det parlamentariska arbetet innebar en formalisering av beslutsstrukturerna, i sista hand bestämd av den moderna statens utveckling, i form av centralisering och hierarkisering som förutsatte motsvarande förändringar i partiets strukturer. I den meningen finns en relation mellan parlamentarisk integrering och organisatorisk utveckling; i den meningen byråkratiserades partiet.

Samtidigt skedde en social integrering av partiets parlamentariska företrädare. De deltog, och tilläts deltaga, på samma villkor som övriga klassers parlamentariska företrädare, och de accepterade de spelregler som gällde.

Den samhälleliga integrationsprocessen

Om den borgerliga hegemonin

En viktig utgångspunkt för att förklara socialdemokratins acceptering av parlamentarismen, i alla dess grundläggande funktioner, har varit Gramscis teorier kring den borgerliga hegemonin. Processen när den borgerliga ideologin förankras i hela samhället är en utveckling som bygger på en strävan från en expanderande borgarklass sida att få med sig även andra klasser och skikt, och att integrera även dessas intressen och krav. I Sverige var detta genom folkrörelsernas unika roll, men också genom det långa politiska samarbete liberaler och socialdemokrater bedrivit från 1890-talets rösträttsrörelse till 1910-talets fruktbara parlamentariska samverkan, en ovanligt djupgående process, där olika flerklassbaserade folkliga institutioner spelade en viktig roll. Resultatet blev ett slags folklig konsensus som sträckte sig över ett brett spektrum av den samhälleliga överbyggnaden. Den innefattade moraliska och kulturella frågor, t ex folkliga bildningssträvanden, och kravet på ett sekulariserat samhälle, eller åtminstone ett där religionen var skild från stat och undervisning och kanske ett gemensamt skötsamhetsideal. Vidare innefattade den strävan efter en social grundtrygghet och grundläggande sociala och utbildningsmässiga reformer.

Sitt samlade uttryck fick emellertid dessa strävanden på den parlamentariska nivån, där kampen för folkliga krav kunde integreras i kampen för den borgerliga, parlamentariska demokratin.¹ Det är också framför allt på den politiska nivån som denna ideologi fått sin bekräftelse.

Borgerligheten mellan 'tvång och intellektuellt ledarskap'

Samtidigt får man akta sig för att se denna process som någon konspiratorisk och välregisserad taktik från en samlad borgerlighet. Till en del gällde det ju för det mer expansiva skiktet av borgarklassen att stärka sina egna positioner gentemot de mer konservativa krafterna och söka allierade i detta arbete. I själva verket var den svenska borgarklassens syn på den framväxande arbetarrörelsen högst sammansatt och det förekom alla typer av förhållningssätt, från utstötning och repression till integration och nära samarbete, från 'dominans till intellektuellt och politiskt ledarskap'.

I ett försök att renodla skulle man kunna urskilja en repressiv linje, politiskt framför allt företrädd av högern, som gjorde "Front mot socialismen" till sitt främsta stridsrop. Den ville isolera

¹ Jfr Tilton. Ideologins roll i socialdemokratisk politik (1989), som anger begreppet integrativ demokrati som det första centrala elementet i en beskrivning av den socialdemokratiska ideologin.

socialdemokratin från politiskt inflytande genom att förhindra, eller förhala, rösträttsreformer. Den var förespråkare för att använda samhällets alla maktresurser för att hålla tillbaka den organiserade arbetarklassen. Allt från tryckfrihetslagstiftning till lösdriveriförordning användes för att tysta denna. Staten, och särskilt polis, militär och rättsväsende, skulle mobiliseras, och när detta inte räckte sökte man, men varierande framgång, driva igenom nya lagar mot strejkaktiviteter (Åkarpflagarna), antimilitaristisk propaganda (Staafflagarna), en skärpt arbetslagstiftning osv. Det officiella samhällets kulturella och religiösa institutioner mobiliserades också.

En annan linje, som fanns representerad hos det liberala partiet, var förespråkare för en medveten strategi att söka samarbete med socialdemokratin. Syftet med detta samarbete kunde sträcka sig från en strävan att hålla tillbaka eller profitera på den socialdemokratiska rörelsen, över försök att uppfostra och leda den in i parlamentariska banor till ett avancerat parlamentariskt samarbete i riksdag och regering. Denna riktning byggde på långtgående egna erfarenheter av samarbete med socialdemokrater i rösträttskamp, folkrörelser, lokala valrörelser och riksdag.

I verkligheten var dessa båda linjer inte klart åtskilda. Staafflagarna, eller det borgerliga samhällets gemensamma front mot arbetarrörelsen 1909, visar att även de flesta liberaler var beredda att använda sig av det borgerliga samhällets maktmedel. Omvänt visar regeringen Lindmans rösträttsförslag och intimt samarbete i flera sociala lagstiftningsfrågor att även högern sökte sig fram efter flera vägar. Man får inte heller glömma att de borgerliga partiernas officiella attityd till socialdemokratin till en del betingades av inbördes kamp om borgerliga röster, framför allt på landsbygden. Vid första världskrigets utbrott hade även de mer konservativa delarna av högern, inklusive kungabyråkratin, i praktiken accepterat socialdemokratin som ett fullvärdigt parlamentariskt parti. Redan 1911 var man beredd att acceptera en liberal regering tillkommen på en uttalad samsarbetsgrund med socialdemokraterna.

En viktig faktor som komplicerade borgerlighetens inställning till socialdemokratin var problemen att rätt förstå styrkeförhållandena inom arbetarrörelsen mellan storstrejksglada syndikalister och beprövade fackliga funktionärer, mellan antimilitaristiska ungdomskräver och kompromissande parlamentariker. Erfarenheter av samarbete i såväl riksdagen som i centrala avtalsförhandlingar torde ha underlättat denna förståelse, liksom effekterna av storstrejken 1909 med dess kombination av organisatorisk försvagning av arbetarrörelsen och stärkta positioner för de moderata ledarna i framför allt den fackliga rörelsen. De borgerliga partierna ingrep aktivt för att påverka de moderata delarna av socialdemokratin att isolera de revolutionära tendenserna inom partiet. I detta perspektiv måste man se Staaffs Eskilstunatal, där han markerade var det borgerliga samhällets gränser gick för en socialdemokrati med parlamentariska ambitioner. Ett annat oeftergivligt krav för att kunna integrera socialdemokratin var att partiet antog en otvetydigt positiv inställning till ett svenskt försvar, och även här var de borgerliga partiernas språk entydigt.

Sammanfattningsvis uppvisade den svenska borgerligheten en flexibel taktik gentemot arbetarrörelsen som underlättade en politisk och social integrering. I de flerklassbaserade folkrörelserna fanns tidigt ett forum där arbetarrörelsen kunde samverka på grundval av gemensamma intressen med andra skikt och klasser. Påtagligt, och viktigt för denna undersökning, är den klara politiseringen av dessa rörelser. De frågor de ville ha lösta fördes tidigt in på ett politiskt-parlamentariskt plan.

Arbetarrörelse och byråkratisering

Riktningar och skiktningar inom arbetarrörelsen

Även i arbetarrörelsen fanns en livlig debatt om hur man skulle ställa sig i sina relationer till det borgerliga samhället. Som bl a Millbourn visat var det tidigt fråga om en mångfacetterad diskussion. Under den tid denna undersökning omfattar grupperar sig motsättningarna kring tre huvudsakliga linjer, som har sin motsvarighet också i den internationella debatten. Längst till vänster befann sig de anarkistiska och syndikalistiska strömningarna som i och med Bergegren och Schröders uteslutning 1908 formellt ställdes utanför partiet och efter SAC:s bildande 1910 själva valde att ställa sig utanför LO. Deras öppet antiparlamentariska och våldsromantisierande linje hade föga förankring inom det socialdemokratiska partiet, men deras åsikter blev en tacksam måltavla för de krafter som ville begränsa samarbetet med arbetarrörelsen, eller kräva rättning höger av dess ledare; det förekom en medveten eller omedveten sammanblandning av dessa "anarkiserande" grupper med de marxistiskt influerade vänsterströmningarna inom partiet. Dessa senare, med Stormklockan som ideologiskt centrum, var ju inga principiella motståndare till valdeltagande eller parlamentariskt arbete i sig, men var starkt kritiska till den parlamentariska praxis som utvecklats. Strömningen, som ingalunda var ideologiskt homogen, hade Andra internationalens officiella politik som sitt rättesnöre, särskilt i den form som den tolkades av den internationella vänstern. I partiet utgjorde denna vänster en betydande del; på partikongresserna samlade den närmare hälften av de valda ombuden; i försvarsfrågan ofta en majoritet. Men i partiets ledning och i de parlamentariska institutionerna utgjorde den en försvinnande minoritet. Där dominerade den reformistiska riktningen. Denna riktning torde ha funnits inom partiet från början, och omkring sekelskiftet hade den ett visst grepp om de ledande organen, som riksdagsgrupp och de ledande partiorganen. Likaså tillhörde en stor del av de fackliga funktionärerna denna riktning.

Arbetarklassen uppträdde organisatoriskt i huvudsak i två formationer, fackförening och parti, avpassade efter de två arenor på vilka den hade att hävda sina intressen, arbetsmarknaden och den politiskt parlamentariska. De intima banden mellan SAP och LO är oomtvistade, medan däremot styrkeförhållandena har diskuterats. Det finns en parallellitet i utveckling mellan de bägge grenarna vad gäller deras ställningstagande till samverkan med det omgivande samhället. De accepterade inte bara samverkan, utan också de premisser som bjöds för den.¹ Men den fackliga och politiska arbetarrörelsen knöts också nära samman på den parlamentariska nivån, inte bara genom att ledande fackliga företrädare också var framträdande riksdagsmän. Genom den vikt som t ex kom att läggas vid det framgångsrika samarbetet mellan liberaler och socialdemokrater i motståndet mot arbetslagstiftning bekräftades det parlamentariska arbetets betydelse för många inom fackföreningsrörelsen. Inte minst blev det ett viktigt argument för vänstersamverkan.

I såväl tidigare forskning som avsnittet om folkrörelserna ovan har visats att det är möjligt att urskilja en social skiktning inom arbetarklassen. Ett övre skikt, ibland kallat arbetararistokrati, intog en framträdande ställning vid formerandet av arbetarklassens organisationer och andra folkliga rörelser, vilket säkert påverkat partiets förutsättningar för gynnsamma relationer till andra klasser och skikt, och därmed för den utveckling som här skildrats. Däremot har denna undersökning inte givit något stöd åt uppfattningen att denna skiktning spelat någon avgörande roll för grupperingarna i den interna politiska strid som arbetarrörelsen utkämpade under den skildrade tiden.²

¹ Se Åmarks diskussion om arbetarrörelsens "strategiska val" i ;mark 1989:1 s 57 f och Sunesson 1974

² Det menar inte heller Hentilä, som skriver att kopplingarna på det politiska planet i teorin om arbetararistokratin

Byråkrati och reformism

Det är ett centralt resultat av detta arbete att ledningen av det socialdemokratiska partiet låg i händerna på ett allt mer professionellt funktionärsskikt, i stor utsträckning tidningsmän som ofta var riksdagsmän. Denna, för att tala med Weber, ”högst respektabla byråkrati”, ett litet men homogent och väl sammanhållet socialt skikt var nära lierat, och i viss utsträckning identiskt, med den fackliga funktionärskår som utgjorde arbetarbyråkratins andra viktiga rekryteringsbas.

Det centralistiska draget i svensk arbetarrörelse har noterats. Det finns olika samverkande orsaker till detta, byråkratins roll är en. Den rådande sociala arbetsfördelningen gjorde att möjligheten för arbetarrörelsen att låta personer på heltid fungera som organisatörer var ett viktigt framsteg. Kontinuiteten bland funktionärerna kom att samla mycket, och för arbetarrörelsen högst värdefull, erfarenhet i relativt få händer. Denna erfarenhet kom naturligtvis begärligt att tas i anspråk inom en rad områden: förutom i de fackliga och politiska organisationerna i rörelsens press, i kooperation och folkets hus-rörelse och i politiska organ som riksdag, landsting och kommunala nämnder. Funktionärerna fick andra sociala funktioner, de blev arbetsgivare och fick uppdrag i det omgivande borgerliga samhället. Detta skikts sociala ursprung är påtagligt proletärt, inte bara inom fackföreningsrörelsen, där det var hundraprocentigt, utan också inom parti, press och, om än inte i lika hög grad, riksdagsgrupp. Redan 1914 var det emellertid på god väg att lämna arbetarklassen; ekonomiskt och socialt hade det klättrat upp ett pinnhål. Till funktionärernas ställning var knutna sociala och materiella privilegier som på detta sätt kom att skilja funktionärerna från dem de var satta att företräda.

Denna byråkratis ställning i den politiska beslutsprocessen var central. Att partistyrelsen nära nog enbart bestod av funktionärer kan synas naturligt mot bakgrund av arbetarrörelsens speciella förutsättningar, även om det skiljer partiet från de andra politiska partierna. Men även de valda kongressombuden var till minst en tredjedel funktionärer, och adderar man partistyrelsens röster hade funktionärerna närmare hälften av rösterna när riktlinjerna för partiets verksamhet skulle fastställas. I riksdagsgruppen, som på goda grunder i dess helhet kunde räknas till partibyråkratin, hade en tredjedel av ledamöterna dessutom anställning som funktionärer inom arbetarrörelsen. Arbetarbyråkratin var det centrala elementet i det skikt som vid denna tid var på väg att integreras i den parlamentariska beslutsprocessen.

Men vilket är orsakssambandet mellan parlamentarisk integrering och byråkrati å ena sidan och reformism å den andra? Det torde vara klarlagt att det fanns en klar politisk linje uttryckt i den parlamentariskt förankrade partibyråkratins agerande. Förhållandet går att uttrycka klarare än så. Den var ledande och pådrivande i partiets utveckling. Trots den succesiva avrustningslinje partikongressen 1911 uttalat sig för utvecklade riksdagsfraktionen i riksdagen fram till 1914 ett klart försvarsvänligt ställningstagande. Trots att 1911 års partikongress principiellt tog avstånd från ministersocialism inledde partiledningen under kongressperioden reella förhandlingar med liberalerna om regeringssamverkan.¹ Det har inte varit möjligt att hitta någon artikulerad opinion inom partiet vid sidan av partibyråkratin som varit pådrivande i denna utveckling.² Byråkratin var

---

endast är indirekta. Den avser inte ”att förklara på vilket sätt ideologin formades på det individuella planet eller på politiska grupperingsnivå ... Hand i hand med att arbetarrörelsens ställning och uppgifter stabiliserades, ersattes arbetararistokratien med en arbetarbyråkrati inom arbetarrörelsen. Funktionärerna inom arbetarrörelsen övergick allt mer från att vara förtroendemän till yrkespolitiker och fick genom institutionerna en avgörande ställning i arbetarrörelsens ledning.” Hentilä aa s 310-311

¹ Den brasklapp som fanns i 1911 års beslut om undantag som en ”exceptionell nödfallsåtgärd i ett tvångsläge” kan knappast anses vara tillämplig hösten 1914; partiledningens bestämda uppfattning var ju då tvärt om att regeringen Hammarskjöld borde sitta kvar på obestämd tid.

² Vilket däremot ingalunda utesluter att åtgärderna haft stöd av en stor del av partiets medlemmar

den centrala bäraren och förmedlaren av reformistiska idéer inom svensk arbetarrörelse.

Inledningsvis ställde jag upp tre alternativa hypoteser om orsakssambandet mellan integration, byråkrati och reformism: Att integration och byråkrati leder till reformism, att dessa fenomen stärker en redan existerande reformistisk strömning och slutligen att partiet i huvudsak var reformistiskt från början, men att parlamentarism och byråkrati ändrade reformismens karaktär.

Det är klart att den parlamentariska integreringen ställde krav på partiet att förändra, eller åtminstone förtydliga, sin inställning i reformistisk riktning i några avgörande fall, framför allt försvarsfrågan och regeringsfrågan. Men försvarsvänliga och samarbetsvänliga strömningar fanns inom partiet under hela den undersökta tiden. Det finns ett flertal exempel på personer som förändrade sin inställning från en mer vänsterinriktad uppfattning till en reformistisk som ett led i en parlamentarisk integrering, avsnittet om försvarsfrågan visar på några av de tydligare. Men det motsatta fallet var vanligare, åtminstone under det korta tidsperspektiv som här studeras. Partivänsterns riksdagsmän och funktionärer behöll i regel sin mer revolutionära inställning. Att funktionärer och parlamentariker var överrepresenterade inom partihögern berodde framförallt på att partiet valde reformistiska byråkrater och riksdagsmän. Det går därför inte generellt att säga att byråkrati och integration ledde till reformismens framväxt.

Det fanns således redan tidigt en betydande reformistisk riktning inom partiet. I riksdagsgruppen anslog den tonen redan från början, de flesta tidningsredaktörer tillhörde den, liksom majoriteten av fackliga funktionärer. Ett huvudresultat av denna undersökning är att den här skildrade processen stärkte dess ställning i partiet. Riksdagsgruppen och dess förtroenderåd var partihögerns starkaste fäste och motorn i den parlamentariska integrationen. Dit rekryterades också i överväldigande utsträckning personer med sådana åsikter, ofta funktionärer eller personer med social bakgrund utanför arbetarklassen. Samarbetet med andra grupper, fr a det liberala partiet och folkrörelserna, förstärkte denna utveckling. Funktionärernas starka ställning i riksdag och partistyrelse knöt den socialdemokratiska byråkratin till denna process.

Man kan emellertid också hävda att reformismen ändrar karaktär under inflytande av denna utveckling. Utvecklingen från 'taktisk till principiell demokrati' är ett uttryck för detta, liksom den ökade roll själva valarbetet fick för partiets arbete. När parlamentarismens principer för Branting inte bara krävde ett genomförande av vänstersamverkan, utan också ett uteslutande av de grupper som inte var beredda att acceptera detta, när ett samarbete med liberalerna var viktigare än arbetarrörelsens enhet, hade denna förändring blivit betydande.

Socialdemokratins politiska utveckling under åren före första världskriget har bestämts av såväl av kraften i den strukturella verklighet partiet verkat i som av intressen hos de olika skikt som haft möjligheter att påverka denna utveckling, och där den byråkrati vi ovan beskrivit spelat en avgörande roll. Partiets utveckling har bestämts i skärningsfältet mellan systemintegration och social integration.

Tabeller och diagram

Tabell 1. Riksdagsgruppens sociala sammansättning

	<i>Valda -1910</i>	<i>Valda 1911-14</i>	
Akademiker	–	6	
Direktörer	–	2	
<i>Summa borgerl</i>			8
Folkskollärare	4	2	
Ingenjörer, förmän	–	3	
Tjänstemän	1	7	
<i>Summa mellanskikt</i>		5	12
Lantbrukare	1	13	
Handlande	–	4	
Egna hantverkare	–	3	
<i>Summa småborgerliga</i>		1	20
Metallarbetare	7	5	
Murare	1	1	
Målare	1	–	
Snickare	–	3	
Byggnadsarbetare	–	1	
Skräddare	–	2	
Grovarbetare	–	1	
Gruvarbetare	–	1	
Glasslipare	–	1	
SJ, tele tull	–	8	
<i>Summa arbetare</i>		10	22
Fackombudsmän	8	1	
Redaktörer	6	9	
Tidninsexp	–	3	
Partiombudsmän	–	1	
Lärare	–	1	
Folketshusförest	2	3	
Kooperatörer	1	1	
Nykterhetsombudsm	–	1	
<i>Summa funktionärer</i>	17		20
<i>Totalt</i>		33	82

Tabell 2. Socialdemokratiska riksdagsgruppen efter höstvalet 1914

Akademiker	9	
Direktörer	2	
<i>Borgerliga</i>		<i>11</i>
Folkskollärare	4	
Ingenjörer, tjm	9	
Förmän	1	
<i>Mellanskikt</i>		<i>14</i>
Handlare	3	
egna hantverkare	3	
Jordbrukare	12	
<i>Småborgerliga</i>	3	<i>18</i>
Hantverkare	8	
Järnarbetare	6	
Fabriksarbetare	-	
Grovarbetare	3	
SJ, tele tull	6	
<i>Arbetare</i>		<i>23</i>
Fackombudsmän	4	
Partiombudsmän	2	
Lärare	1	
Redaktörer	15	
Tidningsexpeditörer	3	
folkets hus	1	
Kooperationen	1	
Nykterhetsombudsman	1	
Riksdagsmän	3	
övriga funktionärer	4	
<i>Funktionärer</i>		<i>35</i>
<i>Totalt</i>		<i>101</i>

Tabell 3. Sammansättning av partikongresserna 1911 och 1914

	1911		1914	
Akademiker		4		1
folkskollärare	1			
ingenjörer, tjänstemän	3		8	
förmän	-		1	
Summa mellanskikt		4		9
handlande	1		6	
egna hantverkare	2		6	
jordbrukare	4		2	
<i>Summa småborgerliga</i>		7		14
målare	4		4	
murare	3		2	
skomakare	2		2	
skräddare	3		4	
snickare	4		3	
typografer	1		1	
glasmästare	1		1	
bagare	1		-	
elektriker	-		1	
<i>hantverkare</i>		18		18
metallarbet	12		17	
såg trä	2		3	
övriga fabrik	5		6	
<i>Industriarbet</i>		19		26
sten	2		-	
gruv	-		3	
övriga grov	-		5	
grovarbetare		2		8
SJ	6		7	
post tele	1		1	
<i>Statligt anst.</i>		7		8
övriga	-			4
<i>Summa arbetare</i>		46		64
kooperation	1		4	
folkets hus	5		-	
fackombudsmän	10		6	
partiombudsmän	5		4	
redaktörer	15		20	
tidningsexp/ekchefer	5		4	
<i>Summa funktionärer</i>		41		38
okända		8		6
<i>Totalt</i>		110		132

Tabell 4. Antal riksdagsmän vid 1911 och 1914 års partikongresser bland ombud och partistyrrelse

Tabell 4. Antal riksdagsmän vid 1911 och 1914 års partikongresser bland ombud och partistyrelse

	<i>Ombud</i>	<i>Därav funktionärer</i>	<i>PS</i>	<i>Funkt.</i>
1911	4	1	9	9
1914	8	4	15	14
1915	11	6	16	15

Tabell 5. Översikt över sammansättningen av ombuden 1911 och 1914, där riksdagsmännen förts till funktionärsgruppen

1911	<i>valda</i>	<i>PS</i>	<i>totalt</i>	<i>%</i>
Akademiker	3	-	3	3
Mellanskikt	3	-	3	3
Småborgare	7	-	7	5
Funktionärer	44	18	62	47
Arbetare	45	3	48	37
Okända	7	-	7	5
<i>Totalt</i>	<i>110</i>	<i>2</i>	<i>131</i>	<i>100</i>
1914	<i>valda</i>	<i>PS</i>	<i>totalt</i>	<i>%</i>
Akademiker	-	-	-	-
Mellanskikt	7	-	7	5
Småborgare	13	1	14	9
Funktionärer	42	21	63	41
Arbetare	62	1	63	41
Okända	8	-	8	5
<i>Totalt</i>	<i>132</i>	<i>23</i>	<i>155</i>	<i>101</i>

Tabell 6. Social sammansättning på partihöger och partivänster 1911 och 1914

1911	<i>vänster</i>	<i>höger</i>	<i>Med PS</i>	
	<i>vänster</i>	<i>höger</i>	<i>vänster</i>	<i>höger</i>
Arbetare	17	16	17	19
funktionärer	13	17	16	30
Övriga	5	6	5	5
Okända	5	-	5	-
<i>Totalt</i>	<i>40</i>	<i>39</i>	<i>43</i>	<i>54</i>
1914	<i>vänster</i>	<i>höger</i>	<i>vänster</i>	<i>höger</i>
Arbetare	26	20	2	20
funktionärer	14	13	17	29
Övriga	8	11	8	11
Okända	3	-	3	-
<i>Totalt</i>	<i>51</i>	<i>44</i>	<i>54</i>	<i>60</i>

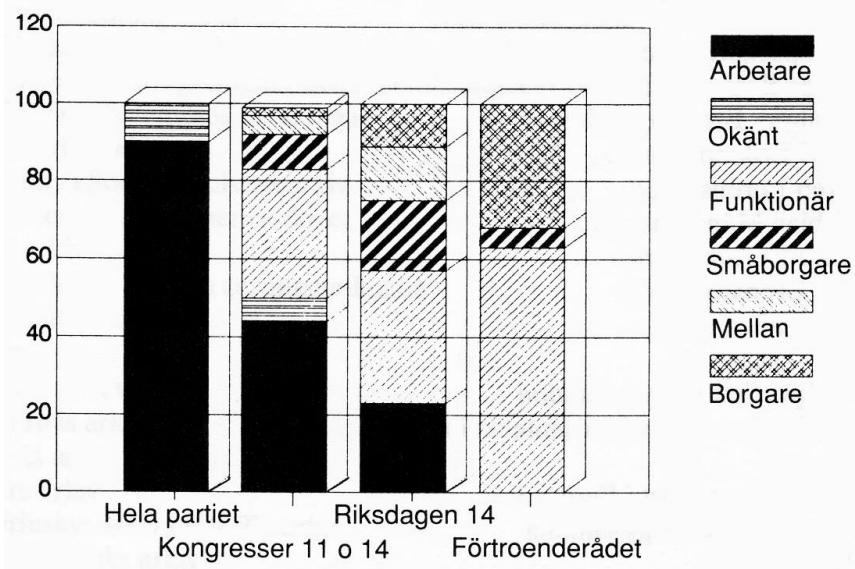
Tabell 7. Social sammansättning på partistyrelsen vald 1911 och 1914

	1911	1914
partiombudsmän	3	2
redaktörer	9	10
tidningsfunkt	3	3
fackombudsmän	2	2
Lärare	1	1
riksdagsmän	3	3
ingenjör	1	
<i>summa funkt</i>	<i>21-22</i>	<i>21</i>
murare		1
snickare		1
postassistent	1	
<i>Summa</i>	<i>23</i>	<i>23</i>

Tabell 8. Antal riksdagsmän i partistyrelsen vald 1911 och 1914

	1911	1914
Vid kongressen	9	14
Valda hösten 1911	6	
Ej riksdagsmän	8	9
<i>Summa</i>	<i>23</i>	<i>23</i>

Diagram 1

Social sammansättning bland partimedlemmar, kongressombud, riksdagsgrupp och förtroenderåd
1914

Källförteckning

ARKIV

Arbetarrörelsens arkiv; Stockholm (ARAB)

Socialdemokratiska partistyrelsens arkiv (dep)

Protokoll från partistyreelse och verkställande utskottet 1907-1917 med bilagor

Hemligt protokoll från partikongressen 1914

Socialdemokratiska riksdagsgruppens arkiv (dep)

Riksdagsgruppens och förtroenderådets protokoll med bilagor 1907-1917

Arbetarrörelsens funktionärsförbunds arkiv

A-pressens samorganisations arkiv

Folkparkernas centralorganisations arkiv

Anna Brantings arkiv

Hjalmar Brantings arkiv

Karl Erikssons arkiv

Sven Loréns arkiv

Fabian Månssons arkiv

Ture Nermans arkiv

CA Svenssons arkiv

Biografica

Folkpartiets riksorganisation

Arvid Grundels minnesanteckningar

Folkrörelsearkivet i Karlstad Mauritz Hellbergs samling

Biografica

Folkrörelsearkiven i Borlänge, Gävle, Helsingborg, Härnösand, Jönköping Luleå, Malmö, Skutskär, Sundsvall, Uppsala, Varberg, Västerås, Ystad, Ängelholm, Örebro, Östersund samt Emigrantregistret i Karlstad

Biografica

Göteborgs universitetsbibliotek (GUB)

Fredrik Ströms samling

Gustaf Steffens samling

Henrik Hedlunds samling

Kommunarkiven i Eskilstuna, Göteborg, Malmö, Karlskoga, Nyköping, Sandviken, Sundsvall, Trollhättan, Ånge

Biografica

Krigsarkivet (KrA)

Lantförsvarets kommandoexpeditioners arkiv

AJ Christiersons arkiv

Erland Mossbergs arkiv

Joachim Åkermans arkiv

Kungliga Biblioteket (KB)

Liberala arkivet med Frisinnade landsföreningens arkiv
 Erik Hedéns arkiv
 Otto Järtes arkiv
 Ellen Keys arkiv
 Erik Rinmans arkiv

Landsarkivet i Göteborg
 JJ Gibsons samling

Riksarkivet (RA)

Civilkommissionens arkiv
 Försvarsberedningarnas arkiv
 Andra försvarsberedningens arkiv
 Ålderdomsförsäkringskommitténs arkiv
 Länsräkenskaper (taxeringslängder och mantalslängder) 1910-1915 1911 års
 Nykterhetskommittés handlingar
 Riksgäldskontorets arkiv
 Otto Järtes arkiv i Socialstyrelsens arkiv
 Carl Carlson Bonde, i Eriksbergsarkivet Sam Clasons arkiv
 Albert Ehrensvärds arkiv, Tosterupssamlingen
 Johannes Hellners arkiv
 IOGT:s arkiv
 Arvid Lindmans arkiv
 Erik Palmstiernas arkiv
 Värner Rydéns arkiv
 Karl Schlyters arkiv
 Edvard Wavrinskys arkiv i IOGT:s arkiv
 Otto von Zweigbergks arkiv

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Yngve Larssons arkiv
 Carl Lindhagens arkiv
 Sven Palmes arkiv

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

Ernst Beckmans samling
 Ivar Bendixons samling
 David Bergströms samling
 Jöns Broomés samling
 Nils Edéns samling
 Henrik Hedlunds papper
 KG Karlsson papper
 Georg Kronlunds papper
 David Persson i Tällbergs samling
 Axel Schottes samling
 Karl Staaffs samling
 Karl Starbäck's samling
 Johan Widéns samling

Ystads stadsbibliotek
FW Thorssons papper

TRYCKT MATERIAL

Riksdagstryck

BiSOS R

SOS Riksdagsmannavalen 1909-14B, Landstingsvalen 1910 SOS 1919

Svenska nykterhetskommitténs betänkande V, Stockholm 1914

Ålderdomsförsäkringskommitténs betänkande I 1912

Förteckningar över statliga utredningar 1904-1945, utgiven av riksdagsbiblioteket, Stockholm 1953

Svenskt biografiskt lexikon

Svensk uppslagsbok, andra upplagan

Svenska folkrörelser I, 1936

ORGANISATIONSTRYCK

ABF:s verksamhetsberättelser 1912-1920 Frisinnade landsföreningens meddelanden

Godtemplarordens årsmöteshandlingar 1898-1916

LO och dess medlemsförbund: Organisationstryck 1900-1916

Protokoll från SAP:s kongresser 1902-1917 SAP:s verksamhetsberättelser 1906-1915

Protokoll från Socialdemokratiska ungdomsförbundets kongresser 1912 och 1914 Protokoll från

Socialdemokratiska kvinnoförbundets kongresser -1920 Templarordens årsmöteshandlingar 1910

Förhandlingar vid Verdandis kongresser 1904 och 1905

TIDNINGAR, TIDSKRIFTER

Dagens Nyheter

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning

Karlstad Tidningen

Kooperatören Reformatorn Skara Tidning Social-Demokraten

Stormklockan Templaren

Tiden

Verdandisten

SAMTIDA LITTERATUR

Th Adelswärd, Socialismen och arbetarrörelsen och den politiska reformpolitiken, Linköping 1908

Pär Axelsson, Vid 50 år, Hälsingborg 1919 Arbetarnas studiehandbok I-III, Stockholm 1907-09

Elof Biesèrt, Till valmännen i Nordmarks härad, Göteborg 1908

Hjalmar Blomgren, Godtemplarminnen från Stockholm. Historisk framställning av

Godtemplarordens verksamhet inom Stockholm distrikt till och med juni 1908, Stockholm 1908

CN Carleson, Makt och politik i modern organisation och politik, 1918

Nils Edén, Fosterlandet och partierna (1911)

Folkets studiehandbok, utgiven av Oscar Olsson, Stockholm 1918 Godtemplarordens

- studiehandbok I-III, Utgiven av Oscar Olsson, Stockholm 1907 Albin Holmberg, Om valledarbefattningen, Jönköping 1908
- Z Höglund, Ut med Staaffliberalerna, 1908 Malmö arbetarkommun 50 år, Malmö 1951 EA Nilsson, Samhällsbevarande politik 1908 Oscar Olsson, Folkbildning och självuppfostran, Stockholm 1921
- Verner Rydén, Militarismen, första kammaren och storbondeväldet 1910
- Verner Rydén, Välj! Vad gäller årets valstrid 1908
- Rickard Sandler, Arbetarhögskolan och andra socialistiska kulturfrågor, i dens. Mångfald eller enfald, Stockholm 1937
- Axel Schotte, Programtal vid valmötet i Karlstad lördagen den 5 sept. 1908, Karlstad 1908
- Karl Staaff, Några huvudpunkter 1908 Karl Staaff, Herremakt och folkmakt 1911
- Karl Staaff, Politiska tal II, Stockholm 1918
- Fredrik Ström, Inför kraftmätningen, Eskilstuna 1908
- Fredrik Ström, Skall rusdrycksförbudet förrådas?, Stockholm 1913
- Transportarbetarförbundet (internationellt och i Sverige) start och utveckling. En tioårsskrift, Stockholm 1907
- Ander Örne, Nykterhetspolitiska reaktionärer inom arbetarrörelsen, Tiden 1914

ÖVRIG LITTERATUR

- Andrae-Lundkvist, Folkrörelserna och den svenska demokratiseringsprocessen, Historisk tidskrift 1969
- Ronny Ambjörnsson Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930, Stockholm 1988
- Ivar Anderson, Otto Järte – en man för sig, Stockholm 1965
- Perry Anderson, Om den västerländska marxismen, Malmö 1984
- Perry Andersons The Antinomies of Antonio Gramsci, New Left Review nr 100 1976/77
- Lars Arvidsson, Folkbildning i rörelse. Pedagogisk syn i folkbildning inom svensk arbetarrörelse och frikyrkorörelse under 1900-talet – en jämförelse, Stockholm 1985
- David Beetham, Max Weber and the Theory of Modern Politics, Oxford 1985
- Henrik Berggren, Proletärerna vid Mimers brunn, Historisk tidskrift 1988
- Rut Berggren, Kata Dalström. Brev till Hjalmar Branting och Fredrik Ström. Inledning och kommentarer av Rut Berggren, Lund 1987
- Johan Bergman, Den svenska nykterhetsrörelsens historia, en översikt, Stockholm 1913
- Ken Bjerregaard, Brukspatron och porslinsarbetare. Om makten i Gustavsberg 1919-1937, opubl, 1989

- Lars Björnin, Jordfrågan i svenska arbetarrörelse, i Arbetarrörelsens årsbok 1974, Stockholm 1974
- Lars Björnin, Historia och politik. Kring den socialdemokratiska historieskrivningen, i Meddelanden från arbetarrörelsens arkiv och bibliotek nr 2-3, 1977 Hjalmar Branting, Tal och skrifter I-XI, Stockholm 1926-30
- Mats Bäck, Från klassolidaritet till nationalism, A.J. Christiernsons försvars och utrikessyn 1900-1920 (opubl, u.å.)
- Knut Bäckström, Arbetarrörelsen i Sverige, första och andra boken, Stockholm 1971
- Torgny Börjeson, Metall 20 – fackföreningen och människan, Uppsala 1971 Sten Carlsson, Svensk historia II. Tiden efter 1718, Stockholm 1964
- Ragnar Casparsson, LO under fem årtionden I. 1898-1923, Stockholm 1947 Christina Carlsson, Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880-1910, Lund 1986
- Jane Cederqvist, Arbetare i Strejk. Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott. Stockholm 1850-1909, Stockholm 1980
- GDH Cole, A History of Socialist Thought, Vol III, Part I The Second International 1889-1914, New York 1967
- Nils Edén, Minnen, Ms, Uppsala universitetsbibliotek
- Nils Edén, Minnen, utgivna av Leif Kihlberg, Stockholm 1969
- Ragnar Edenman, Brantings första riksdagsår (1897-1902) i Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala nr XX, Uppsala 1944
- Ragnar Edenman, Socialdemokratiska riksdagsgruppen 1903-1920. En studie i den svenska riksdagens partiväsen, Uppsala 1946
- Lars-Olof Ekdahl och Hans-Erik Hjelm, Reformismens framväxt inom svensk arbetarrörelse, i Åmark (red) Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning, Stockholm 1981
- Åke Elmér, Folkpensioneringen i Sverige med särskild hänsyn till ålderspensioneringen, Malmö 1960
- Peter Esaiasson, Svenska valkampanjer 1866-1988, Göteborg 1990
- Joseph V Femia, Gramsci's Political Thought. Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process, Oxford 1981
- Ingvar Flink, Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938, Uppsala 1978
- Dieter Fricke, Die deutsche Arbeiterbewegung 1869-1914. Ein Handbuch über ihre Organisation und Tätigkeit im Klassenkampf, Berlin 1976
- Per Frånberg, Umeåsystemet. En studie i alternativ nykterhetspolitik 1915-1945, Umeå 1983
- Lars Furuland, Folkrörelser och arbetardikt, i Lönnroth/Delblanc, Den svenska litteraturen IV, Stockholm 1989
- Jalmar Furuskog, Vildmark och människovilja, Stockholm 1937
- Gunnar Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920. Från majoritetskoalition till minoritetsparlamentarism, Uppsala 1946

- Ernest Germain (Ernest Mandel), Om byråkratin, En analys av arbetarrörelsens ständigt hotade fara, Halmstad 1969
- Gullan M Gidlund, Partistöd, Lund 1983
- Gullan Gidlund, Folkrörelsepartiet och den politiska styrelsen. SAP:s organisationsutveckling i Misgeld m fl (red) Socialdemokratins samhälle, Stockholm 1989 Antonio Gramsci, En kollektiv intellektuell, Uddevalla 1967
- Antonio Gramsci, Selections from the Prison Notebooks (edited and translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith), London 1971
- Martin Grass, Friedensaktivität und Neutralitet. Die skandinavische Sozialdemokratie und die neutrale Zusammenarbeit im Krieg, August 1914 bis Februar 1917, Bonn-Bad Godesberg 1975
- Lotta Gröning, Vägen till makten, SAP:s organisation och dess betydelse för den politiska verksamheten 1900-1933, Uppsala 1988
- Gunnar Gunnarsson, Arbetarrörelsens genombrottsår i dokument, Stockholm 1965 Gunnar Gunnarsson, Socialdemokratiskt idéarv. Utopism marxism socialism, Stockholm 1971
- Agne Gustafsson, Mellan ”höger och vänster”. Branting och Palmstierna. i Lindhagen (red), Bilden av Branting, Stockholm 1975
- Jürgen Habermas, Borgerlig offentlighet. Kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället, Lund 1984
- Axel Hadenius, Facklig organisationsutveckling. En studie av Landsorganisationen i Sverige, Stockholm 19760
- Stig Hadenius, Jan-Olof Seveborg, Lennart Weibull, Sociademokratisk press och presspolitik 1899-1909, Stockholm 1968
- Stig Hadenius, Jan-Olof Seveborg, Lennart Weibull, Partipress. Socialdemokratisk press och presspolitik 1910-1920, Halmstad 1970
- CO Hafström, Riksdagsmannavalen till Andra kammaren 1902-08 (1908) Hugo Hamilton, Dagböcker 1911-1916, utgivna av Gunnar Gerdner, Stockholm 1955
- Heinz-Gerhard Haupt. Staatliche Bürokratie und Arbeiterbewegung, i Kocka (red), Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert, München 1986
- Sven Hedenskog, Folkrörelserna i Nyköping 1880-1915. Uppkomst, social struktur och politisk aktivitet, Uppsala 1973
- Björn Horgby, Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910, Stockholm 1986
- Seppo Hentilä, Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914. Arbetarklassens ställning, strategi och ideologi, Helsingfors 1979 Gunnar Hesselén, Det svenska kommittéväsendet intill 1905, dess uppkomst, ställning och betydelse, Uppsala 1927
- Z Höglund, Hjalmar Branting och hans livsgärning, Första delen. Hövdingen, Stockholm 1928
- Z Höglund, Minnen i fackelsken II. Från Branting till Lenin, Stockholm 1953 Anders Isaksson, Per Albin I, Vägen mot folkhemmet, Borås 1985
- Torkel Jansson, Adertonhundralets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt

tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800-1870, Uppsala 1985

Torkel Jansson, Samhällsförändring och sammanslutningsformer. Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930, Uppsala 1982

Ulf Jansson, Uppsala arbetarkommun och valen 1901-11, opubl., Uppsala 1966
340 341

Gösta Johansson, Liberal splittring. Skilsmässa – och återförening 1917-1934, Göteborg 1980

Hilding Johansson Den svenska godtemplarrörelsen och samhället, Stockholm 1947 Hilding Johansson, Folkrörelserna och det demokratiska statsskicket i Sverige, Lund 1952

Mats Johansson, Arbetararistokrater och arbetarbyråkrater – Om reformistiska och revolutionära tendenser inom den svenska arbetarklassen i början av seklet, Umeå 1986

Olle Johansson, Socialdemokratins väljare 1911 och 1914. En kvantitativ analys av regional och social gruppering och struktur i Historisk tidskrift 1967

James Jolt, The Second International, Oxford 1974

Boris Kagarlitsky, The Dialectic of Change, London 1989

Rolf Karlbom, Revolution och reformer. Studier i SAP:s historia 1889-1902, Göteborg 1985

Nils Karleby, Socialismen inför verkligheten. Studier över socialdemokratisk åskådning och nutidspolitik, Stockholm 1926

Leif Kihlberg, Folktribunen Adolf Hedin. För frihet och rättvisa åt menige man, Stockholm 1972

Leif Kihlberg, Karl Staaff. Andra delen. Regeringschef, oppositionsledare 1905-1915, Stockholm 1963

Svenbjörn Kilander, Staten byter ansikte. Statsuppfattning och samhällssyn 1860-1910, I Nybom Torstendahl, Byråkratisering och maktfördelning

Walter Korpi, Arbetarklassen och välfärdskapitalismen. Arbete, fackförening och politik i Sverige, Stockholm 1978

Yngve Larsson, På marsch mot demokratin. Från hundragradig skala till allmän rösträtt (1900-1920) Stockholm 1967

VI Lenin, The Collapse of the Second International i Collected Works Vol 21, Moskva 1964

VI Lenin, Socialism and War, i Collected Works vol 21, Moskva 1964

Åke Lilliestam, Gustaf Steffen. Samhällsteoretiker och idépolitiker, Göteborg 1960

Tage Lindbom, Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Sverige, Stockholm 1945

Sven Ola Lindeberg, CSA och arbetslöshetsfrågan, Örebro 1983

John Lindgren, Det socialdemokratiska partiets uppkomst i Sverige 1881-89, Stockholm 1927

John Lindgren, Svenska Metallarbetarförbundets historia, Band I 1888 – 1905, Stockholm 1938

Jan Lindhagen, Socialdemokratins program. Första delen. I rörelsens tid, Stockholm 1972

Arvid Lindman, Dagboksanteckningar. Utgivna genom Nils F Holm, Stockholm 1972

Mats Lindqvist, *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880-1920*, Lund 1987.

Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920*, Stockholm 1977
Sven Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900-1920*, Uppsala 1974

Rosa Luxemburg, *Den ryska socialdemokratins organisationsfrågor* (stencil u.å.) Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800-1850, Vänersborg* 1988

Karl Marx, *Inbördeskriget i Frankrike*, i Isaksson (red), *Pariskommunen*, Stockholm 1971

Hans Meijer: *Kommittépolitik och kommittéarbete. Det statliga kommittéväsendets utvecklingslinjer 1905-1954 samt nuvarande funktion och arbetsformer*, Lund 1956

Robert Michels, *Organisationer och demokrati – en sociologisk studie av de oligarkiska tendenserna i vår tids demokrati*, Uppsala 1983

Ingrid Millbourn, *”Rätt till maklighet”. Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885 – 1902*, Stockholm 1990

Klaus Misgeld, Karl Molin, Klas Åmark (red), *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*, Stockholm 1989

Adrian Molin, *Kommittéväsendet. Några reflexioner*, i *Det nya Sverige*, 1912

Karl Molin, *Om ”de borgerligas andliga inflytande”. Synpunkter på socialdemokraterna och samhällsomvandlingen*, opubl., 1989 (1)

Karl Molin, *Partistrid och partiansvar. En studie i socialdemokratisk försvarsdebatt*, i Misgeld m fl (red), *Socialdemokratins samhälle*, 1989 (2)

Wolfgang J. Mommsen, Robert Michels und Max Weber. *Gesinnungsethischer Fundamentalismus versus verantwortungsethischen Pragmatismus*, ur dens. (red), *Max Weber und seine Zeitgenossen*, Göttingen 1988

Jean-Pierre Mousson-Lestang, *Le Parti Social-Démocrate Suèdois et la Politique étrangère de la Suède*, Paris 1988

Gustav Möller, *Revolution och socialism*, Stockholm 1975

Yngve Myrman, *Maktkampen på den svenska arbetsmarknaden 1905-07*, Stockholm 1973

Ture Nerman, *Allt var rött. Minne och redovisning*, Stockholm 1950

Ture Nerman, *Studiecirkeln. Historik kring ett halvsekelminne*, Stockholm 1952

G Hilding Nordström, *Sveriges socialdemokratiska arbetareparti under genombrottsåren 1889-1894. Bidrag till det svenska partiväsendets historia*, Stockholm 1938

Thorsten Nybom och Rolf Torstendahl (red), *Byråkratisering och maktfördelning*, Lund 1989

Rolf Nygren, *Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet. Studier kring militieämbetsmannämbetets (MO) doktrin- och tillkomsthistoria*, Uppsala 1977

Olle Nyman, *Högern och kungamakten 1911-1914. Ur borggårdskrisens förhistoria*, Uppsala 1957

Gunnar Olofsson, *Mellan klass och stat. Om arbetarrörelse, reformism och socialdemokrati*, Lund

1979.

Gunnar Olofsson, Robert Michels och teorin om arbetarorganisationernas byråkratisering, Arkiv nr 7-8, 1975

Sven Ulric Palme, På Karl Staaffs tid, Stockholm 1964

Erik Palmstierna, Ett brytningsskede, Stockholm 1951

Erik Palmstierna, Orostid I och II, Stockholm 1952-53

Lennart Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922, Stockholm 1975 Nicos Poulantzas, Politisk makt och sociala klasser, Mölndal 1970

Adam Przeworski, Capitalism and Social Democracy, Cambridge 1985

Adam Przeworski och John Sprague, Paper Stones, A History of Electoral Socialism, Chicago 1986

C.A. Reutersköld, Riksdagssessioner och kammarplena efter 1866 i Sveriges riksdag 10, Stockholm 1935

James Roberts, Drink and industrial Work Disciplin in 19th Century Germany, Journal of Social History, 1981:1

Bo Rothstein, Den socialdemokratiska staten, Lund 1986

Bo Rothstein, Sociala klasser och politiska institutioner: Den svenska korporatismens rötter, i Arkiv nr 40 1988

Bo Rothstein, Marxism and Institutional Analysis. Working Class Strength and Welfare State Development. The Swedish Case, Uppsala 1989

Olof Ruin, Kooperativa förbundet 1899-1929. En organisationsstudie, Lund 1960 Kerstin Rydbeck, Högläsningsslitteraturen som förmedlare av ideologi och samhällssyn inom IOGT:s ungdomsorganisaton, i Gustavsson (red) Alkohol och nykterhet, Uppsala 1989

Hans-Krister Rönblom, Frisinnade landsföreningen 1902-1927. Skildringar ur den liberala organisationsrörelsens historia i vårt land, Stockholm 1929

Bernt Schiller, Krisår 1906 – 1914, i Koblik (red), Från fattigdom till överflöd, Malmö 1973

Karl Schorske, German Social Democracy 1905-1917, New York 1983

Henrik v Schulzenheim, Om Karl Staaff och 1911 års försvarsberedningar. Ny militär tidskrift 1949

Birger Simonson, Socialdemokratin och maktövertagandet. SAP:s politiska strategi 1889-1911, Göteborg 1985

Anja Sjögren, FW Thorsson och försvarsfrågan (opubl uppsats. 1965) Gertraud Sperlich, Journalist mit Mandat

Hans Strandell, Folkrörelser och politik i Västerås 1885-1902, opubl, Uppsala 1974 Bo Stråth, Varvsarbetare i två städer: en historisk studie av verkstadsklubbar vid varven i Göteborg och Malmö, Göteborg 1982

Bo Stråth, Socialdemokratisk ideologi mellan utopi och verklighet, Arkiv 34-35, 1986

Fredrik Ström, I stormig tid. Memoarer, Stockholm 1942

- Tord Strömberg, Från arbetarparti till valapparat, Historisk tidskrift 1990 Manne Ståhl, Biografi över Mauritz Hellberg (ms, Karlstads folkrörelsearkiv)
- Sune Sunesson, Politik och organisation. Staten och arbetarklassens organisationer, Lund 1974
- Sune Sunesson, Byråkrati och historia. Fem studier i politik och organisation, Lund 1981
- Arne Svensson, De visade vägen. IOGT-NTO 100 år – en krönika, Stockholm 1979 Thommy Svensson, Bruksinstitutioner och folkrörelser i Jonsered 1830 – 1980 i B
- Andersson och T Svensson (red), Boken om Jonsered, Göteborg 1985 Sven-Arne Söderpalm, Wallenberg och Branting, Lund 1970
- LG Tedebrand, Stadsindustrialisering, folkrörelser och vänsterpolitik. Historisk tidskrift 1974
- Göran Therborn, Vad gör den härskande klassen när den härskar? Statsapparater och statsmakt under feodalism, kapitalism och socialism, Stockholm 1980(1)
- Göran Therborn, Kapitalism och rösträtt. Om den borgerliga demokratins uppkomst, Malmö 1980(2)
- Göran Therborn, Nation och klass, tur och skicklighet. Vägar till ständig (?) makt, ur Misgeld m fl (red) Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år, Stockholm 1989
- EH Thörnberg, Folkrörelser och samhällsliv i Sverige, Stockholm 1943
- Annette Thörnquist, Lönearbete eller egen jord. Den svenska lantarbetarrörelsen och jordfrågan 1908-1936, Uppsala 1989
- Tim Tilton, Ideologins roll i socialdemokratisk politik, Ur Misgeld m fl (red), Socialdemokratins samhälle
- Tim Tilton, The Political Theory of Swedish Social Democracy. Through the Welfare State to Socialism, Oxford 1990
- Herbert Tingsten Utskottsväsendet, Sveriges riksdag 11, Stockholm 1934 Herbert Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling del 10 2, Stockholm 1967
- Jarl Torbacke, Journalistik på osäkra villkor. Den liberala Afton Tidningen och dess föregångare, Stockholm 1966
- Jarl Torbacke, Erik Palmstiernas tryckta dagböcker. Källkritiska observationer, Scandia 1969
- Jarl Torbacke, "Försvaret främst". Tre studier till belysning av borggårdskrisens problematik, Stockholm 1983
- Rolf Torstendahl, Byråkratisering som ett historiskt fenomen, ur Nybom/Torstendahl, Byråkratisering och maktfördelning, 1989
- Rolf Torstendahl, Socialdemokratins roll i industrikapitalismens utveckling, i Arbetarhistoria nr 37-38, 1986
- Leo Trotskij, Den förrådade revolutionen, Stockholm 1983
- Torbjörn Vallinder, I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886-1900, Stockholm 1962
- Torbjörn Vallinder, Folkpartiets ideologiska och organisatoriska bakgrund 1866 -1934, i Liberal ideologi och politik, Falköping 1984

- Edvard Wavrinsky, Den svenska riksdagens interparlamentariska grupp 1892-1917, Stockholm 1917
- Sidney och Betarice Webb, The History of Trade Unionism, London 1896
- Max Weber, Vetenskap som yrke, i dens., Vetenskap och politik, Göteborg 1977 Max Weber, Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder 3, Lund 1987 Jörgen Weibull, Yrke och parti (manus 1964)
- Jörgen Westerståhl, Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem. Verksamhetsformer. Förhållande till staten, Stockholm 1945
- Knut Wichman, Gustaf V, Karl Staaff och striden om vårt försvar 1901-1914, Stockholm 1967
- Christer Winberg, Tingstens idékritik och den tidiga svenska socialdemokratin, Scandia 1980 s 97-116
- Christer Winberg, Fabriksfolket. Textilindustrin i Mark och arbetarrörelsens genombrott, Borås 1989
- Vagn Wåhlin, Omkring studiet af de folkelige bevaegelser, Historisk tidskrift, 1979 Per-Olof Zennström, Lucifer. En bok om Axel Danielsson, Stockholm 1967
- Kent Zetterberg, Borggårdskrisen i ny belysning. En studie av försvarsberedningarna 1911-1914, i Utrikespolitik och historia, Stockholm 1987
- Kent Zetterberg, Militärer och politiker. En studie i militär professionalisering, innovationsspridning och internationellt inflytande på de svenska försvarsberedningarna 1911-1914, 1988
- Gregorij Zinovjev, The Social Roots of Opporunism, i New International, 1983 Otto v Zweibergk, Svensk politik 1905-1929. Parlamentarismens första kvartsekel, Stockholm 1929
- Ingrid Åberg, Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet, Uppsala 1975
- Jonas Åkerstedt, Den litterate arbetaren, Bildningssyn och studieverksamhet i ABF 1912 – 1930, Uppsala 1967
- Valter Åman, Repor i färgen, 1982
- Klas Åmark, Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940, Lund 1986
- Klas Åmark, Socialdemokratin och fackföreningsrörelsen i samarbete och på skilda vägar, i Misgeld m fl (red) Socialdemokratins samhälle, Stockholm 1989 (1)
- Klas Åmark, Maktkamp i byggbransch. Avtalsrörelser och konflikter i byggbranschen 1914-1920, Lund 1989 (2)
- Bo Öhngren, Folk i rörelse Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870-1900, Uppsala 1974
- Kjell Östberg, Stockholms träarbetarförening 1880-1897, opubl. Stockholm 1974
- Tore Östling, Valen till andra kammaren 1905 i Gävle stad, Opubl Uppsala 1965